

ПАВЛО
ТИЧИНА

ОЦИФРУВАННЯ
КНИГ

hurtom.com

АКАДЕМІЯ НАУК
УКРАЇНСЬКОЇ РСР

ІНСТИТУТ ЛІТЕРАТУРИ
ім. Т. Г. ШЕВЧЕНКА

Павло Тичина. 1946

Nabro Muruna

ПАВЛО ТИЧИНА

ЗІБРАННЯ
ТВОРІВ
У ДВАНАДЦЯТИ
ТОМАХ

ХУДОЖНІ
ТВОРИ

ТОМИ
1-7

ПАВЛО ТИЧИНА

ТОМ
ШОСТИЙ

ПЕРЕКЛАДИ

КИЇВ НАУКОВА ДУМКА 1985

Редакційна колегія

О. Т. ГОНЧАР
(голова)
С. А. ГАЛЬЧЕНКО
(секретар)
І. Ф. ДРАЧ
М. Г. ЖУЛІНСЬКИЙ
(заступник голови)
О. І. КУДІН
Л. М. ПОВИЧЕНКО
Б. І. ОЛІЙНИК
В. М. РУСАНІВСЬКИЙ
С. В. ТЕЛЬНЮК

Упорядкування та примітки
М. Л. ГОНЧАРУКА

Редактор тому
О. І. КУДІН

Редакція художньої літератури

4702590200-347
Т $\frac{\text{-----}}{\text{M221 (04)-85}}$ передплатне

© Видавництво «Наукова думка», 1985,
упорядкування, примітки

13 СВІТОВОЇ ЛІТЕРАТУРИ

З БОЛГАРСЬКОЇ

Христо Ботев

ПОЕЗІЇ

НА ПРОЩАННЯ

Не плач, мати, не журися,
Що став гайдуком я, повстанцем,
Гайдуком, бунтарем, моя ненько,
Що тебе залишив я, сердешну,
Журитись за перваком-сином!
А кляни, мати, вигнання,
Турецьку ту чорну неволю,
Де гинули ми, молодії,
В тяжкій чужині у далекій —
Без хати, без слова привіту,
Чужії усім, непотрібні!
Я знаю, що я тобі любий,
Що молод, може, й загину —
Ах, завтра ж, як кинуся плисти
Через тихий Дунай, через білий!..
Та що ж бо маю робити?
Мене ти на світ породила
Із мужнім серцем юнацьким,
А серце ж болить, моя ненько,
Бо турчин нам чинить наругу,
З мого він знущається краю.
Там вільно зростав я в дитинстві,
Та матерне ссав молоко я,
Там чорні коханої очі
Проймали мене в саме серце —
Скорботнее серце, — а усміх,
А усміх її був як спокій;
Там батько й брати мої любі
Із туги за мною зчорніли!..
Ой матінко-ненько юнаків!
Прощай і за все мені вибач!
Рушниця уже за плечима —
На заклик народу спішу я
Супроти врага-бузувіра!

За все найдорожче і рідне,
За тебе, братів і за батька —
Живим захоплю його в руки,
А там вже... що шабля покаже,
Ще ж тая і честь молодецька!
І ти, як почувеш, рідненька,
Що кулі в селі заспівали
І раптом наскочили хлопці,
Та вийди, ненько, спитай їх,
А де ж твоя люба дитина?
Якщо ж тобі скажуть, що вшав я
Від кулі на полі бою,
Не плач і тоді ти за мною,
Людських пересудів не слухай,
Бо можуть сказати про мене:
— Негідник, та й більше нічого.—
А йди ти, мамо, додому
Й, не криючись, все розкажи їм —
Братам моїм тим малолітнім,
Щоб знали вони, пам'ятали,
Що був у них брат найстарший —
Та брат їх у битві загинув.
Тому, що не міг, горепашний,
Хилить голови перед турком,
Терпіти страждання народу.
Скажи їм, хай згадують брата,
Мене вони скрізь хай шукають:
Біле тіло моє по скелях,
По скелях, по гніздах орлячих.
Кров мою чорну в землиці,
В землиці, мати, у чорній!
Ачей мою найдуть рушницю,
Рушницю, мати, і шаблю,
І де ворогів тільки стрінуть,
Хай кулею їх поздоровлять
Ще й шаблею добре причешуть...
Якщо ж, моя мати, не зможеш
Від горя таке зробити,
То в час, як зберуться дівчата
До нас у коло співоче,
І прийдуть мої однолітки,
І мила з дівчатами скорбна, —
Ти вийди, мати, послухай
З моїми братами малими

Мою молодецьку пісню —
За віщо і як я загинув
І які я слова промовив
Своїм воякам перед смертю...
Тобі буде сумно дивитись
На коло веселе, співоче!
Як стрінеш очима скорбний
Моєї коханої погляд,
То разом зітхнуть про мене
Глибоким зітханням два серця —
Її і твоє, моя ненько!
І дві сльозини кануть
На груди старі та юні...
І хай брати це побачать.
Як виростуть, мати, хай стануть
Так сильно, як брат їх, любити,
Ворогів же ненавидіть вічно...

Якщо ж, моя матінко рідна,
Живим я в село повернуся,
Живим, а в руці іще й прапор,
Під ним же ще й гарні молодці,
Та всі ж ув одежі повстанців,
З тим злотним левом на шапках,
З іглянками *, гей, за плечима,
При поясі ж шаблі-змійоки,—
О, тоді, моя мати юнацька,
І ти, моя мила, кохана,
Візьміть ви квіту із саду,
Нарвіте плющу та здравцю,
Плетіть вінки ще й віночки,
Квітчайте і голови, й зброю!
І тоді ось в вінку та із квіттям
Ти, нене, прийди до мене,
Прийди, обійми, пригорнися,
В чоло поцілуй моє тихе
І промов заповітні два слова:
С в о б о д а ч и с м е р т ь героїська!
А я обійму тут кохану
Рукою кривавою,— серце
Почула щоб, серце юнацьке,
Як б'ється воно та грає.

* І г л я н к а — назва системи рушниць, що була за часів Ботєва.

І зайдеться мила сльозами,
А я її всю зацілюю...
А потім... Прощай же, нене!
Ізгадуй і ти, моя мила!
Дружина сідає на коні.
Хоч путь і страшна, але славна:
Я ж юним, може, й загину...
Але... вже й те буде добре,
Як скажуть про мене в народі:
— Помер сіромаха за правду,
За правду, а ще й за свободу!

ДО МОЄЇ ПЕРШОЇ КОХАНОЇ

Забудь цю пісню кохання,
Не вливай в моє серце отрути.
Молодий я,— та в мене розстання
З минулим. Вже юним не бути.
Погорджую ж юними днями:
Я їх потоптав під ногами!

Забудь і той час, як зітхав я,
Як ловив твій погляд прекрасний.
Мов рабу у веригах безправ'я,
За те, що всміхнулась,— нещасний! —
Я все презирав на світі,
Чуття свої кляв гордовиті.

Забудь і ту пристрасть кохання —
Огонь мого серця не гріє.
Його ти не збудиш: згасання
Отам, де лиш сум холодіє,
Де все в мені ранами вкрито,
А серце злобою повито.

Твій слух тонкий, як сама ти,
Та чи чуєш ти бурю діброви?
Чи чуєш, як тужить мати,
Як сироти плачуть і вдови?
Отам бути б серцю з любов'ю,
Життя де залите все кров'ю!

Забудь же за пристрасть отруйну,
Прислухайсь, як стогне діброва,
Відчуй ти природу буйну.
Хай дума народиться з слова
Про часи, що в безвість помчали,
Щоб нові пісні зазвучали!

Хай пісня лунає крилата!
Співай же, дівчино біла,
Про те, як продав брат брата,
Як молодість гине і сила,
Як бідні у злиднях страждають,
Як діти бездомні блукають.

Співай або змовкни, безсила!
Тремтить моє серце... хвилина —
Й воно полетить на крилах
Туди, де гримить долина
Від зойків страшних і злобних,
Пісень передсмертних, надгробних...

Там буря віти ламає,
Їх сабля січе наостанку.
Страшна там безодня зіхає,
Свистять кулі з вечора й до ранку.
А смерть і там — як усмішка мила,
Спочинком солодким — холодна могила.

Хто ж усмішку ту в битвах правих
Мені оспіває, відкриє?
Я тост піднесу кривавий,
Що від нього й кохання німіє.
Ще й сам про те заспіваю,
Що я більш над усе кохаю!

ДІЛЬБА

Чуттями з тобою брати ми,
Однакову думку плекаєм.
Ми вірим, що дійдем до щастя,
І всіх уперед закликаєм.

Чи добре, чи зле ми зробили —
Нащадки розсудять присутнє.
А зараз — ми разом з тобою
Твердою ходою в майбутнє.

Життя супроводили наше
Страждання й плачі — як ведеться.
Ділили ми їх по-братерськи
І будем ділити, як прийдеться.

Поділим людськії докори,
Ми стерпим, що дурень іскаже,
Але ми ніколи не скрикнем,
Хоч мука обох нас ізв'яже.

Ми кланятись більше не будем
Ні злу, ні тим світу кумирам.
Вже серце своє ми відкрили
Печальним обом нашим лірам...

Ділімо завжди нашу думу.
Скажімо й останнім хвилинам,
Що дума у нас заповітна —
На смерть! — і боротись, і йти нам.

ЕЛЕГІЯ

Скажи, мій народе, ти, люду мій чесний,
Це хто тебе в рабській колісці гойдає?
Чи той, що спасителю в муках у хресних
Ребро копієм простромив по-звірячи,
Чи той, що весь час тобі хитро співає:
«Терпи, бо спасеться-бо тільки терплячий?»

Чи, може, намісник який їх, — він зветься
То сином Лойоли, то братом Іуди, —
Що брата продасть і в душі не здригнеться,
Для бідних же люті придумує муки —
Новий кірджалі? * Ах, для нього ні люди,
Ні батько... всіх душить, як вловить у руки!

Це він? — ти скажи-бо. Мовчання народу!
І глухо, і страшно дзвенять там кайдани.
Не чути і слів: «Уперед за Свободу!»
Народ похмурнів, головою киває
На зброд в сюртуках, на той скот обраних
У рясах, що в серці їх Правди немає.

Киває народ, а з чола на могили
Кривавий піт йому летиться.
Хреста йому в тіло живеє убили,
Іржа роз'їдає погладані кості,
А зміїще смокче з народу й сміється,
Як смокчуть і наші, й чужії гості!

А раб бідний терпить, аж пада без сили,
Ми ж час цей берем, як початок «раю» —
Відколи хомут нам, мовляв, наділи,
Відколи кайдани скували народу.
І так уже вірим в скотинячу зграю —
Яка ніби й щастя нам дасть, і свободу!

* К і р д ж а л і — розбійник (тур.).

ДО СВОЄЇ МАТЕРІ

Чи ти це, мамо, так сумно співала?
Чи ти це три роки мене проклинала,
Що я ось по світу самотній блукаю,
Одне ненависне лише й зустрічаю?

Чи батьківські добра пропив я п'яний?
Чи, може, тобі я завдав рани,
Що юні літа мої — віжні, зелені —
Сохнуть і в'януть у язві шаленій?

Ось люблю на друзів своїх я дивлюся,
До них говорю я, із ними й сміюся,
Та тільки до того їм трудно торкнутися,
Чого юні дні мої тліном беруться!

Та й звідки їм знати? Я ж друзів не маю,
Кому б розкрив душу — усю аж до краю,
Кого б я любив і за кого я рúčусь,—
Самотній страждаю, самотній я мучусь.

Крім тебе ж, нікого не маю, нене:
Любов і віра — усе ти для мене,
Коли б же то вічно любити! Нещасне,
Натруджене серце моє уже гасне.

Я стільки в житті переміряв з журбою,
Щоб щастя і славу побачить з тобою!
По силах я так би ще звівсь при нагоді,
Але всім бажанням — яма, та й годі!

Одна ти у мене, єдина, остання —
О дай же обняти тебе на прощання!

Дай виплакати душу у тебе на грудях:
Багато в житті пастраждавсь я на людях!

Братів і сестру, а ще й батька старого
Обняти я хочу незлобно і строго,
А потім нехай вже — і вмерти волюю,
І потім навіки у гробі зотлію!

ДО СВОГО БРАТА

Тяжко, брате! Серце скніє
Поміж дурнів і надутих:
Серце не горить, а тліє,
Вся ж душа у ранах лютих.

Батьківщину я кохаю
В заповітах у висотних.
Та себе ж я погубляю,
Бо ненавиджу мерзотних.

Мрії чорні творять муку,
Мука ж душу розпинає.
Ах, чи покладе хто руку
На це серце, що страждає?

Ні, ніхто! Воно не знає —
Ні про радість, ні свободу,
А безумно мовби грає
Ув одвіт на плач народу.

Часто, брате, в самотині
Плачу, — бо ж народ в могилі!
Та скажи: чи є святині
В цьому світі омертвілім?

Ні, нема! Нема й одвіту
На твій заклик благородний.
Та й твоя душа без звіту
На глас божий — плач народний!

У КОРЧМІ

Тяжко, тяжко! Пити буду.
Киньте, дурні, дурня справу.
Хай вже, п'яний, я забуду
Цю ганьбу свою, цю славу.

Хай забуду край свій рідний,
Ті думки, що спів родили,
Тих, що вільний дух, побідний,
Дух борця в мені будили, —

Батька смерть, і при прощанні
Матір з дітьми, що бідують,
А ще й тих, що шмат останній
Благородно так грабують.

Ой грабують люд голодний:
Чорбаджи й панки пригожі,
Крамар грабувати згодний,
Як і піп на службі божій.

Що ж, всім вам по горло стане!
Хто ж не бачить користь вашу?
Ще народ, мовляв, не встане:
Всі ми, всі підносим чашу!

П'єм, співаєм, чаші вгору —
І погрожуєм тирану.
Пісню нам в корчмі: простору!
Кричимо: «Гей, до Балкану!»

А як станемо тверезі —
Вже й не тямим клятви роду:
Ми регочем по трапезі
З святих жертв свого народу.

А тиран все скаженіє,
Край наш збіднює нестатком:
Коле, ріже, сатаніє,
Обклада народ податком.

Так налийте! Будем пити!
Щоб душа моя розм'якла,
Щоб чуття тверезі вбити,
Впала щоб рука, залякла.

Ворогам на зло уп'юся,
На зло всім вам, патріоти!
Вже ж нічим не дорожуся,
Ви ж... та всі ви ідіоти!

ХАДЖІ ДИМИТРІЙ *

Живий він, живий є! Там на Балкані
Юнак лежить, стогне, підпливши весь кров'ю.
Ох мука, під серцем в глибокій у рані!
А й сам же ще молод, при повнім здоров'ю.

В один бік рушниця упала з розгону,
А в другий бік шабля, одбита од краю.
Темніє ув очах — аж голову клонить,
Уста — цілий всесвіт! — уста проклинають.

Лежить повстанець, а в небі палає
Сердцем сонце. І вітер віє.
У полі — он чути — жниця співає,
А кров ще дужче тече, червоніє.

Ось саме ж жнива тут... Співайте, рабині,
І сумно, і тужно! А ти, сонце, — лихо! —
Печи рабську землю! Нехай пак загине
І цей ще юнак... Так цить, серце, тихо!

Бо той не вмирає, хто з криком «свобода»
У битві поляже: його ж жаліє
Земля, і небо, і звір, і природа,
Співець у пісні за нього боліє.

Удень його крильми осіняє орлиця,
І вовк йому кротко облизує рани;
Над ним і сокіл, юнаків птиця,
Як брат-охоронець, близький, жаданий.

* Хаджі Димитрій — повстанець. Року 1868-го він, разом з ватажком чоти повстанців Стефаном Караджою, перейшов із Румунії Дунай. Ботев справу Хаджі Димитрія вважав за справу таку, що «зробила епоху як в історії нашої (болгарської) еміграції, так і в історії нашого політичного та розумового відродження».

Настане вечір — місяць засяє,
Вгорі у зорях небосхил повисне;
На горах вітер з лісом розмовляє,—
Балкан співає гайдуцьку пісню.

У білій одежі русалки виходять,
Чудових, прекрасних пісень співають,—
В зелених травах нечутно ходять,
До юнака дійдуть, тихо посідають.

Одна йому зілля приклада до рани,
Студеною друга присне водою,
А третя цілує в уста, як кохана,
А він же милується з неї, молодой!

— Скажи мені, сестро, де ж Караджата?
Та де ж і загін мій, збройна дружина?
Душа моя з тіла одійде хай свято.
Я хочу, сестро, отут і загинуть.

І плескають в руки, пливуть надземно,
Здіймаються в небо, що висне в зорях,
Летять і співають, поки ще темно,
Караджі духа шукають у горах.

Та вже он світає! А на Балкані
Юнак все лежить і кров'ю стікає,—
І вовк йому лиже лютькую рану.
А сонце ще дужче згори припікає...

МОЯ МОЛИТВА

«Благословен бог наш...»

О мій боже, правий боже!
Та не ти, що в небі гравш,
А що в серці в мене, боже,
І в душі моїй витаєш...

І не ти, кому співає
Піп, чернець і їх подoba
Та свічками обставляє
Православная худоба.

І не ти, що плоть розвинув
З бруду жінці й чоловіку,
А людину, бач, покинув,
Щоб рабом була довіку.

І не ти, хто надіває
Папам і царям корони,
А в неволю заганяє
Бідняків трудом солоним.

І не ти, раба що учиш
І молитись, і терпіти,
Аж до гроба його учиш
У надіях животіти.

І не ти, що покриваєш
І тирана, й ката-зайду,
Що сам ідолом буваєш
Для гнобителів за Правду.

А ти, боже, розум вищий,
Бог братерства, бог свободи,
День якого — в рік найближчий —
Святкуватимуть народи.

Ти вдихни усім, о боже,
Сміливість, і гнів, і силу,
Щоб боровся, хто як може,
За свою свободу милу.

Підкріпи й мене рукою,
Щоб, коли раби повстануть,
Там і я на полі бою
Заслужив могилу й шану.

Серцю моєму схолонуть
Ти не дай в чужій чужині.
Хай слова ці не потонуть,
Як той звук в глухій пустині...

ХМАРА

Налягає хмара й хмарить.
Темне щось Балкан віщує:
Чи то дрібен дощик вдарить,
А чи буря забушує?

— Ой дідусю! Тільки й знаєш,
Що свого тягаєш плуга,
Важко зёрно розсіваєш,—
Капле піт, а в серці туга.

А скажи, чого ти плачеш:
В полі борозни безхлібні?
Чи страшнее щось там бачиш,—
Чи мруть дітки в тебе дрібні?

Гей, пробігли дні, як коні,
Був ти молод... пам'ятаєш?
Хай бог простить бабі Стойні,
Все співає, ти ж пахавш.

А торік, згадай,— стежками
Як ішов я раз горою,
Ти сидів із парубками
Як той батько — з бородою.

Ти ж веселий був, аж хитрий,
Це ж ось плачеш... Не до речі!
Чи то прапор вже безвітрий?
Чи серця пішли старечі?

— Ей, мій синку! Все питаєш...
Чуєш, як десь ворон криче?..
Прийдеш у село, то визнаєш,
Там побачиш, чого плаче

Воєвода. Так прийшлося.
Там село он все зійшлося:
На майдані ж, на висотці
Мої діти, мої хлопці.

Там на гострі, дикі палі
Голови їх настромили.
О якії — (в серці жалі!) —
Два загони та й побились.

Там два брати, воєводи,
Завелись, засперечались:
А кому водить походи?
Ким загони б підкорялись?

Тісно, бач, їм в полонині,
Посваритись — що то значить!
Голови стирчать їм нині,
Хай всяк плаче, хто побачить.

Боже, грянь ти в громовиці!
Вітре, в прах мене розвій ти!
Щоб на діток не дивиться,
(Матерям як з горя вийти!),—

Щоб не бачить, як та матір
До голів здіймає руки,
І як потім, боса, в дранті,
Ще в житті зазнає муки.

Доц крапнув на пил гарячий...
Вутки аж летять та крячуть.
Це не дощик падать хоче,
Ось-ось буря заklubоче.

Всі тікають, метушаться...
— Діду, може б, розпрягаться?
Гайда, діду, будем жити!
— Стій, умерти поможи ти.

ПОДОРОЖНІЙ

Швидше, подорожній! Видно
Он вже батьківську хатину.
Люд гуляє там. Ти рідно
Поговориш з ним хвилину.

Там «добридень» тобі скажуть
Баби з дітьми й ті, що в дівках.
А дівчата — всі десь грають
У подруги на засівках.

Що ж робить! Її любив ти —
Та узяв її, бач, другий.
Єсть кому й за тебе вийти,
Бо хіба ж ти недолугий?

Вийде мати зустрічати,
Що тебе й не сподівалась, —
І ну плакати й ридати:
«Сина з чужини діждалась!»

І впаде тобі на груди,
Ти ж старі обіймеш кості,
Тугу неньчину розбудиш,
Тужні ті слова і прості.

Ти не плач, хай в серці тиша.
Зрада? Та не трать ти духа.
Друга вістка ще страшніша
Про братів, про батька... Слухай!

Турки твого батька вбили.
А братів твоїх коханих
У в'язниці отруїли —
Смерть прийшла їм від поганих.

Що ж подієш! Треба жити.
Сам ти батьком мусиш бути,
Рід продовжиш, будуть діти.
Слухай ти, що каже мати.

Ти ж у сльози — а навіщо?
Чи ти з долею незгодний?
Бабі плакати, а тобі що:
Босий ти? Чи, мо', голодний?

— Бог простить! — скажи. Ще й дати
Треба щось попу гарніше.
Клич гостей трапезувати —
Та й живи, як жив раніше.

Візьмеш ти, гей, білолицю
Чи негарну — так багату.
Народи дітей дещицю,
Потім їх корми... всю хату.

Так трудом себе він в'яже,
Щоб життя було й хатина,
І ніхто йому не скаже,
Трудівник він чи тварина!

ДІВЧИНА ДО ПОВСТАНЦІВ ПРИЛУЧИЛАСЬ

Попід лісом, де поляна,
Хтось у кавал * тихо грає.
Гарна дівчина Стояна
По водицю поспішає.

А їй дядина із саду
Аж викрикує досаду:
— Збожеволіла, Стояно,
Що це вибралась так рано?

Стій, удвох підем хуленько! —
А сама ж — до її неньки,
Оганьбити, бач, Стояну,
Що побігла на поляну.

Як ізбігла стара мати
На чардак ** — о боже правий! —
Зблідла вся — і ну ридати,
Прапор бачачи кривавий.

Там на вітрі прапор має,
Де юнацькая дружина,
І Стояна припадає
До грудей свого Дойчина.

Як Дойчин побачив зрана,
Що до нього йде кохана, —
Вибіг він по тій стежині
Й показав усій дружині:

* К а в а л — дудка, народний музичний інструмент у болгар.
** Ч а р д а к — відкрита з одного боку галерея у верхньому поверсі дому.

— Гей, дружино! Хутко встаньте!
Ось іде вона — погляньте —
Пташка з гір золотокрила,
Наречена любя-мила!

І зустрів він ясновору,
Кім душа його держалась,
Вгору вистрілив з рушниці —
Аж Стояна розсміялась.

З піснею, мов на весіллі,
Гримнула з рушниць дружина.
А Стояна ніжно-біла
Вже в обіймах у Дойчина.

Тут нещасна, бідна мати
За наругу цю неждану
Ну крізь сльози проклинати
І Дойчина, і Стояну:

— Не цвісти тобі, не жити!
Як кохать неправим чином —
Краще вже тобі зотліти
У землі з твоїм Дойчином!

Хай на тебе всі нещастя
І болячки-кервавиці,
А Дойчину замість щастя —
Вікна з ґратами в'язниці!

Цей гайдук, — тебе він хоче? —
Як його на палю всадять,
Хай тобі ж і зареґоче,
Ще й русалкам, що все надять!

Збив з путі твого він брата.
Ей ти, дочко, чи ти чула?
І тебе він дурить: матір! —
Батька й матір щоб забула.

Від проклять отих проснувся
Сивий батько. Сонно глянув,
Вийшов він, — і сам незчувся —
Розкричався на Стояну.

Та коли впізнав Дойчина,
І дочку, й повстанця-сина,
Бороду свою погладив
І гукнув, мов раду радив:

— Ей, діброво, мати мила!
Стільки років нас таїла —
І мене, старого, й хлопців,
Бравих юнаків, молбодців!

Скрий, діброво, і ці діти!
Поки й сонцю в світ глядіти.
Поки пташка тут співає,—
Хай цей прапор вічно має!

БОРОТЬБА

В тузі, в неволі юність минає,
Кров в моїх жилах гірко бурхає,
Погляд похмурий, розум не бачить —
Зло чи добро мені в світі віддячить.
Спогади важко на душу лягають,
В пам'яті злобній весь час виринають,
В грудях любові ні тої краплини —
Сон без надії, сон домовини.
Совість покажеш — прозвуть божевільним.
Дурням же слава, їм кадять, як сильним:
Він, бач, багатий, весь час не з простими.
Скільки він бідних замучив живими!
Що йому сироти, що йому діти!
В церкві він молиться — теж щоб дурити,
Молиться, хреститься, богу клянеться:
Бідних, аякже, люблю, — як ведеться.
Лютий, бездушний громади мучитель!
Піп перед ним — робить шани ознаки.
Шапку скидає заляканий вчитель,
Ну а в газетах напишуть писаки:
Страх перед богом — початок начала
Всякої мудрості... Так це казала
Зграя вовків у тій шкурі овечій, —
Лож на основі на цій же — всі речі
Тільки тобі хай, а розум людини
Треба скувати ланцюгами твердими!
Ось Соломон — був тираном розпутним,
В рай же попав він з вітром попутним.
Що говорив він — правдиве? неложне?
Дурням казав він пустопорожнє.
В світі ще й зараз пересторога:
«Пуга й канчук — від царя і від бога».

Брехні попівські! Ми знаєм: одвічно
Розум і совість тож борються з ними.
В муках вмирали борці героїчно,—
Трудно боротись з думками старими!
Люди в ярмі — і голодні, і босі
(Зло і тиранство в пошані ще й досі)
Руку важкую залізну цілують,
Чорній брехні надають вони віри.
Гнися, молись,— це вони все так учать,
Хай хоч і шкуру здеруть з тебе звірі,
Кров з тебе гади вип'ють, замучать,—
Тільки на бога одного надійся:
«Боже, помилуй, я грішник, я знаю».
Кланяйся, лобом об землю бийся,
Бог тобі скаже — люблю, то й караю!..
Так уже йдеться! Земля — пустиня,
Царством брехні та рабства прибита.
День чи то ніч — все ти раб і рабиня,
З віка у вік та ж доріженька бита.
В царстві ж у тому, де все безсердечне,
В царстві розпусти, підлоти і бруду,
В царстві скорботи — зло безконечне!
Буря ось гряне! З очей геть полуду!
Скоро підлоті вже край, кінець...
Скоро гукнем ми: «Хліб чи свинець!»

ЮР'ІВ ДЕНЬ

Паситесь, мирные народы!
Вас не пробудит чести клич,
К чему стадам дары свободы:
Их должно резать или стричь...

А. С. Пушкин

Що ж бо, народе: протест? суперечки?
Знов треба славить царя якнайлучче?
От тобі й Юр'ів день! Вчора овечки
Мекали так, з вівчарем собі йдучи:
Це, якщо цар, ще й дурний на придачу,
Так як і всі ті царі, що без тями,
Стане отару гонить наудачу
Добрим дубцем та міністрами-псами
(Хай без портфелів собаки-міністри,
Ну, а на них же і владу тримає),—
«Добре овечкам! — він каже. — І їсти,
Й пити... Народ мій живе-процвітає!»
Бідні ж овечки — яка їм там їжа? —
Стомлені ходом в путі, безнадійні,
В купу зіб'ються: їх зараз поріжуть.
Юрій сьогодні ж, свят-божий розбійник...
Жертви кому ці потрібні? Мо', птицям,
А чи покійнику? — Ні. Хрестосрібен
Піп пожере їх. Та цар — п'яниця.
Тим-то, народе, царю ти й потрібен.
Він у гареми дочок твоїх кида,
Мучить тебе і тебе ж обкрадає,
Кров проливаєш, а цар — це ж обида! —
Цар ще й кричить тут: нехай заспіває!..
Глянь ось — багаті із бідними разом.
П'яні усі. Бо... нащо ж суперечки?
Бога й царя прославлять? — нащо лучче!
Радість, народе! — І пси, і овечки
Мовили так, з вівчарем собі йдучи.

ПАТРІОТ

Патріот, — віддасть він душу
За науку, за свободу:
Тільки не свою, звичайно,
А трудящого народу.
Всякому добро він зробить,
Бариші аби хороші.
Як людина — що подієш? —
Душу він продасть за гроші.

Він — християнин зразковий, —
Все до церкви учащає.
А чого до церкви ходить? —
Бо крамничку в ній вбачає.
Всякому добро він зробить,
Бариші аби хороші.
Як людина — що подієш? —
Закладе й жону за гроші.

Він — людина з добрим серцем,
Все за бідних вболіває.
Та не він вас кормить-поїть,
Навпаки — ваш труд з'їдає.
Всякому добро він зробить,
Бариші аби хороші.
Як людина — що подієш? —
Все зжере... бо в нього гроші.

ДО НЕЇ

Питаєш ти, чого й за чим
До вас приходив я вночі
І як я скочив через тин,
Мов злодій підкрадавсь один.

Ще ж не старий я маю вік,—
Не те, що в тебе чоловік.
Ще добре бачу і вночі ж,
За поясом у мене ніж.

Було так темно, як в трубі.
Підповз я змієм в тій добі:
Послухав, глянув — все тут спить,
І спиш ти з мужем... Як стерпить!

Я там в саду сидів, не ждав,
В руці я тісно ніж держав:
«Нехай лиш вийде, — думав я,—
На нього враз рука моя».

Я бачу: світиться у вас,
І ви спите — о муки час! —
А помсти полум'я в мені,—
Хоч би не вбив мене мій гнів!

На свічку я дивлюсь, а сам
Не вірю синім небесам,
Не бачу, що вже й ніч мина,
Що схід червоний вирина...

Тут соловей защебетав:
Стріча зорю він, запах трав.
В вікні ж з'явилась голова,
Що враз смісться і співа...

Тебе я зразу упізнав
І стрепенувсь, аж застогнав.
«Хай потім», — солов'ю сказав
І скочив через тин назад.

Так ось у грізний час за чим
До вас приходив я вночі:
Один повинен вмерти з нас —
Чи я, чи муж твій, що пригас.

ГАЙДУКИ (БАТЬКО Й СИН)

Заграй у кавал, дідусю,
То й зачну співати
Пісню юнацьку, гайдуцьку
Про давніх отих воєводів —
Про гайдука Чавдара.
Чавдара сивого, старого,
Петки Грізного сина!
Хай чують дівчата і хлопці
На досвітках, зборищах, гулях,
Юнаки в гірських полонинах,
А мужі у корчмах затишних:
Яких-то дітей породжала,
Рождала й народжує зараз
Болгарка, мати юнаків!
Яких плекала хлопців,
Плекала, вирощує й зараз
Наша земля чудесна!
Ой же, діду, й набридло
Пісень про кохання все слухать,
Самому ж співать про страждання,
Страждання, діду, убогих,
Про злидні свої та нестатки,
Чорні нестатки, гнітючі!
Так сумно, мій діду, і тяжко,
Та все ж ти заграй, не бійся, —
Ношу в собі серце юнацьке,
Мій голос, як мідь із загір'я.
Якщо мене зараз не чують,
То пісня моя хай полине
На гори, в долини та балки —
Хай всю її гори переймуть,
Долини її хай повторять.
Моя тоді туга відступить,
Ой діду, туга від серця...

Бо й справді: хто хоче страждання,
Чи буду ж казати їм: «Вам тяжко»?
Юнак страждання не любить,
А тому — я казатиму завше:
Щасливий той, хто уміє
За честь і за волю помститись —
Доброму добре вчинити,
Лихим же голову втяти.
Ну, а тепер почну пісню.

Хто не знає про Чавдара?
Хто не чув про воеводу?
Чорбаджі та глитаєнки
І турецькі сардари?
Чи вівчар на полонинах,
Чи нещасний сіромаха?
Тож водив Чавдар дружину
Рівно двадцять літ з собою.
Ой же й грізний був для турків
І для чорбаджі так само.
Навпаки, для вбогих, бідних
Був Чавдар крилом захисним.
Так про нього й пісня летіє
На Странджа-баїр верхівлі,
На Грин-Пирина травах,
Це ж кавал їй пригравав
Ген від самого Царграда
Аж до Сербії кордонів,
Славить піснею і жниця
Та від Білого ж від моря
І до тихого Дунаю —
Там, де румелійське поле...

Один був Чавдар-воевода,
Один ув отця і неньки,
Один у своєї дружини...
Малим він покинув матір,
Глупак відділився від батька,
Без сестри Чавдар, без брата,
Нікого ж у нього з родини —
Ото і все, що глитай, його дядько
Та ще з дев'яти душ дружина.
Хлопцем дванадцятирічним

Пішов він служити людям,
В чабани віддала його мати,
Чужими ходити ворітьми,
До хліба чужого звикати.
Чи довго ж Чавдар був у наймах? —
Від ранку до полудня — й тільки.
А що ж він приніс матусі?
Великий гостинець, недобрый —
Слова ось такії, отруйні:
«Нащо продала мене, мати,
В чуже село ти, у найми?
Овечки та кози пасти?
Щоб люди, бач, з мене сміялись
Та ще мені в вічі казали:
Твій батько ж не хто — воєвода,
Численна дружина у нього,
В страху він трима три повіти,
Підкорив він Стару Планину,
А ти ось сидиш коло дядька,
Що смокче кров із бідних,
Його байстрюка забавляєш.
Раз по раз мене він лає,
Що я, мовляв, вовком до нього,
Що з мене не вийде людини,
Що я згнию у в'язниці,
Що мене ось скоро посадять
У Кара-баїр на палю...
Мій дядько — проклята людина!
Проклята,— кажу я іще раз,—
Не хочу я жити у нього,
Його байстрюка забавляти,
Коростявих пасти овечок —
Нехай їх поїли б собаки!
До татка я хочу вернутись,
До татка в Стару Планину!
Мене ремества хай він навчить,
Того ремества, що я хочу».

Кинулась мати, аж зблідла,
Камінь упав їй на серце,
Дивиться в очі Чавдару,
У чорнії очі, великі,
Кучері синові гладить
І стогне, бідна, та плаче...

Чавдар тут несміливо гляне —
А в самого ж сліз повні очі...
І от він матір питає:

«Ой мамо, скажи, чого плачеш?
Чи, може, татка схопили?
Схопили та ще й убили,
І ти залишилась, матусю,
Сама і голодна, і бідна?»
Обняла мати Чавдара,
Його в чорні очі цілує,
Зітхає й одказує тихо:

«По тобі плачу, Чавдаре,
По тобі, люба дитино,
Люба — а все ж і невірна:
Бо ти ж мій єдиний синочок,
Єдиний та ще ж і маленький,
А слова ось недобрі говориш.
Хіба ж перестану жаліти
Тебе, якщо пійдеш до татка,
Гайдуком отам станеш?
Ще звечора татко приходив,
За тебе розпитував, синку,—
Багато мені докоряв він,
Навіщо тебе віддала я
До дядька, а не до нього,
Який би пишався, що має
Такого красеня-хлопця.
Послав би тебе він далеко
По книгах навчатись наукам
Або ж гайдуком ізробив би,
Щоб в горах умів ти ходити.
Триста разів наказав він
Тебе привести у неділю
До тих гайдуків, що в печерах...
Тож пійдеш, мій синку Чавдаре,
Єдине у матері чадо,
Пійдеш до батька ти завтра.
Всім святим я тебе закликаю,
Якщо дорога тобі мати,
Ти, синку, і плач, і просися,
В дружині тобі щоб не бути,

А хай би послав тебе батько
По книгах навчатись наукам.
Листа ж одпиши-бо матусі,
Коли в чужину ти прибудеш...»
Чавдар підстрибнув — такий радий:
До татка ж свого він подасться,
Страшних гайдуків там побачить,
Де в горах вони позбирались.
А мати, засмучена, бідна,
Обняла свою любу дитину
І... знову ридма заридала...

СМЕРТНА КАРА ВАСИЛЯ ЛЕВСЬКОГО

О мати моя, батьківщино люба,
Чого так сумно, так смутно ти плачеш?
І ти, вороне, пташе нещасний,
Над гробом чиїм так грізно кричеш?

Ой знаю, знаю, ти плачеш, мати,
Того, що доля у тебе рабині,
Того, що твій голос священний, мати,—
Слабий, безпорадний, як голос в пустині.

Плач! На околиці Софії-града
Шибениця стирчить зчорніла,
І твій, єдиний твій син, Болгаріє,
Звисає з неї, як страшна сила.

Ворон криче грізно. Терпіти!
Вовки виють за болотом звірячим.
Діди моляться богу. Чим жити!
Жінки плачуть — ой жити нема чим...

І котиться в поле перекотиполе,
А зимові завірюхи кружляють, співають:
І плачі без надій, люта ж ти доле,
На серце скорботу одну навівають.

ЧОМ Я НЕ ПОЕТ

Чом я не поет, скажіте,
Мов Пишурка, що без гадки?
Ех, і вшкварив би я оду
Бабі тій, що коло прядки!

Чом я не співець, скажіте,
Хоч би в Сапуновім тоні?
Взяв би я та й оспівав би
Нашого владика коні!

Та чому я й не Владикін? *
Мав би драму довгождану,
Як то жаби та ще й миші
Бій дали царю Радану.

Чом я, чом і не Войников **,
Славний владі при потребі,
Щоб складати молитовки
Вседержителю у небі?

А чому ж я й не Парличев ***,
Перекладач «Іліади»?
Там такого накрутив він,
Що і сам тепер нерадий.

* Пишурка, Сапунов, Владикін — бездарні тогочасні віршмази.

** Войников — автор історико-патріотичних драм, число яких він все збільшував і збільшував за рахунок якості.

*** Парличев — автор невдалого перекладу «Іліади» на болгарську мову.

Тільки ж чом я й не Славейков *,
Щоб у пісні закумекать:
«І співать, і плакати годі,—
Як овечка, буду мекать!»

А ще ж чом я і не Вазов **,
Щоб співать про віру й свята:
Стануть вовки, як овечки,
А поети, як ягнята.

* Славейков — Ботев висміяв Славейкова за песимістичний, безнадійний вірш його «Не пей ми се», початок якого в українському перекладі звучить ось так:

Не співається. Ще й настрій клятий.
Пісня непотрібна: все це всує.
Про минуле, може, заспівати? —
Всі ж послули, — хто мене почує?

** Уїдливу строфу цю про болгарського поета Івана Вазова Ботев написав з метою висміяти «просвітницьку» роль його: Вазов в одному із своїх віршів висловив надію на те, пібито скоро самі собою, без класової боротьби, зникнуть чвари й заздрощі серед болгар, запанує братерство й спокій.

ПОСЛАНІЄ ДО ТИРНОВСЬКОГО ЄПИСКОПА

Святий владико! Пастирю народний!
Сьогодні пісню тобі я співаю на славу.
Кажу я: отче! Ти ж цього достоїн,
Та тобі не єпархію, а цілу б державу!

А я ж, як людина релігійна,
Хочу знати — чорти б його мамі! —
Де це нашого попа на попа постригли:
У церкві? а чи в хамамі? *

Подейкують в селі, люд повідає,
Ніби в Ескі-Загрі (чутки ж бо виразні)
Чи попа, чи колоду — дух святий знає —
А висвятив ти просто в бані, у лазні.

* Хамам — лазня.

О П О В І Д А Н Н Я

ОСЬ ЩО НА ВАС ЧЕКАЄ

Якщо це не правда, то й не брехня.

«Гроші, гроші, гроші!» — говорив свого часу Наполеон I і роззявив пащеку, щоб поглинути весь світ. «Гроші, гроші, гроші!» — кажуть наші бухарестські народні гендлярі й наслухаються, чи не помер хто, щоб поглинути всі його достатки. «Гроші, гроші, гроші!» — казав наш кир Михалака, він був чорбаджій. Гроші — розум, гроші — почуття, гроші — життя, гроші — бог. За гроші Генович став шпигом, Найденов — льокаєм, а Михайловський — падлюкою. Лише наші бухарестські патріоти працюють в кав'ярнях не за гроші, а заради того, щоб легше було перетравлювати їжу. Але з усіх цих золотих телят вартий нашої глибокої пошани та нашої високої уваги один лише кир Михалака, але його доля така ж сама, як і доля всіх «великих» людей, його судьба більш трагічна, аніж судьба Дон-Кіхота.

Сидимо ми під ушестя з дідом Обрешко-Кратунковичем на вулиці та й дивимось, як діти бавляться в «кілочку». Знизу йде кир Михалака, і коли йде, ніби до нього всі стіни промовляють: «От знатна людина, от розумний чоловік!» А кир Михалака дійсно був знатний і розумний чоловік. Череву його... щоб мати таке череву, треба убгати аж шестеро черев бухарестських трутнів, хоч вони і більше грошей народних нажерли; голова його вп'ятеро більша за голову нашого «доктора», хоч доктор і є професором бухарестського медичного факультету і конячою головою своєю вражає і старих, і малих. Такої голови й такого черева, як у кира Михалаки, не знайдеться, мабуть, на жодній різниці. В череві його вільно могли б уместитися аж п'ятеро турок, щоб посьорбувати каву; в голові йогодесь вистачило б місця для гуски, щоб висидіть півкопи яєць; а серце його — та серця немає у наших чорбаджіїв. Обличчя кира Михалаки схоже було на тацю, ніс на запліснявілу печерицю, руки... рук його спереду не було

видно, а ноги... з самих ніг його можна було б викраяти добрих п'ять-шість попів. Ззаду кир Михалака був ніби трохи миловидніше. Шия — як стан свині, а спина — геть тобі опуклий стіл монастирський.

— Тікайте, тікайте! Чорбаджія йде! — гукнув хтось із хлопців, побачивши кира Михалаку, обернувся та й побіг так, що аж п'яти заблищали. Діти — деякі розбіглись, інші з переляку попрлипали до тинів, задлубали в носі й зо страху ждали, поки пройде деревенський бик. А кир Михалака — вітер випнув йому черево, як вітрило баржу — пливе й пливе. «Ех, знайшовся б хто та виколов тобі гарячою головою одне око, був би ти схожий на того циклопа», — подумав я про себе, бо якраз у цей час вивчав грецьку міфологію. Але замість того, щоб хтось виколов око киру Михалаку, кир Михалака простяг руку й схопив за вухо одного з хлопців.

— Ах, ви, невігласи! Для вас і церкви десь ніби немає? Йдіть-но богу молитися за батьків та матерів ваших.

— Ай-й-й! дядю Михалака, ти одірвав мені вухо! — заверещав хлопчик і скарлючився так, як не карлючився навіть в руках свого учителя.

Кир Михалака відпустив хлопця й погнав усіх голоштанців-шмаркачів до церкви молитися богу.

«Так Наполеон тягнув за уши народи, аж поки нарешті і його не піймали за вухо та не послали молитися богу на Св. Єлену», — подумав я тоді. Але так воно й тепер: світ створено саме так, щоб люди тягли одне одного за вуха. А гляну я на вуха болгар, так здаються вони мені такими довгими, немовби осялячі.

— Миколко, чого ж це ти втік, як побачив чорбаджія? — запитав дід Обрешко хлопця, коли той знову виїшов на вулицю й підскакував перед нами з шматком житнього хліба, від якого відкушував і в той же час витирав собі носа.

— Ще б пак не втік: він тягне за вуха!

— Чому тягне за вуха?

— Тому, що він чорбаджій.

— А чому він чорбаджій?

— Таке сказали! Тому, що в нього є гроші.

— Ну, а якби у нього не було грошей, ти не тікав би від нього?

— Ого! Я б тоді схопив батькову патерицю й погнав би його в багнюку, щоб напоїть, — відповів хлопець. Але, оглянувшись, кинувся тікати і зник...

Глянув я: вітер повернув з другого боку, і черево по-тягло кира Михалаку вниз по вулиці. Йде кир Михалака, а за ним дружина Мита Ченгеля з немовлям на руках та ще й з чотирма іншими за собою, прикрашеними всіма оздобами злиднів і одно одного менше. Ченгелка плаче, а кир Михалака посміхається собі в уста.

— Ради бога, кир Михалака, змилуйся наді мною, випусти Мита з буцегарні. За тридцять грошей ось скоро місяць як він сидить, а я сама, жінка, що здатна вдіяти? Стільки дітей, а й шматка хліба в хаті нема. З учорашнього дня крихти в роті не було.

— Я ж тебе не неволив наплодити стільки дітей. Ви — жебраки, треба було робить економію.

— О-ох, і не кажи, кир Михалака! Та й з ким ото куматися, коли в кума злидні гірше наших. Плаття, свічки, те та друге — все це самі купували. Один тільки піп, чорти б його забрали, стягнув з нас дев'ять грошей за хрестини. Та й з тридцятьма грошами що ти в світі зробиш? І все... звідки нам взять, щоб сплатити тобі оті гроші! То ослюка ось задавила глина, то свиню в твоєму ж садку забили, а курей — як не віриш, піди поглянь — всі повиздыхали від пипотня... Звідки, звідки мені взяти! Тільки ланцюг з гаком від казана та одна ряднина лишилась, і я їх принесла вам... Я вже й не знаю, що маю робити!

— Це не моє діло. Тисячу разів я вже тобі казав: принеси тридцять грошей і забирай своє рядно, і ланцюг, і свого чоловіка. Якщо ж ні — забирайся геть звідси! Якщо тобі шкода чоловіка, то йди сідай із ним у буцегарню. Я їй кажу, що гра було робить економію, а вона мені товкмачить, що кум та піп, та осел, бач, всьому вина. Якщо грошей в тебе нема, то хоч розум у голові маєш? Зрозумій, що тобі кажуть!

— Ох-ох-ох! Змилуйся, кир Михалака! Яких грошей, якого розуму ти хочеш од жінки? В кого кашук повний, в того і в голові не порожньо... Ну, а в мене... Горе мені, горе з такою купою дітей!

— Ось оце ти вірно сказала. Тому-то я й кажу тобі, що мені потрібні гроші, гроші... Принось тридцять грошків, і я випущу твого чоловіка. Зрозуміла?

— Зрозуміла... — ледве прошепотіла Ченгелка і кінцем своєї хустки почала витирати сльози. А кир Михалака витяг з-за пазухи хустку й витер нею піт з свого прекрасного обличчя.

— Заморила мене оця клята жінка! — зітхнув він і пішов, випнувши своє черево.

— Гроші, щоб тобі печінки спалило! Ланцюг мій щоб на шиї твоїй геть поржавів, а ряднина хай тобі наміткою на смерть буде! — проспівала, а чи ніби проплакала Ченгелка, йдучи слідом за кир Михалакою, і зайшла до свого двору наполоти лободи, щоб дітей нагодувати.

* * *

— Бабусю, чого ж ти не погасиш оту нещасну лампадку? Вона світить кішці, а кішка дряпає рогожку й не дає мені заснути.

— Гріх, синочку. Як же гасить? Цієї ж ночі ушестя господне.

— А я гадав, що твоє ушестя. Бачу — схудла, стала наче тая мара.

— Ех, сину мій, сину, коли б тільки так сталося! То ж тільки праведники підносяться на небо. А що я доброго зробила?

— Погаси лампадку, так це вже буде добре, погляньно — північ. Господь, напевно, вже піднявся на небо.

— А хіба я знаю? Якщо вже піднявся, то я її погашу і завтра засвічу чим раніше.

Бабуся встала, щоб погасити лампадку, але як тільки простягла руку, враз почулось п'ять-шість пострілів з рушниць десь тут по сусідству, і вона спинилась, як вражена. Постріли пролунали вдруге, і вигуки: «Гвалт, рятуйте!» — розляглися на весь квартал. Бабуся почала хреститися та бити поклоли.

— Бабусю, господь підноситься, ти чуєш?

— Цить! Який господь? Це розбишаки.

А постріли лунають, і вигуки ще голосніше крають пільму ночі.

— Прощавайте, прощавайте, добрі люди! Помираю! — ревіла горлянка кира Михалаки.

— Чуєш, бабусю, кир Михалака підноситься, чуєш? Янголи його на небо тягнуть.

— Цить, неїднику! Які там янголи — то гайдуки. Пропала хороша людина.

— Змилуйтесь, братці, заради бога, не губіть мене! П'ятеро дітей маю!.. — волає кир Михалака, але таким голосом, наче його хто давить.

— Я тебе не неволив наплодити стільки дітей,— відказує святий архангел, і ножі «без економії» б'ють по спині кира Михалаки.

Ушестя.

— Бабусю, він уже на небі. Погаси лампадку.

І справді, бабуся моя не така вже була дурна: вона зрозуміла, що не господь підноситься, а кир Михалака, і з остраху, щоб янголи не побачили її та не прийшли ще й по неї, щоб піднести, дмухнула в лампадку і сховалась під ряднину молитися богу. Кішка, хвалити бога, перестала дряпати рогожку, і я заснув.

Другого дня, в ушестя Христове, все місто святкувало ушестя кира Михалаки. Одні розповідали, що бачили, як янголи накинули йому ланцюга на ший, а на голову вінок поклали — розпечений триніжок; другі твердили, що кир Михалака вже десь серед святих і смакує в раю кашу з божими синами; треті твердили, що янголи піднесли також три мішки з грошима, й це не брехня, бо в господя, як і в чорбаджія, навряд чи розуму вистачило б, якби не мав грошей. Але я знаю лише те, що в цей день ушестя Ченгелка поставила святій Мині свічку за десять парі, і це за те, що її чоловіка випущено з буцегарні. Кир Михалака грошима відкупився у бога. Посидівши з місяць не в тюрмі, а в божім раї, кир Михалака повернувся додому, та тільки без грошей, без розуму й вихрещений з чорбаджія кира Михалаки просто на Михайла.

І пішов Михайло розповідати своїй райї про ті часи, коли він був чорбаджієм, та про своє ушестя, і дівора не тікала вже від нього, а бува, хто вискочить з них попереду, ткне пальчиком тому в черево та й поспита:

— Що у тебе тут, Михайло?

Михайло відповідь.

— Коли ж це ти його позбувся? Коли ти був чорбаджієм?

А інший послинить собі пальця, підбіжить до чорбаджія та й ткне того ззаду. А дід Обрешко регоче, регоче, регоче та й скаже:

— Мало ослу, коли короста на нього напала, а ще й мухи його жалять.

ПРИКЛАДИ ТУРЕЦЬКОГО ПРАВОСУДДЯ

Терпи, душе, чорній, шкіро!

...То було село Калофер. Смутні спогади нахлинули в мою голову, як тільки я перехопився за горбок і побачив гарні будинки й церкви, повз яких, як змія, виповзала прозора Тунджа. «Тут,— подумав я,— вона, моя кохана, тут же живуть і товариші мої по загону Лефтера, з якими я провів протягом п'яти-шести місяців найсвітліші дні мого життя і близько взнав Калофер, цей «Алтин-Калофер», що породив у мені жагуче, так рано згасле кохання і в той же час глибоку зненависть, яка супроводжуватиме мене аж до могили... В Калофері я розпізнав, що то є чорбаджій і що то є бідак, що є турок і що є народ».

Такі ось почуття пройняли мене, коли я в'їздив у своє рідне село Осен, край Враци, але, перебуваючи там, весь час я із злобним сміхом повторював слова: «Сен кардаш, бен кардаш» *, слова злодійкуватих черкесів, з якими вони зверталися до вратчанського управителя.

Почнемо із смішного.

— Як справи, батюшко? Чи знайшли корів? — попитав я у попа з нашого села.

— Знайшли їх, та що з того? Краще вже було б і зовсім їх не знаходити.

— Чого ж це так, батюшко? Ну скажіть, а де ж ви їх знайшли?

— Божа воля,— відповів піп і перехрестився.— Прокляті собаки! Ми їх одігнали від череди й переслідували аж до самого села. Та як тільки ми їх одігнали, із села вискочили ще гірші. Зайняли наших корів, а на нас звели рушниці. Ми повернулись та взяли з собою жандарма і з ним разом пішли в село на розшуки. Все перетрусили — нічого не знайшли. Вернулись до корчми — щоб відпочити та перехилити по одній, коли ось якийсь голодранець, худий та чорний, як кочерга, то з'явиться у дверях, то знову

* Ти мій брат, я твій брат (тур.).— Ред.

сховається. Корчмар його спитав, чого йому треба, а він каже, що знає, мовляв, де наші корови, і що коли ми дамо йому двісті грошей, то скаже. Передали ми гроші корчмареві, тоді собака повів нас до млина на греблю, показав пальцем, а сам утік. Ми спустили з гатки воду, і що ж ми там побачили? Більш як п'ятдесят шкір, пошитих міхами й наповнених харчами та посудом мідним. Чого там тільки не було! Масло, сир, мед, маслини, борошно, рис... геть чисто все. І наші корови — і вони, посолені, теж у міхах. Звідти кинулись ми в село, пов'язали черкесів і, з провіантом, гайда до Браци. Каймакові, коли він побачив таке чудо, все це дуже сподобалось, і харчі, і мідний посуд, і він заарештував наших селян за те, що вони без дозволу начальства пов'язали царських прислужників і розруйнували чужу гатку, а черкесів оддав під суд. Дияволи ж анічогісінько не тямилі по-турецькому, але навчилися: «сен кардаш, бен кардаш», так що, коли вони промовили оці слова перед каймаком, той хитро засміявся та й каже: «Бракин шу кьопеклер гітсинлер» *. Тих пустили, а наші селяни сидять в тюрмі, та ще й мусять сплатити п'ятсот грошей за греблю та п'ятсот джиза нахтіс**, а з тими двомастами — це рівно тисячу двісті. А щодо покражі, то вони зажадали, щоб свідки поклялись, що речі наші, а тепер і цього не хочуть, бо від харчів і посуду нічого вже не лишилось. Одначе облишимо корови! Бо за ними й воли підуть...

— Так точно, батюшко, вірно. Але ти навчай народ не тільки постити та молитись, а як позбутись оцих псів та їх братів каймаків, пашей, мюдюр і агів. Бо народ і так тільки цибулю та ріпу їсть, а ти за царя молишся, тим часом пси оті й дітей ваших скоро поїдять...

...В роздумі я в'їхав у Калофер. Але серце мені билось дуже, і я горів із нетерплячки хоч когось з моїх товаришів зустріти та розпитати: хто де тепер знаходиться, в якому хто стані, як турецькі аги себе почувають, де забито було Лефтера, де знаходиться Добри,— розпитати про все, що так мене цікавило. Але потрібно було ночі діждати, та я не дождався її.

Як тільки я зайшов на заїжджий двір, перед моїми очима постало жахливе видовище: жінки, діти й дівчата ридма

* Облиште тих собак, нехай ідуть (тур.).— Ред.

** Штрафу (тур.).— Ред.

ридали, чоловіки металися туди й сюди, — одні хліб купували, вино, сосиски, а другі на блюдо збирали гроші серед народу. Жандарми сміялись, лялялись, розганяли дітей ціпками, але всі товпились, усім хотілось бачити. Тут мати прощається з сином, там жінка з чоловіком, сестра з братом, маленькі діти з батьком, і кожен говорив:

— Розлучаємось назавжди! Прощай, синку! Прощай, брате, дядю, прощайте...

І у відповідь голоси сумні, але тверді:

— Прощайте й ви. Хай бог вас береже.

І ланцюги побрязкували в натовпі...

Згодом шум цей трохи притих, люди посідали кругом на землі, і я зміг розпізнати, хто був причиною цього хвилювання. Близько десятка чоловік, в ланцюги закутих, зчорнілих од побоїв та муки, посідали кружка за влаштований народом прощальний обід і сумно й похмуро дивились на людей, що вже плакали тихими гіркими сльозами і глухо, глибоко зітхали. Їжа й вино оживили нещасних, почались розмови, скарги, запитання — та все це проходило сумно, похмуро, тужливо. Аж ось з'явився кирсердар, ось іще жандарми; вони суворо позирнули на патовц, грубо закричали й погнали закутих. Ізнову зойкнули люди, ізнову почулось ридання жінок та дітей, ізнову сльози, обійми, прощання, прощання тяжке, святе, щире...

Хто ж то були ті нещасні, закуті в ланцюги, мов звірі? О, досить було одного їх погляду, словечка одного, щоб все зрозуміти. Мої товариші, наші товариші, браття! Гайдуки, народні гайдуки! Боляче було мені стрічати їх погляди, але погляд одного з них пройшов мені в саме серце, і сльоза за сльозою капнули мені на груди. Микола Делі-Стоянов, хворий, в лихоманці, скалічений побоями, мов наскрізь просвічений від муки та страждання. Його вкинули на воза, а він, метнувши поглядом у натовп, — цей погляд вловив і я, — вигукнув:

— Зрадники мене згубили, братове!

З безмежною тугою, з жахливою злобою в грудях зайшов я до своєї кімнати й припав до вікна. З протилежного боку в кав'ярнях чорбаджії грали в таблу і в карти; інші ж ішли на прогулянку з своїми дружинами і весело розмовляли; до церкви дзвонили, кликали народ на молитву... А я... в мене в голові роїлись жахливі думки. Я думав: «Хіба пролив хто з нас стільки крові, хіба пролив я і чи проллю коли її, скільки сліз пролив сьогодні невинний народ?..»

Нещасний народ! Хай будуть прокляті зрадники, хай буде проклятий кожен тиран, помазаник божий!..»

Другого дня я був уже в Пловдиві, і ось що пощастило мені довідатись про тих нещасних, ось що я взнав і чим можу поділитись з вами, браття-емігранти.

Для того щоб розповісти про загін Добри-воєводи та про те, як було схоплено декого з його дружини, я мушу повернутись назад і сказати кілька слів про Калофер, де утворювався цей загін, з'ясувати причини, які спонукали оту молодь стати гайдуками.

Навряд чи знайдеться іще десь інше місто чи село, де б сваволя чорбаджіїв досягала такого ступеня, як це мало місце в Калофері. У цьому місті, крім мюдюра та кількох заптіїв, нікого з турків не було, і все зло, всі тиранства йшли від чорбаджіїв, які є агентами й співучасниками властей.

Десять-дванадцять років тому пловдивські власті таємно підбурили турецькі села в околицях Калофера одняти вигін, якого було закріплено за Калофером спеціальним фірманом, підписаним самим султаном. Турки стали пасти свою худобу аж коло самого Калофера і з зброєю в руках чинили опір всякій спробі прогнати їх звідти. Калоферські чорбаджії цього тільки й ждали. Вони стали противитись тому, щоб бідняки відняли свій вигін таким же способом, яким його оволоділи турки. Чорбаджії відправились у Пловдив, де завели справу, що тягнулась аж до минулого року. Ця справа коштувала Калоферу щось понад п'ятсот тисяч грошей, з яких добра половина потрапила до кишень чорбаджіїв, а друга половина залишилась у пловдивських чиновників та мулл. Ось як було це діло.

Надходить весна, турки виганяють свою худобу на вигін. Чорбаджії поспішають до Пловдива, валяються там, як ті осли, по заїжджих дворах, п'ють, жеруть і виповнюють гаманці чиновників, аж поки, нарешті, не одержують дозвіл. І ось, коли вже всю траву на вигоні випасено, з'являються вони з своїм дозволом і подають рахунок на п'ятдесят-шістдесят тисяч грошей: цю суму розкладають на бідноту як державний податок. Так повторювалося щовесни — щовесни Калофер викупував свій власний вигін у держави, а на вигоні й далі ж випасалась турецька худоба.

Не в силі вже народ терпіти! Набридло бідності. Жінки-вдови, які взимку носять на своїй спині дрова, щоб хоч якось нагріти хату, жінки, які цілий день крутять прядку

та веретено, щоб заробити три гроші в тиждень дітям своїм на харчі і триста грошей на рік платити мусять для забезпечення султана, — а як не зароблять, так продавай останню ряднину, ще й казан для прання білизни, — ось такі нещасні жінки, числом більш як двадцять п'ять, одягнені в козинячі мішки замість сорочок, вийшли зустріти Азис-пашу, який тоді прибув до Калофера, щоб провідать вірних підданих своїх. Жінки вийшли поскаржитись. Бідолашні! Вони сподівались на милість варвара й кричали: «Біда нам од чорбаджіїв, горе від податків!» — і сльози градом котилися у них з очей. Але Азис-паша любив спокій: він наказав калоферському чиновнику задовольнити скаргу і заспокоїти нещасних бунтівниць двадцятьма п'ятьма ударами палиці, яких їм і всипали по голому тілу тут же таки прилюдно посеред села, а сам паша через два дні виїхав, забравши з собою п'ятнадцять тисяч грошей, що їх йому принесли вдячні чорбаджії. На долю кожної побитої жінки припало по п'ятнадцять грошей, але не одержати, а заплатити...

Пловдивський сатрап пішов ще й далі...

Пожильці Калофера найняли сторожів, які б із зброєю в руках стерегли вигін і стерегли, звичайно, як свій. Якось, коли турки пригнали свою худобу, приходять один із цих сторожів, на ймення Стайко Говедар, щоб прогнати чужу скотину. Хтось із турків замахується ззаду на того сокирою й роздроблює Стайкові плече. Але Стайку, як лівші, пощастило другою рукою вхопити рушницю, — він стріляє і вбиває одного з турків, а другого ранить. Тут з'являються товариші Стайки і врятовують його.

Який галас зчинив тоді пловдивський управитель, хоч сам же він і дозволив сторожам носити зброю! Стайка, покаліченого і хворого, засудили до ув'язнення, товаришів його з їх проводирем Димитрієм вигнали з Калофера, а туркам дали повну волю чинити помсту за кров своїх і робити, що їм тільки заманеться, на полях бідноти. Стайко виявився винуватим у тому, що не дав себе зарубати, а Димитрій у тому, що на очах і за наказом самого Азис-паші кинувся в бій і вплимав відомого турецького розбійника Гемеджія, від якого стогнала вся Казанликська округа. Але ж поля бідноти, але ж кров невинних людей — в чому їх провинна?

О сатрапи, сатрапи!

Ще більше правосуддя виявили пловдивські власті щодо того ж Гемеджія та Ташчіогларів, цих турецьких мо-

лодчиків, які більше десяти років лютували в Казанликській окрузі як розбишаки, а тепер — як кирсердари. Не вільно було кому б то не було проїхати між Казанликом і Калофером, щоб не бути пограбованим чи забитим. Сам я можу налічити більше тридцяти убитих, зарізаних або вогнем замордованих; щодо пограбованих, то про них краще знають турецькі жандарми та чорбаджій із Казанлика — Груйоглу (що луснув од пияцтва) і Гюмюш-Гердан із Пловдива, які були компаньйонами й захисниками оцих орман туджарлари.

Багато разів скаржилися селяни на цих розбійників, не один раз ходили і в Пловдив благати порятунку від мучителів, але власті або ж лишалися глухими, або ж як і викликали розбійників, то, потримавши їх два-три місяці, потім знову випускали з новими інструкціями, як грабувати та як убивать. Під час чвар за вигін поміж Калофером та сусідніми селами злочинства дійшли такого ступеня, що неможливо було людині з хати вийти. Власті не знали, куди їм діватися від скарг, і видали ілям на знищення Ташчіоглари. Але що то був за ілям і яка йому була ціна?

Чи ж послали власті своїх кирсердарів, чи створили вони загони, щоб переслідувати розбійників подібно до того, як було це в 1866 році, коли вони підняли всі турецькі села проти воеводи Желю? А воевода Желю виступив не заради грошей, не заради бунту, а лише для того, щоб очистити гори від таких злочинців, як Гемеджія і Ташчіоглари.

«Нехай їх убиває той, хто осмілиться», — говорили власті, а в той же час, довідавшись, що сина Ташчія і ще одного молодого цигана, його приятеля, було вбито, — доручили Гюмюш-Гердану клопотатись про помилування цих «невинних людців», які за годину перед тим спалили шістнадцятирічного сина одного болгарського селянина з Овчилар. Гюмюш-Гердан виблагав їм помилування, і банду Ташчія із злочинців, засуджених на смерть, обернули на польових сторожів. А хіба така була доля болгар, які переслідували і забили сина кирсердара?..

Але такі вже турецькі власті, такі їх турецькі закони не в одному лише Пловдиві, а й у самому Стамбулі. Вони легко обертають розбійника на чиновника, а мирного жителя — на розбійника.

Але повернімось до Калофера, до загону Добри-воеводи. Добри-копрившанин із загону Ангела-воеводи був про-

тягом семи-восьми років прапороносцем Лефтера в Анатолії. Загін Лефтера складався переважно з мешканців Калофера, які ходили на заробітки до Стамбула. Як Ангел і Лефтер, так і сам Добри, належали до числа тих класичних гайдуків, в особі яких виявлялось життя поневоленого народу з усіма відтінками його характеру і обставин його існування,— гайдуків, які зачудовують нас своїми якостями, а також і хибами. Вони ставали гайдуками, як їх узивають турки, заради нас,— щоб виявити свою легендарну мужність перед народом й перед ворогами, щоб помститись за кривду, яку заподіяли їм та біднякам турки й чорбаджії. Тому-то в житті їх нема нічого такого, що можна було б осудити на підставі хоч би якої там логіки.

Я бачив усіх їх трьох і в жодному з них не помітив того підлого звірства, яке виявляється в усіх рухах злочинця-турка. В усіх їх трьох я спостерігав благородство характеру й повне усвідомлення захованої моці.

Такий був і Добри.

Після вбивства Ангела в 1862 році і Лефтера в 1868 році Добри, всюди переслідований, прибув до Калофера і переховувався у декого з своїх товаришів протягом усієї зими. А весною він виступив із своїм загоном.

Ми вже раніш бачили, до якого стану дійшла біднота в Калофері внаслідок чвар за вигін, роздмухуваних самими ж властями, та зловживань чорбаджіїв, які своїми крадіжками подвоювали державні податки й заодно з властями всіляко знущалися з беззахисного народу. Додайте до цього відданість молоді своєму народові, яка в очах турок з'являлася смертним гріхом і яка компрометувала багатьох, і ви складете для себе повне уявлення про загін Добри-воєводи! Усіх я їх знаю; багато хто з них — мої приятелі, і всі вони стали гайдуками не заради того, щоб грабувати та вбивати кого б там не було, як то роблять турецькі злочинці, а для того, щоб звільнитися від урядових та громадських ланцюгів та щоб помститись над тими, хто так нерозсудливо обдирає бідних людей.

Щоправда, протягом трьох років гайдуцький рух супроводжувався багатьма пограбуваннями, багатьма вбивствами. Але серед убитих чи був хоч би один такий, хто б не згубив принаймні десять бідняків, а серед пограбованих такий, хто б не грабував людей серед білого дня? Хіба не були вони всі кровопивцями народу?

Коли б загін Добри складався із злочинців, то не було б у кожному селі конака, в кожній хаті — ятака. Хіба турок

із села Асинлари, в якого було взято вісімдесят тисяч грошей, не клопотався перед властями, щоб ті випустили Івана Мрахоля за те, що той ублагав загін помилувати його? Признався, собака, що грошей придбав він не в поті чола свого, тому й не жалкував за ними і порахував учинок Іванів благодійням. А будь Іван щонайпідлішим злочинцем, але ж турком, то не Гюмюш-Гердан, а послідній циган прийшов би й сказав: «Це людина хороша», і уряд його випустив би: гяурдир Йован.

Тяжко бачити смерть героя! Горе тому, хто сплехував! Добри було вбито в Средній Горі; з числа його дружинників один утік, інших було зраджено чорбаджіями.

Нема нічого більш досадливого, більш обурливого, як бачити людину, яка ще вчора вся тремтіла, мов лист на осиці, від одного лише погляду свого ворога, а сьогодні поводитьсь з ним найпрезирливішим, варварським способом. Муки й катування, що їх зазнав дехто з загону Добри разом з іншими особами, зовсім не причетними до загону, показують, до якого звірства може дійти боязкий і нищий турок в ту хвилину, коли життя й майно болгарина залежить од нього. Я не в силі переказати все це холоднокровно, не можу вислову знайти. Але щоб навести блискучий приклад турецького правосуддя, я примушу себе розповісти про вбивство Добри і про те, як було зраджено й захоплено товаришів його. При цьому я порівняю покарання одного з них з покаранням, накладеним на державного чиновника Мехмед-чауша, який, будши калоферським жандармським начальником, у спілці з мюдюрином проник уночі літом минулого року напередодні свята св. Пантелеймона в будинок чесного патріота Тоню Славова і за допомогою кількох доглядачів порядку і тиші задушив Тоню з дружиною і взяв під виглядом позики більш як тридцять тисяч грошей.

...Роз'ярилися всі турки з Гіюпци й Казанлика, роз'ярилися проти загону Добри-воєводи, і весь їх гнів окошився на мирних селянах! По двоє, по троє кирсердарів з двадцятьма-тридцятьма негідниками вдень і вночі ходять шукати «злочинців», та замість них тільки доганяють один одного, напавши на власний свій слід. Добри — десь там аж коло Загори або ж над самим Калофером, а в цей час Ташчі-огли і Куртчій шукають його по селах, б'ють і вбивають його по хатах, поїдають його курей і пироги й забирають майно у нього. Як же це так? А дуже просто.

Ташчі-огли виступає за дві-три години раніш призначе-

ного строку, уночі нападає на якийсь там село, пограбує дві-три хати й повертається. Тоді бере він з собою Куртчія з тим, щоб ніби піти схопити Добри, який ніби в такому-то місці вчинив такий-то злочин. Приходять у хату побитого й пограбованого, попоїдять пирогів та курей, обжеруться донесчочу й почнуть вигадувати, а де б це Добри знову міг вчинити злочин.

Цей приклад турецьких хитрощів став уроком і для самих властей, які досі не догадувались, що, користуючись іменем Добри, вони зможуть поновити свої доходи з Калофера, котрі з того часу, як виступив Добри із своїм загоном, припинились, бо турки вже не пасмільювались гнати свою худобу на калоферський вигін і калоферцям уже не приходилось викупувати його у розбійників турецького правосуддя. То чому ж при цьому і не вбити кількох змовників? Саме так і було вбито Тоню Славова, що став першою жертвою в Калофері задля вигоди гладких кабанів і всіх отих виснажених пияцтвом та розпустою блазнів у Пловдиві.

Від пловдивського паші до калоферського мюдюрина, а від мюдюрина до жандармського начальника Махмедчауша полетів наказ. І ось вночі під св. Пантелеймона Тоню та його дружину, молоду красуню болгарку, було задусено,— по-звірячому, по-скотинячому,— ще й забрано було у них щось з тридцять-сорок тисяч грошей. Уночі вбито було Тоню, а вранці кожний чорбаджія стурбовано говорив: «Це робота Добри?» — «Не інакше, як Добри». Усе це надавало сміливості мюдюрину. Він шаленів і лявся так, як тільки здатний мюдюрин ляяти гяура, його матір, а більш за все Добри і невинних матерів його дружинників, а Махмедчауш подався до Пловдива з грошиками Тоню.

І все це було шито-крито. Та випадково злочин було викрито.

Незадовго до своєї загибелі Тоню тяжко захворів. Щовечора приходила до нього в хату якась жінка, щоб доглянути хворого вночі. Ось ця жінка й відчинила двері і впустила злочинців до хати, а на допиті в Калофері вона зреклась цього. Мезліч передала її старшому польової охорони, щоб той відправив її до Пловдива. Дорогою, не знаючи, очевидно, що ініціатива вбивства належить самим властям, старший охорони з свого боку, щоб виконать свій обов'язок щодо гяурки, піддав її катуванням та гнуському насильству. Тоді вона призналась, себто сказала, що

Махмед-чауш з кількома жандармами увійшов до хати, задушив Тоню з дружиною і що саме це вона відчинила їм ворота і двері до хати. Але «ворон воронові очей не виклює». Як почув цей пес ім'я Махмед-чауша, так почав ще гірше тую жінку катувати і примусив її замість турка назвати болгарське ім'я — ім'я Добри. «Так і скажеш калоферській мезлічі, інакше я з тебе, з живої, шкуру здеру!» — закричав на жінку польовий суддя й одіслав її назад до мезліча в Калофер. На окружній раді вона підтвердила перше своє зізнання, а не друге, при чому, звичайно, розповіла й про ті муки, яких зазнала, й про залякування «судді». Тільки тоді схаменулись наші скоти-чорбаджії і, засмучені, очевидно, з того, що не потрапив їм маслачок від кривавої поживи, склали прохання і послали його, разом з тією жінкою, до пловдивського паші з клопотанням зловити й покарати злочинців, а також про передачу відібраних у них грошей для спадкоємців Тоню...

Справа скінчилась так, як і всяка турецька справа. Злочинців зловили й покарали з усією суворістю корана. І во ім'я своєї лихварської бороди пловдивський фактор вирішив: «Прохання вкласти в мішок турецького архіву, жінка — божевільна, — отже, її треба ізолювати. Махмед-чауш — мусульманин — і він має бути покараний переводом із чина чауша в чин милязима і залишений на службі при палаці паші. Що ж до грошей Тоню, то — піймати Добри і забрати їх у нього...»

Але Добри не було зловлено, його було вбито, а гроші потрапили до інших рук.

Іван Вазов

ПОЕЗІЇ

РОСІЯ

Росія. Це ім'я святе
Нам завше чути любо, мило!
Воно нам в темряві світило,—
Як світле щастя золоте!

В годину люту і нещасну,
Коли забув нас цілий світ,
Ми стріли в ній любов незгасну,
Надію, і опору, й щит.

Росія. Велич і простори!
Її ж так людність прикраша!
Вона як ясне небо й гори,
Сама ж російська душа!

Тож там у нашій обороні
В сьогоднішній печальний час
Всіх вісімдесят мільйонів
Стоять, турбуються за нас.

СУСАННА

Місяченьку, любий друже,
Закоханцю золотий,
Як на небі сяєш дуже,—
Чи Сусанну бачив ти?

Чи між нами, тихоокий,
Хочеш бути вістуном?
Щоб сказати їй: «Ждать же доки?
Швидше-бо, він жде давно!»

І тоді, золоторогий,
Осявай і землю, й вись,
По небесних, по дорогах
Перестань іти, спинись,

Щоб побачить нас у тиші
В цей палкий кохання час.
Де ще знайдеш щасливіших
Від закоханих від нас?

СЛОВ'ЯНСЬКИЙ ЗВУК

По всім Іонійського моря просторі
розсіка пароплав наші води просторі.
Чудесний тут гук!
Слов'янський звук!

Без краю блакить у небесній стелі,
пароплав доганяють дельфіни веселі.
Прекрасний тут гук!
Слов'янський тут звук!

Ген там, вдалині, іще видно Елладу,
а душа ж віддалась поетичному ладу.
Солодкий тут гук!
Слов'янський звук!

КАПУАНСЬКА ДОЛИНА

Із розкішної долини
(Край Італії щасливий)
Між садами, де цитрини,
Мчить нас поїзд грімкотливий.

— Це ж бо рай! — рудий англієць
Скрикнув тут. — Та й настоящий! —
Глянув я й сказав спокійно:
— Містер, рай я знаю кращий.

І, згадавши про Балкани,
Про прекрасну батьківщину,
Я назвав наш рай коханий —
«Трояндову долину».

«РАДЕЦЬКИЙ» *

(Уривок)

Тихий Дунай, хвиля лине,
Шум веселий скрізь —
І «Радецький» гордо плине
В золотую бризь.

Та коли вже стало видно
Козлодуйський край,
В сурму засурмили мідну,—
Прапор роздимає.

Болгарські герої волі
Вийшли всі там (панству жах),—
Лева знак на їхнім чолі,
Полум'я в очах.

* «Радецький» — назва австрійського пароплава, на якому плув Христо Ботев з своїми повстанцями аж до берега Болгарії біля села Козлодуй.

ПО-НОВОМУ НАСТРОЄНІ ГУСЛА

Пісню мою — та чи хто ж зрозуміє?
Бідним вона чи полегшить рани?
Не можна, не можна (душа не сміє!)
Весело грати, де дзвонять кайдани.

В бунті душа моя — проти старого:
Гусла хапаю, рву струни... геть з ними!
Струни нові ї натягую строго,
Зрошую їх я сльозами своїми.

Звук їх віднині буде печальним,
Як брязкіт кайданів — без слів і без мови,—
Так як плач Янтри,— як тоскним і жальним
Відгук здається нам, відгук діброви...

Звук їх (це плач той, що все лебедіє)
Відгук зустріне і вже не розгубить.
Той, хто стогне, його зрозуміє.
Той, хто плаче, його ж і полюбить.

Проти тирана я встану, повстану!
Хай в моїм серці племінь небесний
Вийде, нарешті, з прибитого стану
Й виблисне раптом, страшний і чудесний!

Болі погноблення нищу, бичую!
Геть сонність мислі, геть страху угоди!
Кличе обов'язок — слухаю! чую!
Буду ж співати я пісню свободи.

О П О В І Д А Н Н Я

ЗУСТРІЧ У ГОРАХ

(Спогади)

Було ще зовсім рано, коли ми приїхали до карнарського постоялого двору. Там, за звичаєм, зупинились і зайшли до корчми відпочити трохи та випити по келиху виноградної горілки, перше ніж рушати далі по звивистих шляхах Старої Планини, що зеленіла тут же за ворітьми постоялого двору.

Їхав я у ті краї вперше, але троє моїх товаришів-співгромадян, старі, бувалі румунські паломники, добре знали шлях до тієї Румунії — колишньої Колхіди сопотненців і карлофців, куди ото вирядив мене батько з десятьма мінцями в гаманці та добрими побажаннями щастя і вдачі — під крильце якогось родича.

Ось чому цілу дорогу аж до постоялого двору мене діймали, як той уїдливий гедзь, безглузді строфи однієї пісні:

Ніч петрівчана минає,
Схід зачервонівсь, як мак...
Свого коника сідлає,
З двору виїжджа юнак.

Що ж, прощатись доведеться!
На коня сідає він.
Чи в торгівлі ж поведеться? —
Заклопотаний він цим.

З харчів, що їх було взято з собою в дорогу, ми нашвидку влаштували легенький сніданок всухом'ятку, прикрасивши його веселою бесідою, жартами, сміхом. Тому що й справді, як же тобі не стане весело, коли ти їдеш Старою Планиною, та ще й навесні, та ще й у такий прекрасний день з попутниками, що такі ось хороші!

У корчмі ми були не самі. В одному кутку мовчки сиділо іще двоє подорожніх. Це були пішоходи, як то можна

було гадати по їх подорожніх костюмах, і не болгари, про що свідчив їхній одяг. Один із них, з лиця чорний від загару, кругом зарослий, з похмурим виблискуючим поглядом, був одягнений в коротеньке зелене сетре, що вже геть зносилося, в жилетці, в обтріпаних штаних, з пов'язаною на шиї замість галстука якоюсь зім'ятою хусткою. А такий же само зім'ятий широкополий капелюх, що насунувся аж на самісіньке його похмуре обличчя, надавав цій людині ще більшої похмурості, настійливо нагадуючи собою легендарних абруцьких розбійників.

Товариш його, білявий і безбородий блондин, навпаки, мало був схожий на італійця, а ще менше на італійця з Калабрії. Цей справляв більш заспокійливе враження. На ньому була коротенька синя блуза, сині широкі штани і пласка шапочка з півнячим пером — все так само обтріпане та обношене. Тільки на погах у нього були болгарські поршні. Очевидно, це були робітники-італійці з Гіршевої залізниці, яка тоді будувалась, або ж з якоїсь каменоломні.

Оці двоє зрідка потиху перекидалися якимись словами і щоразу позирали в наш бік, неначе хотіли збагнути, про що саме ми ведемо розмову й чому це нам так весело...

Приємний сніданок і думка про не менш приємну подорож, що буде, зробили мене особисто дружелюбним, компанійським. Мені спало на думку почастиувати симпатичних землячків Данте й Петрарки вином.

Але один з моїх товаришів, підморгнувши, шепнув мені:

— Не зв'язуватись з ними! З якої речі?

— Чому? — спитав я його поглядом.

— Погань люди. Я їх добре знаю, — таємниче додав той. Я глянув на нього в нерозумінні.

— Поїхали. Не варт тут довше залишатися, — сказав він з тривогою.

— Бродяги? — прошепотів другий супутник.

— Гірше, гірше... — промурмотів перший.

Ця обставина позбавила мене попереднього мого веселого настрою. Ми встали й почали розраховуватись з господарем.

Коли я, стоячи біля прилавка, розкрив свій гаманець, один з іноземців — білявий — враз чомусь опинився поруч мене. Я помітив, як він, нахилиючись над прилавком, щоб узяти з полицки пачку цигаркового паперу, устиг кинуть гострий погляд на мої гроші. Цей його рух дав і мені мож-

лівість побачити у нього під розгорнутими полами блузи ручки двох револьверів і білу костяну рукоятку величезного кинджала.

Таке могутнє й грізне озброєння у бідного пішохода було явищем незвичайним. Ясно, що й товариш його, якби тільки зняти з нього оте лахмітяне сетре, буде схожий на цілий арсенал, — в нього ж і обличчя, як у того справжнього Фра-Диявола! Значить, правий був мій товариш, коли попереджав мене: перед нами дійсно розбійники! Тільки ж зараз мене більше лякав білявий.

Ми вирушили в дорогу по горах. На першому ж повороті, оглянувшись назад, ми з приємністю переконались, що ті двоє залишилися у корчмі. Випадково нашим супутником став жандарм із найближчого загону. Ми вільно зітхнули.

Широкий Троянський прохід здійснюється вгору все стрімкіше та стрімкіше, звиваючись поміж зелених грабових лісів, що густо вкрили тут усю гору. Густі зарості цих лісів дедалі стають вищі й буйніші, тиснучись обабіч шляху, що біжить перед нами численними зигзагами. Лісова гущавина наповнювалась життєрадісними руладами солов'їв. Худі загірські коні хоч повільно, але бадьоро ступали по важкому кам'яному шляху з глибокими вибоїнами — слідами гірських потоків од зливи. Коні форкали від задоволення, широко роздимаючи ніздрі і вдихаючи рідне, холоднувате гірське повітря. Чим вище ми підіймалися вгору, тим ширшою ставала перед нами панорама долини, тим чарівнішим ставав пейзаж. Я був захоплений і не міг досхочу натішитися з цих мальовничих, по-райському прекрасних видів між Старою Плапиною та Богданом. А щоб ніщо не заважало мені віддатися спогляданню, я попустив повіддя й цілком поклався на інстинкт коня. Іноді навіть зупинявся. Враз я помітив, що супутники мої від'їхали від мене далеко вперед і зникли з очей. Я лишився в лісі сам. Тут мимоволі мені знову прийшли в голову ті два підозрілі італійці, і я оглянувся назад. Але на дорозі нікого не було. Мені стало якось не по собі: я відчув, що мене злегка проймає то жар, то холод. Річ у тому, що в Туреччині ліс — це розбійницьке кубло. З кожного гайка нападу сподівайся, за кожним кущем причаїлось злочинство і на тебе чигає убивця, як у лісах Індії — боа, тигр або пантера. Лісові дороги, оці найромантичніші місця в Болгарії, були й найбільш небезпечними: на кожному такому місці в шумі листя вчувалися не поетичні легенди про самоїдів та про

русалок, а криваві історії про вбивства, про всілякі страхиття. Ось чому, коли людина пересовувалась такими місцями самотньою, їй в кожній хащі ввижалася засідка, а шелест листя здавався тасмничо-страхитливим, ніби то був шепіт змовників... Уявлення виповнювало всю цю місцевість тривожними привидами, воно шукало і вбачало поміж деревесними стовбурами, що обросли чагарниками, поміж переплетеними гілками то дуло арнаутської ружниці, то чалму розбійника, то довгі поли черкесів, що причаїлись у хащах.

Порожнеча, яка мене оточувала тут, тяжіла наді мною... Я крикнув раз, удруге: може, хто відгукнеться, і я хоч почую людський голос! Але відгукнулася одна лише луна... Я енергійно стиснув острогами коня, та кінь уже був зморений. Місцевість ставала щодалі все похмурішою та похмурішою. Сонце палило, вітерець затих, ліс заглибився в мовчання. Чути було лише саме дзижчання мушиних роїв, таке виразне серед мертвої тиші... Розбійник не міг би вибрати більш зручного місця для свого злочину. На одному з поворотів я інстинктивно оглянувся і здригнувся: обидва італійці посувались дорогою і в цю саме мить якраз зникли за кущами. Я все зрозумів. Дорога робила тут крутий вигиб, і вони, очевидно, кинулися навперейми через чагарники, щоб випередити мене і стати мені поперек дороги, гадаючи, що я їх не примітив... Тут я міцно пришпори́в коня. Наблизившись до того місця, де вони мали мене зустріти, я побачив, що обидва розбишаки йдуть козячою стежкою і мене віддаляє від них усього якихось два-три кроки.

Тоді я взяв навскач, як шалений, не звертаючи уваги ні на урвища, ані на глибокі провалля, над якими проходила дорога. На мою біду, дорога стала ще гіршою: її перетинали пасма зубчастих скель, що утворювали якісь неправильні, фантастичні східці по їх крутому схилу. На одному з цих східців кінь мій спіткнувся і впав. Ноги мої заплутались у вірьвовочних стременах, і я з жахом збагнув, що перелякана тварина, роблячи одчайдушні зусилля підвестися, почала сповзати й нестримно сповзає разом зі мною до глибокого провалля. Я скрикнув... В ту ж мить наді мною з'явилися голови розбишак... Я побачив, як білявий швидко вийняв кинджал... І враз відчув, що ноги мої визволилися від пут. Я вмить одповз убік. Кінь, відчувши, що його тримають за повід і звільнили від вантажу, зараз

же став на ноги, весь тіпаючись од передчуття страшної, але щасливо уникнутої небезпеки.

— Грація *, синьйори! — промурмотів я, отямившись і відчуваючи і хвилювання страху, і здивування, і почуття вдячності до тих двох «розбишак», які так несподівано стали моїми рятівниками.

Я машинально витяг гаманця і подав їм все, що в ньому було,— тобто зерно всього свого майбутнього багатства. Білявий італієць відхилив усе це, сказавши:

— Но, но, но! (Ні, ні, ні!)

Потім обидва вони допомогли мені сісти на коня.

— Грація, грація, синьйори! — повторював я ті єдині італійські слова, які я знав, і знову вирушив у дорогу.

Обидва італійці зникли в лісі.

За найближчим поворотом я зустрів нашого провідника Здравка, який повернувся, щоб розшукати мене.

Мої супутники, стурбовані мою відсутністю, чекали мене на одній із полонин у горах. Я був дуже сердитий, але й словом не натякнув про свою страхітливую пригоду. По-перше, з досади, а по-друге, з побоювання, щоб вони не стали глузувати з мене, помітивши моє тремтіння, яке ще й досі не проходило.

Лише тоді, як ми прибули до Трояну, я знову перепитав одного з товаришів:

— То скажи ж мені, хто ж то були за італійці, яких ми зустріли на карнарському постоялому дворі?

Той подивився на мене багатозначно:

— А хіба я тобі не говорив? Годі про це...

Він жестом дав мені зрозуміти, що не хоче говорити про щось таке небезпечне.

— Це розбійники? — прошепотів я.

— З розбійників розбійники, — відповів той.

— Звідки ти їх знаєш?

— Одного знаю... Не дай бог знову зустрітися з такими людьми.

І мій обережний товариш прибрав ще більш таємничого вигляду. Даремно намагався я витягти з нього що-небудь певне.

Та й сам я не став розповідати йому про все те, що трапилось зі мною...

Через два роки я повернувся до рідних місць живим і здоровим, не встигши, проте, стати в Румунії ані Крезом,

* Дякую (італ.).— Ред.

пі Ротшільдом. Батько мій з жахом побачив, що замість купи золота я витрушую перед ним величезний ворох рукописів з одчайдушними поемами та одами.

Одного дня після того, тільки-но я повернувся, пішов я в гості до свого приятеля К. Там зібралося багато молоді. Моя несподівана поява збентежила присутніх: вони ледь помітно багатозначно переглянулися між собою. Я зрозумів, чим було викликано оте їхнє збентеження, та догадався, яке то саме було у них зборище: вже щось днів зо два чи зо три носилась чутка, що до нашого міста прибув дякою Левський.

Збори було скликано або ним самим, або ж заради нього, — в цьому не могло бути сумніву.

— Добродію К., — голосно й не ховаючи роздратування, вигукнув я, звертаючись до господаря, — припиніть, будь ласка, образливе оте перешіптування і познайомте мене, нарешті, з болгарським героєм і апостолом * Левським...

Після цих слів настала цілковита тиша. Всі погляди було спрямовано до дверцят хижки, які щойно рипнули. Звідти вийшов якийсь добродій: він був у селянському одязі.

— Та ми вже давно знайомі, — весело зауважив той, підходячи до мене.

— Ах, та невже це ви? — скрикнув я, засоромлений і здивований вкрай, пізнавши в цьому селянкові білявого отого італійця в синій блузі, якого зустрів на Карнарському повороті, — того самого, який перерізав мої стремена кинджалом.

І ми сердечно обнялися й поцілувалися, на здивування членів Комітету, який тільки-но був створений і до якого потім увійшов і я.

Ось так я познайомився з Левським.

Хто був отой другий, чорний італієць на Карнарському повороті — не знаю. Але, безперечно, це був також апостол.

* Так називали в Болгарії вождів народно-революційного руху.

ДІД ЙОЦО ДИВИТЬСЯ

Коли ми згадуємо батьків, дідів чи родичів наших, які відійшли від нас ще до того, як було визволено батьківщину,— ще до того, як перед їх очима засяяли чарівливі промені свободи,— нас часто опановує одна думка: яке б то було у них здивування, яка радість, коли б вони якимсь чудом прокинулись од вічного сну в могилах, вийшли на світ білий та поглянули навколо себе. Яке б то було разуче враження для них: побачити небачене, відчуту неймовірне, що нас оточує. Чого доброго, вони б не впізнали свого рідного краю...

Та не воскреснути вже їм, бідним нашим родичам, не радіти їм radoщами з чудес свободи,— чудес, якими вони й не марили навіть у найдивніших своїх снах і до яких ми так уже звикли, стали байдужими.

Ні, не воскреснуть вони: ніхто ж бо ще не воскресав.

* * *

Жила на світі, одначе, така людина, яка була померла якраз саме напередодні визвольної війни, і хоч вона потім і не воскресала, але цілком відчула увесь той подив і ті radoщі, яких зазнав би воскреслий, побачивши визволену Болгарію без усіх тих розчарувань, що випали на нашу долю.

То був Йоцо, старенький дід Йоцо, що мав уже за плечима 84 роки життя. Проживав він у невеличкому глухому нагірному сільці, яке налічувало якихось там кілька дворів і яке тулилось на одному із схилів Старої Планини якраз над ущелиною Іскора.

Цей дід Йоцо — простий, але розумний старик, прожив усе своє довге життя рабом у злиднях, стражданнях, відчувши всю безнадійність такого життя. Якраз на початку російсько-турецької визвольної війни, на шістдесят четвертому році життя, дід Йоцо в рідному закутку своєму несподівано втратив зір, осліп.

Хоч він ще й жив, але для світу, для справжнього життя його вже не було. Лише затаєне залишилось у нього вічно живе поривання душі його побачити коли-небудь «българско» — так називав він вільну Болгарію.

В душі його жили тільки образи страшного минулого. Стара, хоч ще й зовсім ясна пам'ять діда Йоцо будила темний рій спогадів з його рабського життя, важких і огидних. В його пам'яті чітко й яскраво вставало все те, чому він сам був колись живим свідком: йому крізь морок уви-жались червоні фески, тюрбани, батоги розлучених турків — довга-предовга рабська ніч без жодного проблеску радощів чи надій, серед якої ж і народився він, серед якої судилося йому й померти.

* * *

Відгомін війни ледве докочувався до цих неприступних тоді балканських місць. Війна почалася й закінчилась, а стрімкі скелі Іскорської ущелини так майже й не чули жодного гарматного пострілу.

Болгарія стала вільною.

Вільним став і дід Йоцо — це так і сказали йому. Але він був незрячий і він не бачив цієї жаданої волі, не відчував її. Свобода виявлялась для нього лише в словах: «Нема більше турків». І він відчував, що їх таки справді немає. Але ж йому хотілося побачити оте саме вимріяне ним «българско» й порадуватися з нього.

Ні по розмовах та думках своїх односельців, простих селян, ні по повсякденних турботах їх не відчував він особливого чогось, нового. Усі ж вони такі самі люди, як і були, те ж саме бідування й злидні, як то було й перше. У цьому віддаленому від світу куточку, безплідному й забутому, він чув ту ж саму лайку по корчмах, ті ж самі сільські чвари, тую ж боротьбу з нуждою та природою.

«Де ж воно, те българско?» — питався він здивовано, сидячи перед дворичем у холодку під віттям кремезного дуба, втупивши замріяно неживий свій погляд вдалину. Якби був зрячим, злетів би він угору, мов орел, щоб з височини поглянуть, який же там той світ новий.

«Якраз тепер би мені очі!» — з гіркотою подумав він.

Побачити Болгарію вільною — то було невідступним бажанням його.

І це бажання заступало собою всяке інше; він байдуже ставився до гамору навколишнього життя: таким воно здавалось йому дріб'язковим, незначним, не вартим будь-

якої уваги, звичайним. Він боявся померти раніш, ніж добре зрозуміє,— що уявляє собою оте «българско», а ще більше боявся втратити від старості розум свій, перш ніж дізнається,— що то воно за чудо таке.

* * *

Одного разу — на п'ятому році після визволення — селом промайнула чутка, що сюди їде, хто зна з якої то ласки божої, сам околіїський начальник.

Схвилювалося село від цієї чутки.

Закалатало серце і в бідного діда Йоцо: душу виповнювала така солодка хвилююча радість, якої він не зазнавав іще ніколи. Отепер уже він побачить «българско»... Іменно побачить.

Він розпитував односельців, щоб скласти собі уяву, що то за важна людина така і яка вона з себе. І обізнані в цьому селяни відповідали йому, що начальник той — це немовби каймакам або ж іще вище — як отой паша.

— Але ж саме болгарський паша? — перенитав він, задихаючись від хвилювання.

— Болгарський, а то який же! — відповідали йому.

— Тобто наш він? Болгарин? — перепитував він ще з дивуванням.

— А ти ж хіба як, діду Йоцо, хочеш, щоб він турком був? — добродушно посміхаючись, відповідали йому селяни, яким уже доводилось бачити у Враці і повітових начальників, а то ще й більш поважних людей; щоправда, в Софії ще нікому з них побувати не доводилося.

Але дідуся Йоцо не задовольняла така їх відповідь. Він розпитував, як той начальник одягнений та як він ходить і чи носить він шаблю? Йому поясняли:

— Авжеж, носить і шаблю...

І Йоцо зітхав на радощах.

«Як тільки приїде, я повинен його бачити», — подумав він своєю старечою головою, що вже тряслась від старості.

* * *

Приїхав начальник і зупинився у Денко. Денкова на два низеньких поверхи хатина, обмазана глиною, з вузькими східцями знадвору та з вікнами, одне з яких було навіть за́склене, була єдиною на все село більш-менш пристойною хатиною, яку й було визначено сільською громадою для прийняття високого гостя.

Притував ото ж дід Йоцо до Денкового двору та й, постукуючи палицею по плетених воротах, гукає:

— А чи тут наш гість, Денку?

Побачивши його, Денко нахмурився:

— Тут, дід Йоцо. А ти ж по якій справі? Начальник зморений, не турбує його.

— Ти скажи йому, хай вийде на хвилинку! — промовив старий, мацаючи палицею по двору, шукав стежки до східців, що ведуть до сіней.

— Який же ти упертий!.. Для кого і в якій справі потрібен начальник тобі? — спитав господар.

— Ні для кого. Мені він потрібен... От і вже... Скажи йому: «Дід Йоцо, мовляв, тебе бачити хоче!»

— Бачити... — гірко посміхнувся Денко, а сам подумав: «Може, так ото побачиш, як своє обличчя в криниці».

Але старий наполягав на своєму... Він уже палицею постукав по першому виступцю східців до сіней. Стареча голова йому турсилась.

Господар пішов до начальника і доповів йому, що один якийсь дід сліпий, який вже зовсім здитинивсь, питається за нього.

— У якій справі? — спитав начальник.

— Прийшов тебе побачити.

— Мене побачити?.. І сліпий, кажеш?

— Та це вже п'ятий чи шостий рік, як осліп.

І він розповів начальникові, як дід Йоцо несподівано втратив зір саме тоді, як прийшли братушки*.

— Був і заможним і розумним чоловіком, — додав Денко, — та так ураз хтозна з чого й осліп з божої ласки... Тепер — дивиться, але нічого не бачить... Скажи, помер, та й годі... І чого ото досі не забере його господь! Ще те добре, що хоч майно залишилось там деяке — дворище, скотина. Та й доглянуть є кому: син з невісткою. І добре доглядають старого...

— Цікаво, — промовив роздумуючи начальник. — Нехай заходить! Або ж ні, краще я сам до нього вийду!

І він вийшов у сіни і зійшов по східцях на двір.

Дід Йоцо по тому, як рипіли чоботи, здогадався, що це ж і є той самий болгарський паша, і він скинув шапку.

Чинovníк побачив перед собою сивобородого старика, міцного ще на вигляд, з засмаглим од вітру, грубим обличчям, в обірваному жупані-безрукавці і в шальварах, підпе-

* Б р а т у ш к и — російські солдати.

резаних вірвовкою. Він стояв у шанобливій позі, нахиливши сиву голову.

— Що маєш сказати, дідусю? — спитав начальник привітно.

Старий звів голову, обернувши до того, хто говорив, свої неживі, нерухомі очі. Лише м'язи на його енергійному обличчі нервово ходили.

— Це ти, синку, — ваша милість?

— Я, дідусю.

— Паша?

— Він самий, — відповів начальник, посміхаючись.

Дід Йоцо, тримаючи шапку під лівою пахвою, наблизився до нього, взяв його за руку, помацав сукно на рукаві, торкнувся металевих гудзиків, аксельбанта, далі провів тремтячою рукою по срібному плетиву еполет на плечах і, звівшись навшпиньки, поцілував їх.

— Господи, бачив!.. — промовив старий, перехрестившись, і витер рукавом сльози, що блищали на його мертвих очах.

Далі він низько уклонився і сказав:

— Пробач мені, синку, що потурбував! — і, намацуючи палицею дорогу, він одійшов собі, не надіваючи шапки.

* * *

І знову настали для старого одноманітні, безпросвітні дні в глибокій темряві сліпоти. Та серед цієї темряви, як та ясна зоря серед темної ночі, світилось йому оте хвилинове його прозріння: свій болгарський начальник-паша! Дідові здавалось, що йому вперше за п'ять років на одну якусь мить повернувся зір і він побачив «българско» — єдиний промінчик отого «българско» — і це остаточно переконало його, що немає більше турків, що настала на світі воля.

Крім цього випадку, все інше залишалось таким же, яким воно й було: у корчмі він, як і раніш, зустрічався з тими ж саме селянами, він чув ту ж саме сварку, ту ж лайку. Життя вирувало навколо нього тим же самим порядком і було воно, як і раніш, важке, трудове й проходило в дріб'язковій боротьбі, в якій дід Йоцо не брав уже ніякої участі, чужій для нього і сам чужий для неї.

Одна залишилась для нього радість, яка прикрашала його сумне існування, це свідомість того, що Болгарія — вільна. І коли він дослухався іноді до різних незгод чи утисків, що траплялись на селі, він дивувався: і як то

так, що люди та одне одному отруюють життя в той час, як їм би тільки радіти та веселитись із того, що на світі ж — «българско» і свобода! Адже є у них очі, блаженствувати б тільки, та й годі!

«Можна подумати, що то саме вони сліпі, а я зрячий», — думав старий.

І він сів під дубом, слухаючи, як унизу шумить Іскор. Слухав і думав про те, як багато величного бачила на своєму довгому шляху невгамовна річка. І це радувало його.

Так минав час.

* * *

Одного разу серце в діда Йоцо розігралось вкрай через нове хвилювання. На великдень прийшов на побивку єдиний солдат із села.

— А як він прийшов? У військовій одежі? — допитувався розхвилюваний дід Йоцо.

— У військовій одежі, — відповідають йому.

— При шаблі?

— А сам почувеш, діду Йоцо, як вона у нього побрязкує!

І старий поспішив до Кольовиноного сина.

— Агей, юначе, чи ти тут, чи ні?

— Кого питаєш, Йоцо? — відповів за сина старий Кольо.

— Де вояка? Хочу його бачити.

Кольо покликав сина свого, щоб показати його дідові Йоцо, а сам самозадоволено посміхався.

Солдат прийшов.

Старий догадався про цей прихід по звуку шаблі, що видзвонювала по кам'яній долівці. Він підійшов до солдата й потиснув йому руку, яку той весело подав старому. Після цього Йоцо помацав на солдатіві грубе сукно його шинелі, гудзики, кашкет, схопив шаблю й поцілував її. По цьому він глянув на хлопця своїми неживими очима, і по його здивованому обличчі скотилося дві сльозини.

— Так у нас тепер і військо, значить, є болгарське? — спитав він, весь тремтячи від щастя.

— А є, діду: і військо своє, й капітани, — з гордістю відповів солдат.

— А сам він сюди чи не приїде часом коли-небудь?

— Хто? Князь чи не приїде? — І солдат разом з Кольо посміялися з наївної простоти старого Йоцо.

А дід Йоцо потім цілу годину розпитував і про болгар-

ський палац у Софії, і про болгарські гармати, і про болгарські військові вправи, і про все, про все... І коли він слухав про всі ті дива, про які розповідав йому солдат, йому здавалось, ніби десь в глибині його душі сходило сонце і освітлювало геть чисто все навколо, і він ніби бачив зелені гори та орлів, що сиділи на їх оголених вершинах, і увесь казково-прекрасний білий світ.

А солдат в захопленні все розповідав та розповідав про дивні речі...

«Ех, але ж побачити не можу: от би мені зараз потрібні були очі!» — з досадою знову подумав старик.

* * *

Довгий час жив Йоцо під цим новим враженням. В їх глухе сільце ніхто більше не потрапляв з нової Болгарії, хто міг би знову викликати благородне хвилювання в душі старого. Одноманітне животіння сільця не порушувалось жодною подією чи чуткою, які бодай іздалеку нагадували б про життя Болгарії, що било ключем, про всі оті політичні події, що виникали одна за одною й потрясли всю країну аж до дна. Жодний відгомін не порушував тиші й спокою цього сільця. До тих його кількох бідних халуп не потрапляла жодна газета, та й хто б там міг їх прочитати! Учителя в селі не було, бо не було й школи; попа не було, бо не було й церкви, та навіть тут стражника не було, бо не було громади. А що вже зимою, то через оті снігові та грязюку на сім місяців зовсім припинялось усяке сполучення із іншим світом... Навіть про сербську війну, на якій було вбито однісінького солдата з їхнього села, ледве доходили слабенькі відголоски, що десь там ніби за горами щось таке діється, але що саме — ніхто напевне не знав. В упертій боротьбі за черствий шматок недопеченого житнього хліба не залишалось часу темним розумам цих темних людей для розмірковувань і спостережень.

І дід Йоцо в непорушній тиші свого сільця залишався в невіданні того, що там діялося в світі.

Він мало-помалу почав впадати в апатію до всього навколишнього, впадати в той незлобивий стан байдужості, який був близький до старечого слабоумства. Цілими годинами, а то й днями, вистоював він в тіні під дубом, заглиблений у власні думи, з неживим поглядом, спрямованим без будь-якої цілі в просторінь, дослухаючись до глухого шуму Іскора. Здавалось, жодне нове явище

зовнішнього світу неспроможне вже було дійти до нього і вирвати душу його із тихого й повільного вмирання.

Однак це трапилось.

Проїшла чутка, що ущелиною Іскора мають прокласти залізницю і інженери почали вже щось там вимірювати. Чутка та дійшла й до діда Йоцо, і вона, як молотом, розбила його духовне заціпеніння. Десь глибоко в його пам'яті поворухнулася давним-давно забута згадка. Чув він колись іще в дитячі роки від одного врачапського селянина, чорбаджія Мано, що наші, вельможі та французькі інженери говорили, ніби Іскорська ущелина — не місце для залізниці, що мільйони й мільйони викинуто тут буде без діла...

— Як? Болгарська залізниця?

Він і вірити цьому не хотів. Залізниця!.. В оцій ущелині, в проваллі, серед оцих стрімких скель, де й коню не знайти місця копитом ступити, в оцих урвищах, де й козі не вдержатись на кручі...

— І великій державі було це не під силу, а що уже нам?

Але чутки уперто ширились і продовжували бентежити уяву незрячого діда, піддаючи роботи його думкам, які в усьому іншому виявляли цілковиту дитячу незлобивість.

Та ось одного разу принесли селяни старому Йоцо звістку, що роботи на залізниці розпочались уже. Селяни наїмались на ці роботи і щодня сходили вниз до Іскора.

Старий здивувався.

— Видно, знайшлися інженери більш учені... світ не малий... Французи таки знову?

Йому відповіли, що інженери ті — болгари.

Старий не міг отямитися від здивування.

— Як, наші? Болгарські інженери? І це тоді, як паша та вчені французи запевняли, що це неможливо? Невже ми маємо ще більш учених інженерів?.. А мільйони, тисячі мільйонів, про які говорив чорбаджій Мано?..

— І мільйони знайдуться... Як то кажуть, була б тільки борода, а гребінець і сам прийде...

Душа діда Йоцо сповнилася захопленням. І військо, і паша, і гармати, і вчені люди, й мільйони... Та це ж чудеса якісь, та й годі!

Тепер «българско» уявлялось йому чимсь великим, могутнім, неосяжним... чимсь таким, чого слабкий розум його не в силі був збагнути. Досі символ «българско» в його уяві обмежувався еполетами повітового начальника, шаблею солдата, яких він торкався і які цілував. Тепер же

не те зачудувало його, — доводило до захоплення, переповнювало душу гордощами цілком інше: болгарська рука розсікає гори, болгарський розум вигадує такі речі, які дивують, приголомшують людину!

Де зараз той чорбаджій Мано? От би послухати мені, що б він тепер сказав!

А коли почувся перший гуркіт міни, що вибухнула в скелях, дід Йоцо витер рукавом на очах сльози.

* * *

З того часу улюбленим місцем щоденного стояння діда Йоцо була скеля, що нависла над глибокою ущелиною Іско-ра, за п'ятдесят кроків від дворища сліпого. Тут чути було, як гриміла внизу гарячкова робота.

З раннього ранку й до пізнього вечора простоював ось так старий Йоцо на цій скелі, дослухаючись до перегуку голосів, гуркоту, до ударів киркою об землю, скрипу возів, до оглушливого гамору гігантського будівництва.

Залізницю закінчено, пішли поїзди. Дід Йоцо з трепетом почув перший гудок паровоза, перший стукіт коліс по рейках.

Свистіла й стугоніла болгарська залізниця. Дід Йоцо неначе ожив, ніби народився знову.

Кожного разу, як тільки надходив час, коли мав проходити поїзд, дід Йоцо йшов на скелю, щоб почути гудок локомотива, щоб «подивитись» на болгарську залізницю, як вона з ущелини вибігає.

Залізниця в думках старого зливалася з поняттям про «вільну Болгарію»: своїм гуркотом вона говорила йому про те, що прийдуть же нові часи для його батьківщини, що прийде ж, нарешті, «българско!» Досі ніщо в селі йому про це не нагадувало, говорив йому про це лише гудок паровоза. І коли наближався поїзд, він кидав усе й поспішав з палицею в руці на скелю, щоб «подивитись»...

Пасажири, що милувались з вікон вагона мальовничими красвидами ущелини, із здивуванням помічали на скелі людину, яка стояла й вимахувала шапкою на знак привітання. То був дід Йоцо: він поздоровляв цей початок нової Болгарії.

Односельці звикли бачити його щодня на скелі і, посміхаючись, говорили:

— Дід Йоцо дивиться...

Оця померла для життя й для зовнішнього світу людина, як тільки зачувала гуркіт поїзда, враз оживала й по-

дитячому раділа цьому гуркоту: тепер уособленням вільної Болгарії був для старого поїзд. А через те, що він за життя свого ні разу не бачив поїзда, в його уяві поїзд цей вимальовувався як якийсь дивовижний крилатий змії, що дихає полум'ям, сичить, гуде і з незбагненою швидкістю та силою мчить через гори, сповіщаючи всіх про могутність, славу й розквіт вільної Болгарії.

Сліпота й розумова незлобивість були йому мов та броня, захищали його душу від розчарувань, які переживали ми, зрячі...

Щасливий незрячий!

Нові кондуктори, помічаючи старика, який незмінно в один і той же час стояв на скелі й махав шапкою до поїзда, часто запитували у селян, що сідали до третього класу на ближній станції:

— Що то воно за один, що стоїть он на скелі й махає шапкою? Божевільний, напевно?

І селяни відповідали звичайно:

— Ні. То дід Йоцо дивиться...

Якось одного вечора дід Йоцо не повернувся додому. Вранці син його пішов на розшуки. Він подався просто до скелі з тією думкою, чи не скотивсь, бува, старий в безодню.

Але він знайшов його мертвим із шапкою в руці.

Йоцо помер, вітаючи нову Болгарію...

НЕГОСТИННЕ СЕЛО

Один росіянин — назвемо його Матвєєвим, — який здавна проживав у Софії та й служив десь там, пристрасний велосипедист, швидко мчав на своїй двоколісній машині гладеньким і прямим, як струна, шосе, що перетинало софійські поля по той бік села Враждебна.

За велосипедом жовтявою хмарою здіймалась курява, яка геть закривала їздця й рухалася разом із ним по дорозі мов той смерч, що його гнало вітром.

Матвєєв з великою швидкістю проїхав п'ятнадцять кілометрів у нестерпній духоті та спеці. Було вже під обідню пору, і він зовсім знесилився, задихавсь, горів, як в огні. Голод і страшенна спрага разом з утомою іще сильніш дали йому відчуття нетерпляче бажання якнайшвидше добратися до першого-ліпшого села, яке тільки трапиться йому по дорозі, щоб відпочити й попоїсти.

Сонце нестерпно палило з безхмарного літнього неба; марево тремтіло над пожовклою стернею, збляклі луки та засушені, незасіяні поля надавали пейзажу сумного вигляду. Ніде ані звуку... Ні пташка в повітрі, ні цвіркун на землі, ніщо не живило цієї німотної тиші безлісного поля. Одні лише ящірки, налякані шумом велосипеда, швидко мелькали, ховаючись край дороги.

На обрії в туманній імлі неясно викреслювалися зламаним обрисом далекі гори, такі ж само безкольорові й мертві під палючим промінням сонця: вони, здавалось, мовби тікали кудись все далі й далі. Так само тікало й село, що ось мелькнуло крізь зелень дерев перед жадібним поглядом Матвєєва. Як воно й буває під час нетерпіння, йому навіть на рівному шлях здавався безмежно довгим, а мета все тікала від нього, як той облудний міраж.

Матвєєв навіть пожалкував: і нащо було пускатися у подорож за такої пекельної спеки! Пересохле горло горіло йому від спраги, мозок, здавалося, палав йому в голові, а голод гострим бодем у шлунку владно виявляв свій законний гнів.

З щирою радістю зупинився Матвеев перед першою ж відчиненою корчмою, що стояла на сільському майдані. Він поставив свій велосипед під облуплену стіну і звернувся до шопи, що стояв на порозі, з проханням дати йому напитися.

Цієї ж хвилини на дорозі з'явився вершник у кашкеті й гетрах, який швидко їхав у напрямі до Софії.

Матвеев упізнав у ньому знайомого чиновника з однієї іноземної установи в Софії й привітався до нього по-німецькому.

— Африканська спека! — сказав вершник і зупинився на хвилинку, витираючи рясний піт з лоба. Далі, оглянувши безлюдний майдан, оточений плотами й убогими хатинами, додав:

— Африканське село!

Вершник запалив сигару й продовжував з легкою іронією:

— Так, африканська країна... Даю тисячу років строку цьому симпатичному народцю на те, щоб він дійшов цивілізації. Хіба не так? Я люблю зустрічатися з тутешніми селянами і знаєте чому? За асоціацією ідей я завжди, побачивши їх, згадую вовків і кабанів, на яких полював по лісах внутрішньої Бразилії. О, яке там чудове полювання, любий мій пане!.. Тут, на жаль, бідно, самі лише перепілки... Ну, ось погляньте ви на цього вусаня коло дверей! Власник якого-небудь звіринця дав би за нього добрі гроші. Ну й народець!.. Кажу вам: тисячу років даю строку... Ви, любий мій пане, зробили величезну дурницю, яку тільки знає історія. Прощайте!

І вершник, привітно уклонившись, поїхав далі. Матвеев обернувся до корчмаря:

— Ей, давай мені холодная вода!

Росіянин, хоча й багато часу прожив у Болгарії, проте розмовляти по-болгарському більш-менш пристойно не вмів. У столиці його всі розуміли по-російському, і тому він не відчував гострої потреби або хоч бажання вивчати місцеву мову. Ось оця-то для росіян легкість у стосунках з болгарами й пояснює те дивне, на перший погляд, явище, що саме росіяни, на відміну від усіх інших слов'янських народів, найважче й найслабше засвоюють болгарську мову.

Корчмар, кремезний, відгодований, червонопикий шоп з хитрими очима і з великими, аж до самих ушей, пухнастими вусами, які на селі справляли своїм виглядом

разюче враження, навіть і не поворохнувся, ніби й не чув. Було ясно, що чуже обличчя подорожнього з його великою русявою бородою і ота груба, нечиста мова, якою він вимагає собі води, справили на корчмаря погане враження. А може, зіпсував йому настрої нахабний погляд отого вершника.

Матвєєв сидів перед корчмою на триногому стільчику й витирив на собі піт, чекаючи на воду. Він дуже був здивований, коли побачив, що корчмар, як ні в чому не бувало, спокійно собі стояв у недбалій позі, притулившись до одвірка, й байдуже почухував собі волохаті груди.

— Та дай же води! — нетерпляче крикнув на нього Матвєєв. Цей різкий окрик остаточно погубив його в очах корчмаря. Той відкашлявся і коротко проговорив:

— Нема води.

— Нема води? — здивовано перепитав росіянин.

— Нема, добродію.

— А в селі ж то вода є?

— І в селі нема.

— Як? — розсердився Матвєєв. — Ти брешеш! — сказав він.

— Що?

— У вас нема колодязя?

Шоп нічого не зрозумів.

— Хто там тебе розбере з твоєю мовою, — промимрив він зневажливо і, одвернувшись, пішов у корчму.

Матвєєв скипів, але вирішив все ж таки діяти по-доброму на оцього впертого, непривітного шопа.

— Будь ласка, я заплачу... — почав він знову, підійшовши до дверей.

— Просипш?.. але пізно тепер... нема води, — перебив його корчмар і заходився прибирати на полиці, де рядком стояли склянки та різний посуд.

До корчми надійшли й інші селяни, увагу яких привернув до себе велосипед, що на той час був ще за новинку. Всі вони, дарма, що спека, були одягнені в кожухи. Корчмар вийшов до них і почав стиха розмовляти. Очевидно, він пояснював односельцям, що то воно за чоловік був оцей подорожній, з яким йому довелось мати діло. Ті схвально похитували головами на знак згоди з тим, про що той розповідав.

Росіянин, показуючи на колодязь, що був тут недалечко, з обуренням спитав у селян, чи не тут же, часом, беруть вони воду?

— З цього колодязя ми лише напуваємо скотину, а для людей вода там негожа, добродію, нехороша там вода,— відповіли йому ті.

— А люди ж то звідки п'ють воду?

— Цебто ми? Ми беремо воду аж о-о-он звідки... із джерела, що он аж там коло тієї могили...— і селяни показали йому на голу одиноку могилу, що височіла у степу на віддалі кілометрів за п'ять звідси. Далі, посміхаючись, додали, киваючи на велосипед:

— На чортових отих коліщатах ваша милість за якусь хвилину буде там.

Він з жахом глянув на них. Його мучила спрага, а ці людиці посилали його в таку спеку десь аж за п'ять кілометрів! І як може існувати село, щоб не мати поблизу води? Він не пожалів би грошей на те, щоб принесли йому води з якої-небудь хати. Але йому відповіли, що в такий час води ніде тут не достанеш. Як!.. І йому враз спало на думку піти й напитися мутної води з колодязя, але, відчувши огиду, він попросив дати вина, щоб хоч на мить потушити спрагу.

— Вийшло вино у нас, добродію,— відповів корчмар.— Нема вина.

Матвєєв зробив було спробу одержати хоч би чогось попоїсти.

— А яйця є?

— Нема.

— Може, сир знайдеться?

— Ні.

— І курчат немає?

— Нема й курчат.

— Та он же вони ходять! — скрикнув він, обурений, показуючи на курей, що, подзьобуючи землю, гуляли по майдану.

— Хворі вони,— відповів корчмар,— на їжу не гожі.

Матвєєв витріщив здивовано очі.

— То дайте хоч хліба!

— Хліба бог дасть...

— Що?

— Вийшов хліб, не осудіть...

І інші селяни сказали, що у них діти поїли весь хліб.

Жахлива річ.

Матвєєв відчув себе в цьому селі подібним до того мандрівника, який заблудився в невідомій пустелі і безо-

радно помирав од спраги й голоду. І пекуче почуття гіркої кривди пройняло йому душу.

«І ми проливали кров за цей народ! — із злістю подумав він. — Ні, мав рацію фон Шпігель!... — і він повторив про себе останню фразу вершника по-німецькому: «Sie haben die grösste Dummheit in der Geschichte gemacht» *. Так, фон Шпігель мав рацію!»

Треба було прийняти певне якесь рішення: або їхати далі до тієї обітованої могили, або зараз же повертати назад, щоб напитися з отого степового ручая, якого він, проїжджаючи, помітив при дорозі в полі.

Поки він про все це міркував, селяни шушукались поміж себе і, посміхаючись, кидали погляди на чужинця. Матвєєв глянув на них, і йому здалося, що в їх очах світілося одверте злорадство.

Відчувши таке безсердечне ставлення до себе — бо хто ж поїме віри, щоб на все село та не було ні води, ні хліба, нічого! — він у дикій люті, будь що буде, вивергнув на них одну з тих російських лайок, яка завоювала собі серед болгарського селянства найширшої популярності ще за часів російсько-турецької війни.

Зробивши так, він мав у намірі розрядити в собі той наплив нестримного гніву, що кипів у ньому й от-от міг би його задушити. Байдуже, якщо його й поб'ють за це безсердечні шопи.

Та дивна річ! Замість того щоб відчутти кривду й образитись, селяни враз весело про щось загомоніли й підійшли до нього.

Корчмар, він же був і сільський староста, заговорив перший:

— Ваша милость, звиняйте на слові, з якого ж то народу буде?

— Росіянин! — жовчно відповів Матвєєв.

— Росіянин! — і корчмар радо схопив його за руку, щоб потиснути.

— І яка ж бо ви дивна людина! Чому раніш не сказали, хто ви? Не довелось би вам мучитись, та й нас би до гріха не доводили!

І селяни один по одному тиснули по черзі йому руку. Корчмар, посміхаючись, пояснював йому, що, мовляв, і з виду, й по отій німецькій розмові з вершником він

* Ви зробили найбільшу в історії дурницю (нім.).— Ред.

прийняв його за «шваба» (софійські шопи так називали всіх неслов'янських підданих Франца-Йосифа):

— Та й розмовляли ви якось негарно, не по-людському.

Надійшли ще й інші селяни і почали здоровкатися з ним за руку.

Корчмар відтиснув їх набік і сказав:

— Облиште ви його!.. Ходімо, добродію. Для таких християн, як ваша милость, всього послав нам господь: і води студеної, і вина, і хліба, й курчат. Ну, хіба ж не скотина ми неосвічена? Адже ж коли б ти нас не вилаяв як слід, то ми б самі так і не здогадались, що ти наша, своя людина.

І знаменитого гостя з тріумфом було уведено в холодну-вату корчму.

* * *

У цей самий час Стамбулов, тоді ще всемогутній володар Болгарії, говорив кореспондентові німецької газети «Kölnische Zeitung»:

— Я послабив у Болгарії зачарування росіянами на п'ятдесят років.

Якщо Стамбулов говорив щиро, то це лише показувало, який поганий психолог був із цього талановитого державного мужа.

ПАВЛО ФЕРТІГ

Усі його знали в Хісарі. Він зустрічав гостей ще аж на південних воротах кріпосної стіни радісним вітанням, підстрибуванням та веселим жартуванням. Він їх забавляв і після того — як тільки вмів. І всі знали Павла Фертіга, любили його і на чай йому давали.

Павло Фертіг був 18-річний або ж 20-річний парубійко. Напівдурник, напівбожевільний, незлобний, часто патхнений, але завжди веселий, незважаючи на свою обідрану одежу та зовнішність жалюгідну.

На його певмитому довгастому в ластовинні обличчі грали великі чорні очі, в яких світився вираз постійної безпричинної радості. Завжди веселий, жартівливий, готовий сказати таке щось оригінальне, несподіване, чудернацьке, глибоке; завжди готовий прислужитись, виконати те, що йому загадають, розголосити те, чого не хочуть, ненароком штуку викинути і засміятись — він став улюбленцем одвідувачів хісарських вод; його звичка хлопчатого розбалакування, нерозумного ляпання язиком, за яким часто таїлась уїдлива іронія, забавляла, переходила із уст в уста і ставала прикладом для висміювання на зібраннях та бесідах...

Окремим предметом його натяків були жінки, молоденькі та гарнесенькі, а для вітрогонок Павло був особливо небезпечним... Він пронюхував, вистежував усі ніжні ідилії в Хісарі, які потребували в таїні залишатись і які, одначе, його простодушно-пліткарська, прозора мова робила набутком догадливих голів...

Павло Фертіг походив з містечка С., де була у нього одна тільки мати, послідня, сказати б, біднячка, яка його лишила напризволяще; був у нього й брат, який не знати де подівся. Павло Фертіг, отже, жив з тих подачок, які він діставав за послуги та розважання хісарських гостей; а він носив їм білизну до купання, з різними дорученнями ходив пішки до Карлова, зустрічав нових гостей вітанням,

а проводжав благословенням; бігав, слухав, співав, ходив колесом на руках, ставав догори ногами, і от — мідяки, також напівфранкові, а часто й франкові, падали йому в шапку.

Павло Фертіг володів особливим умінням зображати рух залізниці. Крикнувши «Фертіг!»* і стиснувши докупи руки, він починав бігти та двигіти, спочатку поволі, а потім все швидше й швидше, роблячи ротом звуки: «Пу-пу-пу-пу!», це — щоб удати цим шум паровоза. Потім поступово його біг та шум уповільнювались, і, отже, поїзд зупинявся на станції... Жоден фаєтон з гостями не рушав із Хісара без того, щоб не був там присутнім Павло. І саме в ту хвилину, як коні вже смикали з місця, він підносив свою шапку на прощання «з богом» і подавав улюблену свою команду «Фертіг!»

За це ж і назвали були його — Павло Фертіг!

Але, незважаючи на всі ті постійні подачки, Павло ходив весь час обідраним, босим, напівголодним, хоча й грошей своїх ні на що не витрачав. Обтріпане дрантя на горбі його було кимсь йому подароване; голод свій він насичував мізерними недоїдками від чужих трапез; спав на краю села в загородці — із кілля, шматків жерсті та очерету, а іноді й на східцях крамниць, натягнувши на себе обтріпане своє сетре — без жодних потреб, без турботи, худий, брудний, задоволений, мов той цинік-філософ.

Дивувались усі з такої його бережливості та з такого циганського життя. Дехто думав, що він зашиває гроші свої в якусь одежину або ж закопує їх у землю; але це були самі лише припущення, і для всіх і далі все ж залишалося загадкою те, де ж нарешті діваються його доходи.

І от люди, підсміюючись із нього, часто ж і питали його про це.

— Фертіг, так це ти, видно, складаєш гроші для дівчини своєї, сатанюко, га? Де ти їх ховаєш?

— А ген там, туди ж он я господеві червінці, господеві посилаю.

— Гей, хай живе швейцарське царство! Фертіг!

Слово «Швейцарія» складало у нього й вичерпувало запас усіх знань із всесвітньої географії. Це слово в його голові повднувалось з поняттям усього гарного, благородного та вченого, яке тільки є в світі.

* Німецьке слово «готово», яке поширене було один час поміж кондукторами у їхній роботі на деяких болгарських залізницях.

— Це справжня швейцарка. Ах, ах, красуня!.. — скрикував він захоплено, коли повз нього проходила яка-небудь кругленька дівчина або ж дама, що геть уся червоніла від комплімента Фертіга.

Я мав честь користуватись прихильністю Павла і через те вважався в нього «швейцарцем». Він нагороджував мене цим титулом кожного разу, як тільки шапка його опинялась перед моїми очима... Але часто, дивлячись на його всі оті штуки та дурощі, якими він нас забавляв, мимоволі у мене зароджувалось почуття роздуму й суму. Адже цей майже двадцятирічний парубійко, недоумкуватий, духовно скривджений від природи, що служив потіхою гулящим, — дивись, часто вільним стояв передо мною, мов та загадка якась недобра, якій нема пояснення, мов нашим веселощам докір той, викликаний найбільшим нещастям, яке тільки може вразити людську душу. Бідна ж, хвора душа у Павла, яка безповоротно вже втратила рівновагу й позбулась здорової опори розуму, потопуючи в темряві без проблиску, була весь час легка до того, щоб сміятись і викликати сміх, який відтісняв почуття жалю в душі аж туди кудись далеко... Щасливий був він — чи нещасний? Нехай і була ж у нього несвідома схильність до грубих витівок, нехай була прихильність до принизливих виявів дрібної тваринної корисливості, але чи були ж, чи крилися ж у закутках душі цієї іще хоч які-небудь почуття більш високі й справжні людські? Це було невідомо. Запевно, що ні. Також цікаво: чи страждав він від свідомості свого становища, — якщо ця свідомість існувала?

Завжди він був у стані веселощів, завжди був немовби підогрітий дурницями та гострими жартами, і цим він давав поживок людському сміху й розвагам для того, щоб добути грошей, якими він не користався...

Проте трапилось одне таке щось, що відразу яскраво кинуло світло на цю загадкову душу і яке в той же час високо піднесло Павла в моїх очах.

Якось стояв я у кав'ярні своєї гостиниці й, палючи цигарку, вглядався у стародавні стіни, що вимальовувались у небі своїми погризеними часом верхів'ями, від яких віяв на мене дух минулих віків та старовини сивої.

Несподівано коло мене вигулькнув Павло, веселий, розсміяний, і став озиратись.

— Кого шукаєш, Павле?

— Тебе, але ж ось дивлюсь, чи нема тут, бува, когонебудь такого... — відповів він.

— А в чім річ?

— Та боюсь, коли б не було тут, бач, якоїсь зловредної башки...

— Та нема, нема — тут тільки два швейцарці: ти та я,— сказав я, усміхаючись. Павло засунув руку за свою обтріпану жилетку — в пазуху.

— Ти ж умієш писати по-французькому? — і він виняв синій конверт, ще чистий, ненаписаний.

— А куди цей лист піде?

— У швейцарське царство. А ти ж думав як! — і він підплигнув. Потім подав мені конверта.

— Напиши на ньому тут по-французькому прізвище мого брата.

— Добре. А куди ж саме лист піде?

— У швейцарське царство! Дядько Матю написав, бач, про все там усередині, а як ось на конверті — надпис по-ставити, то й не вмів... неосвічена голова, скажи, та й годі...

— А! В Швейцарію? То там, виходить, брат твій? — сказав я, і враз мені стало ясно, чого саме Швейцарія так високо стояла в Павловому бідному мозку.— А в яке ж саме місто?

— Пиши Фрібург.

Я виконав його бажання і написав по-французьки адресу, дивуючись тому, як може Павло пам'ятати й вимовляти правильно цю назву.

— Ах, швейцарець, браво! — похвалив мене він.

— А що робить там твій брат?

— Розуму в школі набирається.

— А на кого саме вчиться він?

— На лікаря.

— Дуже добре.

— Ось цього року як здасть на лікаря, то й приїде сюди лікувати народ. Хто хворий, того й лікуватиме...

І Павло, двічі в кафе на руках перекинувшись, схопив листа і хотів уже йти.

— Чекай, ти куди ж це спішиш, Павле?

Він показав мені на протилежну гостиницю. Перед гостиницею за столиками під накриттям сиділа група мужчин та дам.

— Іду туди, щоб підігнати поїзд до Пловдива. Фертіг!..

І його біле в ластовинні обличчя усміхалось при цьому щасливо, а в очах йому бурхала радісна нетерплячка.

— Що ж ти писав своєму братові? Поклони посилав?

— Та поклони ж, але самих поклонів мало...

- А хто підтримує твого брата?
- Га?
- Чи в, кажу, в твого брата гроші?
- У нього? Вітер!
- Стипендію одержує?
- Що?
- Чи, може, казна йому дає оті гроші?
- Господь.
- Як господь?
- Не господь, а гарбуз...

Я поглянув на нього в нерозумінні.

— Павле, ти чого ж це не відповідаєш мені по-людськи? Чого з себе дурника строїш? — обізвав я його.

— А хіба ж я тобі не казав? Фертіг, фертіг!.. Пу-пу-пу-пу!.. — І з цими звуками він метнувся до компанії, що навпроти.

Надвечір я побачив бакалійщика Матю, Павлового родича. Мені захотілось узнати, чи вірно ж я зрозумів неясні натяки Павла. Матю ніяк не хотів про це говорити, але потім, нарешті, сказав:

— Він мені погрожував і наказував нікому не розказувати, щоб не осоромити брата; та вже вам я дещо скажу. Справді, ось уже два роки, як він підтримує свого старшого брата випрохуванням милостині, як сам бачиш... У брата його, щоправда, були спочатку грошенята, ну, а вже потім — витратились, от він і надумався покінчити з своїм навчанням. А Павло, коли довідався про це, сказав: «Цьому не бувати!.. Хай там і закінчує!» Отже, гроші він не витрачає, а всі їх туди посилає. Морить себе голодом, клопочеться з ранку й до вечора, — і все це задля того, щоб зробити з брата людину... Братерська любов, пане. Дурник, але ж розумом своїм од багатьох розумніший...

Розмову з Матю заглушив голосний сміх коло кав'ярні, що навпроти, де тепер Павло Фертіг, перекинувшись угору босими ногами, на руках робив швидкі й гігантські вправи...

Христо Смирненський

ВУГЛЕКОП

Під землю, під землю, в глибини!
В холодні безодні спустись,
де скорчені голії спини,
де стіни так близько зійшлись;
де м'язи людей, мов залізні,
де в стіни удар кожну мить,
немовби протести там грізні,
що тут не спочить і хвилини, —
лиш вугіль та чорная слизь.
Під землю, під землю, в глибини,
в безодні спустись!

Спустись в ці утроби підземні
(земля ж нам і хижа, і зла);
поглянь: там брати під'яремні,
де вічна п'ятьма залягла,
твоя ж бо там лампочка бліда,
мов зірка ясна, молода,
проміння весело розкида
в зловісному храмі труда.
Зловісні там темнії стіни.
Ні ночі ні дня — все ж дивись.
Під землю, під землю, в глибини,
в безодні спустись!

В землі, з ходом часу, віками
над шаром шар верхній захряс —
над поверхом поверх над нами,
над поверхом поверх круг нас.
Життя напластання зіткало,
мов килим камінний, твердим.
В собі ж напластання ховало
і холод — та й іскру ж і дим.
Спустися, щоб вірним ударом

старе зруйнував ти, розбив.
До нас одколи, огрій жаром
ці душі рабів!

І в буряну піч вогневисту
громаддя ти чорне шпурни, —
і враз серед вихору й свисту
побачиш вогню буруни —
гарячі, розплавлені ріки,
зчервонених хвиль каламуть
піднімуться вгору під крики
і в різні краї попливуть.
Тоді всі освітяться плями
й земля — зустріч світлому дню
вогнями відзначить, вогнями
й дощем із вогню.

ІЗ ЦИКЛУ «ВЕЧОРИ»

ПІСЛЯ БОЮ

Втихли кроки, й гоготіння,
ще й гармати гримотіння.
Морок стелиться полями,
від гранат де груддя й ями,—
над горами мовчазними,
див-ярами лісовими.
Ось і вечір синьоокий,
як утихнув бій жорстокий,
тихо підійшов і станув,
жертви обійняв, розтанув.

ІЗ ЦИКЛУ «ВЕЧОРИ»

НАД МОРЕМ

Поцілунок давши, Феб покинув
житло небес просторе.
Вже Захід червен-плащ накинув,
і вечір теплий вслід прилинув,
спускається на море.

А пурпур-хвилі йдуть щомиті
в обіймах із ефіром,
у береги все б'ють, сердиті,
й немовби армії розбиті,
вирують знов із виром.

Ось близько чайка промайнула,
вся крила розпростерла.
На неї хвиля враз линула,
«Киги-киги!» — лише гукнула —
й тьма її затерла...

А ніч всю землю охопила.
Й на сонне сріблопіння
від місяця йшла стежка біла.
І вишина замайоріла
алмазним тремотінням...

ЧЕРЕШЕНЬКА

Прибравшись в легенький пістрявий костюм,
стрункою ти нам появилась,—
на шлях повернула, де курява й шум
від стежки, що де вона й ділась.

Ніхто з нас, тихеньку, тебе не просив,—
дала ж нам черешень по жменьці.
І в кожного з нас від твоєї краси
Аж тьохнуло в серці на денці.

Й лишилися на сонці — і вигиб плечей,
і личко, й узор тутешні...
І ми не могли одірвати очей
від повної тої черешні...

КОВАЛЬ

1

В задимленій хижці, що сіла по стріху,
там «дзінь!» — все луна: — «Я дзвеню!»
Спахне, заблискоче, аж пирсне від сміху
червоная купка вогню.

У пурпур містичний вогонь обагрєє
напружені м'язи плечей.
Коваль одхиляється, — молот вціляє, —
залізо аж в крик: ой, пече!..

Стоцвітні одскакують іскри до втечі,
сузір'ям стають на льоту.
Освітяться бронзові риси старечі
та й тьмою покриються тут.

А там, за міхами, дівча горюване
хитається в ритмі й співа.
Вінок на голівці іскриться і тане,
ридають із пісні слова.

Рука коваля важкий молот здійсмає:
лиш той на ковадло впаде, —
залізо шипить, навкруг іскри метає...
Та ось вже готовий і плуг для людей.

2

А прийде весна — зелень в полі замає,
плугатаря ж голос всім чуть.
І плуг поповзе в час, як ранок світає
й туман іще синій чуть-чуть...

І враз оживе, затремтить, затріпоче
до сонця зелене зелб.
Цей плуг перебродить всю ниву охоче,
нове щоб життя розцвіло.

І молотом гатить коваль в полум'яне —
тож іскри кругом розсіва...
А там, за міхами, дівча горюване
хитається в ритмі й співа.

ЮР'ІВ ДЕНЬ

Це ж так в нас ведеться, о доле! —
звичаїв весь час глядимо:
ягня завжди в день цей ми колем
і м'ясо свіженьке їмо.

Болгаріє! Доля ягнятка
у тебе. Неправда? — мовчіть!
Отара... Балкан... сухом'ятка...
й травички нема — а як жить?

Пройшов і день Юрія — свято
(звичаїв всяк час глядимо!),
ягняті ж, немов перед катом,
ніяк вже не вийти з думок.

О, хто ж так придумати зволив
(всім ясно — аж пальці видать);
свої ж бо ягня закололи,
а шкуру — другим дали драть.

КАРЛ ЛІБКНЕХТ

Таж весь Берлін запам'ятав навіки!
На площах зрушення і юрби, наче ріки...
Тоді ж ішли на бій
полки один за одним,— і усім здавалось:
промови й музика — у щось одне зливалось
у розмаху подій.

То демон навісний — і тут, і стороною —
свій прапор розгорнув і всім грозив війною,
щоб тільки жить — йому.
Сліпці, підвладні злій і власницькій гінні,
дзвеніли шаблями, летіли, як скажені,
вночі кудись у тьму.

Мов той потворний звір в незграбному стосиллі,
Берлін оцирився в сліпому божевіллі
й на діло па трудне
залізній лабеті ген простер — і ниву,
і села, і міста перетворив від гніву
у море вогняне.

Та в страхітливій тьмі шаленої стихії
тут смолоскип спажнув, у всіх розкрились вії,
і клич почувсь: веди!
Намучені серця надія воскресила,
і поклик бунтарів луна кругом відбила:
«Вперед, хто молодий!»

Бульвари жах пройняв: що діять — їм не знати,
над ними ж пропливли червонії плакати.
Хоробрі юнаки
червоний стяг взяли (тож їхній колір крові)
і крикнули: «Проти війни! Напоготові!
Хай згинуть хижакі!»

Й питало місто все, стерявшись від втоми:
«Учинок дерзосний! Та хто ж цей невідомий?
Якщо герой один,
що смілих юнаків на бій за волю кликав —
тож вирок смертний цим собі ж бо сам
накликав?»

Це був Карл Лібкнехт, він!

Таж весь Берлін його запам'ятав навіки,
коли голодний він — під грізні бунту крики —
подав огненний знак.
Це в юних у серцях луною віддалося.
Й на барикадах враз червоним уцвілося,—
і стяг палав, як мак.

Січневий пав мороз, і хуги завихрили.
І гнів пролетарям великий запалили,
великий гнів в серцях.
Раби, мов океан, на деспотів погнали.
У бурі пострілів раби перемагали —
в кривавих у дощах.

І ночі й дні були у боротьбі жорстокій.
Кайдани розірвать — це головне, не спокій!
Щоб кожен раб горів!
Раби стояли, всі! Берлін завмер в тривозі:
на ньому усмішка,— зловісна,— на морозі,—
могутніх бунтарів.

Та чорну книгу смерть ізнову розгортала,
щоб то спартаківців туди вона вписала.
І вітер враз загув!
І тут одна душа, що сонцем нам світилась,
в алеї згасла враз, від болю поточилась,—
Карл Лібкнехт, він це ж був!

Його Берлін узнав і буде знать повіки,
бо він же на чолі бунтівників великих,
що скрізь уже встають,
ростуть, і гримотять, і рвуть свої окови,
розхитують усі зневолення основи,
щоб рабства й тінь забудь.

Берлін вслухається в свій гам щоденний, дивний:
«Спартак» стоїть над ним, — могутній, смілий,
гнівний.

Й почувся поклик враз:
«Берлін, Берлін, ти все надієшся багато?
Це всує: бо мине скоро минує свято,
а я ж бо тут всяк час!»

Мене ти поховав в алеї цій зловісній, —
я ж знов на вулицях живу, де відгук пісні,
бо переміг я смерть!
На штурм останній знов зірву я всіх на ноги,
щоб прапор підняли з цим криком перемоги:
хай чорна згине твердь!

Коли ж у тих боях та й сонце враз потьміє —
тут серце все моє бійцям запломеніє, —
вогнем у тьмі, у млі.
А в молодих бійців і дух же полум'яний.
Й тоді порвуть вони останнії кайдани
у матері-землі».

РОБІТНИК

Як полум'я вранці, де моря прибій
гойднеться з червоним напливом,
іде тут і він в блідоликій юрбі, —
важкий, переповнений гнівом.

Нахмурилось місто, де камінь і бруд:
не спитьсь ж від дум злободенних...
на вулицях зойки й плачі звідусюд, —
це зойки всіх бідних, нужденних.

У зморшках чола — може, видно там сум?
Чи тиху скорботу, ще й млосну?
В сьогоднішніх зморшках — ой скільки там
дум! —
найперш — про грозу буреносну.

Минув час рабів — тих дорослих дітей, —
у них волі думки немає.
Прийшов ось до нас вже новий Прометей,
що всіх він богів одкидає.

У ранішніх зорях нового життя
це ж він по землі дерзновенно ступає
і в мороці людства з глибоким знаттям
рубінові ясні вогні розсипає...

МОЛОДИЙ КАМЕНЯР

Кашкет темно-сірий і блуза потерта,
дерзання в очах блискотить.
Червона кривця по щоці, по роздертій,
мов смужка тоненька, біжить.

Від скелі він враз відступив трохи далі,
в руках своїх молот трима.
Дзвінки поцілунки холодної сталі
із іскрами камінь прийма.

Й далеко по горах, де вранці ще досить
імлюю покрита зоря,
могутні удари скрізь вітер розносить,
їх гулко луна повторя.

Такії ж удари, що ліс аж шаріє,
проснувшись, відлунює й яр.
І в тріск розсідається скеля й куріє,
а іскри — як щирий янтар.

Товаришу, славне замислив! Чи ж дуже
це вдієш руками своїми?
— До мене це? Шлях прокладу, любий друже,
новий шлях між скелями цими.

РАДЯНСЬКА РОСІЯ

Ти вдіта вся бронезалізно,
й твій дух — мов кований з заліз.
Ти на коні привстала грізно —
— На подвиг? Я готова! Скрізь!

Хоч синє й небо над тобою —
та лютих блискавок сто сил
все виклика́ тебе до бою
у вихорі ворожих стріл.

Кругом вночі гієни злющі.
Ой біль в душі, — який це біль!
Он жовті очі завидющі
вп'ялись у тебе звідусіль.

Та ти була в броні залізній.
Мов камінь — серце — теж в броні.
Тож перейшла безодні грізні
й не одпустила рук, о ні!

І вщухла буря сил м'ятежних,
й осяяла — після ночей —
людей, душею безбережних,
людей синь-вольових очей.

ІЗ НЕВІДОМИХ ПОЕЗІЙ

1. ОБАБІЧ СТЕЖОК КВІТИ

Квіткам цвісти так гарно над стежками
і пахощами оддавать.
По них легенькі німфи із піснями
плече в плече летять.

Цвітуть лілеї чисті, білосніжні,
й троянди, й польовий той мак,
іще й перецвіти на зілля віжні,
вони ж бо пахнуть як!

Квітки обабіч стежок над краями,
там чути й солов'я пісні.
А сонце нас промінними устами
цілує, як вві сні.

Там ручаї, мов срібні дзвоненята,
один другого виклика,
як херувим, — творця, як мисль крилата,
вітрець-зефір блука.

Квітки встеляють наші стежки цвітом,
ті стежки — молодості шлях.
По них іде з нас кожен білим світом,
ще й усміх на устах.

2. РОЗЦВІВСЯ МАК

Розцвівся мак, де пінявий поточок,
розцвівсь між квітом в бережку.
Одно бринить водиця, як дзвіночок,
одно співа мачку.

Перлові ж крапельнички з розгону
летять з поточку (шум зроста),
й напоюють рослиноньку червону,
й цілують мак в уста.

Та полудень настав — і тут без сили
обпалений згорнувся мак.
Нещадні промені його скосили —
і смерть поклала знак.

І жаль на люті примхи полудневі
поточок посиляє почав.
І ллються в нього сльози кришталеві,
де мак од спеки впав.

В саду моїм, де вранці все зелене,
розцвівся мак, — це ж ти зростав,
а в спеку впав — ти мертвим став для мене, —
той день тебе забрав.

Й сьогодні вже нема мені спокою:
в скорботі я, в стогнанні я.
А сльози, сльози! — мертва перед мною
квітусенька моя.

Єлин-Пелин

АНДРЕШКО

— Рано приїдемо, пане. Завидна приїдемо. Он воно, село — та он же, отам під гасм! Чи бачиш? Як перехопимось через отой пагорок, то воно можна сказати, що ми й приїхали.

І молодий візник, замірившись пугою на коней, погукнув на них владно й підбадьорююче.

— Та ну — ех!.. Но, панята!

Чотири колеса воза ще більше стали розбризкувати ріденьку грязюку на шляху. Розхитаний його кузов глухо загрюкотів серед сумних, спустілих і розкислих від дощів полів. Селяк гукнув іще раз, зручніше уместився на ящику, на якому сидів, одкинув із голови намоклу відлогу свого задубілого дощовика і байдуже щось собі замуликав.

— Як твоє наймення буде, хлопче? — озвався із здоровезного свого вовчого кожуха дебелий пан, що сидів на возі.

Парубок продовжував собі муликати.

— Ей, хлопче! — високо й сипло гукнув до нього пан.

— Га? — обернувся парубок.

— Ім'я, ім'я? Як твоє наймення буде?

— Андрешко.

— А-а, Андрешко... Хитрюга ж ти-и-и! Усі ви стали такі. Лукаві ж бо ви стали, селяни... Одне тільки й знаєте брехати та хитрувати... А як прикидаєтесь! Бачив я на суді... Овечка така собі дурноголова, а в той же час увесь як вовк! Над суддею коверзує.

— Ми народ простий, пане, на нас тільки покрикують. То вам так здається, а воно ж зовсім не так. Від темноти хитрують наші селяни. Від темноти та від злиднів.

— А-а-а, від злиднів, від злиднів. Дуплясте дерево, дуплинате, порохнею напхане! На злидні нарікають, а пиячать, як тварюки.

— Та хіба ж то з розкошів? Ні, не з розкошів... Що

пиячать — то пиячать, усі пиячать. Щоб підвеселитись, а не з доброго дива. Такій людині, як ви, можна б це й на замітку взяти.

— А-а, та й ти, голубе, здається, випив? А молодий же, ще вуса немає... Ваші селяни, запиши це, пропаний народ, та й годі!

— Це, пане, ти вже пиши, ми писати не вміємо,— відказав парубок і, обернувшись до охлялих коней своїх, підгукнув їм:

— Но, панове, но! — і замислився.

Коні грузько йшли помалу і ніби замислились. Пан, піднявши широкого коміра вовчого свого кожуха, весь потонув у ньому і теж собі замисливсь. На самотнє дерево край дороги сіла ворона з настобурченим пір'ям, загойдалась на засохлій гілці, каркнула похмуро і теж замислилась.

І тужна зимова негода теж була замислена. По небу поволі, важко повзли й розкривалися товсті, обірвані, вологі та похмурі зимові хмари, між якими проглядали шматки теж замисленого й холодного синього неба. Земля тонула в бруді та вогкості. Приниженими й змертвілими бовваніли розкидані навколо села, річки, далекі ліси та гори. По полю лисніли великі баюри, темні, холодні та білясті, як у мертвяка очі.

Візок труско похитувався по глибокій та ріденькій грязюці, потопавав, виповзав, кривуляв то в один бік, то в другий. Дошка, що відстала збоку, торохтіла безперестанку, безглуздо, глухо, одноманітно і, б'ючи настійно по нервах дебелого пана у вовчому кожусі, довела його до того, що тому терпець урвався. Він розкрив комір, висунув масне своє обличчя й крикнув:

— Що це за торохтілка така жахлива, чорт би її взяв? Не дає мені спокою...

— Та це у возі дошка стукотить, пане. Торохтить, ніби чоловік учений: сама нічого не розбирає, та й інші ж її не розберуть.

— Хитрюга ти, Андрешко, хитрюга! Видно, вмієш обдурювати дівчат, якщо ще не одружений. Усі ви одружуєтесь молодими, то й жінок маєте чудовеньких.— Пан одкотив комір свого кожуха.

— Як хочеш, пане, так і кажи, а тільки панії ще й не такі меткі, як наші бувають... Це мені дуже добре відомо! А ти, пане, із яких же будеш, та й по якому ділу в наше село?

— Я суддя-виконавець...

Андрешко обернувся і уважно поглянув на того, кого він віз.

— Значить, і описувать, га?

— І описувать, звичайно. Розграє мене один ваш земляк там, ну, на цей раз покажу ж я йому, щоб знав. Кілька разів я його застукував, а все вислизає з моїх рук... Зрозумів я, що лукавить, та ось сьогодні увечері як заскочу його, то вже він пам'ятатиме мене... Жито у нього секвеструю! І його уму-розуму навчу, та й вам приклад покажу, щоб удруге не закортіло. Обдурюєте крамарів, обдурюєте городян, щоб все їм, бач, продати тухлі яйця та пойовкле масло. Ну, пожди ж ти, сільська бабо, владу не так-то легко обдурити! Вона тебе поцупить, в тісні руки поцупить! Канчука б на вас! — тільки так хіба виправитесь. П'яницями стали, на пропащих з'їхали, розорились — скоро неспроможні станете податки платити й завалите державу. Ах, чом я більшої не маю влади! Я б вас ангелами поробив би.

Судовий виконавець розстебнув свій кожух і в ньому тілом своїм заворушився, немовби пташеня те, що тільки ось вилуплюється.

— Е, пане суддя, господь створив світ і роздивився, що жінкам борода не потрібна, отже, й не дав їм її... Роздивився, що телепню потрібні довгі вуха, і через те дав йому їх, — відказав Андрешко з удаваною наївністю.

— Ну, ти не базікай, а поганяй, бо вже смеркло... Багато з мене взяв ти, чорте! Щоб стільки оце грошей та за двадцять кілометрів! Умісте ви здерти з нас... Поганяй же, поганяй, шкапи он твої посули.

— Но, панове, но! — крикнув Андрешко і покрутив пугою.

— Ти панами їх узиваєш, га? Може, ще краще, як узиватимеш їх братами? — сердито зауважив суддя.

— Розгніваються, пане суддя! Я честь їх зневажу, якщо не зватиму панами! Служба ж у них чиновницька — погодинна. У певну годину встають, у певну годину лягають, у певну годину їх напуваємо, у певну годину годуємо. Потім ми їх запрягаємо, тобто це вони так наче вже увіходять у свою канцелярію, он як. А часом у стійлі ще й газету почитують.

— Та ти не базікай, а поганяй, бо запізнимось. Лукаві в тебе очі, ой, лукаві!

— Вовків же нема, пане суддя, не бійтеся, — сказав

візник таким тоном, що шановний чиновник боязко оглянувся навколо.

— Вовків я, друже, не боюся, але ж холодно стало. Я надто залятий, щоб і на простуду ще хворіти.

— Закутайтеся попоною. Мої коні ніколи не скаржаться на простуду. Попона ж дуже гріє.

«Ой же ж і балакун, ххе!» — подумав суддя і раптом звернувся строго: — Поганяй, та поганяй же, тварюко!

І, сердито надувшись, потонув у кожусі своєму й замовк.

«Ага, попався, друже, в мої руки!» — подумав Андрешко і потім, обернувшись, попитав уже серйозним тоном:

— Так, значить, описувати будете, га? Кому ж це ви душежку припечете?

Суддя довго мовчав, потім сердито відповів:

— Та єсть же один... Станойчем звать його. Низенький такий, з товстою шиєю...

— Знаю його. Збіжжя, значить, ви у нього будете описувати, га? Він же бідняк, пане суддя, не чіпайте його.

— Бідняк — це ж живий диявол!

Суддя знову змовк. Уже сутеніло. Коні ледве лізли по пагорку, за яким повинно було відкритись село. Андрешко уже й не погукував на них і навіть не замахувався пугою. Він перестав балакати та мугикати собі, він думав.

Як перехопились через пагорок і спустились по той бік у поле, наступила ніч, а села все ще не було видно. Ледве помітний холодний вітерець повіяв над розкислою землею. Розкуйовджені хмари стягувались на гірські верхів'я. Синій небозвід холодного й промерзлого неба вигулювався, роздавався вшир і підносився увись. Скоро в ньому затріпотіли зорі — морозні, ясні зорі. Повітря страшенно нахололо. А коні ступали поволі. Суддя безперестану дратувався:

— Поганяй, ей ти, шоп! * Замерзнемо ж!

Андрешко байдуже гукнув на коней і ліниво розмахнувся пугою над їх головами. Вони ж недбало й стомлено тягнули воза так, наче й не чули. Андрешко думав про бідного Станоя, у якого завтра суддя забере хліб увесь, — цей суддя, що він його зараз везе.

«Ти мені привіз оту біду, Андрешко», — скаже йому Станоя, коли дізнається про все, ще й вилає його. Потім засумує, почастує його, нап'ється й заплаче.

* Ш о п — так прозивають болгар, які живуть у західних районах Болгарії.

«Треба допомогти людині, треба допомогти...— думав Андрешко.— Треба йому сказати, щоб жито уночі перехо-
вав, та ще й комору замів, а не то цілий рік буде голодним сидіти... Треба в цьому допомогти йому — бо як же інакше...»

Уже зовсім стемніло і на землі нічого не було видно, крім грязюки, глибокої й топкої грязюки. В одному місці Андрешко сіпнув віжками й осадив коней:

— Стій, щось наче з дороги збилися!

І парубок почав у темноту вглядатись. Суддя подивився на строге його обличчя, на якому і сліду не лишилося від недавньої жартівливості, і сказав:

— Хлопче, ой, пильнуй як слід, бо не ручуся... Штовханів попробуєш!

Андрешко смикнув віжками, покрутив пугою й крикнув:

— Тримайтесь сильніше, пане суддя!

Далеко попереду в темряві світілося вогнями село. По гавканню собак, яке звідти долітало, можна було думати, що воно недалечко. За кілька кроків управо перловим блиском блищала широка просторінь стоячої води. Віз повернув просто до неї.

— Це що таке? — запитав суддя.

— Болото, пане суддя... Дорога через нього проходить. Воно мілке — тож ніяк не бійтесь. Тільки в ньому — то тут, то там стрічаються ковбані. Скільки разів я перехоплювався через це болото, — і возом, і пішки, та й... Но, но, панове! Тримайтесь цупкіше, пане суддя!

Коні забрели в холодну воду, в якій відбивалось небо, і обережно занурювались на своїм шляху вперед. Вони починали тонути все глибше та глибше. Мертва, блискотюча, зелено-перлова вода болота кругом вся заходила й ожила.

— Стій, тварюко! — закричав тут суддя і перелякано підхопився в своєму кожусі. — Ти ж мене утопиш, шопе! Хіба не бачиш, що віз уже повен води? Зупини! Спини!

Розгніваний суддя почав лаятись поганими словами.

Андрешко спинив коней. Віз, що затонув у воду по самі маточини, став серед болота, кінець якого губився в непроглядній темряві.

— Но-о... Вперед! — крикнув Андрешко на коней. Могутній і гучний голос його луною прокотився серед ночі і потонув у безпросвітнім просторі. Недалечко від них випорхнули дикі качки і з лопотінням десь зникли.

— Якби ж оце й нам можна було в качок перетворитись та вилізти звідси,— сказав занепокоєно Андрешко,— бо щось воно...

— Ах ти, тварюко! Зараз же вивозь — я тебе приб'ю! Потопимось, ей ти!.. Телепню!

— Не потопимось, не потопимось, пане суддя, не бійся... Та в такій темноті хоч би й хто, то зіб'ється, ти заспокойся,— заговорив Андрешко і почав вовтузитись коло упряжі. Зав'язував, розв'язував, лаявся, проклинав, нарешті знов усівся на ящику, махнув пугою й крикнув:

— Но-о!.. Вперед!

Коні натужились і рушили з місця. Одна коняка одв'язалась і побрехала вільно собі по болоту. Друга ж залишилась сама, при возі.

— Ей ти! Що сталося? — закричав суддя.

— Стій! Дорчо... Дорчо... Дорчо,— кликав Андрешко вслід коняці і почав її манити. Але вона, перелякана глибиною, повернула в напрямі до берега і поволі зникла в темряві, не слухаючись голосу свого господаря.

Суддя стояв на возі, тремтячи від переляку.

В цей час Андрешко швидко пересів на другу коняку і пустився слідом за Дорчо, не перестаючи кликати голосно й бадьоро:

— Дорчо, Дорчо, Дорчо!

— Куди ж це... ей! Ну що ти робиш, тварюко? Божевільний! Ах ти мужва, гнида... Ось я тебе провчу!

Із темряви відповів йому єхидний сміх.

— Ей, тварюко, ти мене кидаєш тут?.. Щоб я загинув! Звірам на розтерзання! Хлопче, не роби цього, благаю тебе! — заговорив суддя жалібним голосом, в якому одна струнка плакала.

— Не бійся, не бійся, пане суддя,— відгукнувся голос Андрешка.— Звірам нема чого лізти в болото. Закутайся в попону, щоб не простудитись... Завтра я ранесенько прийду... На возі ж сіно є, ти постелися!.. А за підвіз... хоч я й небагатий, я не візьму жодної плати!

— Хлопче, та не жартуй-бо,— почав благати суддя.— Не кидай мене! Іди сюди! Вивези мене звідси!

— Темно, пане суддя, темно, нічого не видно!.. Та й кінь утік! Як же тут допомогти тобі? Не можу.

Суддя слухав цей єхидний голос, що з темряви доходив, і жахом проймався. Як! Залишитись тут? Серед болота! Серед холодної, зеленої, болотної води, якій і кінця-краю не видно!

— Та вернись же, Андрешко. Грошей дам тобі, скільки захочеш!.. Серця у тебе нема, чи що? — заволав він у відчаї, але ніхто вже не обізвався до нього.

Тоді суддя з відчаю й безуму ревом заревів у бік села:

— Ей, блазню... канібал... дубина! Вернись! Врятуй мене!.. Змилуйся ж! Тварюко... бовдур! Рятуйте, рятуйте!

І безсило спустившись на своє місце, зарився в кожух і розридався, як дитина.

Але ж темрява не відповіла йому.

Гео Милев

ВЕРЕСЕНЬ

(Уривок з поеми)

Ніч народжує з мертвої утроби
раба одвічну злобу:
свій великий гнів,
що весь зачервонів.

Глибінь серед мороку й імлі.

Із темних долин,
як ще й не світало —
з усіх Балкан,
із нетрів, де бур'ян,
із заселених балок,
із нив неурожайних,
і там, де села,
міста
й передмістя,
із халуп і землянок,
і там, де фабрика, склад, полустанок,
хутори,
амбари,
майстерні,
на полях колючі стерні,
заводи,
по всіх перелогах,
роздоріжжях і дорогах
високо,
по урвищах, обвалах, де піски сипучі,
через межі
та кручі,
через провалля лихі,
через купи каміння,
через ліси осінні, глухі,
через води
й розмите ручаями коріння,
ниви,

левади,
огороди,
вівчарні,
сади-виногради,
глоди,
чагарники,
обгорілу стерню,
болота, —
обідрані,
брудні,
насуплені,
голодні,
виснажені працею, недужі,
огрубілі від спеки і стужі, —
без пісні
й троянди,
без музики й барабанів,
без кларнетів, тимпанів, литавр,
флігорнів, тромбонів, сурм, —
вперед полетів,
без рядів — як схотів —
невтримний,
грізний
народ!

Ніч розсипалася в блисках
по верхів'ях.

Соняшники
загляділися на сонце!
Зоря від сну
прокинулась
серед грому кулеметів:

з дальніх
пагорбів —
удар за ударом —
захльоскали
шалені
кулі
свинцеві.

Гармати,
мов зіпаючі слони,
заревли...

Трепет і страх.

Соняшники повалились

на шлях.

Тисячами ножів
пописаний по кожї,
народ —
затурканий,
принижений,
від старця бідніший, але сильний —
повстав
із мороку тривожного
свого життя
і написав своєю кров'ю:
в ж е в і л ь н и й!

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ

III

Народ повстав
з молотом
в руці,
обсипаний сажею, іскрами, шлаком,
з серпами в полях,
люди, здружені по одній ознаці —
люди чорної праці:
прості, невчені,
з безмовним терпінням —
не генії,
таланти,
протестанти,
промовці,
фабриканти,
генерали,
власники
ресторанів
і чорносотенці, —
а селяни
й робітники, —
тисячі,
 маса,
 народ,
тисячі вір —
що народ буде першим у нас,
тисячі воль —
що вже світлий прийшов йому час,
тисячі гнівних сердець —

в огонь старе! старому кінець!
Тисячі рук простяглись
в червоному колі простору,
піднесли угору,
увись,
червоні
знамена,
розмаяні
 високо,
 широко,
над всією країною, що розгнівана,
тисячі,
 маса,
 народ.

IV

Блиснула
над рідними Балканами,
що врізались хребтом своїм
в середину неба
аж до вічного сонця,—
 блискавка!
Грім
ударив
просто в серце
велетенського
столітнього
дуба!
Від пагорків, від горбів
голосиста луна розкотилась
і відгукнулась далеко —
у скелях,
завалах,
кручах прямовисних,
у кам'яних отворах,
де в розпалених лігвах
сплять, скрутившись кільцем,
гадюки та ужі,
в печерах
змійв і драконів,
в глухих дуплах відьом,—
і до відгону домішлась
далека луна —
від шуму й гомону

водоспадів,
потоків,
злив,
що з гуркотом шаленим
ринули в безодню.

V

Починалась трагедія!

VI

Перші
упали в крові.
Повстанців порив
був зустрінутий свинцем.
Знамена стрепенулись,
кулями пробиті.
Гора гримить...
Там нагорі
дальні пагорби і ближчі
потемніли,
усіяні людьми.
Поповзли ще вище
у диму і спеці
чорні ряди:
то регулярні наймані солдати,
то розлючені поліцаї хочуть нас обстати.
Усі вони затвердили собі одне:
«Батьківщина
в небезпеці».

Чудесно!

Але що єсть Батьківщина?

І люто гавкають без ушину
кулемети...
Перші
упали в крові.
За далекими
вершинами
артилерія загуркотіла.
Вся земля затремтіла —
аж до найдальшого міста
й села.
Мертві тіла,
трупи криваві —

услали
схили,
спуски
й рови, де бур'ян.
З піднесеними шаблями
кавалерійські загони підганяли
розбитих селян,
яких добивали
шрапнелі та фугаси.
А деяких і в домах доганяли,
кривавими шаблями
посікали
під навісом низьким
серед вереску
переляканих на смерть
жінок і дітей...

VII

Військо наступало —
кінні і піші.
Під грізний звук шрапнелі
навіть найсміліші
завагались:
з одчаю
до неба простягли свої руки.
Ось спускається за ротою рота,
піхота,
кавалерія,
артилерія.
Б'ють атаку
барабани.
Паніка —
високо
над подертими, багряними,
над червоними знаменами —
бич із пурпурових галузок полум'яних.

VIII

Осінь
летіла,
дику розірвана
завиванням і вихором нічним.

Буря знялась
над темними Балканами:
морок, і блиск,
і крякання ворон.
Кривавий піт
на спині землі проступив.
З трепету й жаху знітилися
кожна халуца, кожне живуще кругом.
Погром!
Тріск
небозвід проломив.

ІХ

Тоді настало
найстрашніше.
Захлинаючись,
горе в душах дзвоном закалатало —
раз пó раз все голосніше
б'є той дзвін, тривожить люд...
Ніч так низько нависла,
її темрява стисла
з усіх усюд...
Смерть, відьма розлючена,
причаївшись у всіх кутках,
зойкає й вискотить —
сіє жах
із тьми.
А тьмі — ні краю, ні кінця.
Смерть своєю рукою сухою
за кожною стіною,
там, де людина змучена,
хапає, щоб задушить
перелякані серця.
О ніч таємниць безіменних!
І явних, і темних...
Майдани знову у кармін * закривавлені.
Передсмертні хрипи в перетнутому горлі
здавлені,
кайданів зловісний звук.
Тюрми переповнені людом.
По дворах

* Кармін — червона красильна речовина.

казарм і в'язниць
чути залпи рушниць.
Двері замкнута в хаті.
З вулиці темні гості зчинили стук.
Мертвий син на порозі
лежить з револьвером в руці.
Батька повішено.
Безчестя заподіяно сестрі молодій.
Селян он женуть по дорозі,
за ними — солдат
і царські прислужники ниці.
Ой же й похмурий конвой
отой!
Щоб селян розстріляти,
команда: «Стій!
Огонь!» —

прогриміли рушниці:

Ку-

клукс-

клан.

«Бий!» —

залп.

Десять трупів
з берега
важко плюхнулись
в мертві каламутні води Маріци.
І, закривавившись, їх понесла
скорбна рідна ріка
на глибинне.
Військова музика, недоречна така
і ница:
з вулиць безлюдних раптом долине
«Шуми, Маріца...
Окървавѐна...» *
На столочених нивах нечистих,
тернистих,
де чортополох і трави прохопились,
голови червоні розкотились, —
обличчя їм спотворені від наруги
й муки.
Шибениці розчепірили чорні свої
руки, —

* «Шуми, Маріца... Окървавѐна» — перший рядок старого болгарського гімна.

привиди в мертвім тумані...
Безперестанку
вистукує страшний марш сокира,
що по черепах біла. Палаючі хутори
далечінь освітлюють, мов на зорі.
Ручаї потекли багрянні.
Стоси дров, що горять під хрестом,
лизнули святотатственим язиком
святе підніжжя
божого престолу.
Кінець.
Ураган перейшов.
Кров
страшна потвора
пити
перестала.
І з цим
мир,
тиша настала —
тут і там —
над краєм усім.
Жертва кривава богам
неситим.

Крізь дим пожеж
крик тебе оглушає роздертий,
крик надміру,
крик передсмертний,
рев і протести страшні
мучеників без ліку, що горять на вогні:
Хто
обманув нашу віру?
Відповідай!
Ти мовчиш?
Не знаєш? Гай-гай...
А ми знаємо.
Велика в нас змога —
і ми стрибком
просто на небо стрибаємо:

Г е т ь б о г а !

Кидаєм бомби в серце твоє,
штурм наш без промаху б'є:

Геть бога!

З твого престолу
ми скидаємо тебе вниз, додолу —
мертвий! — лети швидше якомога
у всесвітні безодні,
неперехожні,
беззоряні, порожні:

Геть бога!

Через небесні мости
доберемось і в найвищий ми край.
Підоймами підважимо,
канатами закинемо —
ми перекинемо
блаженний рай,
нехай летить
на кулю земну,
кров'ю умиту, сумну.
Все те, про що писали філософи й поети,
настане,
справдїться!
Без бога, без рабської кривавиці
вересень травнем стане!
Життя людини — це ж ясно уявляєм! —
підніметься у височїнь неозору —
все вгору! вгору!
І там, де люди,
земля буде раєм,
буде!

ПОЕЗІЇ

БАТЬКІВЩИНА

Великії сини твої хотіли,
щоб вільна ти була, — такою й будь.
Хіба ж не в силі ти ворожі сили
відкинути? Цього не може бути.

Ти жди: іще прийду я — після бою, —
ти жди, багато є до тебе справ.
Були ми в сварці — тільки не з тобою,
а з тими, хто тебе в дроті узяв.

Не відмовляй, скажи (тобі ж я рідний):
хай знатиму, чи й досі є той край,
де я, було, гукну — і голос мідний
луною поверта мені гора...

Хай знатиму: мій край уже не в пустках, —
там в хатах вже тепер життя живе,
дівчата на току в пістрявих хустках,
і понад полем синій дим пливе...

Чи збулось те, про що я змалку мріяв,
як у траві, було, лежу в густій, —
щоб кожен з нас для блага людства діяв,
щоб менше крові на землі святій.

Чи треба людям вічно бути в ранах?
Ти нам дасш свій чистий заповіт:
там щастя, де Вітчизна не в кайданах,
де вільне Людство й вільний дружній світ.

О П О В І Д А Н Н Я

ХАТІДЖЕ

I

Молла Юмер, дезертир, вирішив, нарешті, сходити в село, щоб побачитись там із своєю дружиною. Вже третій день, як не приходила вона до нього, закутана білою хусткою, рум'яна й зморена, щоб передати йому новини та харчі. Третій день, як він її не бачив, і це його й бентежило, і дивувало; взяла його страшенна туга за нею. Йому здавалось, що її, може, схопили там і завдають тяжкої муки. У шумі вітру йому вчувався її голос, проте бажаного умовного сигналу він не чув. Всі нічні голоси повторювали її ім'я — Хатідже, яке стало для нього джерелом таємної насолоди. Уночі, коли він виходив подихати чистим, свіжим лісовим повітрям, він відчував страшенну досаду звірини, у якої відняли найдорожчу ласу здобич. Вона ввижалась йому в тінях кущів, в силуетах скель; йому здавалось, що ось вона наближається до нього, і ця постійна омана приводила його до дикої й безсилої люті. Він навіть відчував запах її тіла — запах суниць і чемериці. Образ її вимальовувався йому у вигляді гурії, якими населено рай. Він весь занімів, усі пори його тіла здригалися від напливу гарячої невтримної крові. В такий саме момент з'явилося у нього раптове рішення сходити в село. Він лежав у глухій печері на постелі з папороті і, схопившись, почав ладнатися в дорогу. До того ж і харчі кінчалися у нього.

Упершись спиною об важкий камінь, який закривав вхід до його сховища, Молла Юмер напружив міцні, мов те коріння, м'язи й відсунув його. Кістки йому тріщали, як тріщать у вогнищі дрова соснові. Пригнувшись, він вийшов назовні. Стояла тепла літня ніч в повних зірках, як у алмазах. Глухий сосновий ліс стугонів підземним шумом; десь у безодні ріка із темрявою борюкалась, і крізь стрункі силуети сосон виглядав тоненький серп місяця, мов срібний знак на філігранному плетиві хмарин. Серед цієї глибокої вологої нічної тиші Молла Юмер відчув ра-

дість свободи, і душа йому переповнилась благоговійним і смиреним почуттям, яке можна висловити одним лише словом:

— Аллах.

Він рушив униз знайомою стежечкою, стрімкою й покрученою, немовби була вона в повітрі. Стежка звивалась поміж скель та дерев у глибоких тінях лісу, збігаючи все нижче та нижче. Ніч розлила свої місячні сутінки, немовби шовком оповиваючи природу, німі оті скелі, ущелини, верховини. В суворому безгомінні темряви хтось невідомий провадив свою розмову, яку годі зрозуміти людині, заповненій своїми думками. Кипучий елексир життя переливався у його серце, мов той поклик давніх днів, сивої давнини старезної. Міцно стискаючи в руці рушницю, Молла Юмер ішов сторожкими кроками, готовий до всякої несподіванки.

Він спускався вниз, мов той камінь, якого гнала хуртовина, мов орел, якого спонукала пожива, з однією думкою: Хатідже. Він усвідомлював, що тільки вона пов'язує його з життям і що провина, за яку його розшукують, прийшла з глибини її очей. Вона оволоділа ним так, немовби чарівним зіллям була його обпоїла. Він уявляв себе перед очима своїх суддів — старих, насушлених полковників, — і в голові його розгорталась стрічка такого спокусливого діалогу:

— Навіщо ти це зробив?

— Вона цього хотіла.

— Хто це — вона?

— Хатідже.

Потім у свідомості його вимальовувались картини смерті, до якої його приречено, картини езекуцій над ним, і він у думці своїй трепетно промовив з гордою рішучістю:

— Ніколи!

І вітер підхопив його думку і поніс її по безлюдних ущелинах: ніколи, ніколи...

Зійшовши вниз до річки, він, щоб уникнути будь-якої зустрічі з людьми, обминув млин і сукновальню, перейшов річку по величезному сухому буку, який служив тут кладкою, і опинився на власній леваді. Село, як то буває в тих місцях, було розкидане, отже, йому не важко було пройти непомітним. Одно з вікон хати його тихо світилось. Молла Юмер свиснув, подаючи умовлений знак. Він був уже під самою стріхою. Собака, пізнавши свого господаря по його кроках, навіть не гавкнув і радісно замахав хвостом коло нього. Тут вже інша була картина й інші нічні голоси.

Спокійна долина, надвоє перехоплена срібним поясом річки, спочивала в гірській затоці, мов заколисувана чарами її казкових таємниць. Молла Юмер іще якусь мить пождав і знову свиснув. На галереї скрипнули двері, і жіночий голос прошепотів ледве чутно:

— Юмер!

Молла Юмер відчув у тоні голосу тривогу і спитав пошепки:

— Що трапилось, Хатідже?

— Нічого,— відповіла та,— старі полягали спати.

Він почув, як ступала босими ногами його дружина, зіходячи униз по східцях, і підбіг до воріт. Клямка піднялась, і Молла Юмер за мить стояв уже лицем в лице з своєю дружиною. Все подвір'я потопало у м'якому місячному сяйві, і хоч вони стояли в тіні під стіною, проте він ясно бачив по її блідому обличчі та по тремтячих пальцях, що трапилось щось надзвичайне.

— Слухай,— сказала вона,— в селі повнісінько аскерів *. Тебе розшукують. Учора ввечері перетрусили весь наш дім, а зараз чатують на дорозі.

Молла Юмер нахмурився: по обличчі йому пробігла темна грозова туча. Високий і кремезний, він стояв над нею як та велетенська сосна над тоненькою та ніжною вільхою. Одна рука його лежала у неї на плечі, друга стискувала рушницю. Він увесь був оперезаний зброєю. Думка про кандали й тюрму та про розлуку з дружиною — що було для нього рівнозначним — наповнила його душу гнівом та люттю.

— Чого їм треба, отим псам? — процідив крізь зуби Юмер.

Ця звістка вбила йому всяку радість зустрічі. Рука його давила їй на плече, а вона з німим захопленням дивилась на нього, аж поки той не штовхнув її грубо та не сказав:

— Йди!

Вона пішла вперед, він слідом за нею. У снігах він почув важке хropіння свого батька й на мить через відкриту галерею кинув мимовільний погляд на заснулу землю, що потопала у випарах пізнього літа, далі на небо, обсіпане повними зорями, і знов на землю, яка важко дихала крізь шепіт трав та крізь глухе грімкотіння річкових хвиль: тупий біль стиснув йому серце, його охопила жагу-

* Аскер — турецький солдат.

ча, нестримна любов до життя, неначе все його єство наповнилось запашним ароматом герані.

Вона знову пригорнулась до нього і сказала пошепки:
— Юмер, серце моє, а що як вони тебе схоплять?!

У голосі її стільки було тривоги, що він не стримався й усміхнувся. Суворе лице його сповнилось тієї лагідності, якою проймаються пустельники-бедуїни під час молитви. Юмер узяв її за руку, відкинув край важкого килима, що правив тут замість дверей, і увів її в кімнату. Тут він поставив у куток рушницю і, поки вона шукала на вогнищі жаринку, щоб засвітити гасничку, обернувся лицем на схід і, приклонивши коліна на голій рогожці, почав молитись.

II

На світанку, перед третіми півнями, коли зірки стають більшими, а над зорю займається тільки на першій пружі неба, Молла Юмер перебіг містком через річку й загубився на вузьких крутих стежках ущелини. Душа йому була прояснена й живлючими соками відроджена до життя, немов та перепалена земля в засуху після того, як її дощем полле буйно. Він ступав спокійно й упевнено, як людина, що почуває в собі сили для боротьби на життя і на смерть. Погожий ранок вдихнув у нього освіжаюче відчуття мужності, немовби вишив він доброго вина, що, перебігаючи по жилах, освіжає думки й почуття. Мов дикий олень, якого гнала небезпека, ішов Юмер нагору, як у власні свої володіння. Образ Хатідже, над яким він тремтів як над єдиним своїм безцінним скарбом, променів у нього в душі, сповненій кохання та подяки. Сп'янілий з її пестоців, дихання яких він ще відчував у себе в крові, Молла Юмер дійшов до свого сховища раніш, ніж перші сонячні промені, мов ті списи сміливих велетенських стрільців, ударили в гордовите чоло верховин кучерявих.

Тим часом вдома була справжня тривога. Не минуло й півгодини після того, як пішов Молла Юмер,— все подвір'я заповнилось солдатами; все було поставлене на ноги. Адже вартовий бачив у дворі тіні, як також і світло від маленької гаснички. Батька, матір і невістку було забрано до приміщення общини на допит. Туди вже було зігнано всіх перших людей села. Начальник загону, молодий офіцер в окулярах, заявив, що коли злочинця не буде приставлено добровільно, він підпалить село з усіх чоти-

р'юх кінців. Ніхто, одначе, не знав, де саме переховується Молла Юмер. Батько й мати, приголомшені, сиділи, заглибившись у важкі свої думи, і сподівались на те страшне, що мало було статись. Жорстока напасть, уособлена в оцих сірих фігурах солдат, нахлинула так несподівано, що ніхто не встиг опам'ятатись. У їх особі вони бачили посланців із того, другого світу — ворожого до них і страшного, мстивого, далекого та загадкового, який відірваний був од живої плоти землі і, будши побудованим на неправді, убивав свободу, носив у собі прокляття. Невиразне було це почуття, але ж могутнє, схоже на ті зимові хуртовини, що налітали звідти із-за гір, з півночі.

Офіцер, мов той старий та досвідчений мисливець, сидів сам у кімнаті й вичікував на свою жертву. Він знав, що вона не мине його рук. А за дверима ждали його, склавши шанобливо руки, перші люди села. Вони стиха радились проміж себе, що б таке їм зробити, щоб умилостивити отого розлюченого офіцера, який, хоч і здавався їм хорошою людиною, але ж при всьому тому міг виконати свою жахливу погрозу. Проте нічого вони не могли вирішити, бо такі й справді не знали сховища злочинця. Час минав, наближалась пора, коли вже треба було приставити злочинця живого чи мертвого. Батька мучила думка, що стільки ось душ повинно буде постраждати через його сина, але він вірив, що небезпека минеться.

Не так, проте, думав охоронець закону. Він повинен був виграти цю боротьбу, щоб урятувати престиж влади. Адже це був непорушний закон, який не припускав двоякого тлумачення. Батько ж, навпаки, не міг ще собі дати вірної уяви про злочин свого сина, який все ще лишався у нього під сумнівом. Аллах визначив орлу високо літати, а людині визначив вільною бути. Він бачив, що все в природі прагне свободи, й не міг собі з'ясувати, як це так, що ще є люди, які йдуть супроти порядку, встановленого аллахом. Заглиблений в такі думки благочестиві, він раптом відчув, як хтось його шарпнув за плече. Вартовий викликнув:

— Батьку!

Старик переступив поріг з почуттям надприродного страху: серце йому закалатало в грудях і його немовби ударило сокирою, але, побачивши офіцера з м'якими й благородними рисами обличчя (він сподівався побачити самого диявола!), сказав собі, що й офіцер — людина, і це його заспокоїло.

На запитання, де його син, він сказав просто:

— Не знаю, ефенді.

Тоді посипались загрози, які, коли б тільки було їх здійснено, не залишили б і тіні від усього його роду. З того, що говорив офіцер, йому стало ясно, що честь закону доконче вимагає, щоб злочинця було заарештовано. У свідомості старика винуватість його сина виступала з дивовижною ясністю. Він зрозумів, що, крім божественного порядку, є ще й другий — людський порядок, який було порушено, і що земні закони набагато суворіші, аніж небесні. Він бачив сина свого, обдертого і зщупленого у вогкій печері, приреченим до того, що рано чи пізно, а потрапить він до рук катів, і тому, показавши на ліс, сказав майже з примиренням:

— Онде ліс, ефенді. Беріть його.

Це прозвучало, проте, як упертість. Яскравий вогник блиснув в очах інквізитора, і щоби йому покрив рум'янець. Мовчазний і похмурий, він вирішив удатися до останнього й до найпевнішого засобу — до загрози смертю. За його наказом увійшли озброєні солдати і вивели старого; потім унтер-офіцерові було дано певні інструкції. Старого підганяли грубими, недвозначними поштовхами. Він зрозумів жорстокий той наказ і побачив, що це не просто загроза. Зрозумівши, що йому вже не довго жити, він вирішив прийняти так смерть, як прийняв і життя — із рук алаха.

Виявилось, що його лобним місцем була його ж власна нива. Тут він ще змалечку й орав, і сів. Тепер на цім місці викопали для нього яму, перед якою стояв він із зав'язаними очима і слухав, що говорив йому унтер-офіцер:

— Ти ще мавш час. Скажи, де переховується твій син, і ти тоді врятуєш свою душу.

Старому здалося, що він іде темним-темним лісом і перед ним безодня, звідки вихоплюються вогненні язики, які своїм диханням не печуть, а леденять. Він відчув, як його неначе хто ударив по колінах важким залізом, і вони, мов перебиті, хилились до землі і грузли у пухке стернище.

Почулася команда... Гостро дзвякнули затвори рушниць, глухою луною відгукнулись навколишні скелі.

— Ти ще маєш час!

За цим — гримнули постріли...

Ще в вологому лабіринті ущелин не завмерла луна, як йому було знято з очей пов'язку і його, приголомшенного

жорстокістю гри і все ще огорнутого невідомістю, що ж таке сталося, грубо штовхнули вперед, підганяючи важкими прикладами рушниць, удари яких здавались йому тепер ніжнішими від пестоців...

III

Матір Молла Юмера також було покликано на допит. Її огрубіле зморшкувате обличчя було бліде, наче в того букового стовбура, що його поїдено сирістю та часом. Уперше оце доводиться їй відповідати на запитання, значення яких вона не розуміла. Вона дуже була здивована, довідавшись, що сина її розшукують саме через те, що він утік із війни. Вона знала, що війна — то є таке місце, де вбивають людей; отже, злочин її сина поставав перед нею якоюсь туманною загадкою. Тож-бо швидше вже треба тих карати, хто йде, а не тих, хто не йде на ту війну. Їй було ясно одне, що всяке дерево росте в своєму лісі і що ніхто не може відняти у нього цього права. Її серце не знало двоїстості, і вона відчувала, що який би там не був його гріх, для її сина більш ганебним буде потрапити до рук оцих похмурих людей, аніж залишатись йому там, де він зараз живе, з бездушною хижою звіриною. Тому-то на запитання, чи не знає вона, де переховується її син, відповідала з щирою простодушністю:

- У лісі, ефенді.
- Але ж де саме, в якому місці?
- Хто носить йому їсти?
- Ніхто, ефенді.
- Не в твоїх інтересах приховувати це...
- Що, ефенді?
- Якщо він здасться добровільно, то його, можливо, помилують, а якщо ми його зловимо, він у петлі повисне...
- То діло царське, ефенді.
- Ти повинна розуміти, що говориш...
- Ми прості люди, ефенді.

Було ясно, що в неї не пощастить вирвати жодного визнання. У неї в очах офіцер підмітив упертість, властиву первинному інстинкту, який був і егоїстичним, і неблаганним. Але ж він не звик до того, щоб відступати: його досвід виховав у ньому настирливість і винахідливість. Він знав, що в стосунках з оцими грубими горянами треба впливати саме на ці первинні інстинкти, скеровуючи зброю в найбільш уразливі місця. Дивним, однак, було те, що

ніхто не знав сховища втікача, а можливо, всі про нього знали, і через це саме злочинець і лишався ж невлотимим. Два солдати вивели матір із кімнати і одвели її додому. Вона йшла з цілком спокійним серцем, як людина, що віддала життя своє до рук божих. Все це лихо здавалось їй важкою хворобою, чимось подібним до жовтухи або до гарячки, яку ще зможуть вилікувати цілющі сили життя.

Тим часом день повільно схилявся на захід, до устя ущелини. Зі сходу разом з прохолодою перших тіней сплескували темно-сині хвилі присмерку, які відбивали останнє сяйво хмаринок, що виблискували високо в небі. Краї цих хмаринок, будиши позолоченими сонцем, яке вже сховалось за обрій, становили пишну декорацію вечора. І там, в осяйному вінку гір, куди сонце посилало останній свій поцілунок, знаходився її коханий, її мужній син.

По тому допитано було ще й інших селян, а також і Хатідже. Ніхто не міг сказати, де переховується втікач. Його молода і вродлива дружина відрікалась від усього із сльозами на очах, ніби Молла Юмер менше за все відкривався перед нею в своїх намірах. Вона відчувала гострий, безперестанний біль у своєму серці, а також у колінних сугавах, які раптом у неї ослабли. Вона заперечувала, що вона його бачила протягом цілих трьох тижнів. Проте по її тону та по її збентеженню офіцеру було ясно, що вона говорить неправду. Думка, що вона може втратити його, що від неї можуть його забрати, позбавляла її самовладання. Якщо його схоплять, якщо його з собою поведуть — це для неї буде справжнім нещастям. Світ по той бік горизонту, за горами, які вона бачила щодня і обриси яких відбилися у неї в душі як грань, як межа життя, здавався їй царством смерті, звідки ніхто вже не повертався, якщо туди попадав. Тут вона зростала разом з деревами та травами, й коріння її духу так глибоко увійшло в землю, що всяка думка про те, щоб вирвати його звідти, наводила на неї жах. Тож коли офіцер заявив, що вранці наступного дня він візьме її з собою до міста як заложницю і буде там тримати, аж поки не здасться чоловік її, — у неї запаморочилась голова, немовби вся кров ударила їй у голову, і дві сльози, бризнувши з очей, застигли на щоках. Залишившись замкненою в одній із кімнат, вона гірко почала скаржитись на свою долю.

Офіцер вийшов і після нових даремних умовлянь звільнив заарештованих селян, а сам пішов до хати дезертира. Там усе було зроблено так, як він наказав: скрізь по схід-

цях та попід навісами було розкидано сіно, а самі східці облите гасом. Залишалось лише черкнути сірником, щоб усе тут пішло димом. Посеред двору сиділа стара жінка. Припавши до землі й поклавши голову на руки, вона зарипло, з выводом, плакала. Офіцер наблизився до неї і почав було знову допитувати та залякувати, проте вона нічого не чула й нічого не відповідала; вона лише тремтіла від усього того жаху, який її оточував. Тоді офіцер подав знак солдатам віддалитись, а незабаром і сам пішов слідом за ними. Настала ніч, і стара жінка, zostавшись сама, продовжувала скиглити протяжно й зловісно, як та вовчиха, що загубилася в пустелі.

IV

Уранці увесь загін разом з Хатідже вирушив у дорогу. Хатідже була боса, і чепчик ледве тримався в неї на голові. Сонце ще не зійшло, але проміж вершинами гір пробивались його яскраві промені, які щедро заливали східні схили пурпуровим золотом. Було холодно й вогко. Гірська дорога звивалась, як те довге людське життя, неправильними зигзагами то вгору, то вниз посеред зеленого царства дерев без кінця й краю. Офіцер на коні їхав попереду, мовчазний та замислений, явно невдоволений з невдалої експедиції. Солдати, підбадьорені прохолодою ранку, йшли як автомати, а вродлива помакinya *, що йшла з ними, була мов та молода сарна поміж хижих вовків. Але ж йшла Хатідже з тихою покорою. Те невідоме, яке на неї ждало, було їй як випробування, послане від бога.

Вона йшла повз знайомі місця, джерела, мости; жовта стерня слала їй привітання; кущі бузку, які вже втратили свій цвіт, кликали її до себе; прозорі струмочки, в яких вона стільки разів мила свої запорошені білі ноги, промовляли до неї такою знайомою, такою солодкозвучною мовою. Вона бачила всі ті горби, на яких разом з Юмером пасла батьківські кози в роки дитинства, що закотилися безповоротно. Вона відчувала себе мученицею і гордилася з того, що може постраждати за нього, і це збирало всі її думки в одну точку навколо її кохання та небезпеки. Вона сама немовби виросла в своїх очах. Озираючи знайомі вершини та скелі з дикою шишиною й тихими куреннями чабанів, її великі довгасті сині очі з чорними віями жадібно вибира-

* П о м а к и н я — болгарка-мусульманка з Родопів.

ли в себе всі ці знайомі картини й збуджені спогади про них, завжди овіяні світлом та безгомінням.

Але в душу до неї поволі проникали темні й неспокійні тіні. Змінилось окреслення гір, річка вже була не та, неначе гомінкішою стала. Це вже був інший, невідомий край. Чужий був для неї також і обрій, іншою стала й дорога, якою вона ніколи раніш не ходила. Серце їй стискалось від болісного, мимовільного трепету, але вона все ж ішла спокійно і впевнено, не звертаючи уваги на грубі й непристойні жарти солдат. Вони проходили через незнайомі села; подорожні, що їм зустрічались, давали дорогу й дивилися на неї з співчуттям, а ще й з цікавістю.

Офіцер, притримавши свого коня, трохи відставав, дивився на її гнучкий, майже дівочий стан і думав про мужне та просте кохання оцих дітей землі. Прихована задрість бентежила його душу, яка давно вже не знала такого могутнього почуття. Він бачив, що вона ладна перетерпіти найстрашніші приниження, аби тільки врятувати того, кого кохала. В цьому було трагічне щось, що йому імпонувало. Дедалі він переконувався, що і з нею також випробування не вдасться так само, як не вдалося воно з матір'ю та з батьком утікача. Все ж таки йому дещо підказувало, що не все ще втрачено. Можливо, то був професійний фанатизм, який шукав нагоди для свого виявлення і який підказував йому непохитно стояти на своєму, бути твердим.

Група йшла, не зупиняючись аж до самого полудня. Дорога була нерівна, важка; сонце припікало в спини подорожніх, і лише іноді з глибоких ущелин повівало прохолодою. Біля однієї кринички зупинились пообідать та й відпочити в холодку під старими берестами. Тут офіцер, відкликавши полонянку вбік, сказав їй:

— Слухай, Хатідже, будь розсудлива! Куди ти йдеш оцими босими ногами? Та чи ж знаєш ти, що тебе там жде? Три дні ми будемо йти, а потім сядемо в вагони й поїдемо далі. Ти будеш поміж чужих людей. Нікого там не стрінеш ти такого, хто б, глянувши на тебе, та подумав би гарне. Скажи, де переховується твій чоловік, і я верну тебе цілою й здоровою в село. Нарешті, якщо він здасться добровільно, то, можливо, що його ще й помилують...

Нічого на те не відповіла вона, а тільки дивилась на нього запитливо, з недовір'ям. Потім, сівши на краю жолобка біля кринички, стала їсти хліб із сіллю та з чебрецем, які витягла із своєї торби. Видно було, що шматок

не йшов їй у горло. Потім вона напилась води й помила руки, які витерла фартухом. Вона стала охитнішою щодо розмови, відповідала на запитання й сама почала розпитувати про місця та села, через які вони переходили.

Після відпочинку вирішили далі. Хатідже йшла і думала про нього — отого, що сховався там нагорі в своєму звіриному лігві. Солодощі останньої ночі ще бродили у неї в крові, і вся її істота жила його образом. Вона не відчувала дороги, і те, що ноги в неї були зранені до крові, її не турбувало. Втома, проте, брала своє, і Хатідже скоро ослабла.

Вона не знала, де тут схід, де захід; навколо неї були голі горби, незнайома дика місцевість, поросла низенькими кущами. Незвична туга стиснула їй груди й тривожне крило невідомості торкнулось її майже з фізичною грубістю. І от поволі, нечутними кроками, в душу до неї закралась примара страху. День схилявся до заходу, та й захід цей не був такий величний, як там у них, вгорі на планинах, де вона виросла. Що жде на неї в отій далині від рідного вогнища, в тім страшнім світі, звідки ніхто не повертався, якщо туди пішов!

Аж ось і той довгожданий «хан», заїжджий двір, про який говорили солдати, де можна роздобути тютюну та горілки. Тут зупинились на ночівлю. Солдати порозходились, і при Хатідже залишився один тільки офіцер. Він дивився на неї байдужими очима й вирішив уже повернути її назад у село, але вона раптом звернулась до нього з несподіваним запитанням:

— Ефенді, ти говорив, що його могли б помилувать? Чи це ж правда?

Офіцер не йняв віри тому, що почув на власні вуха. Те, що треба було зробити, майже виконано вже. Він сказав:

— Ну авжеж, Хатідже, що він буде помилуваний. Та я сам подам папір до царя. Зроблю це я заради тебе, заради твого кохання.

— Я покажу те місце, але якщо тільки його буде помилувано...

— Кажу ж тобі, що буде...

І вона запропонувала негайно повернутись. Офіцер погодився. Загін знову вирушив у дорогу, але на цей раз в протилежному напрямку.

Було вже опівночі, як Хатідже почула гавкіт собак із свого села, і їй здалось, що вона ніби вдруге народилась на світ білий, ніби повертається з кладовища, де було її поховано, і що вона воскресла для нового життя. Тепер вона йшла попереду загону, показуючи дорогу, що була їй так добре знайома, якою вона носила їсти своєму чоловікові. Козиняча стежка, вузенька, покручена, вся небезпечна, то над безоднею звивалась, то губилась у темряві лісу або ж бігла по карнизу кам'янистих горбів.

Хатідже чула, як калатало в неї серце, і вона говорила собі, що це воно з радощів. Адже ж вона вірила, що несе порятунок втікачеві. У неї не було сумніву в тому, що й для інших він був такий же відважний, благородний, яким він був для неї, і що «папір» офіцера до царя подіє саме в цьому розумінні. Юмера буде великодушно прощено, і він повернеться до неї. Так обіцяв їй оцей страшний чоловік, який може все зробити, навіть позбавити життя.

Офіцер, як та людина, що бачила своє завдання вирішеним саме в той спосіб, на який сподівався, уперто йшов слідом за нею, тримаючи в руці револьвера. Була можливість захопити втікача несподівано, отже, рухались вони уповільнено, з частими зупинками. Мала відбутися найважча частина експедиції: взяти звіра в його лігві.

Перші вранішні сутінки розкрили обриси людей і предметів. Солдати йшли з побоюванням, і штики на їх рушницях виблискували як та вода, що падала із скель та урвищ; обличчя їх, стомлені довгою дорогою, виявляли тривогу через близьку зустріч з ворогом, що мала відбутись. Хатідже дивилась на них очима, повними страху й нерозуміння, і враз, неначе налетів сніговий вихор, її вразила думка, що це ж її вороги, це посланці з того світу машин і залізниць, який — вона це відчувала — хоче зруйнувати царство свободи й безгоміння. Вона вмить зблідла, очі її запали, коліна тремтіли. Сховище її чоловіка було вже близько: вона скоро знову побачить його, щоб урятувати від постійної невідомості.

Вже розвиднілось, коли загін оточив сховище дезертира. Із-за кожної скелі, з-за кожного куца визирало дуло зарядженої рушниці. Свистів гострий гірський вітер, від якого рум'янились щоки і дубіли пальці. В небесній блакиті ширяли орли, креслячи повільні правильні кола, немовби передчуваючи близьку поживу. Приклавши до губів

два пальці, Хатідже тихо свиснула протягло, як то не раз робила ще в дитинстві. Кілька хвилин тривало загальне затасне вичікування. Хатідже свиснула вдруге, і тоді камінь, що закривав вхід до сховища, відсунувся. Це була стародавня римська шахта, глибока й суха, — зручне пристановище для нечистої сили.

Висока та мужня фігура Молла Юмера вийшла із шахти й випросталась перед входом. Видимо зраділий і дещо стривожений, він хотів було ступити кілька кроків наниз, але в ту ж мить, помітивши штики рушниць, він, як звір, відскочив і сховався за скелею.

— Це що таке, Хатідже? — скрикнув він.

— Юмер, — промовила та голосом, в якому були і сльози, й каюття, і любов, і благання. — Ефенді офіцер обіцяв, що тебе помилують, якщо ти захочеш їм здатись. Мене вони хотіли взяти до міста, щоб примусити тебе вийти із сховища, але тепер цього вже не треба: тебе буде помилувано...

Вона говорила незв'язно й сама не вірила тому, про що говорила. Нестерпний біль від усвідомлення страшної, непоправної біди розривав все її сство.

— Що ти наробила, нещасна! — закричав Молла Юмер, і в ту ж мить над його головою неначе повалились скелі і світ увесь йому закрутився в смертельній, згубній грі. Він кинувся до сховища й ухопив рушницю, потім вийшов і зайняв зручну позицію за скелею. Над ним висла неприступна круча, а під ним, в кількох кроках, між кущами ожини й дикої шипшини, стояла Хатідже, неказанно прекрасна в цей ранішній час, в цьому свіжому повітрі, насиченому промінням, прозорому, як кришталь. Вона озиралась то назад, то вперед, як налякана пташка, й поворювала одне і те ж:

— Юмер, Юмер, серце мос...

Пролунав грім... Дзвінка луна сповнила весь ліс і полетіла вгору, до верховин. Хатідже відчула, як щось обпало її під лівою пахвою, і ту ж мить ноги її підкосились і перед очима в неї мигнула величезна тінь її Юмера, ще мить — і земля раптом розступилась під нею й вона полетіла у темну, глуху безодню.

— Слухай, гей! — обіззався офіцер. — Нас тут двадцять душ. Ти все одно не втечеш звідси...

Настала мовчанка, хижа, повна напруженого ждання. Почулась команда. Солдати, дзвякаючи рушницями, заложили обійми. Розтривожені дикі півні злетіли поміж

деревами і зникли в лісі. І враз прозвучав бадьорий голос Юмера. Він сказав просто і твердо:

— Теслім'я се, кардашлар! (Здаюся, товариші!)

І, випроставшись на увесь свій зріст, він шпурнув рушницю на каміння і зійшов униз. Не зупиняючись, він байдуже переступив через труп своєї дружини, що лежала йому на дорозі. Двадцять штиків було спрямовано йому просто в груди. Потім йому скрутили назад руки і зв'язали їх вірьовкою. Він не опинався. Відчувши сильний удар прикладом у спину, він опустив голову й пішов покійно уперед.

ЗВІРИНИЙ ТАНЕЦЬ

I

Старий Маджар ішов поміж двох рядів шипшини і по-свистував собі потроху. Посвистував, бо вирішав у думці щось дуже важливе.

Сказати, що він був дуже там старий, так цього не скажеш; щоправда, літа вже йому ж не повернуться — земля їм пером! — але що вдієш. Вуси йому поруділи й зробилися пістрявими, зате очі горять, як ті жарини. Рушниця, яку він скинув собі на плече, дивилася просто в небо, синє та спокійне, й викликала упевненість. Вузенька стежка, яка звивалась поміж двох рядів допотопних дерев та скель, що взялися вже іржею, була йому знайома, бо тож стільки разів уже попоходив по ній старий Маджар!

Ішов він помалу, ліниво. Під ним десь там у глибокій безодні лунала річка, неначе сварилась із камінням, ревом ревла під небом. Над ним ширяли орли, пливли білі, як вата, хмари, пекло сонце. Довгий вересневий день навівав утому. На тих високих горах вересень — це ще ж літо, тільки що починала визрівати кукурудза. Маджар саме ж оце й ішов, щоб на свою кукурудзу поглянути.

Та невже ота погань знову потолочила недозрілу кукурудзу? Від такої думки Маджара охопив гнів: адже це повторюється із року в рік! Ведмедисі, звичайно, жодного немає діла до його гніву, їй що, — аби прогудуватись. Але ж і в Маджара діти он ждуть не діждуться того урожаю.

Тепер уже ведмедиха не втече від нього. Справді, ще ж і Ялмаз, отой безголовий помак *, обіцявсь прийти, щоб разом стерегти, адже ж і його ниву так само толочить звірина.

Маджар подививсь на небо, зняв з плеча рушницю, оглянув її, чи справна, та й знову скинув собі на плече. За поворотом відкрилось село, що потопало в глибокій за-

* Помаки — болгаро-мусульмани, що живуть у Родопах.

падині, неначе на дні велетенської воронки. А тут, куди не глянь, скрізь камінь та бескеття, сухе й жовте, а ще й скелі та ліс і де-не-де невеличкі клаптики землі, засіяні житом чи кукурудзою. Оце й усе. Народ — голодний, ходить у чужі краї на заробітки; зерно привозять здалеку. Ходив колись на ті заробітки й старий Маджар, а тепер старого замінили сини. Він пильно дивився на село з подякою й любов'ю. Кожен любить своє рідне місце, особливо, якщо воно ще й бідне та нещасне.

Маджар зіходив все вище й вище. Думки йому пролітали, мов ті птахи. Ведмедиха, — міркував він, — стара, ще й злюча, це ж по слідах видно. Помаку Ялмазу, отій безтолковій дошці з ялиці, черствому, як бронза, й високому, як жердина, він вірив і не вірив; якщо прийде — добре, бо він може-таки стати у пригоді, а не прийде — і к лихій годині, — і без півня розвидниться.

Ой, як же тут високо! Маджар ледве зводив дух, з чола йому котився піт. Вже близько була нива, де так збиткувала ота клята погань, і думки йому ставали уривчастими, ба навіть якимись наче боязкими.

Нива його була на відкритому місці; кукурудза — слабенька, ще й низькоросла. Її обступали шипшина та малинник, за яким стояло кілька сосен, далі йшла болотяна галявина, а за нею починався віковий сосновий бір. Він спускався з гори до самої ниви, — звідти ж ото і виходила, напевно, ведмедиха та витолочувала посіви.

Сонце освітлювало лісові вершини та широкі зелені полявини, які рябіли маківками, перерізало стебла кукурудзи і бралось до заходу, туди, де високі скелі своїми верхів'ями закривали обрій. Небо підносилось в безмежну блакить, повітря від спеки легенько ясним маревом тремтіло.

Стояла глибока, із споконвіку заснула тиша; вона висла, як той посивілий мох на вітах дерев, і в ній завмирав усякий гомін, немовби вона його поглинала.

Маджар сів, схрестивши ноги, на межі своєї ниви і почав пильно дивитися на стежку, яка збігала вниз повз пасовище ген туди, звідки мав прийти, як вони умовились, вірний його помічник Ялмаз.

Сонце, що от-от вже мало впасти по той бік скель, зачепилося червоними своїми нігтиками за верхів'я дерев, щоб хоч трохи задержатись.

Настала гірська ніч, глуха, непроглядна.

Маджар дрижав. Він не оглядівсь, як і час минув. Над головою у нього висипали важкі, як горіхи, зорі. Обманув проклятий помак, лишив його самого на вогні пектися. Він не вірив, що звір прийде, бо то ж завше так бувало, як станеш вартувати... Зачує, видно, людський дух і не приходить.

Маджар підвівся і знічев'я став ходити по ниві, стискуючи в руці заряджену рушницю. Поки вона була при ньому, нічого він не боявся. Сутінки навколо стояли прозорі, попелясті. У п'яти кроках було ще видно, а вже ліс був темний, як стіна, за якою панувала справжня ніч.

«Ні, не прийде погань та,— подумав Маджар.— І ця ніч пройде в дождданні».

Вітер жодного шуму не здіймав ні по шляху, ні навіть з боку лісу. Співалася вічна пісня, яку неможливо висловити людськими словами.

«Ялмаз не прийде»,— думав Маджар.

Маджар був з таких саме людей, які крізь огонь і воду пройдуть, а даного слова дотримають. А цей же ось Ялмаз вірою своєю клявся (чого й ждати від тієї поганської віри!), що прийде,— ну й жди його тепер, як нема чого робити. Ще те добре, що хоч у руці є щось, усе ж воно людині безпечніше.

Маджар перекинув рушницю в другу руку і став озиратись: йому вчулися кроки — хтось ішов із лісу й під ногами в нього тріщав сосновий хмиз. Дерево, за яким стояв Маджар, хоч і шуміло на вітрі, а все ж крізь шум його виразно чулися важкі, чіткі кроки. Не Ялмазові то кроки.

Раптом недалеко, навпростець повз нього темна тінь пройшла — не людська й не звірина, безформенна якась, грубезна. Маджар дивився, втупивши погляд, і не йняв собі віри. Оце ж вона й була, ота голодна, люта ведмедиха, яка вже третє літо обкрадала його поле й, мов той кажан, була невловима. А ще ж і страшна. Зіп'явшись на задні лапи, вона передніми ламала дозрілі качани, ретельно, як людина, очищала їх од косиць і листя й жувала з апетитом. Від цього прибавлялося у неї молока для покорму маленьких ведмежаток.

Маджар звів рушницю й вистрелив. Почувся розлючений рев, а потім на тім місці, де блиснуло, звелось щось

величезне, як туча, з двома очима, що пломеніли, як печі, — і дві здоровенні лапи обняли стовбур дерева, за яким стояла людина. Маджар схопив обома руками ті кощаві лапи і з силою потягнув до себе. Звір, пручаючись, здригався від люті й реву, але дарма: його міцно було прикуто до дерева, до якого прикутим був і сам Маджар.

— Гей, Ялмаз! — скрикнув він з усієї сили. — Де ти, слухай, собако ти шолудива!

Та на той крик навіть луна не відгукнулась.

Ліс дихав холодом: він більше був матір'ю для звіра, аніж для людини.

Ніколи ще досі людина й звір не ставали на таку нерівну боротьбу.

— Ялма-а-аз! — волав Маджар.

А по той бік дерева ревла звірина, гризла кору й, одчайдушно шарпаючись, виривалась з останніх сил. Вона намагалась обійти круг дерева й ухопити за руку ворога, але це їй не вдавалось, і вона знову ревла, і знову пручалась. Хоча й була вона поранена, а все ж не здавалась. Маджар часто знемагав і сам дивувався, звідки в нього тії сили. Правда, колись було, що він боров п'ятьох чоловік зразу, але з того часу багато вже води зійшло.

Нарешті він зрозумів, що ждять допомоги нема звідки і що йому самому треба буде шукати виходу. Він відчував гаряче дихання тварини, її огидний запах і розумів, що боротьбі скоро кінець. Але й вона знемагала, часто зупинялась і повертала назад голову, неначе чекала звідти для себе підмоги. А міцні руки, начебто їх було сплетено із сухожилля, притискували її до дерева, як залізними леццатами.

Час від часу Маджар вигукував:

— Гей, люди-и! Чи нема кого зблизька, ге-е-ей! Із'їсть мене погань!

Йому відповідала тільки звірина своїм диким ревом.

Давно вже минуло за північ, зірки на сході почали бліднути, небо чимраз ставало все більше попелястим, а Маджар не помічав нічого цього. В душі у нього кипіла лютя і на себе, й на звірину, та й на світ увесь.

III

На другий день після полудня знизу од пасовиська йшла людина. Це був високий, кремезний дядько з чалмою на голові. Довгообразе, жовте, в рябятинні обличчя його з чорними іскорками в очах та запалими, як після хвороби,

щоками свідчило про ліниву натуру людини. Проте був він дужий і ставний, як і оте дерево, серед якого зростав. Ішов він спокійно, з рушницею під пахвою. Його здивувало, що Маджар не стояв, як завше, край своєї ниви й не виглядав його. Долинуло тільки чудне якесь рикання, ще й клацання зубами, немовби десь тут собака гриз кістку.

Раптом він почув голос із верхнього краю поля:

— Гей, Ялмаз, біжи сюди, осяляче вухо!

Ялмаз пізнав голос Маджара, хоч голос той змінився і такий став знеможений та немічний, що спочатку Ялмаз просто не міг опам'ятатись. Він став оглядатись у всі сторони, але тінь, що падала на край поля з лісу, заважала йому побачити, що там таке.

— Та йди ж сюди, осяляче вухо! — знову почувся голос Маджара.

Ялмаз прискорив кроки. За хвилину він усе зрозумів. Старий Маджар тримав за передні лапи якесь чудовисько. Сидів він навпочіпки, знесилений, ведмедиха — так само. Безсило рикаючи, з піною на губах, вона охляла через довгу боротьбу, але не здавалась, сидячи скривавленим товстим мохнатим задом на колючій траві. По обличчі Маджара збігав холодний піт. Маджар дивився на Ялмаза цілком ніби спокійно, але в очах йому іскрився такий гнів на помака, що зуби його скреготали, як той замок іржавий.

— Де ти пропадав, йолопе? Чого не було тебе вчора ввечері?

— Та ми ж на сьогодні умовлялись, Маджар-ефенді.

— Ти спав, мабуть, а не слухав!

— Ні, так було, аллах тому свідок!

— Аллах забрав тобі розум.

— Ну ти ж дивись, яка придибашка, просто — диво, отак карається людина! Й давно оця напасть на тебе? — спитав Ялмаз.

— Іди сюди! Не питай. Бери ось тут за цю лапу. А тепер за другу. Чого боїшся?

Ялмаз взявся за рушницю.

— Стій! — спинив його Маджар. — Вона мене стільки часу вимучила, що хай уже я сам із нею впораюсь. Сокира є?

— Нема.

— Йди потримай її трохи. Та йди ж, не бійсь! Не з'їсть! Ти подерж, а я її хрясну. Натанцювались ми ведмежего із нею танцю. Буде з мене.

Ведмедиха зашарпалась. Ялмаз схопив її за обидві

лапи й так притиснув до дерева, що та аж ревнула з несподіванки.

Маджар хитався. Обличчя його взялося зеленим кольором з жовтими плямами. Довге стояння на одному місці всього його здерев'янило; одежа на ньому була подерта. Сон давив йому на повіки, і здавалось, що він тут же впаде сонний. Ялмаз, міцно схопивши тварину за передні лапи, почав уже втрачати терпіння.

— Гей, Маджар-ефенді, чого ти ждеш? — крикнув він, обертаючись.

Маджар лежав на траві, спочивав. Він повільненько скрутив цигарку, спокійно викресав огню й закурив. Ялмазу він не відповів, неначе того й не було тут зовсім.

— Та ну ж бо, братику, берися до рушниці! — благав Ялмаз.

— Нічого, нічого, почекай ще, відпочину хай.

Згодом, підвівшись, Маджар накинув собі на плечі плац, узяв рушницю й попрямував дорогою до села, немовби тут нічого такого й не трапилось.

— Завтра ввечері я повернусь, — сказав він, не обертаючись. — Потанцював я з нею один день та ще й ніч, потанцюй ще й ти.

— Змилуйся, гей, Маджар-ефенді, що ти робиш? — скрикнув Ялмаз.

Маджар не відповів. Тієї ж хвилини його поглинула пічна темрява.

IV

«Так ось як? проклята невіро!» — подумав Ялмаз і після поклику відчув, що втрачає надію.

— Слухай, Маджар-ефенді, не глузуй же ти з сіромахи! Ніхто йому не відповів.

Тільки й відповіді, що лісовий гомін, та й той уривався важким скиглінням ведмедихи. Ведмедиха була стара, а дужа, і хоч була й поранена, сили її, проте, не кидали. Вона розуміла, що з'явився новий ворог із свіжими силами, й почала такий одчайдушно-жахливий рев, що Ялмазу здалося, що то ревла ціла череда биків. Він тримав звіра міцними руками, які вже встиг скривавити об кору дерева, й не міг його відпустити, бо той не зовсім ще був знесилений.

Час минав, а звіриний танець навколо дерева не припинявся. Відпустити б звіра, щоб на волі помірялись силою,

було небезпечно: сили в них були ще рівні, й невідомо, хто з них перший поляже.

«Ах, Маджар, Маджар, голова твоя дебела, гяурська».

Ялмаз дожидався й лаявся. А ніч спливала повільно, як та вода каламутна.

Потім почався день — довгий, безхмарний, синій. Настала тиша. Невидимою паутиною вона обплітала дерева, трави. Ніде ані жодної живої душі. Час від часу відгукувалась самотня пташина — запізнена синичка, яка потім раптом змовкала й кидалася срібною стрілою вниз до поля.

Лише коло дерева не стихала боротьба... Обидва борці — людина й звір — зупинялись тільки ради того, щоб передихнути.

Маджар обіцяв повернутись цього вечора, а він слова свого додержує. То чесна людина. Ялмаз визнавав, що був-таки трохі винуватий перед ним. Маджарів учинок мав своє виправдання. Маджар — розумна й справедлива людина, тоді як він, Ялмаз, малодушний, та ще й простак. Хто він, справді? Ніщо, гірше того мула! Та й робота ж його така: рубай та носи дрова.

Коли почало смеркати, Ялмаз ждав уже спокійно й примирливо. Добра людина, чесна людина: неодмінно прийде. Нема чого йому сердитись на нього.

— Гей, Ялмаз! — почув він знайомий голос.

І він відповів:

— Тут я, тут я, Маджар-ефенді!

— Ти ще живий, йолопе?

— Живий, живий! Хай мене аллах боронить!

— Ну як воно, добре танцювалось?

Старий Маджар надійшов зовсім уже близько. Він був веселий, на обличчі йому грала усмішка. Ялмаз відповів:

— Не дав би аллах нікому!

— Ми з тобою тепер поквитались. Можна й шкуру з неї дерти.

Ялмаз вважав себе од Маджара меншим, сказав благально:

— Тільки ж швидше, Маджар-ефенді, в очах темніє...

— А думаєш, мені було краще? Нічого, більше минеться, менше зостанеться.

Він вийняв з-під свого плаща сокиру й кинув на траву; потім скрутив цигарку й закурив. Він став говіркий і розповідав Ялмазу про сільські новини. В селі, звідки він прийшов, Маджар розповів геть чисто всім про становище

Ялмаза, й багато хто збирався прийти подивитись на нього.

— Змилуйся, Маджар-ефенді...— ледве вже вимовив сиплим голосом Ялмаз.

— Зараз, зараз... Май терпіння.

Маджар взяв, нарешті, сокиру і, наблизившись до зне-силеного звіра, вдарив його кілька разів по голові.

— Бережись, Ялмаз, щоб на тебе не гепнула! — скрикнув він.

Чудовисько спустило глухий, уривистий рев і, не пробуючи навіть захищатись, упало до ніг Ялмаза.

Обидва приятелі з цікавістю схилюлись над ним: це була стара ведмедиха брунатної шерсті, здоровенна й важка. Може, в неї є малята, яких треба б прогодувать. Але ж і в цих двох людей так само є діти, які теж хочуть їсти.

ВАЖКІ ПОЛОГИ

I

Небо лежало спокійно над широким полем, над зжатою стернею та стиглими кукурудзяними нивами. Сонце палило червоні дахи будинків, і у мовчанні сільських дворів, площ та вулиць здавалося, ніби час узяв і зупинився.

Бабка Сева, суха та жилага, крокувала вгору, пильно поглядаючи з-під окулярів і нетерпляче постукуючи своєю клюкою. Вона задихалась, але не зменшувала кроку. З того самого часу, як вона стала повитухою, їй ще не траплялося мати справу з такими важкими пологами.

«Господи боже! — думала вона. — Що робити? Ну, що, як помре?»

Вона обминула школу, і перед нею відкрилась рівнина, спалена спекою, нерівна смуга лісу й піщаний стрижень пересохлої річки. Внизу, через міст, прогримів поїзд, і темна смуга диму вигнулася й тихо розтанула в синяві неба.

«Хай гріх ляже на тих, хто мучив її, — в скорботі роздумувала бабуся, ладнаючи на голові хустку. — На цих хрещених турків, що відняли в неї здоров'я. Адже ж не з доброго дива Калін узяв рушницю та й подався на ліси!»

Вона залишила молоду жінку в нестерпних потугах і поспішила в громаду, щоб розшукати фельдшера Захарія: він лікар і зможе їй допомогти. Перед будинком громади було багато народу й усі голосно розмовляли. Бабку Севу це здивувало: бо не світла ж неділя була саме, та й весілля ж не було. Вона знайшла Захарія і, піднявшись на дибки, поспішно і настійно зашептала йому щось на вухо (Захарій був високий на зріст), потім з відчасм стала ждати одвіту. Фельдшер, серйозний та зосереджений, допитував двох тільки що приведених румунських дезертирів; він не звернув уваги на бабусяю. Дезертири розповідали, що на власні очі бачили руснаків — руських: такі страшні, здоровенні, у волохатих шапках, п'ють горілку та пристають до жінок! Бабка Сева, не прислухаючись до розмови, поправила й зав'язала тугіше хустку на голові, потім знов

торкнула фельдшера. Той гнівно глянув на неї і неуважно спитав:

— Чого тобі?

Бабуся потяглася до його вуха й зашепотіла:

— Нічка родить, кажу: ходімо ж, а то справа погана...

Фельдшер насупився й здивовано глянув на неї, ніби хотів сказати: «Яка Нічка? Хто це там родить?» Потім пробурмотів собі під ніс:

— Тут народ погибає, а вона надумалась мені казки розказувать. А ти у нас для чого? Для чорного ока?

Але він тут же відчув, що переборщив, бо усім присутнім було зрозуміло, що мова йде про його ж небогу, і хоч багато хто тут же зареготав, відволікати було незручно. Він нехотя відділився від юрби, яка перебувала у безперервному хвилюванні, і пішов за маленькою проворною бабусяю.

Бабуся Сева поспішно почимчикувала собі по дорозі, постукуючи клякою; вона звернула біля школи, і перед нею знов відкрились пересохлий стрижень річки, нерівна смуга лісу, глухе, пожовкле поле. Потім вона вчула кроки Захарія; він догнав її й, порівнявшись, схвилювано заговорив:

— Розумієш? Росіяни йдуть!

Бабуся простодушно глянула на нього через окуляри й швидко відповіла:

— Ну і що ж, синку, милості просимо! Вже один раз були — турків вигнали. Може, й тепер прийшли з добрим наміром.

Захарія не відповів. Він думав про небогу й злився на себе, що не перешкодив цьому шлюбу й дозволив дівчині осоромити себе, зійтись з такою пропащою людиною, як ось цей комуніст. Адже, бач, не захотів же своєї землі орати, на ліси подався та й пропав, а тепер хто зна, де собаки рвуть його тіло? А скільки ж сварився з ним Захарій, скільки сперечався! І слухати не хотів, от ще уперта голова! Хто зна, може, воно, вренгі, так і треба, та тільки ж... Ну, а видно-таки, що хлопець не помилився, чорти б його драли! Як говорив, так усе й збувається! «Розіб'ють твою Німеччину, — казав він, — спом'янеш моє слово...» — «Побачимо, — відповідав йому Захарій, припертий до стіни фактами. — Ось пустять німці нові ще види зброї. А тотальна мобілізація!.. Ще не таке побачимо...»

Вони увійшли у великий, уже пожовклий сад. Віти дерев гнулися під вагою плодів. Спокій і тиша відганяли

всяку думку про тривогу й людські муки. Бабка Сева поспішила в дім, і Захарію почувся звідти її переляканий голос:

— Господи боже!

Вона зустріла фельдшера на порозі:

— Посиніла, синку, лежить як мертва. Увійдись, ну, входи же скоріше!

Захарій увійшов і направився до постелі, на якій лежала його небога. Він нахилився до неї, прислухався. Дихає. Значить, ще не дуже страшно.

Трохи згодом жінка повільно розплющила очі.

— Ну, що, Нічка? — озвався він ласкаво. — Дуже боляче? Та ти не лякайся, все це пройде!

Бліде довгасте обличчя Нічки з великими карими очима й трохи кирпатим носом втратило свій страждальний вигляд, і губи тихенько прошепотіли:

— Де Калін?.. Адже ж він був — ну, там... — вона показала очима на двері.

Захарій перебив її:

— А ти хіба ще не знаєш? Росіяни йдуть! Тепер партизани повиходять із лісів. І твій Калін...

Йому хотілося сказати «твій негідник», але він стримав себе й продовжував:

— Ну, і справи ж підуть!.. Така каша заварилась, що й не говори. Пиячать, пристають до жінок... Ось зараз розповідали нам двоє біглих румун...

Нічка слухала, а по обличчю у неї неначе пробігали тіні: воно стало ще бліднішим, якимось землистим, і очі заплющились. Потім вона раптом важко зітхнула, повернулася набік, підгорнула під себе коліна й скорчилася в страшених переїмах. Захарій заметушився навколо хворої, намагаючись допомогти їй. Він згадав її маленькою ще дівчишкою. Згадав свою сестру Кіцу, рослу, коренасту жінку, що цілими днями гнула спину то над діжею, або над коритом, на току, в городі, біля курей... Дівча росло слабеньким. І ось тепер ці пологи могли коштувати їй життя.

— Погано! — тихо промовив він, зсунувши на потилицю широкий бриль, і замислився. — Але час ще є, можна почекаати. Коли почалося?

— Учора, Захарій, учора, синку, — учасливо проговорила бабуся, глянувши йому у вічі. — Всю ніч мучилася, бідолашна. Я ж біля неї і очей не сплющувала.

— Я ще зайду, — озвався фельдшер з порога.

Надворі він зупинився і прислухався.

Спочатку ледве чути, а потім все сильніше й частіше долиняло з боку громади гучне «Ура!». Воно вдарило йому в обличчя, мов льодовий зимовий вітер.

II

Вийшовши на площу перед громадою, Захарій відчув якусь грудку в горлі. Навіть дихання перетяло. Перед очима попливли різнобарвні кола. Усі предмети метнулися вгору, ніби ті перисті паперові дитячі змії. Потім дерева повернулись на свої місця, червоний дах школи перестав гойдатись, і фельдшер знову відчув твердий ґрунт у себе під ногами. «Вони зажадають звіту, — гризла його тривожна думка, — вони не глупаки, вони зажадають відповіді... Адже ж він доносив на декого і старості, і повітовому начальнику... А тепер ось як обернулись справи. Та-а-ак, доведеться-таки відповідати...»

Він не вірив своїм очам: над громадою майорів червоний прапор!

Наближався полудень. Білий пил осіннім туманом висів над площею. Люди у напівцивільному, напіввійськовому одязі проходили струнками рядами з криками «Ура!», а навколо жінки, діди та діти — хто в чому встиг прибігти — теж кричали «Ура!» Потім партизани заспівали; пісня була смутна, але чудова й могутня. Захарій слухав, і йому гірко стало на душі. Він уповільнив крок, звернув у провулок біля амбулаторії й опинився вдома.

Тут було усе своє, знайоме. Тут він був господарем. Усе сам створив і збудував: і рибний ставок, і винний погріб, і пасіку. Скільки поклав він праці, скільки турбот, поки усе привів у порядок! Правда, він не розбирався, що там і як, давав і гроші на проценти людям. Але що з того? Адже не один він так робив!

Він обійшов город. На протилежному кінці його, у великому хліві, хрюкало троє поросят. Звідти несло нестерпною вонню, і це примусило Захарія повернути до курника. Із кухні, з другого боку двора, почувся голос дружини:

— Захарій, Захарій! Чого це ти лізеш, як та безкрила муха?

Дружина Захарія була маленька, повна, весела жінка — велика насмішниця, — і він не любив її за цю рису.

— Не твоє діло! — відповів він, обернувшись на голос.

Він глянув у її примружені сірі очі, очі пліткарки,

і хотів її вилаяти, але роздумав і тільки сказав, презирливо махнувши рукою:

— Краще б за гусьми дивилась!

— А чи вірно те, про що народ толкує!

— Про що?

— Та ніби росіяни йдуть. Усі говорять...

— Ну й що ж? Радіють? — підвівши очі, поривчасто спитав Захарій.

— Ну, а як же не радіти? Це ж зрозуміло, що всі раді.

— Зараз-то радіють, та гляди, щоб потім не заплакали, — процідив він крізь зуби й витер піт із лоба.

— І що це ти говориш?! — здивувалася дружина.

— Піді розпитай в громаді двох румунських дезертирів. Вони тобі розкажуть: у хати вдираються, до жінок пристають...

— Господи боже! — дружина Захарія полагодила хустку на голові й шмигнула через хвіртку до сусідів.

Захарій вилаявся про себе і подумав: «Таки не терпиться язика почесати!» Тепер йому хотілося б володіти величезною, надприродною силою, щоб повернути колесо історії в протилежний бік. Страхітлива думка: «Вони зажадають відповіді!» — примусила його серце стиснутись. Навіть в боці закололо. Він сам не помітив, як знов опинився на площі.

Усі знали його широкополий бриль, що позеленів від часу, й важку ходу і швидко розступились, пропускаючи в передні ряди. На ганкові громадської канцелярії стояв його зять Калін Гошев. Очі його горіли, і він, хвилюючись і жестикулюючи, говорив пристрасно про боротьбу, що вели партизани, про загиблих дорогих товаришів і про те, що, нарешті, фашистська потвора повергнута і народ став тепер господарем своєї долі.

— Колись славні руські воїни визволили наш народ від жорстокого п'ятивікового рабства, — сказав він хрипучим голосом і додав: — Охрип: чимало довелося говорити у ці дні, — потім продовжував: — А тепер їх доблесні потомки приносять нам звільнення від ганебного фашистського ярма!

В кінці своєї промови він виголосив здравицю на честь великої Червоної Армії та вільної, незалежної, дужої Болгарії й крикнув:

— Смерть фашизму!

Здригнуло повітря від довго не стихаючого, сильного «Ура!» й заколихалося, мов та вода від укинутого в неї

каменя. Усі плескали в долоні, кричали, кидали ораторові на стіл квіти.

Захарій слухав свого зятя й блід. Росту він був високого, і багато хто звернули увагу на те, що він не проронив ані звука, не ворухнув рукою. Захарій сам говорив із цього ж таки ганку на офіціальних святах, але промови його були зовсім іншими. І хоч так було ще тільки вчора, тепер та пора раптом здалася йому чимсь далеким, давним-давно минулим, висохлим, пліснявим. Він обізлився сам на себе й крикнув:

— Слухай, Калін, кінчай скоріше цю промову та біжи додому: твоя дружина умирає!

Хлопець здригнувся і замовк, не знаючи, що сказати: але побачивши високу фігуру дядька, насупився й махнув рукою:

— Знаю. Ти краще про себе подумай...

Захарій мовчки проковтнув цю відповідь. Його пройняла лють. Думки переганяли одна одну, плутались, терзали його. І для чого тільки він прийшов сюди?

Раптом він побачив бабку Севу, яка рішуче попрямувала до партизанів, з високо піднесеною головою. Розштовхавши натовп, вона добралася до Каліна, обняла його й поцілувала в лоб. Потім щось йому сказала, чого Захарій не розслухав. Калін ласкаво потріпав її по плічку й, подавши знак товаришам, пішов за нею.

III

Раптом показався сірий, закурений мотоцикл з червоноармійцями, серед них була жінка.

Він з'явився в хмарі куряви й під крик дітей: «Ідуть, їдуть!» — зупинився на площі. Партизани оточили його: один з них вітав червоноармійців промовою, називаючи їх визволителями. У мотоциклі підвівся молодий, літ двадцяти офіцер з засмаглим обличчям і голубими очима. Він, трохи помовчавши, заговорив:

— Товариш Сталін наказав нам перейти болгарський кордон і бити німців скрізь, де б вони нам не попадалися...

Партизани закричали «Ура!», кричали хлопці й дівчата. Під'їхав санітарний автомобіль. Вслід за ним з гуркотом з'явилося кілька вантажних машин, переповнених людьми, які були до того закурені, що навіть вії у них обважніли від пилу. Усі вони були стомлені, але бадьорі, потискували руки дітям і враз піднімали їх у машину, обнімали, розмов-

ляли з ними, реготали. За тинами й біля воріт стояли жінки, спостерігаючи все це з цікавістю й здивуванням.

Із дому Каліна Гошева долинув гучний крик. Русява дівчина перелізла через напівзруйнований паркан і побігла до площі.

Це була Руска, внучка бабки Севи. Дорогою вона зустріла подруг.

— Куди це ти, Руска? Чого плачеш? — спитали вони у неї.

— Помирає наша Нічка, помирає! Бабуся послала мене по фельдшера...

І, втираючи сльози, вона побігла далі. У натовпі її почули.

У всіх щось здригнулося на обличчях. Багато хто переглянулось. Усі знали Нічку, і думка про те, що ось зараз ця славна молода жінка може померти, була нестерпно важкою.

— Чому вона плаче? — спитала по-російськи жінка, що підїхала саме на мотоциклі й так легко вискочила з коляски; вона взяла Руску за плече:

— Чого ти плачеш, дівчинко?

Жінка була у червоноармійській формі, досить повна, білолиця, з чудовим прямим носом, довгими віями й синіми-синіми очима.

Їй постарались пояснити, що старша сестра дівчинки родить і стан її настільки важкий, що побоюються за її життя. Жінка зрозуміла.

— А де це? — швидко спитала вона.— Веди мене!

Жінка й Руска раптом зникли у дворі; але за кілька хвилин жінка повернулась, швидко перейшла площу і ще здалеку закричала:

— Єгоре Михайловичу! А, Єгоре Михайловичу!

Із санітарного автомобіля висунулось повне поголене обличчя людини в окулярах, серйозне й добродушне:

— Що трапилось, Маріє Матвіївно?

Жінка зупинилась коло підніжки машини:

— Єгоре Михайловичу, ось у тому будинку родить дружина партизана. Як видно, у неї ускладнення; здається, потребується операція.

— Раз потрібно, то й зробимо,— відповів мужчина в окулярах і зіскочив з машини.

Він наказав підготувати інструменти, електричний апарат для окропу, взяв свою сумку й попрямував до дому Каліна. За ним пішли два асистенти й Марія Матвіївна.

Калін, приголомшений, стояв біля вікна, коло дверей. Він почував себе розгубленим, безпомічним перед великим, важким нещастям. У лісі він знав, як допомогти людині, і коли траплялось — кого-небудь поранять, накладав пораненому пов'язку. Але тут зовсім інша справа — складна й відповідальна. І де це застряв глупак Захарій?

Породілля була вже непритомна: руки й обличчя у неї посиніли, вона була як мертва. Калін не спускав з неї очей.

Люди, що привела їх маленька Руска, увійшовши до кімнати, пішли прямо до постелі. Лікар, окинувши Каліна уважним зором, м'яко сказав йому:

— Товаришу, вам доведеться вийти.

Потім він повернувся до бабусі Севи, яка не переставала осипати тих, що прийшли, благословенням: «Будьте живі й здорові, добрі люди. Дай вам боже щастя...» Вона кілька разів штовхнула лікаря, промовляючи: «Ох, пробач, синку, я немов та сліпа». Він ласкаво узяв її під руку й, усміхаючись, промовив:

— Ти, бабусю, стань отут збоку. Ми знаємо своє діло!

Нічка неясно чула голоси, але зрозуміти, що саме говорять, вона не могла. Голоси доходили звідкись здалеку, глухі й розкотисті, мов церковні співи. Болі продовжувались, зовсім знесиливши її. Вона впала в непритомність. Їй здавалось, що вона у полі й навкруги пахне м'ятою. І раптом ніби важкий камінь звалився з її плечей. Перед очима заходили кола, побігли вперед, вернулись назад — і, нарешті, вона повільно розплющила очі. На чолі у неї блищали великі прозорі краплі поту. Їй було легко, дихалось спокійно. Почувся крик дитини.

Лікар поклав немовля в корито з теплою водою й сказав:

— Дівчинка! — і, обернувшись до бабусі Севи, додав: — Тепер, бабусю, і для тебе діло знайшлося!

Нічка усміхнулась слабою, але блаженною усмішкою.

Лікар нахилився над нею й поклав руку їй на плече:

— Ну, як ви себе почуваете? Добре?

Не зрозумівши запитання, вона наугад тихо відповіла:

— Добре, дякую.

— Добре, добре! — тепер усміхався лікар, намагаючись говорити по-болгарськи. — Все добре, що кінчається добре. Ну, до побачення!

Санітари зібрали інструменти, взяли носилки і вийшли. У той же момент із сусідніх дворів позбігалися жінки,

і скоро кімната Нічки загула від їх голосів. Усі взялись допомагати. Калін, у якого очі іскрились, поспішив у громаду, до товаришів.

IV

Двох румунських дезертирів було допитано, й вони виявились переодягненими німецькими солдатами. На запитання, для чого саме вони розповсюджують злочинні вісті про росіян, обидва твердили у відповідь:

— Ми чули це від румунського чиновника митниці на кордоні.

Мотоцикл, санітарний автомобіль та вантажні машини поїхали. Після них прибували інші й, постоявши деякий час на площі, також роз'їжджались.

За годину вже все село знало про те, що російський лікар врятував дружину Каліна від смерті.

В нижньому кінці села з'явилась жінка з величезним підносом винограду в руках. Уже здалеку вона усміхалась, а наблизившись, почала обносити виноградом червоноармійців; одні брали й неначе соромилися, а інші відмовлялися, і це її засмучувало.

— Бери, браток, та згадуй нас добрим словом! — настоювала вона.

Це була дружина сільського розсильного Кірчо, струнка й худорлява, мов та хворостинка. Вона чекала чоловіка, тільки що звільненого з тюрми разом з іншими ув'язненими, знаючи, що саме ось ці закурені люди, які приїхали на сірих громоких вантажних машинах і танках з важкими гарматами, принесли йому звільнення. Коли піднос спорожнів, вона побігла, щоб наповнити його.

Двоє дівчат принесли пшеничний пиріг з медом, і знов червоноармійці почали відмовлятись, ласкаво всміхаючись, але, помітивши благання в очах дівчат, вони почали розбирати нарізані шматки, киваючи головою. Усі оживились, коли шкільний сторож Найдєн Чєнгєл, веселий однорукий мужчина (він позбувся руки на війні), приніс казанок з вином і почав пригощати.

— Ха да е честито! * — вигукував він і, бачачи, що його не розуміють, додавав: — Наздраве!

— За ваше здоров'я! — весело відповідали йому.

«Милі люди! Золоті люди! — думав Найдєн.— А що ж про них патякали фєльдшер Захарій, Іван Паша, староста

* За ваше здоров'я (болг.).— Рєд.

Харлампій Жабаров? Просто згадати соромно! За діло посадили їх тепер у кутузку».

Більшість червоноармійців — молоді хлопці, стримані та скромні; коли вони усміхалися, в їхніх очах було щось таке дитяче.

В громаді дізналися, що їде генерал із своїм штабом. Маленький сільський дзвін задзвонив радісно і дзвінко. Із сусідніх вулиць поспішали на площу жінки, чоловіки й діти. Кожен ніс що-небудь: корзину з фруктами, цигарки, хустку, горілку...

Приїхав не генерал, а полковник. Вийшовши із броньовика, він спитав, що це за озброєні люди. Перед громадою у дві шеренги стояли партизани. Вони кричали «Ура!». Кричав увесь народ.

Супроводжуючий полковника офіцер пояснив:

— Це болгарські партизани.

Приклавши руку до фуражки, полковник відповів:

— Дуже радий!

Серед загального шуму й говору ніхто не помітив, як з'явилася, мов виринула з присмерку часу, вісімдесятип'ятилітня бабуся Каличка. Вона була пов'язана чорною хусткою; їй було кого оплакувати: синів, онуків та правнуків. Вона наблизилась до полковника, нагнулась і поцілувала полу його шинелі. Полковник розгублено простяг до неї руки, щоб підвести бабусю. Але вона сама випросталася й зашамкотіла беззубим ротом:

— Пам'ятаю, синку, пам'ятаю... Я тоді ще маленькою була, а пам'ятаю козаків. Пригожі були всі хлопці, просто заглядітьсь можна. І ви теж красені. Та й не тільки красені. Святі ви, синку, святі! Звільнили нас від тяжкого ярма. Будь воно прокляте! Гірше турецького! Трьох онуків відняли у мене ці поганці. Ось! — вона грізно стисла кулаки. — Ось цими руками виплекала їх. За що ж відняли їх у мене? Одного повісили, інших навіть не знаю, куди вони поділи...

Полковник слухав, покиваючи головою, хоч, правда, лише з окремих знайомих йому слів з трудом догадувався, про що говорить бабуся.

Потім він звернувся до офіцера:

— Так, видно, немало страждали ці люди.

Поруч вискнула волинка і враз закружляв великий різнобарвний хоровод. З веселим сміхом та вигуками червоноармійці намагалися пробратись наперед, щоб краще бачити танці.

Швидко, гарячково перебігали дні. Часу ні на що не вистачало, він немовби скоком біг. Як начальник партизанського загону, Калін Гошев одержав чин поручика та призначення у частину, що діяла проти німців.

Він усією душею радів із цього. А коли одного разу Нічка спитала його, що буде з її дядьком Захарієм, він, стягуючи свій шкіряний пояс і наморщивши лоба, сухо відповів:

— Заварив кашу — хай тепер же сам і їсть її.

Тут заплакала дитина, і Нічка озвалася в сльозах:

— Боже мій, у мене нема й краплини молока! Як я годуватиму дівчинку?

Калін окинув її повним ніжності поглядом і промовив:

— Нічого, Нічка! Слухай лише бабку Севу.

— Але, Калін, треба ж іще й охрестити її до твого від'їзду! — сказала Нічка, глянувши на чоловіка таким же ніжним зором.

— Це — справа дуже проста.

— Не так і проста. Як ми її назвемо?

Калін, провівши рукою по своєму волоссю, твердо сказав:

— Свобода!

Крум Кюлявков

НИКОДИМ

(Післявереснева балада)

Никодиму нігде жити,
ні знайомих, ні рідні...
Ах, з погромом вересневим
все погинуло в огні,—
перейшло у тлін, у попіл:
мати й трое діточок,
і товариші, і друзі,
і притулок, і куток.

Безсердечний вітер виє;
де ж те ділось, що було?
Безсердечно ворог чорний
знищив рідне село.
Край села могила братська,
в ній в безсмертя перейшли
ті, що у бою жорстокім
головою полягли.

А над полем одиноким,
де ще теплий дим і сон,
ясно чути — мовби скаче
невидимий ескадрон.
Мчить вночі з своїм загоном
вересневець Никодим,—
натягнув коню гнuzдечка,—
мчить туди, де січа й дим.

А за ним летючі тіні
одна одну здоганя —
тільки іскри з-під копита,
тільки іскри з-під коня.
Грива з вітром одлітає...
Щоб віддячити катам —

мов той вітер вересневий,
Никодим і тут і там.

Не здогнати його кулям
ані клятим ворогам,—
в вихорі шляхи-дороги:
Никодим і тут і там.
З вітром чути: стогне матір!
Вітер мчить у далечинь...
Через села, через ниви
мчить, як вітер, чорний кінь...

Всі дають йому дорогу —
і селяни, й чабани.
Знов з мечем в руці проходять
через села і лани,
знов з мечем в руці проходять
чесних тисячі борців.
Глянеш — ніби море грає,
мовби в лісі прапорці...

А в селі — одні вжахнулись,
другі — в щасті розцвіли;
як злочинці, то сховались,
чесні ж прапор підняли —
стяг свободи! Де палаци —
страх, печаль і злоба там,
бо настали дні тривожні
зрадникам і ворогам.

Облягаються всі рано,
сутінь ночі проліта.
Над полями голубими
стяг червоний розцвіта.
Тінь у березі пригнулась,
раптом тишу крик розбив:
розкололась тиша криком —
по-звірячи хтось завив...

Потім знову все затихло.
Села — як в страшному сні;
коні враз процокотіли
та й десь зникли вдалині...

Кони ген процокотіли —
та злочинцям не до втеч,
бо лунає дзвінко пісня —
гострий, справедливий меч!

І над полем, що чорніє,
чути знов до бою клич.
І злітає враз ворожа,
хижа голова із пліч.
Ось загін притис злочинців —
аж у полі темний дим...
На чолі заgonу славний
вересневець Никодим!

БОРОТЬБА ПРОДОВЖУЄТЬСЯ

Драма на 4 дії

ДІЙОВІ ОСОБИ

Сімо — учитель, 41 р.

Віра — його дружина, 34 р.

Любчо — їхній син, 11—12 р.

Славка — швачка, 25 р.

Нісім — торговий службовець, 29 р.

Леон — його батько, кравець, 56 р.

Сара — дружина Леонова, 54 р.

Рая — сирітка, єврейка з Солун, 10 р.

Ненов — провокатор, 35 р.

Йосип — колишній студент, складач, 23 р.

Микола — провідник, кур'єр, 26 р.

Пані Мацева — хазяйка Сімових, 45 р.

Карамфілов — майор запасу, 42 р.

Коцев — робітник, помічник Карамфілова, 37 р.

Сербезов — агент поліції, 30 р.

Старцев — пенсіонер, 65 р.

Вутов — сторож, 32 р.

Крачун і Малчо — партизани, артисти-аматори.

Солдати, партизани й партизанки, один поліцай, один офіцер, два пана, один дударик, газетяр.

Дія відбувається в Софії влітку 1943 р.

ДІЯ ПЕРША

КАРТИНА ПЕРША

Садова лава, на якій, обнявшись, сидять Віра й Ненов.

Ненов. Повір мені, ніколи я так не любив!

Віра. Ні... більше не можу...

Ненов. Ти ж моє золотко!

Віра. Цей стан, в якому я опинилась, мене просто вбиває... І я жалкую вже...

Ненов. Я тобі вірю, люба моя, вірю... та що поробиш?

Віра. Або ти, або він... Тільки так.

Ненов. Потерпи ще трохи.

Віра. Не можу. Лож мене убиває. Мені здається, що кожний стрічний дивиться на мене з презирством. Почуваю себе розпусною жінкою.

Ненов. Ну, ну! Це ще що за дурниці? Кохання наше чисте й святе. *(Милує її.)*

Віра. Що святе, то це так, але ж — чи воно чисте?

Ненов. І чисте ж. Чистісіньке-чисте! *(Кладе їй голову на плече.)*

Віра. Може б, і була чистою, якби... *(Пальцями перебирає йому чуба.)*

Ненов. Якби що?

Віра. Якби не було брехні.

Ненов. Ну от. Ти все про одне і те ж. *(Встає.)* Але ж, люба дитино, тут жодної брехні немає. Адже ти його не кохавш?

Віра *(дещо вагаючись)*. Ні.

Ненов. Ну, що ж тоді?

Віра. А те, що раз я його не кохав, а кохав тебе, то далі обманювати не можна, треба все йому розкрити.

Ненов. Поки що ні... Ще прийде час і для цього.

Віра. Тільки ж — коли саме?

Ненов. Потерпи ще трохи. Ти ж кажеш, що він їде, чи так?

Віра. Так.

Ненов. Цими днями?

Віра. Так.

Не нов. А куди, ти не знаєш?

Віра (*пересильюючи своє вагання*). Але ти нікому не скажеш? Обцяйся!

Не нов (*дещо ображений*). Хіба ти в цьому сумніваєшся?

Віра (*тихо, довірливо*). В загонах...

Не нов. А-а!.. А де ж вони?

Віра. Не знаю. (*Іншим тоном*.) Все-таки я його поважаю. Ти знаєш? Він хороший як партієць. І як людина — добрий, але для інших.

Не нов. Зрозуміло, зрозуміло. Видно, що ти його ще кохавш.

Віра. Ні, стала до нього байдужа... Але він — надто чесна людина. Повір мені. Буває так — опадуть мене сумніви, а тільки побачу його — і зараз же сумніви щезнуть. Він остільки захоплений своєю роботою, що нічого навколо себе не бачить.

Не нов. Навіть і тебе?

Віра. Навіть і мене. Але ж кохав.

Не нов. Сумніваюсь.

Віра. Це факт.

Не нов. Звичайно, звичайно. (*З іронією*.) А проте поїде не попросившись?

Віра. Ні, сказав, що прийде попроситися зо мною та з дитиною.

Не нов. Коли?

Віра. Не знаю... Цими днями.

Не нов (*стрепенувшись*). Ну, тоді ходім. Він же може й сьогодні увечері прийти? Адже так? (*Встає*.)

Віра. Може бути. (*Встає й собі*.)

Не нов. У середу у таку ж саму годину, добре?

Віра. Добре... в таку ж саму годину. (*Довгий поцілунок*.)

КАРТИНА ДРУГА

Квартира Сімових. Скромно мебльована кімната, що одночасно править і за спальню для Любчо й за вітальню. Праворуч на передньому плані — невеличка, але ж добре підбрана бібліотека. За нею в глибині довгий диван, на якому спить Любчо. Трьох дверей: ліворуч — до кухні, праворуч — до другої кімнати, а в глибині — вхідні. В глибині ліворуч од вхідних дверей — вікно, праворуч — радіоапарат. Ще одне вікно ліворуч — до глядачів ближче. Поміж ним і дверима до кухні — круглий стіл і стільці. Як одне, так і друге вікно закрито чорним папером. Пізня вечірня година. Любчо спить.

Тиша.

Любчо (ворочається спросоння і знову засинає).

Сімо (входить тихо. Він в кашкеті, в галошах, за плечима ранець, оглядає кімнату, повільно скидає ранець і наближається до постелі Любчо, тримаючи в лівій руці ранець, який кладе біля постелі). Спи, синочку мій, спи... (Гладить його по голівці.)

Віра. А, Сімо, ти прийшов?

Сімо (кладає на вуста палець). Ш-ш... Хай спить...

Віра (стримано, холодно обіймаючи його). Останніми вечорами він все ждав на тебе.

Сімо. Любий хлопчик! (Наближається до столу.) Занадто вже розійшлися оті пси: ледве поцастило проскочити (сідає). Ну, як ви тут без мене?

Віра (знижує плечима, сухо). Як бачиш...

Сімо. Вас не турбують?

Віра. Два місяці як не приходять.

Сімо (даючи їй місце біля себе). Та ти сідай, сядь. (Віра сідає знехотя. Він поривається пригорнути її до себе й поцілувати.)

Віра (з досадою). Залиш...

Сімо. Чому?

Віра. Щось мені не по собі...

Сімо. Що ж з тобою? Чи не хвора часом?

Віра. Простудилась я...

Сімо. Треба берегтися... З коштами як у вас?

Віра (дещо нервово). Навіщо питаєш? Сам знаєш як.

Сімо (гладить її по голові). Молодцем будь, Віро... ще недовго залишилось.

Віра. Це «недовго» не дає вже дихать. Все життя!

Сімо (жартуючи). Ех, і ти... Не можна ж так. Терпіла досі, потерпи ще трошки. Швидко все скінчиться.

Віра. Та терпіла ж... Сама знаю, як терпіла. Люди живуть, знають свою домівку, дітей, родинні обов'язки. А ти? Партія, партія, все партія... (Встає.)

Сімо. Але ж, Віро, ти добре розумієш, що партія саме тепер найбільше в нас потребує.

Віра. Це я знаю... До партії ти завжди ставився уважно.

Сімо. А ти? Хіба ти вже проти неї?

Віра (спалахнувши). Ні, ти сам добре знаєш, що це не так... Але я проти всього того в ній, що втрачає своє людське обличчя — проти бездушної букви, проти статутів, параграфів... проти закупорених пляшок. Пригадуєш,

що ти мені говорив колись? — що я ніби закупорена пляшка... що важко тебе розумію... Адже пригадуєш?

Сімо *(посміхаючись, добродушно)*. Ну так, то що?

Віра. Поглянь краще на себе. Чи не ти, часом, є ота сама закупорена пляшка? У тебе справжнього життя стільки ж, як і в тієї закупореної пляшки — саме лише повітря, та й годі.

Сімо. Віро! Що з тобою?

Віра. Скажеш, може, не так? Хто я в тебе? Якась там... *(підшукує слушне слово)* бездушна річ, предмет... Закупорена пляшка... нічого не тямлю в політиці, вся твоя увага — я говорю про себе — десь в іншому місці.

Сімо. Та хіба ж я не був коли уважливим до тебе? Скажи по совісті.

Віра *(уциплює)*. Так, по ложечці на годину...

Сімо. Дурниці.

Віра. Ні, це так. Ти зовсім інший буваєш, коли замикаєшся й розмовляєш з усякими там Славками... Вони тобі в сто разів дорожчі, ніж я.

Сімо. Але ж, нетямущенька, ти зовсім зійшла з рейок. Хіба ти не бачиш, що Славка стрічається зі мною лише в партійних справах?

Віра. Не знаю я ваших партійних справ і не цікавлюсь ними. Але час тобі вже зрозуміти, що я не сліпа.

Сімо. От тобі й на!

Віра. Так, прозріла я...

Сімо. Таке прозріння — то є подвійна сліпота.

Віра. А скажи бо мені, будь ласка, чому ти так довго не приходив, а ховався по чужих людях? Чи то ж ми не маємо власного сховища? Для чого ж тоді обрали ми це сховище, раз ти не хочеш його використовувати?

Сімо *(серйозно)*. Слухай-но, Віро, це вже, нарешті, соромно. Ти ж не дитина. Ти мені товариш у житті. А якщо вже й ти мене не розумієш, то хто ж тоді зрозуміє?

Віра. Все ж я тебе не розумію...

Сімо. Ти тільки подумай. Тобі дуже добре відомо, що мене шукають, приходять часто сюди, а це значить ставити під небезпеку і самого себе, і вас, і товаришів, і головне — саму роботу. А роботи ж тієї, роботи!.. Як ти цього не розумієш?

Віра. Дуже добре розумію. Ти там маєш більше змоги частіше і спокійніше бачитися з Славкою... *(З підкресленою іронією.)* Адже робота цього потребує.

Сімо. Перестань. Ти знаєш, що я не можу слухати

таких дурниць. (*Переждавши трохи,— іншим тоном.*) Краще зготуй чаю. Зараз прийде товариш.

Віра. Зараз?

Сімо. Так... Чого тебе це так дивує?

Віра. А коли ти їдеш?

Сімо. Скоро.

Віра (*з наростаючим подивом*). Себто... як скоро?

Сімо. Цієї ж ночі.

Віра (*прикушує губу*). Ах, так!

Сімо. А що таке?

Віра. Нічого... нічого... Значить, ти прийшов заради Любчо і... заради того товариша.

Сімо. Віро! Навіщо ти таке говориш? Не було де... в іншому місці...

Віра (*сердито*). Дуже вдячна. (*Швидко проходить в кухню.*)

Сімо (*дивиться їй услід, похитуючи головою, тяжко зігхає*). Ех! (*Стукає пальцем по столу.*) Провалля!

Чути стукіт у дверях, який ніби повторює його удари по столу. Сімо йде до кухні, звідки трохи згодом виходить Віра і пехотя відчиняє двері.

Нісім (*входить*). Добри вечір!

Віра (*сухо*). Добрий вечір!

Нісім. Приніс Сімо поклін од тітки.

Віра. Заходьте. Зараз прийде. (*Йде в кухню.*)

Нісім підходить до столу.

Сімо (*виходить з кухні. Жартуючи*). Пішов посол — та й упав у росол.

Нісім (*дивиться на годинник*). А що саме? Я ж запізнився лише на якусь там півхвилину...

Сімо. Та це я не тому... Щойно в розмові з дружиною тебе згадував... прошу!

Сідають до столу.

Нісім. Мені здається, в тебе тут небезпечно. На вулиці стовбичать підозрілі типи.

Сімо. Не було де. І в готелі ж учора ввечері їх забрали.

Нісім (*здивований*). Хіба?

Сімо. Ти цього не знаєш? І Христо, і його дружину. Є провокатор, але його ще не висліджено.

Нісім. Кепсько.

Сімо. Нічого не поробиш, єсть і такі гадини. Ну як — приніс?

Нісім. Приніс. *(Виймає з кишені й подас.)* Ось це — легітимація, а ось мисливський квиток...

Сімо *(роздивляється)*. Прекрасно. А інше?

Нісім. Рушниця й собака — по тому, як вийдемо.

Сімо. Але ж як?

Нісім. На другій звідси вулиці на нас чекає один.

Сімо. Гарзд. *(Кладе документи в кишеню.)* А як твої старенькі?

Нісім. Завтра виїжджають.

Сімо. Куди?

Нісім. В Русе.

Сімо. Бідолашні!

Нісім. Старий ще тримається, весела людина. А ось мати так зовсім пририта.

Сімо. Читав заклик?

Нісім. Читав. Написано добре.

Сімо. Я гадаю, що нашим панам фашистам не пощастить здійснити свої пекельні задуми.

Нісім. Так і я гадаю.

Сімо. Так, так. Події розгортаються так, як вони цього не сподівались... А тепер до діла. Значить, на майбутнє ти береш на себе всю мою роботу. Тобі про це говорили?

Нісім. Так, мені говорили.

Сімо. Будеш тримати зв'язок зі мною і ще один з Драгоєм і з тіткою.

Нісім. Обидва в центрі?

Сімо. Так.

В цей час Віра входить з двома склянками чаю на таці, ставить перед ними на столі й знову повертається в кухню. Сімо починає пити чай.

Нісім. Не розумію, чому це аж два зв'язки? Адже ж все відправляється в одне місце?

Сімо. Зовсім не так. Другий зв'язок стане тобі потрібним лише по технічній лінії. В усьому іншому — тітка.

Нісім. Ага, зрозуміло.

Сімо. Тобі треба й про заступника подбати. Всяко буває.

Нісім. Заступник у мене є.

Сімо. Хто?

Нісім. Моя наречена.

Сімо. Славка?

Нісім. Вона.

Сімо. Та вона ж зайнята по допоміжній?

Нісім. То нічого, вправиться.

Сімо. Гаразд. Не маю нічого проти. Тільки будьте обережні — ворог дуже хитрий — щоб не підстеріг.

Нісім. Не турбуйся.

Віра (*входить з кухні й прямує до вихідних дверей*).

Сімо, поспішіть... Вже пізно. (*Виходить*.)

Сімо. Значить, так. Перед тобою, брат, стоїть велика відповідальна робота. Обмірковуй все до ладу. Десять раз прикинь, а раз одріж. Наплутавши, глянеш, начебто воно й добре, а насправді — чортзна-що.

Нісім. А як тоді, якщо канал провалиться?

Сімо. Організуєш новий.

Нісім. Ого!

Сімо. А ти думаєш як? Не будемо на інших звірятися в тій роботі, що стосується нас і за яку ми цілком відповідаємо. Подумай!

Нісім. Та це так. Але ти не береш до уваги...

Віра (*вбігає схвильована*). Сімо, там люди! Здається, і поліцаї.

Нісім і Сімо кидаються до вікна, попередньо погасивши світло.

Сімо. Агенти?

Нісім. Й поліцаї.

Сімо. Капкан. Очевидно, простежили. (*Засвічує лампу, швидко обшукує себе. До Нісіма*.) Перевір себе. Будь готовий! Стріляти на крайній випадок! (*Передає Вірі пачку записок*.) В піч!

Віра. В печі не топиться.

Сімо. Адже ти щойно гріла чай?

Віра. На примусі... В печі не топиться.

Сімо. Спали сірником (*швидко*), хоча ні, дим побачать.

Віра. До сховища!

Сімо. Не можна.

Чути стук.

Ну, от! Засунь їх куди-небудь.

Віра. Йдіть до сховища!.. Я вправляюсь.

Сімо (*йде до кухні, до Нісіма*). Мерщій!

Нісім. Мерзотники! Піймали.

Виходять.

Віра запихає пачку всередину радіоапарату.

Голос з надвору. Поліція! Відчиніть!

Любчо (*він прокинувся й спостерігає, сидячи в по-*

стелі; помігивши ранець, засовує його під диван). Ні, побачать.

В і р а. Зараз, зараз... одягаюсь!

Стук у двері.

Любчо дістає ранець, сам лягає й кладе його собі під коліна, вкривається ковдрою й вичікує.

В і р а. Ще хвилинку! (*Відчиняє вікно, що виходить у двір, і біжить до дверей.*) Заходьте!

Вдираються Сербезов, Вуто і поліцай.

Сербезов. Чому не відчиняєш, негіднице?

В і р а. Будь ласка — не грубіянити.

Сербезов (*ще лютіше*). Чому не відчиняєш, я тебе питаю?

В і р а. Я ж вам відчинила!

Сербезов (*підбігає до вічиненого вікна*). Хто вискочив?

В і р а. Ніхто.

Сербезов (*дивиться на вулицю, гукає*). Белев!

Голос знизу. Що?

Сербезов. Оточити квартал. Хтось вискочив вікном. (*До поліцай.*) Біжи вниз.

Поліцай виходить.

Сербезов. Ну як, нічого не бачили?

Голос знизу. Нічого.

Сербезов (*нервово*). Роззяви! (*До Вутова.*) Охороняй тут, а я зараз повернуся. (*Виходить.*)

Вутов (*до Віри, яка наближається до вікна*). Сударине, прошу! (*Робить знак, щоб та відійшла од вікна.*) Щоб не було потім неприємностей.

В і р а. Та хіба я не при своїм умі, щоб ноги собі калічити?

Вутов. Справді, і що воно за молодь, щоб плигати звідси?

В і р а. Нікого не бачила. Якщо ви бачили, то ловіть.

Вутов. А вікно хто відчинив?

В і р а. Я не знала, хто ви є, й хотіла про порятунок кликати.

Вутов. Та ти ж чула, хто ми такі. Сказано було: поліція.

В і р а. Звідки мені знати, яка то поліція? Волають — поліція! — а насправді — злодії. Так і стережись, щоб чого в тебе не вкрали.

Л ю б ч о. Поліція всяка буває.

В у т о в. А ти чого вихватився, чому не спиш?
Л ю б ч о. Од поліції заснеш! Вчора були у Пенкіних,
позавчора в Бояджинових, а сьогодні у нас...

В у т о в. Де твій батько?

Л ю б ч о. У мосї матері.

В у т о в. Дивись-но який! Мале, а багато знає.

Л ю б ч о. І знаю... Я не столична поліція.

В і р а (*суворо*). Любчо! (*До Вутова.*) Залиште дити-
ну! Що він тямить!

В у т о в. Що він тямить? І-і-і... Ось такі тепер батька-
неньку продадуть.

Чути постріл.

Ага! Це ловлять того, що виплигнув звідси.

В і р а. Ловлять по-дурному.

В у т о в. А то ще побачимо — по-дурному чи не по-
дурному. Як піймаємо, назве себе.

С е р б е з о в (*входить задихавшись, роздратований*).
Проклята наволоч!

В у т о в. Утік?

С е р б е з о в. Крізь землю провалився... Немов той
дух, — одразу де й дівся, собачий син...

В і р а. А може, й справді то був дух?

С е р б е з о в (*сідає до столу писати акта*). Про це ви
самі нам скажете, пані.

В і р а. Чому ж то я?

С е р б е з о в. В поліції вам скажуть — чому. Одягай-
тесь мерщій.

В і р а. Та навіщо ж мені одягатись?

С е р б е з о в. Вас арештовано.

В і р а. Але за що, на якій підставі, перепрошаю?

С е р б е з о в (*пише, не зводячи голови*). Там вам ска-
жуть — про підстави.

Л ю б ч о (*ладен заплакати*). Мамо!

В і р а. Цить, Любчо.

С е р б е з о в. Ти скрізь перевірив?

В у т о в. Та перевірив.

С е р б е з о в. Ну?

В у т о в. Нічого нема.

С е р б е з о в (*показує головою на кухню*). А там?

В у т о в. Перевіряв, а втім гляну ще раз. (*Виходить
в кухню.*)

С е р б е з о в (*помітивши книжкову шафу, хоче вста-
ти*). Там що за книги?

Віра. Не варто турбуватись.

Сербезов. Чому?

Віра. Тому, що за кожного обшуку ваші колеги забирали всі новенькі, ще й не розрізані книги.

Сербезов (*лишається на місці, пише*). Забирали, бо книги ті — інкриміновані, шкідливі.

Віра. Не знаю, які там вони були, але всі вони були новенькі. А чи шкідливі чи корисні — це ви знаєте.

Любчо. А мій альбомчик з іноземними марками? Він теж був шкідливий?

Сербезов. Тебе, мій друже, не питають. (*До Віри.*) Де ваш чоловік?

Віра. Не знаю.

Сербезов. Як то так — не знаю?

Повертається Вутов.

Віра. Ми не живемо разом, ми посварились.

Сербезов. З якої пори?

Віра. Вже два роки. Який це раз розказувать мені про це! Набридло вже.

Сербезов. А вам невідомо, де він зараз мешкає?

Віра. Ні.

Сербезов. Подумайте гарненько.

Віра. Звідки мені знати, де він мешкає? Ні я не цікавлюсь ним, ні він мною не цікавиться.

Сербезов (*невдоволений*). Так... Якщо цьому хто пойме віри, то все буде гаразд.

Віра. Хоче — вірте, хоче — ні, мені однаково.

Сербезов. І це ми теж побачимо. (*Показує на написане.*) Підпишіть.

Віра. Що підписать?

Сербезов. Що нічого компрометуючого не знайдено. Не бійтесь, не повісять.

Віра (*підписує*). А якби й було, що з того? Раз помирать.

Сербезов. Ну, ви готові?

Віра. Зараз. (*Цілує Любчо.*) Любчо, на тебе лишаю все. Будь умником, мій хлопчику... Я скоро повернусь.

Любчо. Добре, мамо! (*Ледве стримує сльози.*) Пиши.

Віра. Писатиму. (*Виходить з полицям.*)

Любчо (*біжить за ними, дивиться в вікно, повертається до дверей в кухню й неголосно гукає*). Виходьте!

Незабаром Сімо і Нісім входять до кімнати.

Нісім. Яка гидота!
Любчо (*крізь сльози*). Маму взяли...
Сімо. Нічого, мій синочку, не турбуйся. (*Гладить його по голівці.*)
Любчо. Як «нічого»?
Нісім. Маму пустять.
Сімо. Так, скоро повернеться... Жодних підстав вони не мають затримувати її.
Нісім (*показує на відчинене вікно*). Все ж якась там підстава.
Сімо. Пустяки... Пішли з порожніми руками... А втім хто його знає... Ця звірота на все здатна. А як же ми тепер звідси вискочимо?
Нісім. А той товариш все ще чекає там та хвилюється.
Сімо. А! (*Згадавши про щось, озирвається.*) Ну й діло ж я зробив!.. Любчо, ти не бачив, де мій ранець?
Любчо (*витягає з-під ковдри*). Ось він.
Сімо. Сам сховав?
Любчо. Сам.
Сімо. Молодець!
Нісім. Скрізь дивились?
Любчо. Ні. Татку, а ти коли повернешся?
Сімо. Скоро, Любчо, скоро. Завтра підеш до тітки Райни й скажеш їй, що ти лишився сам... Вона подбає за тебе. Може, до себе забере.
Любчо. Я не піду.
Сімо. Чому?
Любчо. Мама наказала доглядати домівку.
Нісім. Молодчина! (*До Сімо.*) Не турбуйся. Славка подбає за нього. Це по її лінії.
Сімо. Татко привезе тобі гостинця. Рушницю.
Любчо. Рушницю! Гляди, не забудь!
Сімо. Даю слово! Ти ж бо знаєш? (*До Нісіма.*) До речі, мало не забув... Після того випадку на Оборищі стало небезпечно. Не посилайте їх в туристських костюмах.
Нісім. А як же?
Сімо. Придумайте як. (*Надіває ранець.*)
Нісім. Їх дуже затягли в кільце оті пси.
Сімо. Їх самих затягнуто ще гірше. Влада їх вже хитається під ногами. Любчо, а вискочи на вулицю й гарненько роздивись.

Любчо виходить.

Нісім. Значить, всі нелегальні?

Сімо. Всі.

Нісім. Незважаючи на будь-які обставини?

Сімо. Керівництво за це подбас. Твоя справа — переправляти їх до нас. А тут — дивись обома.

Нісім. Скоро побачимось там!

Сімо. А — ні! Тільки не це — ні! І тут люди потрібні.

Любчо (*повертається*). Нікого немає.

Сімо. Чудово. А тепер, Любчо, до побачення! (*Підіймає його й цілує.*) Пам'ятай таке, синку... Ти вже великий, мужчина. Хоч би що там не сталось — знай одне: боротьба продовжується. Бува, трапиться щось зі мною — ти мусиш стати на моє місце. Адже так?

Любчо. Але спершу принеси мені рушницю.

Сімо (*сміється*). Гарзд, гарзд... Якщо сам не зможу, то пришлю через когось.

Нісім. Ну, бувай здоровий, Любчо! Ми з тобою ще побачимось.

Любчо. До побачення.

Нісім (*до Сімо*). Адже за двадцять кроків од мене — це вже є запорука.

Сімо. Гарзд. (*Цілує ще раз Любчо.*) Бувай здоров, мій синочку! (*Виходить.*)

Любчо (*проводжає його до передпокою, потім повертається, стає посеред кімнати, поклавши палець на губи, замислено*). «Боротьба продовжується». (*Іде до кухні й повертається з великим кухонним ножем; кладе його під подушку, далі починає енергійно гімнастичні вправи*). Раз, два, три, чотири. Раз, два, три, чотири...

Славка (*входить*). Добрий вечір, Любчо!

Любчо. Добрий вечір!.. Маму заарештовано.

Славка. Знаю.

Любчо. Хто тобі сказав?

Славка. Та сказали. Ти не хвилюйся. Скоро відпустять.

Любчо. До смерті приб'ють...

Славка. Знайшли щось?

Любчо. Ні.

Славка. Навіщо ж тоді битимуть? Бить не будуть. Розпитають та й відпустять.

Любчо. Ага, відпустять... Оті звірюги!

Славка. Ти не турбуйся, Любчо. А зараз — ось що. Доти, поки мами й татка не буде, я буду з тобою. Не бійся!..

Любчо. Та я їй не боюсь...

Славка. Молодець! Ти розумний хлопчик. Я тобі її товариша приведу, хочеш?

Любчо. Хочу. А якого товариша?

Славка. Дівчинку, єврейську дівчинку з Солуна. У неї так само немає батьків.

Любчо. А де ж вони? В Польщі?

Славка. Ти не смій їй про це говорити.

Любчо. Не буду.

Славка. Добре. Ти зажди, я зараз приведу її. Вона тут недалечко. Продовжуй гімнастику.

Любчо. Хочу стати сильним!

Славка. То добре. Але ти мусиш багато літ тренуватися, щоранку й щовечора...

Любчо. А скоріш хіба не можна? Я хотів би якнайшвидше.

Славка. Найшвидше можеш навчитися «джіу-джіцу»... Це нам зараз конче потрібно.

Любчо. А як це робиться?

Славка. Потім скажу тобі.

Любчо. Ні, ні. Зараз хочу. Покажи!

Славка. Ай, який ти швидкий! *(Бере швидко його руку й вивертає її назад. Любчо скрикує й вигинається спиною до неї.)* Бачиш? Це один прийом. Потім покажу тобі й інші. *(Виходить.)*

Любчо *(тре руку)*. Ой! *(Згадавши про щось.)* А-а, вони забули! *(Виймає з радіоапарату пачку записок.)* А як же бути?

Ненів *(входить захеканий, ніби втікав од погоні. Любчо інстинктивно ховає пачку за спину)*. Ага! Здоров, Любчо! Ти мене знаєш?

Любчо *(вагаючись і тримаючи пачку за спиною)*. Ні...

Ненів. Я той, що якимось був у вас, а тобі шоколаду приніс багато, пригадуєш?

Любчо *(хитає ствердно головою)*. Пригадую.

Ненів. Я товариш твого батька. Сховай мене, будь ласка, де-небудь, за мною женеться поліція.

Любчо. Йди сюди! *(Йде до кухні.)* У нас тут сховище. *(Виходять в кухню. Незабаром Любчо повертається й на порозі в кухню каже.)* Сиди там, поки я не скажу тобі. Тільки не кашляй! *(Гасить світло, дивиться у вікно, потім засвічує лампу й виходить. Згодом повертається.)* Нікого немає.

Не н о в (*повертається з кухні*). Напевно, загубили мій слід. Дякую тобі, Любчо. Якби це ти, мене б зловили.

Л ю б ч о. Так їх же тут і зовсім не було.

Не н о в. Звідси йду до твого батька. Де він?

Л ю б ч о. Не знаю.

Не н о в. Нічого, я його знайду. Чи не маєш що сказати або передати?

Л ю б ч о (*якийсь час вагається*). Ось передай йому оце. (*Виймає з кишені пачку*.) Забули.

Не н о в. Ах, так! Гаразд, передам.

Л ю б ч о. Але неодмінно!

Не н о в. Неодмінно. Будь певен. А ще що?

Л ю б ч о. І скажи йому, щоб рушницю прислав.

Не н о в. Яку рушницю?

Л ю б ч о. Мою... Він обіцяв мені.

Не н о в. Гаразд. Я сам її принесу. А батько твій з ким звідси вийшов?

Л ю б ч о. З Нісімом.

Не н о в. А, це той єврей, що працював у бляхарні на вулиці «Цар Сімеон»?

Л ю б ч о. Той самий.

Не н о в. Дякую, Любчо! До побачення! Ти дуже гарний хлопець. (*Хутко виходить*.)

Л ю б ч о (*зітхає з полегшенням*). Добре, що прийшов... (*Підходить до столу. Наливає в склянку води й одним духом випиває*.)

Входять Славка і Рая.

С л а в к а (*в одній руці у неї чемоданчик і пальто, другою веде Раю. Радо*). Ось і ми... Ну, діти, познайомтесь! Оце Рая, дівчинка з Солуна. А це Любчо.

Л ю б ч о (*подає Раї руку*). Здрастуй!

Р а я. Здрастуй!

С л а в к а. Та-ак... Ось тут, Раїчко, й буде наша домівка. Будемо в гарній кумпанії, еге ж?

Л ю б ч о. А де ви досі мешкали?

С л а в к а. Який ти цікавий! Навіщо тобі це знати? Вдома мешкали. А зараз переїхали сюди заради тебе. Чи ти нас не хочеш?

Л ю б ч о (*ніяково*). О, ні, я не через те...

С л а в к а. Запам'ятай, Любчо: ніколи не будь цікавий. І ось ми тепер одна сім'я. Я вас буду годувати й доглядати, а ви будете мені слухняні. Згодні?

Л ю б ч о і Р а я. Згодні.

С л а в к а. Чудово! Любчо, принеси-но мерщій з кухні скатертину й свіжої води. А ти, Раю, дістань з чемодана все, що там є з харчів, та й будемо вечерять, а я затоплю в печі.

Л ю б ч о. Хіба ви й досі ще не вечеряли?

С л а в к а. Сьогодні трошки запізнились. Де сірники?

Л ю б ч о. В кухні на припічку. Там і примус.

С л а в к а. Чудово! *(Йде з Любчо в кухню.)*

Рая відкриває чемодан. Любчо приносить скатертину, чути стук. Любчо підбігає до вікна, дивиться, а потім йде назад до дверей в кухню, звідки з'являється С л а в к а.

Л ю б ч о *(пошепки)*. Хазяйка!

С л а в к а. Добре. Йдіть у кухню.

Діти йдуть у кухню. Знову чути стук.
Нерішуче входить пані М а ц е в а.

М а ц е в а. Добри вечір!

С л а в к а. Добрий вечір!

М а ц е в а *(оглядає кімнату)*. Пробачте... Я на хвилинку.

С л а в к а. Нічого, нічого, будь ласка, заходьте!

М а ц е в а. А де пані Віра? Здається, її забрали?

С л а в к а. А, її вже відпустили.

М а ц е в а *(здивована)*. Так... Справді відпустили?

С л а в к а. Так.

М а ц е в а. Господи! А що тут було, якби ви тільки знали!.. Ви тут були?

С л а в к а. Ні, я щойно прийшла.

М а ц е в а. А я... оце ще й досі з постелі не могла встати. Не заспокоюсь ніяк. Стріляли — жах один...

С л а в к а. Хіба?

М а ц е в а. А як же! *(Хреститься.)* Нічого подібного досі не бувало в нашому домі. Чоловік каже: «та нічого, лягай», а мене всю трусить... Жах! А де ж вона тепер?

С л а в к а. Пішла до знайомих. Зараз прийде.

М а ц е в а. А... а ви оце в гостях, напевно?

С л а в к а. Ні. Вона поїде до матері місяців на три і на цей час передає мені квартиру.

М а ц е в а. І слава богу! Хай би скуди більше й не верталась.

С л а в к а. Чому так? Що, вона погана жінка? *(Подає їй стільця.)* Сідайте...

М а ц е в а *(сідає)*. Як вам сказати? Ви самі — звідки?

С л а в к а. З провінції. Я — вчителька.

М а ц е в а. Дуже приємно. Мушу вам признатись... не

так щоб погана була вона жінка... і поводитьсь добре, і охайна, і за квартиру платить справно. А те, що комуністи. Ось де вони мені сидять. Терпіти їх не можу!

С л а в к а. Вони комуністи?

М а ц е в а. Та ще й які! Особливо її чоловік... Який раз приходили його шукать, щоб забрати.

С л а в к а. Справді?

М а ц е в а. Аякже!.. Дуже небезпечні люди. Правду вам сказати, я й досі не можу зрозуміти, чого цим комуністам треба від держави? В чому їм цар заважає? (*Знову вдивляється в неї.*) Пробачте, ви тут учителькою, чи...

С л а в к а. Тут, тут — в Софії. Ви праві. І я цих людей ненавиджу.

М а ц е в а (*ще відвертіше*). Та вони... ух, які вони!.. Що ви на це скажете? Гітлер дав нам всю Македонію, Добруджу і Фракію, й замість вдячності чого-чого тільки не вигадують про нього. Нам Біле море й Охрид і не снилося б ніколи, якби не Гітлер... Блаженна мати, що породила його! Портрет його висить у мене над ліжком замість іконки, і я не ляжу спати доти, аж поки не вклонюся йому... скажу: «На добраніч. Хай пошле тобі господь здоров'я!» — і тоді вже облягаюсь.

С л а в к а. Чудово! З вас справжня патріотка. Для нашої батьківщини саме таких бракує людей.

М а ц е в а (*обіймає її*). Ох, люба моя, ви так мені до серця! Я вас полюбила. Зразу видно свою людину.

С л а в к а. Це так.

М а ц е в а. Дуже, дуже приємно мати вас за квартирантку.

С л а в к а. І мені приємно.

М а ц е в а. То й милості просимо. Я мешкаю в будинкові, що в дворі. Що-небудь буде вам потрібно, — не соромтесь, заходьте.

С л а в к а. Дуже вдячна, обов'язково зайду.

М а ц е в а. Буду ждять. На добраніч!

С л а в к а. На добраніч!

М а ц е в а (*виходячи*). Як звернете в двір, коло криниці спитайте, де живе хазяйка, вам всякий скаже. (*Виходить.*)

С л а в к а. Добре, добре. Я вас знайду. На добраніч! (*Відчиняє двері в кухню, діти виходять. Любчо багатозначно посміхається.*) Чули що-небудь?

Л ю б ч о. Вона так ревла...

С л а в к а. Ви не підслухували?

Р а я. Ні, але все було чути.

С л а в к а. Ну, добре. А тепер до роботи. (*Йде в кухню.*)

Любчо застеляє скатертину стіл, приносить карафку з водою. Рая виймає з чемодана істівне й кладе на стіл. Любчо допомагає.

Р а я. Ти не сумуєш за мамою?

Л ю б ч о. Сумую, а ти?

Р а я. І я.

Л ю б ч о. Але ж вони повернуться?

Р а я. Хто його знає. Дехто зовсім не повертається.

Л ю б ч о. Повернуться, ось побачиш — повернуться.

Р а я. А твій батько чи там, де й мій?

Л ю б ч о (*дещо загинаючись*). Напевно.

Р а я. Тоді, може, й повернуться разом?

Л ю б ч о. Авжеж разом. І ти тоді побачиш, яку я матиму рушницю... справжню. Нехай тільки прийдуть ті — до одного переб'ю, побачиш!

С л а в к а (*виходить із кухні*). Та-ак... все як слід. (*Сідає між ними й обіймає їх.*) А зараз, мої любі товариші, поки там чай поспіє... розповім вам казку.

Діти присовуються до неї ближче.

Ця казка навчає нас берегтися, бути уважними. Не звирятися на будь-кого, бо вороги наші часто прикидаються приятелями, аби тільки нашкодить нам... знищити нас. Лихо нам буде, якщо попадемось!

Л ю б ч о. А я...

С л а в к а. Тепер слухайте. Десь там, у якійсь далекій країні, жив у лісі страшний один кровожерний звір — здоровенний вовк. Нападав він на все живе. І був він сильний і хитрий, надто хитрий! І ось одного разу...

Завіса.

ДІЯ ДРУГА

КАРТИНА ПЕРША

Квартира Нісіма. Все розкидане. Стоїть кілька стільців, звичайний стіл і дрібниці. Нісім допомагає матері вкладатися: зав'язує невеличкий клунок в дорогу з речами.

С а р а. Ой, господи!.. І за що, за що?

Н і с і м. Досить, мамо!

С а р а. Нісіме, Нісіме, не побачить більше тебе твоя мати! *(Голубить його й плаче.)*

Н і с і м. Знову починаєш? Чи настане край твоїм сльозам? Перестань, мамо! Сльози не допоможуть.

С а р а. Ох, знаю...

Н і с і м. Нарешті — раз помирать.

С а р а. Якби ще йшлося про нас, старих, то й байдуже...

Н і с і м. Нічого ще невідомо. Може статись, що чорний кіт перебіжить їм дорогу.

С а р а. Коли б то я була молодшою, Нісіме, молодшою.

Н і с і м. То що тоді?

С а р а. Не далась би їм у руки!..

Н і с і м. А що б ти зробила?

С а р а. До звірів у ліс. Туди б пішла. Ті милостивіші. А ти? Ось залишився тут і що ж тепер діять будеш? Піймають тебе.

Н і с і м. А те, що ти, мамо, кажеш — у ліс. Тільки не до звірів. Там уже багато таких людей, як ми. Кращі болгари там...

С а р а. Хай бог вас боронить... А Славка?

Н і с і м. І вона. Ну, мамо, все готове. Я збігаю ненадовго за ділом і швидко повернусь.

С а р а. Йди-по сюди, я тебе поцілую.

Н і с і м. Та я ж зараз повернуся...

С а р а *(цілує його в чоло)*. Хай бог тебе боронить, дитино. Хоча б він вас уберіг!

Н і с і м. Тільки не плач, благаю. Досить... І без цього ви вже й на людей не схожі. *(Виходить.)*

С а р а (*стає навколiшки, молитовно зводить руки*). Господи, та невже ж ти не бачиш? Був би вiчний морок в очах твоїх, то й тоді б ти узрiв. Мав би камiнь замість серця, то й тоді б здригнулось воно. В кров і ридання обернулися дні наші. За вiщо? За що? За який гріх великий ти караєш нас? За які гріхи залишив нас? Будь милостивий, всемогутній! Будь милостивий і пробач нам, грішним. Забери нас, старих, але дай життя дітям. Дай їм життя! (*З піднесеним почуттям.*) Дай їм порятунку, господи! (*Ридає над клунком.*)

Входить Л е о н.

Л е о н (*побачивши її ще з дверей*). Е, е, е... (*Поспішас до неї.*) Знову! (*Зводить її.*) І як тобі не соромно, Саро! Як тобі не соромно, матінко моя! Що це таке? На що це схоже? На золоте весілля сліз не залишиться...

С а р а. О, Леоне, не треба цих жартів...

Л е о н. Та ти подумай, нерозумнице! Що ти робиш? Все у нас забрали, тільки сльози й залишили... Ну, а хто за них платити буде? Сльози — це єдиний капітал наш, Саро. Будь ощадною. Бо якщо й їх утратимо, то як же ми на той світ доставимось?

С а р а (*зажурено*). Ні сльози, ні благання — ніщо не помагає.

Л е о н. А ти молись.

С а р а. Буду молитись, Леоне.

Л е о н. Молилась ти б принаймні за більшовиків, було б за що. На них вся надія.

С а р а. Але ж вони не вірують у бога, Леоне?

Л е о н. Е, е! Вони, матінко моя, може, в бога й не вірують, так бог у них вірує. В цьому то й справа. Запам'ятай, що я тобі скажу: почне бог на більшовиків хреститься, все в світі владнається.

С а р а. Не говори так, Леоне. Бог милостивий, він нас урятує.

Л е о н. Будемо сподіватись.

С а р а. Врятує.

Л е о н. Ех, Саро, може й так, та коли ж сорок років він нас за ніс водив по пустелі. Водив-водив та й додивсь, доки не розкидав по всьому світу. Ну, гаразд, хай буде так — принаймні хоч манну з неба відпускав безплатно. А тепер? Хто нас питається, з чого ми живемо? Ніхто. Доки нас не переб'ють, мусимо ж ми щось їсти, одягатись? А за які кошти — ніхто не питає.

С а р а. Взуття продав?

Л е о н. Продав чи даром оддав — не знаю, Саро, мого в мене нема.

Увіходить С л а в к а.

С л а в к а. Добридень вам!

Л е о н. О! Добрий день, добрий день, Славко!

С а р а. Де ж це ти пропадаєш, любонько! Скільки вже днів я тебе не бачила!

С л а в к а. Дуже була заклопотана роботою. Нісім тут?

С а р а. Щойно вийшов.

Л е о н. Сідай же. Він незабаром повернеться.

С л а в к а. Дякую. Трошки зачекаю. *(Сідає.)*

Л е о н. Ну, як ваші справи?

С л а в к а. Досі — слава богу! А ваші як?

Л е о н. Ти ж бачиш... Все готове. Ось іще стіл оцей треба продати — крамар навпроти хоче купити — і тоді край.

С а р а. Увечері виїжджаємо.

С л а в к а. Увечері?

Л е о н. У Польщі нас з хлібом-сіллю ждуть.

С л а в к а. Ну, це ще невідомо, хто кого і як дожидається.

Л е о н. Отож і я так кажу старій, та чи ж розуміє?

С л а в к а. Вже скоро кінець. Справи у панів фашистів дуже погані. Їхню пісню проспівано.

С а р а. Дай боже, дитино моя!

С л а в к а *(дивиться на годинник)*. Я, я мушу йти. *(Встає.)*

Л е о н. Так скоро?

С л а в к а. Якщо прийде Нісім, скажіть йому, щоб зачекав на мене. Коли ж... *(вагаючись)* коли ж станеться так, що я не зможу прийти, то накажіть йому, щоб сьогодні не ночував дома.

С а р а. Чому? Чи не сталося чого?

Л е о н. Ну, Саро, то вже їх справа. Наші рахунки різні. *(До Славки.)* Добре, скажемо.

С л а в к а. Все ж я маю надію, що прийду й проведу вас до вокзала. Якщо ж не встигну, любі мої, то щасливої вам дороги! Будьте бадьорі! Ще побачимось!

С а р а *(обіймає її)*. Хай благословить вас бог, доню моя! *(Схлипує.)*

Л е о н. Не плач, стара! Хто знає, може, й ми доживемо до більшовицького весілля.

Славка. І весілля побачите, а то, може, й онука діждетесь...

Леон. От бачиш, Сара? Може, й онука... *(Повертається до них спиною, знімає окуляри, проводить рукою по очах, далі виймає хусточку й протирає окуляри.)*

Сара. Дочко, дай ще раз тебе обійняти! *(Обіймає її і цілує.)*

Леон *(настирливо тре окуляри)*. Ну й капосні окуляри... вже на мої очі не годяться.

Славка. А тепер — до побачення!

Сара і Леон. До побачення, до побачення!

Славка виходить і в дверях зустрічається з Неновим.

Ненов. Ах, пардон!

Славка. Нічого.

Ненов. Пробачте, пані.

Славка. Чого вам треба?

Ненов *(оглядає навколо)*. Я прийшов у важливій справі.

Славка. Кого ви шукаєте?

Ненов. Товариш Нісім тут?

Славка. Ніякого товариша тут немає.

Ненов *(до старих)*. Пробачте, але ж хіба не тут мешкає Нісім?

Сара. Тут, тут... щойно пішов.

Славка. Навіщо він вам?

Ненов. Пробачте. Справа секретна, партійна.

Славка. Він з жодними партіями не має діла. Ви помиляєтесь.

Ненов. Але ж змилуйтесь, за кого ви мене приймаєте? Ми близькі друзі.

Сара. Скажіть їй. Вона його наречена.

Ненов. Ах, так... дуже приємно.

Славка *(перебиває його, до Сари)*. Що це ви, що це ви говорите? Він питає про вашого сина, а не про мого жениха.

Леон *(до Сари)*. Ех, і ти!.. *(До Ненова.)* Стара недочуває. Не звертайте уваги. Дівчина у нас в гостях. А я його батько — скажіть мені. В чому справа?

Ненов. На жаль, не можу. Це не батьківська справа... але я добре знаю товаришку і міг би на неї звіритись.

Славка. Але ж я вас не знаю і ніякий я вам не товариш.

Нен о в *(тихо)*. Якщо можна, тільки на два слова...
(Виходить наперед до авансцени.)

Славка *(йде услід за ним)*. Будь ласка.

Нен о в *(швидко й нервово)*. Йду з Тренської області, з загонів... Спішна справа! Товаришку, яка знала явку і пароль, заарештовано. Але час минає. Справа дуже відповідальна і спішна. Прохаю вас, нехай мене зв'яже з тутешнім керівництвом або просто з Ботевградським загonom... Поспішаю. Тут мені ніде переночувати.

Славка *(ще стриманіше і суворо)*. Ви помиляєтесь, пане. Наскільки я знаю, Нісім такими справами не займається і зовсім на це не здатний.

Нен о в. Але ж я прохаю вас, звіртеся на мене.

Славка. Ідіть і шукайте собі того, кого вам треба. Тут вам робити нема чого.

Нен о в *(виймає пачку, що йому дав Любчо, і розкриває її перед Славкою)*. Але ж змилюйтесь, погляньте ось. От хто мене посилав. Ось вам іще листи! Чому ви вагаєтесь?

Славка. Прошу вас, пане,— ідіть собі.

Нен о в *(заяккуючи її)*. Ви, товаришко, відповідати-мете перед партією, коли щось трапиться...

Славка. Ідіть, а то покличу поліцію!

Нен о в. Шкода! Дуже шкода! Ви будете відповідати!
(Виходить.)

Славка. Значить, якраз вчасно прийшла.

Леон. Шпиг?

Славка. Агент, провокатор. Якби тільки не набрів де-небудь на Нісіма!

Леон. Я за ним простежу.

Сара. Леоне!

Славка. Це зайве!

Леон *(хапає шапку)*. Ні, треба.

Сара. Обережно, Леоне!

Леон виходить.

Завжди він такий гарячий, проворний.

Славка. Ніякої небезпеки нема.

Сара. Хто ж це воно за чоловік такий?

Славка. Хіба не зрозуміли? Агент, провокатор.

Сара. А що це означає?

Славка. Людина, яка раніше була в наших рядах... зрозуміли?

Сара *(похитує головою)*. Так...

С л а в к а. А тепер на утриманні поліції агент. Запро-
дав себе. Зараз стежить і викриває своїх колишніх това-
ришів.

С а р а (з жахом). Ай, який негідник!

С л а в к а. Так!..

С а р а. Скарай його, боже! Бач який — злочинець!

С л а в к а. Таких, мамо, бог не карає. Це діло краще
ми робимо самі.

Входить Нісім.

Н і с і м. Живий-здоровий!

С л а в к а. Нісіме, він тебе не зустрів?

Н і с і м. Хто?

С л а в к а. Агент-провокатор.

Н і с і м. Ні. А хто він такий?

С л а в к а. Та я його не знаю. Наче десь бачила, але
хто він і що — не пригадаю.

С а р а. Нісіме, а батька не зустрічав?

Н і с і м. Ні. (До Славки.) А ти звідки взяла, що він
провокатор?

С л а в к а. Вчора ввечері адже ти був у Сімових?

Н і с і м. Був, а що?

С л а в к а. Ви запхнули в радіо пакет з документами?

Н і с і м. Яке радіо? Ах, так! Один пакет. Так, так, ну?

С л а в к а. Так той пакет потрапив до його рук.

Н і с і м. Як? Знову робили обшук?

С л а в к а. Ні. Любчо йому віддав. Обманув дитину.

Н і с і м. Ах, який негідник!

С л а в к а. І про тебе довідався від нього ж.

Н і с і м. Ось тобі й на, а здавався ніби розумним
хлопцем.

С л а в к а. Хлопчик то розумний, та ворог хитрий і не-
безпечний.

Н і с і м. Так... Мало хіба що в тій пачці може він
вчитать?

С л а в к а. Зараз же тра попередити центр.

Н і с і м. Цю ж хвилину. Треба поспішити. Невідомо,
чого досягнув цей мерзотник. Ходім.

С л а в к а. Зажди. (Відходить з ним набік.) А зустріч
сьогодні ввечері?

Н і с і м. З Йосипом?

С л а в к а. Еге ж.

Н і с і м. Є час. Ходім. Дуже важливо про це спові-
стити.

Славка. Але після того, що трапилось, — як ти гадаєш, — чи зручно буде?

Нісім. Можна. Раз мене тут шукають, значить па мій слід не натрапили.

Славка. Треба бути обережним.

Нісім. Особливо тепер. Отже, знай: жодних записок! Про все усно.

Славка. Знаю! *(Хоче йти.)* Ах! *(Вертається.)* Прощай, мамо! Не зможу вас провести сьогодні ввечері!

Сара. Нічого, дочко, нічого...

Нісім. І я не повернусь, мамо. Будьте здорові. Не ждьте на мене. Щаслива путь! Тримайтесь! бадьорітесь! *(Цілує її.)*

Сара. Хай благословить вас бог, діти!

Нісім *(біля дверей)*. Як тільки приїдете в Русе, напишіть.

Сара. Добре, добре...

Славка і Нісім виходять.

Діти — не навтішаєшся з них. Боже, боже, ми — в один бік, вони — в другий. І все під страхом, всі йдуть на смерть... А за що? Видно, кінець віку прийшов.

Увіходить Леон.

Леон. Ех, Сара, вони хитрі, а я ще хитріший! *(Кладає шапку на стіл.)* Я тобі кажу, прийшли б наші до влади, нічого б не хотів, як... попрацювати в поліції, в нашій поліції. Місяць то був би, а чи два — все одно. Усіх мерзотників я буквально за п'ять днів посадив би.

Сара. Боже мій, який ти ще хлопчик, Леоне!

Леон. Як, не віриш?

Сара. Та ти ж кравець і ніколи не був поліцаєм.

Леон. Байдуже. Кожний більшовик мусить бути здатним до всякої роботи.

Сара *(сплескує в долоні)*. Господи, що я чую! Леоне, що ти кажеш? Ти теж більшовиком зробився?

Леон. Ще ні, Сара, ні. Але я відчуваю, що зроблюся. Йй-бо, зроблюся. Хоч за три години до смерті, а більшовиком стану... Ти тільки послухай, що трапилось. Уяви собі — він попереду, а я за ним. Він вперед, я за ним. Тільки наблизилась до кондитерської, — мить і він вже всередині. Дивлюсь крізь вітрину, підсів до Іванова — той самий інспектор, який і мене про відозви допитував, пригадуєш?

Сара. Ага, ага...

Л е о н. Ну от, значить він. А цей красунь сидить біля нього й розповідає, розповідає. Ого, кажу я собі, так ось ти, приятелю, з якого товариства! Далі нічого. Нісіма не бачив... Все минулось на добре.

С а р а. Ми з ним більше не побачимось!

Л е о н. Чому?

С а р а. Вони попросились. На вокзал не придуть.

Л е о н. Це на краще.

С а р а. Ти все тієї ж.

Л е о н. Звичайно. Хай своїми справами займаються. Можна й без прощання. А зараз давай позбираєм що лишилось, бо вже час.

С а р а. Крамар обіцяв прийти забрати стола, а й досі його немає.

Л е о н. Якщо не прийде, то я його однесу. Це дрібниці, а ось інше... вантаж.

С а р а. Все готове. А як ми все це до вокзалу приставимо?

Л е о н. На автомашині міністра Філова.

С а р а. Хватить жартів, Леоне!

Л е о н. Ти не турбуйся. Скільки я того вантажу переносив замолоду, не злякаюся й цього.

С а р а. Ти хочеш на плечах його перенести?

Л е о н. А що ж? Це зашкодить, ти гадаєш, моєму авторитету? *(Показує на єврейський значок)*. Ось, ми маємо застраховку, або, як кажуть, імунітет. Хто носить таку ось штучку, тому нічого соромитись. Той не людина...

Входить Й о с и п.

Й о с и п. Добридень. Ви вже готові?

Л е о н. Ми готові, а ваші?

Й о с и п. Батько сказав тут дождитися. Він бере візника.

С а р а. О, це дуже добре.

Л е о н. А ти, Йосипце?

Й о с и п. Я теж їду, та тільки не з вами.

С а р а. А з ким?

Й о с и п. Не знаю. Куди Нісім скаже... Невідомо, що ще буде із вашим від'їздом. Уряд без голови — маса протестів.

Л е о н *(махає рукою)*. Ех... протести!

Й о с и п. Не кажіть, дядьку. Цього разу справа серйозна. Найвидатніші професори, художники, письменники, артисти, всі вчені протестують, особисто, з підписами. Ще

й якими словами! Шкода, не встиг переписати. «Якщо уряд не відмовиться від цього вандалізму, — сказано там, — то ми примушені будемо зректися нашого болгарського походження, щоб не з'являтися з цим ганебним знаком перед прийдешнім поколінням». Саме так сказано.

Л е о н. Добре сказано, Йосипе, та хто їх слухав?

С а р а. Хіба звір зрозуміє, що таке благання?

Й о с и п. О, вони скоро відчують на собі силу народного гніву. Народ їх змете. Чи знаєте ви, як швидко ходить по руках вірш Альберта?

Л е о н. Альберта Коен?

Й о с и п. Так. Він написав його на ломській пристані. Прочитати вам?

Л е о н. А хіба вони виїхали?

Й о с и п. Ще позавчора їх евакуйовано до Польщі...

С а р а. О вей, о вей!

Л е о н (*пожмура*). Читай.

Й о с и п (*читає*).

Прощальний лист

Наблизивсь кінець мій. Недобрії вісті.
Прощай же, безсмертна... Я йду від людей.
Кохання наше і піжне і чисте —
Болгарка ти, а я — іудей.

Л е о н (*повторює*)

А я — іудей.

Й о с и п

Був ранок життя в нас. Затямлю й довіку,
За десятир'юх, було, сили стає.
У пам'яті в мене — проектів без ліку,
А в серці моему — серце твоє.

Що день, то все більше тебе пізнавав я.
Благав я життя, щоб жила ти, жила...
Тягар твій — своїм тягарем відчував я,
А радість для тебе — мою була.

В житті перед нами шляхи розстилялись.
Простори стрічали нас, сонце! — весь світ!
І золотом ниви кругом хвилювались,
Пташки нам в піснях своїх слали привіт.

Та раптом буря кошлата схопилась.
І ось серед бурі, у темнім бору

Страшна перед нами звірина з'явилась...
Це ж жертва я знову. Отут і умру!

Л е о н *(збуджено)*

Отут і умру.

Й о с и п

Ну що ж. Я єсть жертва.

Єврей я. Це знаю.

Та горда душа в мене, гордий є сміх.

Л е о н *(спалахнувши)*

Горда душа в мене!

Й о с и п

Людина я — знайте! За що ж

я вмираю?

Еж мати родила мене, як і всіх!

Сара, закрившись руками, ридав.

Й о с и п

Еж сонце торкалось мене як людини.

В суворії дні милувало ізнов.

Мене окриляло чуття батьківщини,

Велике чуття, яке зветься любов.

Я землю свою полюбив навіки:

Я ж мучивсь у ній, працював і ріс.

Народ мій добрий — мов вічнії ліки

Мені свої прагнення й душу приніс.

Та люди схопили нас, — люди злії...

Л е о н

О, які злії люди!

Й о с и п

Та люди схопили нас, — люди злії,

А ми ж не злочинці, — о світе мій! —

Нема на повернення більше надії:

Наш ворог — бездушний, бездушно-тупий.

Кінець свій прийму без ридання, без крику.

Тобі посылаю останній привіт.

Ім'я твоє любе шепчу я без ліку,

Безсмертний я згадую твій заповіт.

Сара плаче.

В дощатих вагонах, де люди і коні,
Схилялися наші,— печаль у лиці...
Куди нас везуть? Від якої погоні?
А кат жде у Польщі,— наган у руці.

Леоп дійшов найбільшого напруження, ледве чути повторює,
шепоче.

Вагони вгаваються в темряву ночі.
У матері плаче дитя на руках.
І ллються їй матерні сльози, жіночі.
Куди це ми їдем — на горе? на жах?

А там, де нелюдські страждання,
Краплина любові враз морем стає.
Не хочу кінця я! Не хочу вмирання!
Я хочу побачити щастя твоє!

Забудь мене, рідна. Ось-ось по Дунаю
Ми всі попливем — у безвіснії дні.
Забудь і не гнівайсь, що я умираю
Далеко від тебе в чужій чужині,—

Що руку твою я потиснуть не можу,
Болгаріє чесна,— що саме ж тепер
Я мову твою не почую гошу,
Ще й слів тих: «Мужайтесь! Народ не вмер!»

Сара ридає голосно, Леоп тремтить від хвилювання.

С а р а

Досить!

Й о с и п

Але чи ти чуєш, як в леті вагону
Гудуть, обертаючись, колесо й вісь...
В залізі ж ридання і крику і дзвону:
Помстися?

Помстися!

Помстись!

Леон (*блідий і до великої міри схвилюваний, підносить руки*). Помстися! Пом-сти-ся! (*Падає навznak.*)

Йосип (*підхоплює його*). Мій дядю, що з тобою?

Сара (*кидається до нього*). Леоне!

Йосип. Він помирає.

Павло Тичина. 1941

О. Жаров, П. Тичина, М. Андерсен-Нексе, А. Софронов. Початок 50-х років

Перехрестя двох алей на краю Борисового парку. Пізня година по обіді. Здалеку чути духову музику. Ліворуч ослінчик, на якому сидить Йосип, без значка, в припошеному костюмі. Він читає газету. За деякий час біля нього сідає Старцев.

Старцев. Які новини в газеті? Кажуть, що Муссоліні подав до відставки. Чи то ж правда?

Йосип *(вдивляється в нього)*. Правда.

Старцев. Ай-яй-яй! Погано, дуже погано!

Йосип. Що погано?

Старцев. А це саме — відставка... І нам не минути лиха.

Йосип *(намагається уникнути подальшої розмови й заглиблюється в газету)*. Можливо...

Старцев. Може статись, і в нас буде нелад.

Йосип. Може статись.

Старцев. Боронь боже!

Пауза. Проходить дівчина з дитячою колясою, за нею — мужчина, який читає газету, поглядає в напрямку за дівчиною і йде туди.

Кажуть, що Бадольо і король вирішили продовжувати війну.

Йосип *(не зводячи голови, нервово)*. Так.

Старцев. А як же це так? І проти Муссоліні, і за війну?

Йосип *(повертається спиною)*. Не знаю.

Пауза.

Старцев *(позіхає)*. Охо-хо... *(Дивиться на небо.)* Погода здавалась ясною і враз чомусь нахмарило. Так і жди, що дощ полле. Піду я, мабуть, додому. *(Віддаляється.)*

З'являється двоє мужчин.

Мужчина перший *(нервово)*. Нічого подібного, пан Ангелов сказав, що підписав.

Мужчина другий. Дивно!

Мужчина перший. Не тільки дивно, а й нечесно.

Мужчина другий. Будь ласка...

Мужчина перший. Але ж це вісімнадцять великих банок оливи, любий ти мій... Треба було ділити на трьох... Нечесно зробили... дуже нечесно...

Мужчина другий. Але я тебе запевняю, слово честі...

Виходять.

Згодом приходять Славка. За нею назирці Ненов, який зараз же ховається.

Славка (*сідає біля Йосипа*). Здоров! Давно ждеш на мене?

Йосип. Ні, щойно прийшов.

Ненов ховається за кущем позаду їх.

Йосип. Якийсь старий, було, ув'язався за мною, але я відкараскався від нього.

Славка. Ну, ти готовий?

Йосип. Готовий.

Славка. Коли похорон?

Йосип. Завтра. Наші залишилися. Позавтрьому вийдемо.

Славка. Бідний дідусь! Не дождався!.. (*Враз дивиться на годинник*.) А тепер слухай! Передай товаришеві Сімо таке...

Йосип. Хто він?

Славка. Там знатимеш. Передаси, що завтра по обіді, а може й до обіду, а через це їм треба приспішити,— з ним поїде чотири вантажні машини з нашими солдатами та з поручиком. Привезуть з собою багато зброї і продовольства. Хай вишлють униз людину, яка б їх зустріла. А то як вчинять стрілянину,— вийде біда. Розумієш?

Йосип. Розумію.

Славка. Запам'ятай головне: хай обов'язково вишлють людину на шосе, яка провела б їх до пункту. Пароль: «Смерть тиранам». Ясно?

Йосип. Ясно.

Славка. Оце все. Можеш десять раз померти, але, опріч Сімо, нікому ні слова.

Йосип. Гаразд. А хто ж мене зв'яже?

Славка. Зв'яже тебе один ватажок. Звати його Миколю. Ходім цією алеєю (*дивиться знову на годинник*), вирушиш за дві хвилини... Підеш не відхиляючись і на третьому перехресті зустрінеш людину без капелюха, середню на зріст, смугляву, яка читатиме «Сигнал». Ти цю людину поспитавш...

Проходить Сербезов, оглядає їх.

(*Славка міняє розмову*.) Крамаря спитавш. Він тобі скаже. Здається, цукор грудковий тепер даватимуть.

Сербезов проходить.

Дуже непевний суб'єкт.

Йосип. І мені так здається.

Славка. Треба приспішати. Отже, ти його спитаєш: «Скажіть, будь ласка, а чи веде ця дорога в Діана Бад?» Він відповість: «І я туди йду» — розумієш?

Йосип. Так.

Славка. Йтимеш за десять кроків од нього, поки він тобі не скаже. І не гайтеся. Ви мусите вчасно там бути.

Йосип. Все?

Славка. Усе. *(Подає йому руку.)* Ну, на все добре. Тримайтеся молодцями.

Йосип *(встає, прощається)*. Щодо цього будь спокійна. До побачення! *(Виходить.)*

Славка *(дивиться йому вслід, іде в протилежний бік, повертається іще раз і бачить Ненова, який поспішає слідом за Йосипом. Вона хоче кинутись за ним, але в ту ж мить перед нею з'являються Сербезов і поліцей з револьвером в руках. Славка скрикує)*. Йос...

Сербезов *(швидко загуляє їй рота)*. Цить, негіднице! Тебе заарештовано! *(До поліцей.)* Веди її. Якщо тільки ворухнешся чи закричить — стріляй! *(Біжить за Неновим.)*

Чути голос газетчика: «Слово!», «Мир!», «Щоденник!»

Славка *(відкриває ридикюль і спритно упускає додолу. Дрібні гроші розсипаються)*. Ай! *(Нагинається, щоб узяти ридикюль та позбирати гроші.)*

Поліцей *(грубо)*. Ну! Ну! Чого нагинаєшся? Пішла! Живо!

Славка. Зараз... Гроші позбираю.

Поліцей. Які там гроші! Пішла, кажу тобі. *(Пхає її ногою.)*

Славка ніби збирає гроші біля його ніг, ураз випростовується, різко скручує йому руки за методом «джіу-джіцу» і дає йому штурхана в ногу. Поліцей падає навznak, ружниця стріляє в повітря. Славка з одного маху зникає за кущами.

Газетяр *(входить)*. Що тут таке?

Поліцей *(схоплюється приголомшений)*. Куди-и... Куди втекла?

Газетяр *(показує в протилежний бік)*. О-он... Туди пішла!

Поліцей біжить.

Шукай вітра в полі! *(Вигукує.)* «Слово!» «Мир!» «Щоденник!» *(Віддаляється. Музика не перестає грати.)*

Завіса.

ДІЯ ТРЕТЯ

Та ж сама кімната у Сімових. Ранок. Любчо щойно прокинувся, позіхає. З сусідньої кімнати увіходить Ра я.

Ра я. Любчо, ти вже не спиш?

Лю б ч о. Ні.

Ра я. Тітки Славки й досі немає?

Лю б ч о. Нема. Ждав, ждав та й заснув.

Ра я. Ох, боюсь.

Лю б ч о. Чого?

Ра я. Того, що тітки Славки нема. Чи не трапилось, бува, що з нею?

Лю б ч о. Прийде... А чула вночі, як літаки...

Ра я. Ні... Знову пролітали?

Лю б ч о. Ціла ескадрилья. Крізь вікно бачив.

Ра я. Я нічого не чула.

Лю б ч о. То краще, що не чула, а то б тільки налякала.

Ра я. Ох, якби оце прийшла тітка Славка!

Лю б ч о. А ти без паніки, прийде...

Ра я. Й купони на хліб їй тут.

Лю б ч о. Куди ж їй без хлібних купонів? Прийде...

А чи єсть же в нас хліб?

Ра я. Нема.

Лю б ч о. Нічого. Попрохаю в тітки грошей і куплю. Ти настав чаю.

Ра я. Добре. *(Йде в кухню.)*

Любчо встає, включає радіо.

Голос спікера. Внутрішні новини. Дирекція поліції повідомляє: виявлено групу нелегальних осіб, з якої одного затримано. У зв'язку з цим повідомляється, що поліція викрила комуністичну організацію. В інтересах слідства імена й подробиці не оголошуються.

Лю б ч о *(виключає радіо)*. Ой, хоч би ж її та не було там разом з ними...

Увіходить Славка.

С л а в к а. Доброго ранку, діти!
Л ю б ч о (*радісно підскакує до неї*). О, тітка Славка!
(*Кличе.*) Раю! Раю!

Р а я (*вибігає з кухні*). Тітка Славка! (*Обіймає її.*) Де ти була?

Л ю б ч о. Тільки що про тебе думав, а ти...

С л а в к а. А нащо ви покинули двері відчиненими?

Л ю б ч о. Вчора допізна на тебе ждали. Я незчувся, як заснув, то й забув про двері.

С л а в к а (*голубить його*). Любі мої діти! Не змогла вернутись. (*Сідає стомлено.*) Так трапилось.

Р а я. Що з тобою, тітко Славко?

С л а в к а. Нічого, втомилась... Всю ніч не спала.

Л ю б ч о. Чому? Де ж ти була?

С л а в к а. Ти надто цікавий... В куцах!

Л ю б ч о. Хіба й ти там була?

С л а в к а. Де?

Л ю б ч о. В Борисовім садку!

С л а в к а (*здивовано*). А ти звідки знаєш?

Л ю б ч о. Сповіщали по радіо.

С л а в к а. Про що сповіщали? Й заарештовані є?

Л ю б ч о. Є. Я зараз же тоді про тебе подумав.

Р а я (*з певною ревністю*). А ти звідки про це чув?

Л ю б ч о. Тільки що.

С л а в к а. А кого саме заарештовано — не сказали?

Л ю б ч о. Ні. Тільки одного й заарештували.

С л а в к а. Тільки одного?.. (*Замислюється.*) Знаєте що, любі діти?.. Я не можу довше тут залишатись.

Р а я (*глибоко засмучена*). Ой, жаль...

Л ю б ч о. Чому?

С л а в к а. Спішна справа. До того ж, якщо залишуся, буде небезпечно. Але ви не лякайтесь, я пришлю до вас когось із товаришів.

Л ю б ч о. А ти куди підеш?

С л а в к а. Адже ми зрозуміли одне одного, не будь цікавий.

Любчо засоромлено похнюпив голову.

А тепер ось що: скажи мені, чи ти знав того чоловіка, якому віддав пачку з листами?

Л ю б ч о. Тільки раз його й бачив.

С л а в к а. Це тоді, як він тобі шоколаду приніс?

Л ю б ч о. Ага...

С л а в к а. А чи знає його твій батько?

Л ю б ч о. Не знаю. Він шукав його.

С л а в к а. А мати?

Л ю б ч о. Мама розмовляла з ним.

С л а в к а. А сюди він більше не приходив?

Л ю б ч о. Ні. Більше я його не бачив.

С л а в к а. Так... *(Замислено, зморена.)* Ось що, діти... Я дуже втомилась, а часу відпочивати ніколи не маю. Хочу з півгодинки подрімати. Ідіть собі в сусідню кімнату чи в кухню й посидьте там тихенько. Обіцяєте?

Л ю б ч о. Добре.

Р а я. Так, обіцяємо.

С л а в к а. І не виходьте, доки я вас не покличу.

Л ю б ч о і Р а я. Добре.

Д і т и виходять до другої кімнати.

С л а в к а *(піднімає подушку і бачить ножа, розглядає його, посміхається й знову кладе на те ж саме місце)*. Не поступається перед батьком! *(Сідає на постіль, далі схиляється на подушку.)* Кого заарештовано? Йосипа чи Микола? Треба довідатись... *(Позіхає.)* Щонайшвидше треба повідомити... *(Виймає аркушик паперу й пише. Стомлена, ледве пише. Знову позіхає. Пише. Кладе аркушик у книгу й сама дримає.)*

Пауза. Увіходить пані М а ц е в а.

М а ц е в а *(відразу з дверей)*. Чи тож справді... Я питаю — чи правда, дівчино, що... *(Підходить до неї.)* Ах, вона заснула... Як же мені тепер зрозуміти, чи правда, що Муссоліні повалено?.. Ноги так і підтинаються... Ох, господи! Коли б же то була неправда! *(Хреститься.)* Піду спитаю у крамаря...

Увіходить Віра.

М а ц е в а *(вражена)*. Ах!..

Віра. Доброго ранку, хазяйко! Що, налякались?

М а ц е в а. Доброго ранку. Та ви ж... той... На три місяці до матері поїхали?

Віра. Хто вам про це сказав?

М а ц е в а *(показує головою на Славку)*. А от — дівчина, наша мешканка.

Віра. Ось як... *(Вразливо.)* А не сказала вона вам, що я розвелася з чоловіком?

М а ц е в а. Ні, цього вона мені не говорила.

Віра. Це правда, я поїхала, та в дорозі захворіла й повернулась.

М а ц е в а. Ах, так...

Віра. Чи не землю, часом, цю ніч копала, що так кріпко заснула? (*Сідає й показує на стілець.*) Сідайте, будь ласка.

Мацева (*сідає*). Ох, знаєте, добре, що вернулись.

Віра. А що таке?

Мацева. Ох, люба, таких фашисток, як ось та, не можу я в своїй господі терпіти. Інша річ — ви...

Віра (*ледве стримує посмішку*). Справді? А я й підозри не мала, що вона фашистка...

Мацева. Та ще й яка! Я, каже, обожнюю Гітлера і Муссоліні!

Віра. Серйозно?

Мацева. Слово честі! (*Хреститься.*) Ось вам хрест. (*В іншому тоні.*) Але скажіть, ради бога, чи ж правда, що Муссоліні впав?

Віра. Певно, й фашистську партію розігнано.

Мацева. Так йому й треба! (*Тре собі груди.*) Ох-хо-хох! От радість яка!

Віра. Конфіскують майно... всіх заарештують...

Мацева (*здригається, далі тим же тоном*). Ох-хо-хох! Дуже рада! Так їм і треба.

Віра. Тепер черга за Гітлером.

Мацева. Ох-хо-хох!.. Хіба й він?.. А коли ж?

Віра. Скоро, дуже скоро.

Мацева. Так, так, так... Я так само думаю. Позбутися б цієї собаки! Занапастив Болгарію. Мій чоловік (*конфіденційно*) — великий комуніст, але таїться з цим... Тільки, будь ласка, нікому ні слова.

Віра. Не турбуйтеся. Кому б же то я сказала?

Мацева. Він давно все це передбачав. Рано чи пізно, а переможе Сталін, — каже.

Віра (*іронічно*). Та він зовсім пророк!

Мацева. Аякже... Ви його не знаєте. (*Підлизуючись.*) У вас... чи нема, бува, портрета пана... товариша Сталіна?

Віра. А нащо він вам?

Мацева. Дуже люблю я цю людину. Така мила. Хотіла б мати його портрет в своїй кімнаті.

Віра. На жаль, не маю. Але ж ви знаєте, тепер заборонено вішати його портрет.

Мацева. А хто їх питатиметься? І знати їх не хочу! (*Б'є себе в груди.*) Тепер настав наш час!

Віра. Дивна річ, хазяйко... З якого це часу ви стали такою?

Мацева. Хе... ви мене не знаєте. Я комуністка зроду. Та час, бачте, такий клятущий, що людині й рота розкрити невільно. Позавчора, як вас заарештували, всю ніч з чоловіком не спали... Він охає й кидається з одного боку на другий, я кидаюсь... Матінко моя, кажу собі, й що то з гарненькою жінкою станеться? Виявляється, так тільки для довідки?

Віра. Еге... для дріб'язкової довідки.

Мацева. Ну й слава богу! Слава богу! Нічого... (Встає.) Ви не хвилюйтесь — зараз наш час... Ну так будьте...

Віра. До побачення, хазяйко!

Мацева. Милості просимо до нас. Зовсім не навідується, хіба ж так можна? Завітайте, будь ласка. Я вмію ворожити... на каві...

Віра. Добре, добре, завітаю.

Мацева. Та неодмінно!.. (Виходячи, дивиться з презирством на Славку.) Як міцно спить. Ух, фашистка! (До Віри люб'язно.) До побачення!

Віра. До побачення!

Мацева виходить. Віра йде до кухні, але повертається і йде до другої кімнати. Звідти чути голос Любчо: «Мамо!» Недовга пауза.

За якийсь час показуються голови Віри, Любчо і Раї.

Любчо (з пальцем на губах). Ш-ш... спить...

Зникають. Пауза. Чути стук у двері, стук повторюється дужче.

Славка (злякано схоплюється, хватає ножа з-під подушки й стає біля дверей, ладна захищатись. Входить Нісім). Ах, це ти, Нісіме!

Нісім. Ти жива?

Славка. Як бачиш.

Цілуються.

Нісім. Всю ніч тебе шукав. Не сподівався, що ти тут.

Славка. Ледве відкараскалась. Кого заарештовано?

Нісім. Я сподівався довідатись про це від тебе. Хтось із двох — Йосип чи Микола.

Славка. Думаю — Йосип. Бачила, як пішли за ним.

Нісім. Ти не встигла попередити його?

Славка. Наважалась... але в ту мить мене заарештували.

Нісім. А потім?

Славка. Втекла. Всю ніч ховалась по кущах. І знаєш, хто нас вислідив?

Нісім (здогадується). Той самий?!

С л а в к а. Ага... Я тебе попереджала.

Н і с і м. Хто ж він, цей мерзотник?

С л а в к а. Шкода, що Віра не тут. Вона, напевне, сказала б щось про нього.

Н і с і м. Ми мусимо довідатись, що воно за тип!

С л а в к а. Я добоююсь за інше. Якщо вони встигли схопити Йосипа раніш того, як він побачився з Миколою, вони зможуть замінити Миколу якимось агентом, і тоді... катастрофа неминуча.

Н і с і м. Як так? А пароль?

С л а в к а. Припускаю, що пароль підслухали. Взагалі місце, що ти його вибрав для зустрічі, дуже незручне.

Н і с і м. Хм... *(думає)*.

С л а в к а *(підводить його до постелі)*. Сідай! Про що зараз думаєш?

Н і с і м. Думаю ось про що: кого заарештовано — бог з ним, ще взаємо, йому не допоможен. Але негайно треба попередити солдатів і тих, що вгорі...

С л а в к а. А якщо солдати поїхали?

Н і с і м. Ні, за півгодини розмова телефоном з поручиком. Але треба довірену людину послати з ними. Кого послать?

С л а в к а. Я піду.

Н і с і м. Це мені зв'яже руки. Ти мені саме тут потрібна.

С л а в к а. Ну да, але становище таке, що...

Н і с і м. Знаю.

С л а в к а *(обіймає його)*. Знаєш, коли мене заарештували, перед очима вмить стало все наше майбутнє. І так мені зробилось тоскно, як ніколи... Невже, сказала я собі, не жити більше?

Н і с і м *(обіймає її)*. О, ні! Ми будемо щасливі, Славко!.. Мусимо бути щасливі! Дождемося!

Довгий поцілунок.

В і р а *(увиходить. Побачивши їх, здригається й зупиняється у ваганні)*. Ах, ось у чому справа! Отже, я була справедлива! *(Повертається до них спиною й умисне кашляє.)*

С л а в к а *(здивовано)*. Віро!

Н і с і м. Хіба ви тут?

С л а в к а. Звідки з'явилась?

В і р а. З неба впала. *(Вдається до дітей.)* Ви, діти, лишайтесь поки що там! *(Зачиняє двері. Ущипливо.)* Пробачте, що перешкодила...

С л а в к а (*радо підходить до неї*). Як тобі пощастило звільнитися?

В і р а. Звільнили.

С л а в к а (*обіймає її*). Тільки що?

В і р а. Сьогодні вранці. Дуже швидко й несподівано, як бачите!

Н і с і м. Так і думав.

С л а в к а (*до Віри*). Пробач, представляю тобі товариша.

Н і с і м. Ми знайомі.

С л а в к а. Ах, так... забула, що ти вже тут був.

В і р а (*дещо збентежено, але стримуєчись*). Як же... ти? Хіба одружена?

С л а в к а. Майже, ми заручені.

В і р а. Ах, он як! А я думала, що... Та сідайте, будь ласка.

Сідають.

Любчо розповідає, що ти дуже добре їх доглядала.

Н і с і м. Пробачте, товаришко, але зараз не до розмов. Треба діяти.

В і р а. Може, я заважаю? Ви, здається, якраз почали було діяти? Ха-ха-ха...

С л а в к а (*дещо ніяково*). Молодоці! Ми теж люди, хіба неправда? Годин кілька тому смерть мало не розлучила нас назавсім, назавжди.

В і р а. Звичайно, я жартую... А що трапилось?

Н і с і м. Провал.

С л а в к а. Вчора накрили нас в Борисовім садку. Я вивалась, а заарештували одного товариша... кого, не знаємо.

В і р а. Так. Учора ввечері говорили в дирекції поліції, що спіймано якогось єврея.

Н і с і м. Йосипа!

В і р а. Били його до смерті.

Н і с і м. Гидота, собаки! Вигадали муки, яких і в Дантевськім пеклі нема.

В і р а. Чути було і в нашій келії.

С л а в к а. Певно, все видав?

В і р а. Не думаю. Кілька раз його били. Кажуть, тримався дуже уперто.

Н і с і м. Якби...

С л а в к а. Він славний хлопець.

Н і с і м. Слухайте, товариші. Є якийсь провокатор, що з деякого часу багато нам шкодить. І вчорашній провал — його рук справа.

Віра. Хто ж він такий?

Нісім. Хотіли б і ми це знати.

Славка. Може, ти нам скажеш?

Віра. Я?!

Славка. Так, ти!.. Пригадуєш, одного разу хтось шукав Сімо і приніс Любчо велику плитку шоколаду?

Віра (*здригається*). Ну?

Славка. Ти його знаєш?

Віра. Товариш Ненов... Але ж він ні в якому разі не може бути на підозрі.

Славка. Чому?

Віра. Я цю людину дуже добре знаю.

Нісім. То ще нічого не значить. Напевно, і Сімо знав його.

Віра (*ніяково*). Ні, не може бути!

Славка. Він.

Віра. Ви помиляєтесь, товариші! Запевняю вас! Це хороша і чесна людина!..

Славка. Ану розкажи, який він зовні?

Віра (*ще більш ніяковіє*). Високий, з великим носом, з чорним волоссям...

Славка (*перебиває її*). ...блакитними очима, підстрижені куценькі вусики аля Гітлер, сірий костюм, сірий капелюх... так?

Віра (*хитає ствердно головою, тихо*). Так... Так...

Славка. От!

Нісім. Ясно, це він.

Віра (*надто схвильована*). Але ж це неможливо!

Нісім. Неможливо, а факт. І третього дня, коли нас тут шукали,— теж його рук справа. Не можу лише зрозуміти, як цей негідник пронюхав, що ми прийшли сюди?

Віра (*проводить по чолу*). Заждіть, товариші, заждіть! (*Нахиляється*.)

Славка (*підтримує її*). Що з тобою? Тобі погано? Нісіме, води!

Віра (*приходить до тями*). Ні, ні... не треба. Проїшло.

Славка (*всадовлює її*). Ти не повинна так хвилюватись. Цей мерзотник не перший і не останній.

Нісім. Таких мерзотників багато на світі.

Віра (*виймає повільно з ридикюля носовичок*). Але ж це був такий хороший... товариш... Сімо. (*Затуляє рот хустинкою*.)

Нісім. Ось такі якраз і найнебезпечніші!

С л а в к а. Віро, отямся! Не треба гаять часу. Оці негідники ще сьогодні доберуться до партизанів і викличуть криваву розправу.

В і р а (*зворушена*). До партизанів?!!

Н і с і м. Якщо вони викрили зв'язок — це можливо.

В і р а. А що може трапитись?

Н і с і м. Все. Сімо і його товариші у великій небезпеці.

С л а в к а. А якщо вони довідались, що чотири вантажні машини з нашими солдатами й офіцерами сьогодні виїжджають, то чорт знає, що може трапитись.

В і р а (*встає, дуже схвильована*). Так поспішайте ж, товариші! Поспішайте! Чого стоїте? Чого ще ждете?.. Боже мій!

С л а в к а. Нісіме, ходім!

В і р а. Чи встигнемо? Як це буде?

Н і с і м. Пошлем когось із солдатами.

В і р а. Кого?

С л а в к а. Людину вже визначили.

В і р а. Товариші, прохаю вас, пошліть мене! Я піду!

С л а в к а. Це небезпечно завдання, Віро!..

В і р а. Нехай! (*Крізь сльози.*) Прохаю вас!..

Н і с і м. Але ж вам бракує досвіду. Крім того, товариш Сімо подумає, що... Ні, не можна!

В і р а (*стає несподівано навколішки перед ними і хвитає за руки*). Благаю вас! Покладіть на мене!

Нісім і Славка швидко зводять її.

С л а в к а. Віро, що ти робиш?

Н і с і м. Так не можна.

С л а в к а. Навіщо ти так хвилюєшся?

В і р а. Пробачте... Але ж... Сімо. Його врятувати хочуть... Клянусь дитиною — все зроблю.

Н і с і м. Добре, добре... (*До Славки.*) Нехай. В кого є бажання, той хоч яке завдання краще від усіх розв'яже.

В і р а. Спасибі вам. Зараз можу й їхати.

Н і с і м. Добре. (*До Славки.*) Йду до телефону. А ви трохи посидьте і врозтіч.

С л а в к а. Знаю.

Н і с і м. Передай товаришці Вірі все, про що вона мусить сказати. (*Прощається з Вірою.*) Щасливої путі, товаришко! Привітайте усіх там. Бажаю вам успіху.

В і р а (*тисне сердечно йому руку*). Спасибі.

Нісім виходить.

С л а в к а. Ну, заспокоїлась тепер?

Віра. Ах, якби ти знала, як це мене вразило!

Славка (*бере її за плечі й дивиться на неї випитливо*). Скажи-но мені правду, чи не маєш ти чогось сердечного з... отим?

Віра (*збригається*). Змилуйся, що ти кажеш? Я страшенно приголомшена... Аж ніяк цього не припускала.

Славка. Ти вже пробач, а я припускала.

Віра. Чому?

Славка. Тому, що знаю, що вони вдаються до такої підлоти. Навмисне в'язнуть до деяких наших жінок. За наказом. Начебто закохані, начебто й не знати що. Вона захоплюється, звиряється, а він збирає відомості й те робить, що йому треба.

Віра (*збентежено*). Хіба й це роблять?

Славка. Та ще й як!

Віра (*збуджено*). Я мушу якомога швидше виїхати! (*Відчиняє двері кімнати.*) Діти, йдіть сюди!

Входять Любчо і Рая.

Віра. Любчо, що ти на те скажеш, як я знову залишу тебе на кілька днів одного?

Любчо. Чому?

Віра. Так. Треба.

Любчо. Ну, якщо треба... навіщо ти мене питаєш?

Віра (*до Славки*). Ну, чисто в батька пішов! І до чого ж на нього схожий! (*До Любчо*). А зараз напиши татові листа. Я однесу.

Любчо. Зараз, негайно?

Віра. Зараз.

Любчо біжить до другої кімнати.

Рая. Тьотю любя, а може, й мені написати моєму татові?

Віра і Славка дивляться одна на одну.

Віра (*гладить Раю по голівці*). Напиши й ти.

Славка. Так ви пишіть, а ми підемо в кухню та щось зготуємо на дорогу.

Віра. Треба взяти з собою й білизни передягтися. Мені самій теж треба передягнутись... там, де я провела ці дві ночі...

Йдуть з Славкою в кухню.

Входить Любчо, несе два аркуші паперу і олівець, подає Раї.

Любчо. Ось, пиши на цьому!

Р а я *(бере аркуш, сідає, замислюється й пише)*. Любі мамо й татку...

Л ю б ч о. А ти мовчи й пиши... Заважаш. *(Теж замислюється й пише.)*

Пауза.

Р а я *(у розпучі)*. Ох, не знаю, що й писати...

Л ю б ч о *(не відповідає, пише)*. Хм... Мама повернулась... А ні. Це вийде по-дурному. Сам побачить, що повернулась. *(Продовжує писати.)*

Р а я *(до Любчо)*. Просто привіт і як ваше здоров'я, а що, хіба неправда?

Л ю б ч о. Так. Коротко: як важе здоров'я і...

Обоє продовжують думати і дряпати на папері.

Не йде! Знаєш, що?

Р а я. Що?

Л ю б ч о. Треба зовсім, зовсім коротко.

Р а я. А як?

Л ю б ч о. Так... Пиши! *(Пише.)* Боротьба... триває. Читай!

Р а я *(читає)*. «Тату, боротьба триває». *(Здивована.)*

І оце все?

Л ю б ч о. Все.

Р а я *(сміється)*. Ніби телеграма?

Л ю б ч о. Так. Хочеш теж підписатися?

Р а я. А моему татку?

Л ю б ч о. Цей лист буде для них обох, розумієш? Адже вони вмісті.

Р а я. Добре. *(Підписує листа.)*

Л ю б ч о *(біжить в кухню)*. Мамо, ми готові!

В і р а *(звідти)*. Написали?

Л ю б ч о. Так.

В і р а і С л а в к а увіходять.

С л а в к а. Щодо цього не турбуйся. Сьогодні ж увечері пришлю товариша.

В і р а. Розумієш, все-таки діти! Почнеться бомбардування — для них це ж божевілля.

С л а в к а. Залиш це на мене! Діти, зараз я йду. За кілька днів повернуся.

Р а я. Ми на тебе ждатимемо.

С л а в к а. Ждати не треба. Повернуся, коли зможу. Ну, а тепер до побачення. *(Цілує їх.)* Увечері прийде хтось замість мене. Будете слухатись?

Р а я і Л ю б ч о. Так.

С л а в к а (*до Віри*). Значить, точно о нів на одинадцятку біля трамвайної зупинки коло семінарії.

В і р а. Так.

С л а в к а виходить.

Л ю б ч о. Мамо, скажи татові, щоб рушницю прислав.

В і р а. Яку рушницю?

Л ю б ч о. Він обіцяв мені рушницю прислать.

В і р а. Добре. Скажу. А тепер покажіть, що ви написали?

Л ю б ч о (*подає аркуш*). Ось.

В і р а (*читає листа, дивиться на дітей, знову впивається очима в лист. Обличчя її перетворюється. З нафосом*). Так! Боротьба триває! (*Обхоплює дітей і цілує їх. Виходить.*)

Діти застаються самі, якусь мить лишаються стояти, далі з плачем обіймаються.

Завіса.

ДІЯ ЧЕТВЕРТА

Ліс. Праворуч по схилу амфітеатром порозсідалися партизани, крайні з них губляться в лісі. Навколо високі дерева. Вдалині видно невеличку частину скелястого пасма гір та крайку неба. Ліворуч — урвище, а на підгір'ї — хатина. Перед хатиною грубий дерев'яний стіл, застелений червоним. Коло нього президія в складі трьох — Карамфілов, Сімо і Коцев. Сімо, стоячи, закінчує доповідь.

Сімо. Отже, товариші, настав вирішальний час останньої бійки з фашизмом. Як бачите з директиви, нашій участі в цьому загальному наступі надається велике значення. Ми — авангард борців у цій славній боротьбі. Тепер вам ясні ті умови, в яких ми поведемо нашу боротьбу. Ясні також і ті максимальні зусилля, яких кожен з нас мусить докласти, щоб наша дія змогла б досягти бажаних наслідків. Знову повторюю: перш за все потрібна сміливість, бистрий розум і віра в перемогу. А більш за все — спокій. Спокій, товариші, це таке знаряддя, яким володіють досконало лише справжні борці. Спокій і героїзм. Ними здобуто не одну більшовицьку перемогу. Ними здобудемо й ми перемогу над заклятим ворогом людства — фашизмом — у цій останній і вирішальній боротьбі.

Аплодисменти.

Карамфілов. Товариші! Ви слухали доповідь нашого політичного керівника, товариша Сімо. Після цієї прекрасної доповіді я думаю, що будь-які дебати зайві. Я гадаю, що всі ви погоджуєтесь з думкою партії щодо цього питання. Коли б ми не були смертельними ворогами фашизму, — нас би не було тут.

Голоси. Правильно!!!

Аплодисменти.

Карамфілов. Вважаю ваші аплодисменти за повне схвалення доповіді. Переходжу до повістки дня. Сьогодні, товариші, ми мусимо скоротити нашу художню про-

граму, бо має бути серйозна робота. Слово надається товаришеві Коцеву.

Коцев. Пропоную провести другу бесіду з ленінського вчення по обіді. Товаришу Страхіле, ти готовий?

Голос партизана. Готов!

Коцев. Щодо технічної і бойової підготовки, то начальники окремих груп та підрозділів одержали вказівки і будуть діяти за ними відповідно з планом. Є заперечення?

Голоси. Немає!.. Прийнято.

Коцев. Гаразд. Що ж до художньої частини, то її скоротити до мінімуму. Ідіть же тепер па галявину, а ми продовжимо справу.

Партизани з піснями виходять.

Коцев. Тоді почнемо. Стояне, на лінію, на лінію!

Один партизан встає і починає грати на болгарському народному інструменті кавал спочатку сумпу народну мелодію, а далі танцювальну.

Голоси. Радомирці! Радомирці!

Троє виходять, беруть один одного за пояси й починають бистрий народний танець. Чути вигукування, висвистування, плескання в долоні.

Перший партизан (в екстазі, б'є шапкою об землю). Ех ти, мати наша, земле болгарська! Чи настане коли-небудь і для тебе радість?

Другий партизан. Піддай, Стояне!

Третій партизан. Тримайся, хлопці!

При схвальних вигуках танець закінчується.

Коцев. Слово надається нашим дорогим гостям, товаришам шумадійцям, що втекли з табору.

Аплодисменти.

Четверо чи п'ятеро шумадійців-партизанів встають до кола й співають.

З а с п і в у в а ч

Пшениця колосилась, колосилась, колосилась.
Шумадія втомилаь, втомилаь, втомилаь.

В с і

Шумадія, наша дика, пуна большевіка.

З а с п і в у в а ч

Танк се ближе, Гітлер се не стидже.
Гітлер бега, а Сталін по нього...
Танк наближає — Гітлер тікає.
Гітлер тікає — Сталін його наганяє.

В с і

Пію фашію
Медовіна в Русію.
Пію, що пію —
Сад му петлю на шию.

З а с п і в у в а ч

Бог убил го швабськи цар Бориса
Що раздели два брача рождені...

В с і

Пшениця класіла, класіла, класіла...
Бугарська устала, устала, устала...
Бугарія, наша дика, пуна большевика.

Г о л о с и

Браво!

Аплодисменти.

Партизани починають розходитись то групами, то поодинці. На передньому плані біля столу лишилися Сімо і Карамфілов, провадять розмову. Коцев дає розпорядження. Надходять партизани.

П а р т и з а н. Як нам зробити з провізією, товаришу Коцев? Додати на гостей?

К о ц е в. На всякий випадок додайте кілька порцій. М'ясо лишиться на завтра.

П а р т и з а н. Слухаю.

К о ц е в. А як квасоля, що принесли сокольчани?

П а р т и з а н. Чудова, як масло.

К о ц е в. З неї сьогодні готовили?

П а р т и з а н. Так.

К о ц е в. Ну, гаразд!

Партизан виходить. Коцев іде до Сімо й Карамфілова.

К а р а м ф і л о в (*продовжуючи розмову*). Отже, чого вони хочуть?

С і м о. Хочуть!.. І самі не знають, чого хочуть. Гарний, мовляв, «Вітчизняний фронт», нічого проти нього не маємо, але якщо б можна було обійтись без партизанів, без всякого народного повстання, без визначення — «антифашистський».

К а р а м ф і л о в. Ласкаві які! Небагато й хочуть.

К о ц е в. Чи не про наших, бува, союзничків мова йдеться?

С і м о. Про них.

К о ц е в. Противляться?

С і м о. Не всі. Головним чином група з царського палацу. Без царя не можуть. Погоджуються на боротьбу проти фашизму, але всередині ладнаються до того, щоб урятувати все, що тільки можна, з фашистського.

К о ц е в. Навіть і зараз — після того, як упав Муссоліні?

С і м о. Це було десять днів тому. Зараз наші будуть мати з ними, напевне, іншу розмову.

К а р а м ф і л о в. А я думаю, якщо не притиснути оцих людей до стінки в цей історичний момент, справа не поправиться. Отруєні люди! Нащо їх переконувать? До стінки, щоб особисто відповідали, собаки.

С і м о. Так, здається, воно й буде.

К о ц е в. Дивні люди. Кожного дня події б'ють їх по голові як молотом, а ніяк не схаменуться.

С і м о. А хіба можна з житнього борошна книша спекти?

Входять швидко Микола, Ненов з перев'язаною головою і четвертий партизан.

Ч е т в е р т и й п а р т и з а н. Товаришу Карамфілов, вдарте на сполох!

К а р а м ф і л о в. Чому? Що таке?

Н е н о в (*захеканий, стомлений, ледве тримається на ногах, зміненним голосом*). Хто тут товариш Сімо?

С і м о. Я.

Н е н о в. Маю вам передати... особисто... дуже важливо.

С і м о. Спокій, товариші, спокій. Йди-но сюди, сідай. (*Допомагає йому сісти біля стола.*) Ось так. Хочеш води?

Н е н о в. Ні.

Всі інші одходять набік. Микола розповідає їм про щось дуже жваво.

С і м о (*сідає біля Ненова*). Тепер кажіть, в чому справа?

Н е н о в. Сюди йде військо, товаришу.

С і м о. Військо? Це все?

Н е н о в. Є зрада.

С і м о. Спокій, спокій... Яка зрада?

Н е н о в. Послали мене сказати вам...
С і м о. Хто вас послав?
Н е н о в. Товариш Нісім.
С і м о. Пароль?
Н е н о в. Смерть тиранам.
С і м о. Так... Ну? Що доручено сказати мені?
Н е н о в. Що якась товаришка Славка віддалася поліції, стала агентом-провокатором.
С і м о. Славка?
Н е н о в. Так, Славка.
С і м о. Не може бути!
Н е н о в. Так сказав...
С і м о. Далі?
Н е н о в. Сказав іще передать вам, що сьогодні вранці послано сюди чотири вантажні машини з солдатами проти вас... Збираються вислати сюди й ще... Вживіть заходів... як тільки появляться...
С і м о. Зажди, зажди! Звідкіля це він знає?
Н е н о в. Цього він мені не сказав. Передали йому.
С і м о. Далі? Хм...
Н е н о в. Ми бачили солдатів. Вони їхали по шосе. Тому-то й поспішили попередити вас...
С і м о (до Карамфілова). Йдіть сюди! Як ти дивишся на цю справу?
К а р а м ф і л о в. Те саме каже й Микола... Їдуть солдати. Досі посилали тільки поліцію... Враз — солдати. Дивна справа!
С і м о. Саме так.
М и к о л а. Вірно, вірно, товариші. Я їх бачив... А товариш весь час бігав і кричав: «Треба поспішати, треба їх попередити».
К о ц е в. Де вони зараз?
М и к о л а. Напевно, вже близько... може, біля кантона...
Н е н о в. Зараз же треба влаштувати засідку і перебити всіх до одного.
С і м о (оглядає його). А з тобою що таке, товаришу, трапилось?
Н е н о в. Стріляли за мною.
С і м о. Хто?
Н е н о в. Агенти. В Борисовім садку.
М и к о л а. Перед тим, як зустрітись, я почув постріл. Якраз тоді його викрили й стріляли... Ледве втекли...
Вбігає другий партизан.

Другий партизан. Товариші! Варта бачила чотири вантажні машини з солдатами, що їдуть сюди.

Ненов (*нерво*). От!

Карамфілов. Справа стає серйозною. (*До Сімо.*) Я йду. (*До Коцева.*) Ти станеш на правій дільниці. Спіши і розпорядись не стріляти без мого наказу. (*Виходить.*)

Ненов (*ще в більшому збудженні*). Не так, не так... Треба стріляти в них, і то зараз же.

Сімо. Спокій, спокій, товаришу! Не можна ж так. Ти надто вже нетерплячий. (*До Коцева.*) Ти йди!

Коцев (*до партизанів*). За мною! (*Виходить з ними.*)

Сімо (*заряджає рушницю*). Щодо Славки все ще ніяк не може повірити.

Микола пильно дивиться вдалину.

Ненов. Чого ж там дивуватися... Зараз чоловік рідному батькові не може йняти віри.

Сімо. Батькові — так, а їй? (*Вдивляється в нього.*) Начебто я вас десь бачив? Голос знайомий.

Ненов (*схиляє голову*). Можливо, а я вас вперше бачу.

Вбігає Коцев.

Коцев. Йдуть! Готуйтеся!

Сімо. Де вони?

Коцев. Сюди прямує невелика група — певно, для переговорів.

Ненов. Хочуть обманути вас. Не йміть віри. Стріляйте!

Коцев (*до Сімо*). Ти побудь з новим товаришем тут. Слідкуйте в цьому напрямку. На випадок небезпеки подайте сигнал.

Сімо. Гаразд. А якщо почнеться бійка, в ту ж хвилину йду до вас.

Коцев. Ти, Миколо, зо мною.

Обидва виходять.

Сімо (*в руці рушниця, бере за руку Ненова й ідуть до місця, що вказане було Коцевим*). Сюди, товаришу, сюди. Та ти чогось тремтиш?

Ненов. Ах, ні...

Сімо. То напочатку лише буває трохи страшно, а далі звикаєш. (*Присіли.*) Як тебе звать?

Ненов. Костов. Ах, пробачте! Спихвату забув документи вам дати. (*Подас їх.*) Звольте.

Сімо (*роздивляється їх*). Так, все справно. Ви єврей і ваше справжнє ім'я — Йосип, так?

Ненов. Так.

Сімо. Словоскладач? Наборщик?

Ненов. Так.

Сімо. Гарзд. (*Подає йому частину листів, а другу рве на клатгі.*) А зараз поглянем, що там робиться. (*Одходить і, лежачи на животі, дивиться в бінокль.*)

Ненов (*неспокійно*). Бачите що-небудь?

Сімо. Нічого не помітно.

Ненов. Але ж чому наші не стріляють? Вони нас переб'ють.

Сімо (*сміється*). Ти так гадаєш?

Ненов. Та їх чотири машини.

Сімо. А нас чотириста чоловік.

Ненов. Чотириста?

Сімо. А може, й більше! Це неважно. Мені просто шкода солдатів... свій же народ.

Ненов (*здрігається*). Як так «свій»?

Сімо (*вдивляється в нього допитливо*). Скажіть мені краще, як там справи вашої секції? (*Дивиться в бінокль.*)

Ненов. Якої секції?

Сімо. Вашої... словоскладянської. Ви ж словоскладач?

Ненов (*здогадуючись*). Ах, так! Добре.

Сімо (*продовжує дивитися в бінокль*). А як ви задоволені діяльністю Манолова?

Ненов (*з утрудненням*). Та він... власне нічого... робить своє діло.

Сімо (*здрігається*). Ах, так!

Ненов. В чому справа?

Сімо (*стримано, подає йому бінокль*). Погляньте. Ніби хтось там ворухиться коло дерев. (*Ненов бере бінокль і дивиться. Сімо несподівано і хвацько зрива пов'язку в нього з голови.*) Ненов! Ах ти ж гадино!

Обидва швидко вскакують. Ненов устигає першим схопити рушницю, але Сімо намагається вихопити її. Сутичка. Чути постріл.

Негід... (*Падає.*)

Ненов швидко зникає в кущах. Підбігають партизани, потім Коцев.

Перший партизан (*вбігає*). Що таке? (*Помітивши Сімо.*) А, Сімо! (*Схиляється над ним.*)

Другий партизан (*вбігає*). Хто стріляв?

Перший партизан. Сімо забито!
Другий партизан. Сімо! (*Навколишки.*) Хто ж?
Невже солдати?

Перший партизан. Ні, стріляли тут.

Коцев. Що тут коїться?

Перший партизан. Ось... убито.

Коцев (*вражений*). Хто? (*Швидко мацає його пульс.*)

Ах, мерзотники! Чия ж це справа? Хто тут з ним був?

Перший партизан. Не знаю. Коли я прийшов,
застав його самого — нікого не було.

Коцев. Заждіть! Це він! Де він, той новий?

Другий партизан. Напевно, він...

Коцев (*кличе*). Микола!

Входить Микола.

Де новий?

Микола. Липався тут. (*Побачивши груп Сімо.*) Забитий?

Коцев. Як бачиш!

Микола. Той?

Коцев. Так. Хто ж інший? Хто тобі передав цього
типа?

Микола. Як завжди, тим же способом.

Коцев. Він перев'язаний до тебе прийшов?

Микола. Ні. Втікав. Тільки що за ним стріляли.
Кров юшила з обличчя.

Увіходить санітарка й підбігає до Сімо.

Що там робиться!

Коцев (*піднімає перев'язку*). Ось його перев'язка.

Перший партизан (*розглядає її*). Та це ж фарба,
товариші!

Коцев. А й справді! Фарба! Живого чи мертвого,
а приведіть сюди цього негідника!

Партизани кидаються в різні сторони.

(*До Миколи, який хоче йти з ними.*) Ти залишся. (*Сувро.*)
Тобі відомі наші закони. Розмова наша коротка.

Микола. Що?

Коцев. Кажі відверто: чи не приклав ти своїх рук
до цієї справи?

Микола (*конвульсійно*). Коцев, думай, що говориш!
За кого ти мене маєш?

Коцев. Без сантиментів. Відповідай на запитання.

Микола (*рішуче*). Ні.

К о ц е в. Гаразд. Побачимо. Допоможи.

Піднімають Сімо й кладуть його на стіл.
Вбігає партизанка.

П а р т и з а н к а (*радісно*). Наші! Наші! Солдати наші!.. Урр... (*Помітивши труп, злякано.*) Ах, що це?

К о ц е в. Біжи й передай командирові, що Сімо вбито. Партизанка стоїть вражена, не насмілюючись зрушити з місця, потім враз кидається до Сімо.

Ех, друже!.. Ах, гадюки! (*Поправляє йому голову.*)

М и к о л а (*надто схвилюваний*). Товаришу Коцев!.. Прохаю покарати мене найсуворішим способом.

К о ц е в. За що?

М и к о л а. За те, що не був достатньо обачний. Ні, я собі цього не можу подарувати.

К о ц е в. Ти його перев'язав?

М и к о л а. Ні.

К о ц е в. А хто?

М и к о л а. Він сам... йшов за мною на певній віддалі. Не помітив навіть, коли він наклав собі перев'язку.

К о ц е в. Хм...

М и к о л а. Але ж як я міг не помітити, що то була не кров?.. Ось в чому моя провина.

К о ц е в. Ти не хвилюйся наперед. Побачимо.

Увіходить Карамфілов і кілька партизанів.

К о ц е в. Ось як ми зустрічаємо товаришів!

К а р а м ф і л о в. Як це могло статись?

К о ц е в. Той падлюка... новий... Видно, що його навмисне було послано.

К а р а м ф і л о в. Гарна тобі справа! А як же це йому вдалося?

К о ц е в. В тім то й річ.

Увіходять партизани й ведуть Ненова з пов'язаними за спиною руками. Другий партизан несе рушницю Сімо.

П е р ш и й п а р т и з а н. Ось він.

К о ц е в. Де його зловили?

Д р у г и й п а р т и з а н. Не встиг і стрельнуть. Сховався в душло.

К а р а м ф і л о в. Ах, ти ж, собака скажена! Говори, хто тебе послав?

Ненов мовчить.

Говори, негіднику! Тепер уже нічого мовчанкою не ви-
граєш!

Поволі сходяться партизани й закривають тіло Сімо.

К о ц е в. За чим наказом ти сюди прийшов?

Ненов мовчить.

Ч е т в е р т и й п а р т и з а н. Кажі! Бо як схоплю те-
бе за горлянку!..

Н е н о в. Розв'яжіть руки, все скажу.

К а р а м ф і л о в. Розв'яжіть йому руки!

Партизани розв'язують йому руки й стають з рушницями в нього
ззаду.

Н е н о в (коли починає говорити, непомітно для при-
сутніх, які його слухають, наближається військова делега-
ція в супроводі партизанів. На чолі делегації — Віра. Вони
стають ззаду партизанів. Віра, побачивши Ненова, здри-
гається, але швидко опановує себе, відходить назад і уважно
слухає). Ніхто мене не послав. Я прийшов сам. Не бачу
глузду для брехні і тому розповім вам відверто всю історію.

К а р а м ф і л о в. Говори.

Н е н о в. Але, сказавши «сам», я висловився дуже не-
точно. Випадок цей особливий.

К о ц е в. А ти висловлюйся точно.

Д р у г и й п а р т и з а н. Коротко! Коротко!

К а р а м ф і л о в. Заждіть, товариші. Дайте йому ска-
зати!

Н е н о в. Я перед смертю, отже, нічого мені притаю-
вати. Ви мусите знати правду. Послала мене дружина
Сімо...

Загальне зворушення, здивування. Голоси: «Дружина Сімо!»

Так, я — її жертва.

Віра, спалахнувши, хватає несподівано рушницю у другого парти-
зана, яка є рушницею Сімо.

К а р а м ф і л о в. Що ти цим хочеш сказати?

Н е н о в. Вона мене послала вбити Сімо — він нам за-
важав.

В і р а (з криком). Брехун гідотний! Вбивця!..

Загальна увага звернена до Віри. Ненов скористовується з цього,
пхає одного з партизанів і поривається назад, та не спромігся
й двох кроків ступити, як упав, забитий Вірою.

Ах! Собака! (Вся стенається від хвилювання.)

П е р ш и й п а р т и з а н. Подруга Сімо!

К а р а м ф і л о в. Заспокойтесь, товаришко, заспокойтесь! Вам доведеться побачити дещо іще більш тяжке. Тільки приберіть себе до рук.

В і р а (*випростується*). Знаю вже... Ох! Знаю! (*Всі відходять так, що відкривається тіло Сімо. Віра підходить до нього*). Ох, Сімо! (*Віра, ридючи, кидається до тіла Сімо. Її піднімають. Партизани й офіцери беруть на «жараул». Віра повільно стає коло голови Сімо. Згодом випростується.*) Товариші! Я в усьому винна. Відчуваю свою провину і прохаю вашого революційного суду. Прохаю ще про таке: оцю рушницю (*підносить рушницю Сімо*) передайте нашому синові Любчо. (*Цілує Сімо в чоло.*) Прощай, Сімо! Запізnilась! Дуже запізнилась!.. (*Падає навколiшки біля тіла.*)

П е р ш и й п а р т и з а н (*вбігає*). Товариші, солдати йдуть!

З'являється військо на чолі з поручиком.

П о р у ч и к. Товариші партизани! Я приніс вам бойовий привіт од усіх чесних бійців нашої рідної армії! Всі доблесні сини нашої Вітчизни боротимуться до останньої краплини крові, аж поки не покладуть край кривавому фашизмові! Смерть фашизму!

С о л д а т и й п а р т и з а н и. Свободу народові!

В і р а (*хватає і підносить догори рушницю Сімо*). Боротьба продовжується!

Завіса.

Никола Фурнаджієв

НАВЕСНІ

Сьогодні небо синє-синє,
і білі хмари, й пар землі...
Курликання з-під неба лине:
летять ключами журавлі...

А свіжа прохолода віс
ген звідти, де гора стоїть.
І степ хвилює, й далеч мріє,
і зелень ніжно майорить.

Земля, збудившись, прокладає
стежки свої там, де поля,
а наді мною вітер грає —
аж крилами шумить, гуляє.

В мені ж так серце б'ється, б'ється,
мов чуда світлого все жде.
Я бачу: вся земля сміється —
весна іде, весна іде.

ПРИВІТ З УКРАЇНИ

Були ми ще й в селі на Україні —
в Демидові. Вже день до сну збиравсь,
і березневі сутінки — аж сині —
знялися над селом. Туман прославсь...

З людьми прощаємось і раптом чуєм —
в повітрі голос дзвінка прокотивсь:
— Я ж визволяв їх! Друзі, як здрастуйм?
За вашу ж землю я з фашистом бивсь!

Чекайте! — й підійшла до нас людина,
рум'яна вся, в очах ще й іскорки,
у мокрих чоботищах по коліна,
з шершавою долонею руки.

— Привіт братам я прошу передати!
— Передамо! — дала машина хід.
І попливли повз нас і люди, й хати,
лиш визволитель нам махав услід...

Назустріч вітер знявсь,— перекидався,
у мерзлім лісі в деревах дзвенів...
А вдалині десь Київ показався
і мерехтіли Приорки вогні...

Ну ось — вітри ущухли стоголосі,
Дніпро вже зліва нам явив свій вид.
Здавалось: там десь в темряві ще й досі
наш визволитель все махав услід...

Це твій привіт був, Україно мила!
Його ми довго будем пам'ятать.
Ти ж нас так тепло, радісно зустріла
й від себе не хотіла відпускать.

ПЕРЕД ЛЕНІНИМ

Мов вічністю повіяло в окбі,
коли хвилина та до нас прийшла.
У Мавзолей ми сходили поволі
по чорній сходинці, що вниз вела.

Ізбоку прапори. В вінку розквітла
червона суцвіть, буйнії квіткі.
І от вже залило нас море світла,
що осіяло світ весь на віки.

Перед тобою — Ленін спить. Повіки —
мов дивляться. Отак безсмертні сплять.
Бо ж риси їх (хоч спокій і великий) —
від дум вогнєнних чуйно тримотять...

А перед ним — у тиші, що лунає, —
тече потік народної ріки.
Щораз Вождя обличчя відбиває
грімкого віку сяйні блискавки.

Те сяйво завжди грітиме людину,
бо ж серце він народу відчував.
Ти в Мавзолеї був лише хвилину,
здалося ж — ніби довго там стояв.

Виходимо. Нам в б'огах сніг біліє.
А ген, — прозора де в блакиті путь, —
над Крémлем легко прапор віє, —
і гуркотом майдани оддають...

А димарі — там, за Москва-рікою, —
у небо встали всі, як у політ.
Не спить країна Леніна! Рукою
невтомною народ будує світ.

Єлисавета Багряна

ПІСНЯ

Пастушком хотіла б я бути,
пастушком на Пірин-планині!
Гонила б я увечері отару
через пиринські верхів'я,
на свою сопілку узорну
все грала б та прислухалась,
як приграє мені отара
мідними дзвіночками своїми,
а внизу десь підтягує Гласна
у триста голосів своїх різних...
Гукнула б я з Оленячого верхів'я,
та гукнула, щоб аж мені стало легше:
— Слухайте ви, піхти віковії,
слухайте ви, біле каміння,
слухай ти, Пірин-планино!
Ой ти ж усього багато чувала,
та ще більше мовчала...
Хоч ви одгукніться до мене! —
Ти — батько мій, Пірин, ти — моя мати,
ти — сестра, Пірин, ти — братик,
ти — перше моє кохання сумнеє.
Ой ти ж мене зараз саму залишила
без коханого скитатись, зозулею кувати,
велике своє виплакувати горе...

ПРАВНУЧКА

Ні старих портретів я не маю,
ні фамільних книг в роду моїм,
заповітів прабатьків не знаю,
ні облич із поглядом крутим.

Бо в мені бурхає кров нерівно,
кров, що волю над усе коха.
То вона мене все будить гнівно,
до кохання кличе, до гріха.

Мо', колись прабаба в гріх упала:
вдягши шаровари, вийшла в млі
й ночі темної з чужим тікала —
із коханим з іншої землі.

Кінський тупіт — аж пітьма лунала! —
гнався слідом — все сюди, сюди...
Врятував обох їх від кинджала
вітер, що засипав всі сліди...

Може, я тому й люблю простори,
степ і тупіт од копит у ніч...
Гей, як візьмеш ти коня у шори —
тільки вітру свист, і свист, і клич!

Я життю буваю непокірна,
сила вже така в мені буя!
Я ж дочка твоя — навіки вірна,
люба земле рідна ти моя!

СВІТЛА РІЧНИЦЯ

Рік сімнадцятий. Жовтень. В дозорі
ви всі. Руки стиснувши, встали
й штурмом вторглись в історію,
хоч самі в халупах зростали.

Зачервонилось ясно в зеніті
над життям, раптом збудженим строго.
Нова ера зіходить у світі
на очах всього людства старого.

Ти, велика, свята Революціє,—
ти з-під гніту звільнила людину!
Кам'яні збунтувала ти вулиці,
кожне місто, село й полонину...

Шлях чудесний, народи, пройшли ви,
(ви ж на Леніна голос озвались) —
до радянських людей, до щасливих,
до творців, що в труді гартувались.

А над нами — о, що він накоїв! —
війни вихор промчав по дорогах...
В урагані і мін, і набоїв
ваша змога — всьому перемога.

Славно ж ви — у відновлення пору —
у роботу викидаєтесь щиру,
щоб піднести — та високо ж вгору! —
прапор волі, братерства і миру.

Славне свято твоє — ця річниця, —
кривне свято, Радянська людино!
Твоя істина — сонячнолиця,
що планету осяяла стійно.

Пабло Неруда і Павло Тичина у президії урочистих зборів, присвячених 150-річчю з дня народження О. С. Пушкіна. 1949

ХРИСТО БОТЕВ ПОЕЗІЇ

*З болгарської переклав
Павло Тичина*

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО
ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ
КИЇВ — 1949

Титульна сторінка збірки поезій Христо Ботева у перекладах
Павла Тичини

Никола Вапцаров

* * *

Немилосердна боротьба, жорстока,
як звать її, — епічна. Аж до гроба.
Я впав. Другий замінить знов — до строку.
І що тут може значити особа!

Ось розстріл. Сточать хробаки — до гною.
Такі всі прості ці слова, логічні.
Та в бурю, мій народе, я з тобою,
бо полюбив тебе на віки вічні.

—

ІЗ ПОЕМИ «ЛИСТ»

Я впевнений,
як в тім, що світ світає:
ми й крізь льоди проб'ємся головою.
І сонце —
там, де горизонт,
ширяє,—
о так! Наше яскраве
сонце
спалахне над тьмою.
І хай мені, мов метелику,
те сонце
спалить крила,
обпалить до краю,—
не прокляну його,
бо живий огонь цей,
крім того ж, я добре знаю,
що і все вмирає.
Але померти в той час,
коли льоди скресають,
коли земля
звільняється
від бруду
і до життя мільйони воскресають,—
це пісня,
так, пісня за щастя люду.

ВІРА

Я дихаю — ось я,
в роботі
живу я.
В рядках поетичних
(вони ж мов колосся)
увесь розкриваюсь,
як вірші пишу я.
В життя я дивлюся,
в життя увіходжу,
з ним строго борюся,
оскільки я можу.

З життям я змагаюсь,—
ненавиджу, може?
чи, мо', одвертаюсь?
Не схоже. Не схоже.
В лабетах життя я.
Мені ж, поки вмру я,
все пісня оця:
життя так люблю я!
Життя так люблю я!

Скажімо, ось зараз
мене
повісити мають,—
спитають:
«Чи хочеш пожить в цій хвилині?»
Й я крикну ту ж мить:
«Зніміть!
Зніміть!
Скоріш одпустіте
віршовку, злочинці!»

Заради Життя —
на все я одважусь!
Злетів би
у небо я в пробній машині —
туди, де планети,
в ракеті б
я врізавсь
в простори
у сині.

Бо я відчував би
душевне тремтіння,
що там,
угорі,
все небо блакитне.
Бо я відчував би
від того тремтіння,
що серце аж квітне,
що сам я — горіння.

А хай на зернину
зменшитé мою волю
й чистоту серця обр́аних
(а цим же й сильна моя віра),—
ревіння від болю,
ревіння від рани
почуєте
пантери-звіра.

Тоді вже зі мною
погане диво:
як віру я втрачу —
я жить перестану.
Скажу вам ясніше,
скажу вам правдиво:
як віру я втрачу —
н і ч и м тоді стану.

Може, ви хочете
убить мою віру
в майбутні ті дні
у щасливі?
Ви напророчите!
Надто ви мудрі...

Убить мою віру
в те,
що кращими ж будуть
люди
й саме життя любомудре?

А як же вб'єте ви? Скажіте!
Кулями, може? Цікаво!
Таке й говорити
не варто. Йй-право!

Віра моя броньована:
в моїх грудях їй жити.
І бронebійних патронів
проти неї
ще нікому не вдалось відкрити.
Не вдалось відкрити!

Крум Велков

МИ ПЕРЕМОЖЕМО

Ми — вільні, дужі і здорові,
та ще таїться лютий звір.
Так будьмо ж ми наготові:
ми переможем — тільки вір!

Від ворогів — умінням вищим —
очистимо країни шир.
Як вдаримо — гидоту знищим:
ми переможем — тільки вір!

Ще вчора ми були рабами,
та ворогам наперекір
ми кріпнем! Правда з нами!
Ми переможем — тільки вір!

Фашисти нас не залякають.
Безстрашні ми! В нас бистрий зір!
Поглянь — уже ж вони тікають:
ми переможем — тільки вір!

Б'ємось за тебе ми, Вітчизно,
за те, щоб був у світі мир.
На ворога удармо грізно:
ми переможем: тільки вір!

Орлин Василев

ТРИВОГА

Драма на 3 дії

ДІЙОВІ ОСОБИ

Вітан Лазаров — майор запасу, накульгує.

Райна — його дружина.

Лілі — його дочка, піаністка.

Борис — його син, підпоручик.

Сава Величков — чоловік Лілі, архітектор.

Славка — прачка, колишня вчителька.

Бойко — її син, студент-медик.

Дія відбувається в Софії в 1941—1944 рр.

ДІЯ ПЕРША

Житлова кімната за магазином-пральнею Славки (якщо дивитися з боку вулиці). Посередині, в глибині стіни — двері до магазину. Коли двері розчинені — видно навпроти другі двері, що ведуть із магазину на вулицю; на них — попереджувальний дзвінок. По обидва боки від зовнішніх дверей краєчком видніють внутрішні полиці, а від цього боку, від глядачів — частина великого стола, пристосованого до прасування.

Ліворуч від стіни: вікно до внутрішнього глухого дворика, за яким видно стіну сусідньої будови. Перед вікном застелений білою великою хусткою стіл, на якому навалено купи книг, а також стоїть портрет Пастера в настільній рамці. Коло стола, на маленькому столику — радіо; за ним ліжко, закрите з боку магазину замість ширми пістрявою завісою.

В глибині стіни — ліворуч од дверей — друге ліжко. Праворуч од дверей комод з розставленими на ньому портретами. Поміж дверима й комодом — прибита до стіни простенька вішалка, на стіні портрет Бойкового батька — в стилі революціонерів початку першої світової війни.

Праворуч стіни: в кутку — велика бляшана піч з котлом; ближче до глядачів, під стіною — ночви на низеньких козлах, а коло них — менші ночви, тази, кошик для білизни, рами із забитими в них гвіздочками, на яких прикріплюються під час прасування занавіски й покривала; протягнуті мотузки з розвішаною на них білиною; електрична праска з шнуром, інші речі пральні та речі хатнього вжитку.

Під час того, як завіса підноситься, Славка пере білизну. Чути дзвінок.

*С л а в к а (поспішно витирає від мильної піни руки).
Зараз! (Відчиняє двері.)*

Увіходить Б о й к о.

А, це ти!

Б о й к о (на ходу цілюючи матір). Здрастуй, моя непосидо!

С л а в к а. Здрастуй... Де ж це ти так довго барився? Я вже стала була хвилюватись.

Б о й к о. Навколо міста мандрівочку робив. Стародавні греки називали це марафонським пробігом. Ну й мені довелось пробігатись по всіх вулицях Софії. Ледве на ногах тримаюсь...

С л а в к а (*усміхаючись*). Такий молодець, та вже вто- мивсь! Ну що, хоч даром бігав? Встиг підшукать квар- тирю для Сави? Є щось підходяще?

Б о й к о. Квартир багато, а от підходящої, то... (*зни- зує плечима*) підходящу квартиру можна знайти хіба що в палаці.

С л а в к а. У якому це палаці?

Б о й к о (*серйозно*). У палаці царя Бориса.

С л а в к а. Бойку!

Б о й к о. Ну а що ж! Як тільки його величності стало відомо, що нашого геніального архітектора, комуніста Са- ву Величкова та почала переслідувати поліція, він зараз же дав команду послать свого обергофмаршала до Централь- ного Комітету партії. Той туди явився та й каже: «Ви, товариші, будь ласка, не хвилюйтесь! Його величність зво- лив наказати виділити для вашого шановного конспіратора Сави щонайкращі апартаменти»... (*Резоче.*)

С л а в к а. Що це ти в мене сьогодні такий весе- лий?

Б о й к о. Сміюсь, щоб не заплакати, як казав колись великий французький письменник Бомарше. (*Кивнув на те місце в підлозі, де великими почвами замасковано вхід до льогу.*) Сава тут?

С л а в к а. А де ж йому бути! Удосконалюється в дру- карському мистецтві. А ти чи не бачив часом Лілі?

Б о й к о. Ні. Бачив тільки садівника Лазарових, дядь- ка Василя, більшовика.

С л а в к а. А хіба Лілі ще й досі не випустили?

Б о й к о. Як бачиш. Хоча й обіцяли. Старий Лазаров ночами не спить — знесилився вже зовсім, все гадає, як би ото дочку звідти визволити.

С л а в к а. Уявляю собі! Майор запасу гвардії його величності!.. Зять конспіратор, дочку заарештовано... Хо- роший «Земний рай!» — що й казати.

Б о й к о. Просто з глузду старий з'їхав. До прем'єр- міністра ходив просить, самому царю хотів писати...

С л а в к а. А його дружина Райна як там себе почуває?

Б о й к о. О, та від плачу як тень ходить.

С л а в к а. Така вона й завжди була. Іще колись, як разом з нею вчителювали, приїде, було, інспектор чи хто там на ревізію, то вона вже й плаче; або признається їй хто-небудь у коханні — знову в сльози. А цей майор, то вже й зовсім нанівець її звів... (*Помовчавши.*) Знайшли у них що-небудь під час обшуку?

Б о й к о. Нічогісінько. Сава не з таких, щоб ждати, поки поліція рознесе йому квартиру... Щоправда, книги забрали.

С л а в к а. Ну що ж! Нехай просвіщаються.

Б о й к о. Постукаю йому, що я тут... *(Підходить до ночов, стукає в підлогу.)*

Пауза. У відповідь ізнизу чути два глухих удари.

Два рази!

С л а в к а. Значить, іще не закінчив.

Б о й к о. «Архітектор в підземеллі», «Таємна друкарня під ночвами пралі!» Чим це не заголовки для пригодницьких романів. Ось тільки чи знайдуться в Болгарії такі письменники, щоб оспівати всі ці чудеса!

С л а в к а. Смійся, смійся. От побачиш — який згодом друкар з нього вийде!

Б о й к о. Ану да! Аби тільки не задихнувся до того часу.

С л а в к а. Хіба там так небезпечно? Душник же є.

Б о й к о. Душник! Гроб з витяжною трубою!.. *(Звертається до портрета Пастера.)* Товаришу Пастер! Поясніть, будь ласка, оцій неосвіченій жінці, яке величезне значення для людського організму має чисте повітря...

С л а в к а *(сміється)*. Слухай-но, освічений мужу, дай ти спокій своєму Пастеру, а берися краще розвішувати занавіски.

Дзвінок. Зовнішні двері одчиняються й до магазину увиходить якась людина. Славка швидко виходить до неї і зачиняє за собою внутрішні двері. Бойко насторожено прислухається, далі підходить до столика і включає радіо. Лине проста легка весела музика. Бойко знімає з вішалки фартух і, надівши його, починає натягувати на рамки занавіски.

Б о й к о *(в бік портрета)*. Як на мене глянув!.. Але ж це є пральня, а не операційний зал, товаришу Пастер, звичайнісінька собі пральня.

С л а в к а *(повертається; в руках у неї купа випрасованої білизни)*. Клієнт... По білизну приходив. *(До Бойка, з острахом.)* Обережніше! Це ж тобі не що-небудь, а мереживо. Порвеш, так що тоді?..

Б о й к о *(пустотливо, вдаючи серйозний тон)*. А що ж, — порву, то й заплачу.

С л а в к а *(йому в тон)*. Аякже! Від тебе діждешся!

Б о й к о. І заплачу... звичайно, з твоїх капіталів.

С л а в к а. Іч який ти ласий до моїх капіталів!..

Б о й к о. А що хіба? Не заслужив, скажеш? Котрий вже рік ти й копійки мені не платила. А скільки я зробив економії для тебе!..

С л а в к а. Ой-ой-ой!.. То це ти ще, чого доброго, в охорону праці поскаржишся?

Б о й к о. На все піду, якщо по-доброму не домовимось.

С л а в к а. Таке сказав, що мені з тобою і розмовляти страшно.

Б о й к о. То вже така доля батьків: зробиш з дитини невдачу, ну то й бійся.

С л а в к а. А хіба я не старалась зробити з тебе лікаря? А що тебе виключили з університету, то в цьому я не винна.

Б о й к о. Ти не винна? А хто ж з мене зробив комуніста?

С л а в к а. Це зовсім інша річ.

Б о й к о. Як так — інша? А завіщо ж мене з університету виставили? Хіба не за це?

Всю цю розмову, як і подальшу, Славка і Бойко провадять в жарливо-іронічному тоні.

С л а в к а. Ну, цю справу можна іще направити: ось візьми та й подай заяву про прийняття до фашистської партії. Вони з тебе не те що лікаря, — професора зроблять.

Б о й к о. А я вже професор! (*Удаючи поважного вигляду.*) М-да... Панове! Іще з часів великого й премудрого Пастера ми знаємо про існування таємничих і невидимих мікроорганізмів (*дивиться на портрет і шанобливо укланяється йому*), яких називають бацилами. От одна з них, — звати її по-простому «червона бацила», а якщо вжити науковий термін, то — «бацилус більшовикус», так оця, кажу, бацила справляє могутній і незгладний вплив на особисту й соціальну поведінку людини...

Славка сміється.

Прошу шановну аудиторію поводити себе серйозно! (*Сам теж не витримав — зареготав.*) Ну дак от. Я й кажу. Якщо така бацила, не дай ти бог, проникне у мозок людини — даремна річ чекати від такої людини, щоб вона та подала заяву про прийняття до фашистської партії. Це абсолютно безнадійно.

С л а в к а (*показуючи на портрет свого чоловіка*). Ось до кого треба тобі звертатися з такими претензіями, до твого батька.

Б о й к о. Розумію. Спадкова хвороба! *(Сміється.)* Та певно, мамо, і ти тут не без гріха.

По радіо передають позивні, які звичайно бувають перед німецьким воєнним зведенням. Бойко виключає репродуктор.

С л а в к а. Нащо ти?.. Включи, послухаєм.

Б о й к о. А що ж там слухать? Чергову брехеньку головної квартири фюрера про те, що з п'яти тисяч російських літаків збито, мовляв, уже десять тисяч.

С л а в к а. Та не жартуй... *(Включає репродуктор.)*

Г о л о с д и к т о р а. ...Берлінські війська швидко наближаються до Москви. Авангардні частини уже навіть неозброєним оком бачать вежі Кремля...

Славка слухає похмуро, зосереджено. Після слова «Кремля» Бойко різким рухом повертає вимикач.

Б о й к о *(стиснувши кулак)*. Наступають!

С л а в к а. Наступають.

Б о й к о. Мамо! Скажи мені... Ти віриш, що Москва витримає німецький натиск?

С л а в к а. Вірю, Бойко! Там же Сталін. Він не віддасть Москви — серця всього світу.

Б о й к о. Сталін!.. Знаєш, мамо, я ще ніколи так гостро не відчував, як відчув оце зараз, що я — воїн... боєць великої сталінської армії... І я клянусь...

С л а в к а *(схвильовано)*. Хлопчику мій! Ти в мене завжди був такий... невгамовний... *(Гладить його по голові.)*

Б о й к о. Мамо! Що ж це ти... сльози?

С л а в к а. Нічого, сину... Дуже вже ти нагадав мені твого батька. *(Витирає сльози.)* І він так само ж у двадцять третьому році поклявся був... як оце й ти... урочисто: «Коли партія закликає народ до повстання — ми всі як один повинні виконати свій обов'язок»... Постояв з хвилинку біля твоєї постелі, поцілував тебе та й пішов... Пішов, щоб більше ніколи вже не вертатись...

Б о й к о. Годі, ну годі, мамо!

С л а в к а. Не буду...

З-під низу чути три удари. Вони повторюються ще раз.

Б о й к о. Відгукнувся!

С л а в к а поспішно йде до магазину. Бойко, посміхаючись, стукає закаблуком у відповідь Саві двічі — кожен раз по три удари, потім відсовує козла з ножами й насторожено дивиться на двері. Чути, як відчиняються і зачиняються вхідні двері; чути звук ключа при замиканні дверей. С л а в к а повертається.

С л а в к а. Тепер — спокійно. Відчиняй!

Б о й к о *(бере ніж і підіймає ним ляду в підлозі. Далі знімає плаский, виповнений піском і точно підігнаний до ляди ящик з ручкою посередині — свого роду глушитель звуку, потім нахиляється над отвором)*. А ну виходь, мученику! Живо!

С а в а *(появляючись із отвору)*. Ух! Мало не задихнувся.

С л а в к а *(підходячи до Сави)*. Давай сюди! Мужчини хіба мають право на труднощі скаржитись? *(Бере з рук Сави купу прокламацій і починає їх швидко та спритно зв'язувати в пачки.)*

С а в а *(вилазить, вхопившись за руку Бойка)*. Аж голова кругом іде... *(Вмивається.)*

Б о й к о. Та й у мене теж щось... *(втягує в себе повітря, що йде з отвору)*. Це від гасової лампи... *(Опускає ляду й знову на неї установає ночви.)*

С а в а. Ти бачився з Петьо?

Б о й к о. Бачивсь. Все в порядку. *(Допомагає матері вкладати пачки прокламацій у кошик. Славка прикриває їх зверху прасованою білизною.)* Поки що ти ховатимешся на бульварі Євтимія, 64, п'ятий поверх, у художника Пенчева.

С а в а. У Пенчева? Знаю. Це той, що малює людей, а виходять орангутанги.

Б о й к о. Зате серед тих орангутангів сам він — дійсно справжня людина. Він на тебе ждатиме не пізніш як пів на третю.

С а в а. Пароль?

Б о й к о. Ти його спитаєш: «Чи не продасте ви часом своїх картин?» А він тобі скаже: «Ні, не продаю, бо нема кому їх купувати».

С а в а. Це Петьо такий пароль придумав?

Б о й к о. Не знаю, але для художника, що з нужди й не виходить, пароль цілком підходящий.

С а в а. Бульвар Євтимія, 64, п'ятий поверх, Пенчев... А як там у нас дома? Що чути про Лілі? Взнав ти хоч що-небудь?

Б о й к о. Лілі? А її повинні звільнити сьогодні вранці. Майор аж до самого прем'єр-міністра звертався!

С а в а. А їхнього садівника, дядька Василя, не заарештовано, бува?

Б о й к о. Ні, його ще не зачепили.

С а в а. Значить, Лілі...

Б о й к о. Вона, певно, вже на волі. Бідолашна! Уявляю, як почувала себе в поліції ця знаменита піаністка.

С а в а. Так... Для неї справді було тяжко... Без досвіду, з таким чулим серцем...

С л а в к а (*підійшовши до Сави з прокламацією в руці, невдоволено*). А глянь сюди лишень! Що це? Друк по-твоєму? (*Читає.*) «Уряд кин... кин...» Що це за «кин»?

С а в а. «Кин-ув».

С л а в к а. Ага,— «кинув». А ось тут так само не розбереш нічого.

С а в а. Де? (*Читає.*) «Уряд веде зрадницьку політику...»

Б о й к о. Тс! Тихше.

С а в а (*грохи тихше*). «Уряд веде безсоромну, гнусну політику по відношенню до братнього російського народу. Наше місце в великій сім'ї слов'янських народів, у всеслов'янському фронті проти фашизму...» На мою думку — все тут ясно!

С л а в к а. Ну, чи добре, чи погано, а раз вийшло з друку, то... (*До Бойка.*) Бери кошика й рушай. Я зараз тебе випущу. (*Виходить.*)

С а в а (*до Бойка*). Постарайся якнайбільше роздобуть восківки, бо, як бачиш, до чого наша економія доводить. А втім, скажи, що нового?

Б о й к о. Концтабори нові — оце хіба нового. Де тільки кого скоплять — так того й цуплять.

С а в а. Це не нове.

Б о й к о. Ну так справжня новина ось яка: в Родопах і на Пирині з'явилися перші партизанські загони.

С а в а. О, це так дійсно новина! Значить — починається?

Б о й к о. Починається, Саво. Пора й нам з тобою постоло ладнать у дорогу.

С а в а. Отепер уже вони й зовсім озвіріють. Фашистам конче треба свої тили розчистити.

Б о й к о. А то ще побачим, хто кого розчистить! Учора вночі одна наша диверсійна група підпалила фабрику військового обмундирування.

С а в а. Де? Може, в Софії?

Б о й к о. Тут, в Софії. Величезна фабрика. Вдерлись, арештували варту, облили все гасом, підпалили — і фабрику поминай як звали.

С а в а. Жертви?

Б о й к о. З наших — нікого, встигли зникнуть. Пожежники ще й досі гасять вогонь.

Чути дзвінок, потім вигук Славки.

С а в а. Увага! *(Неспокійно оглядається по кімнаті і швидко стає за занавіскою.)*

Б о й к о. Якщо отак ти будеш після кожного дзвінка хвилюватись...

С а в а. Мовчи!.. Я вирішив — живий їм не здамся. *(Наслухає.)*

Б о й к о *(підходить ближче до дверей, наслухає, потім ставить на підлогу кошика й тривожно оглядається на Саву).* Лілі!

С а в а. Навіщо? Для чого? Хіба ж можна приходять сюди!..

Розчиняються двері. З'являється Славка, за нею — Лілі.

Лілі *(неприродно усміхається, не помічаючи свого чоловіка).* Здрастуй, Бойко! Здрастуй!

Б о й к о. Здрастуй, Лілі... Заходь, заходь.

Лілі *(помітивши свого чоловіка, кидається до нього).* Саво! *(Обіймає його.)*

Б о й к о *(хвилюючись).* Мамо, піди, будь ласка, перевір там.

Славка виходить і зачиняє за собою двері.

Лілі *(глянувши Саві в обличчя, холодне й ніби недоволене).* Саво, ну чого ж ти такий?.. Розсердивсь чогось?

С а в а. Ні... Нічого... Ну йди, сядь... Розкажи про своє лихо.

Б о й к о. Як обійшлося в поліції? Про що питали?

Лілі. Питали про Саву.

Б о й к о. Ну, а ти?

Лілі. Я... протестувала!

Б о й к о *(до Сави).* Дивись ти яка... Герой!

Лілі. Ніякий я не герой, а я заявила їм, що не знаю, куди ходить мій чоловік і з ким він знається.

С а в а. Добре! Добре!

Б о й к о. І вони повірили тобі? Й без знущань пустили?

Лілі *(спалахнувши).* Знущання? Але ж батько за мене заступився.

Увіходить Славка.

Сава (*докірливо до Лілі*). Тебе щойно випустили, і ти нічого кращого не придумала, як оце прийти сюди?

Лілі (*ніяково*). Я так турбуюсь за тебе... І потім... та ти ж сам радив мені тримати зв'язок із Славкою...

Сава. Це так, Лілі, але ж треба було діяти обережно.

Лілі. Я не прямо звідти... я заходила додому.

Славка. Пробач, Лілі, але ж ти не дитина. Адже ж тут друкарня. За тобою могли стежити.

Лілі. А я їхала трамваєм... Потім — таксі... Потім знов трамваєм. Кружляла навколо цієї вулиці, приглядалась, чи хто, бува, не слідкує, але мене ніхто не бачив. (*По-дитячому винувато посміхається, переводячи погляд з одного на другого; помітивши на обличчях вираз стриманого невдоволення, вона раптом заходить ся плачем.*)

Сава (*обіймаючи за плечі*). Лілі, Лілі! Ну чого ти плачеш?

Бойко. Радій, дурненька, що проходиш бойове хрещення. Адже ти вже увійшла в славну армію політичних в'язнів.

Лілі (*утираючи сльози, намагається оволодіти собою*). Та я не через те... зовсім не через те, що мене арештували. Я посварилась з батьком... з дому втекла.

Славка (*співчутливо*). Значить, отой майор твердолюбий вигнав тебе?

Лілі. А, ні!.. Зовсім ні. Не мене вигнали, я сама втекла звідти. (*Знову схлипує.*)

Сава (*привітно*). Так розкажи ж, що там у вас вишло?

Славка (*до Бойка*). Чого ж не йдеш?

Бойко. Зараз, зараз.

Славка. Поспішай, поки на вулицях не так ще людно.

Бойко. Хвилиночку, мамо! Розповідай же, Лілі, як там було далі.

Лілі. Ну, ось... Учора ввечері, після того як Сава вислизнув з їх рук, — мене арештували, посадили в машину і відвезли в поліцію...

Бойко. Це відомо, а там, там?

Лілі. І там... нічого особливого. А вранці прийшов батько і мене звільнили. Всю дорогу мовчав і, аж коли вернулись додому, почав лаятись, кричати... Ні! Я не можу більше!.. Я не вернусь! Мені душно там без тебе... Душно... й похмуро.

Бойко (*слова його жартівливі, але тон їх сумний,*

серйозний). Зате тут так ясно, так затишно! Ось тобі й ночви! Будемо ділити з тобою мій заробіток, який мама ніколи мені не виплачує. (*Бере кошук.*) Кваліфіковані пралі — хірург і піаністка! У нас з тобою такі тонкі, такі чутливі пальці. Саме якраз для мереживних занавісок...

С л а в к а. Іди вже, Бойку, йди!

Б о й к о. Іду... До побачення! (*Цілує на ходу матір і говорить, звертаючись до Лілі.*) Якщо я, бува, не вернусь сьогодні, пошли вранці свого батька прямо в поліцію. Відрекомендуй мене там, мовляв, — це добрий болгарин, лікар — по своїй охоті, праля — з примусу. (*Іде до дверей.*)

С а в а. Бойку!.. Слухай уважно!

Б о й к о (*кинувши головою на знак того, що він розуміє це попередження*). Так, так... Все буде гаразд. (*Усміхається, жартівливо розкланюючись з усіма, й прощається російською мовою.*) Всево харошево!

Бойко виходить. Славка швидко йде слідом за ним.
Пауза.

Л і л і (*тихо*). Саво! Що ж нам тепер робити?

С а в а. А те, про що давно вже вирішено. Житимеш у батьків, будеш працювати, давати концерти і... чекать на мене. (*Усміхнувшись*.) Чекати так, як Пенелопа чекала свого Одиссея...

Л і л і. Скажи... Хіба не можна в який-небудь інший спосіб... ну, обміркувати... переглянути своє рішення?.. Ніяк не можна?

С а в а. Лілі! Невже ти сама не розумієш, що бути нам разом неможливо... Саме тепер абсолютно неможливо.

Л і л і. Знаю. Але ж ти чув, я посварилась із батьком, втекла з дому. Як же мені тепер жити в нього і як мені грати? Та музика, Саво, летиться із серця людини. А серце мов...

С а в а. Лілі. Для мене вибору немає. Наша партія взяла курс на збройну боротьбу, і всі її члени мобілізовані.

Л і л і. Але ж подумай і про мене, Саво. Аджеж я — людина. Я люблю тебе.

С а в а (*усміхнувшись*). І я люблю тебе...

Л і л і. Ти завжди був такий до мене ніжний, такий вірний, а зараз раптом — розлучені. І хто зна, на який час! (*Швидко підходить до нього.*) Занапастиш і себе ти, й мене... А для чого?

С а в а. Тебе — ні. Та й сам я зовсім не збираюся помирати. Не всі ж гинуть.

Лілі. Не всі гинуть... А хіба вже не стріляли по тобі? Одна лише якась частка секунди, якийсь там сантиметр — ось що відділяло тебе від смерті. А як же я житиму без тебе й без мого мистецтва? Ось поглянь. *(Показує свої долоні.)* Я відчуваю, що вони дерев'яніють. Як же я ними гратиму?

Савва. Треба грати! Саме тепер, коли на цілого півсвіту смерть грає в домах людей!

Лілі схлипує.

Лілі, ти ж розбери. Зараз я потребую... ні, не я — наша справа потребує всіх моїх сил... Ні, Лілі, не можу я роздвоюватись!

Пауза.

Лілі. Сава!.. Я дуже винна перед тобою.

Савва. А в чому саме? Якщо хто з нас дійсно винен, то тільки я. Не треба було, добре не подумавши, вступати у вашу сім'ю.

Лілі. Ні, ні!.. Я... тільки я у всьому винна. Я не зуміла стати тобі справжнім другом, хоча... Ах, ти не знаєш, як я люблю тебе!

Савва *(гладить її голівку)*. Я вірю тобі, Лілі... Але ж сама ти бачиш — кохання тут іще не досить.

Лілі. Це так. Тепер я вже бачу. Ось ідеш ти шляхом страшним, а я... я, однак, не маю сміливості піти услід за тобою.

Савва. Ми, Лілі, вільні люди. Кожен із нас сам собі визначає свій шлях.

Лілі. А ось якраз я й не можу пійти твоїм шляхом... Але тоді, що ж нас поєднує? Чому ми зветься мужем і жоною?

Савва. Ти тільки тепер про це запитуєш?

Лілі. Як важко взнати людину... Я з тобою була остільки щаслива, що в мене вже й часу не залишалось на те, щоб запитати себе: а хто ж такий — по суті — мій муж? Чим захоплюється він іще, крім моєї музики та мого кохання? Чим іще живе ця людина — така близька мені й така далека? Політична робота, як мені здавалось, не може цікавити людину мистецтва.

Савва. Чому? Як треба було, я говорив тобі не раз про це — настійливо, з підкресленням.

Лілі. Можливо, що й говорив... А правда, правда — говорив. Та я, видно, не прислухалась до того. А потім — ось і батько... Згадай про наші розмови з ним.

С а в а. Так, ти надто легко вірила йому.

Л і л і. Ну як, Саво, як йому не вірити? Батько ж він. Та й хіба я винна, що люблю вас обох?

С а в а. Я ж уже сказав тобі, що я виною всьому. Сто раз на день докоряв я собі за те, що погодився поселитись у вас. Рояль, комфорт, затишок — я не зважився позбавити тебе всього цього. А треба ж було зважитись. Потрібно було зразу ж вирвати тебе з цієї звичної тобі обстановки, з цього середовища і жити своїм власним домом, окремо.

Л і л і. Ох, я вже й сама не знаю, як саме було тоді потрібно. Я зовсім розгубилась.

С а в а. Ти, Лілі, повинна окріпнути, твердо стати на ноги й дивитись зовсім іншими очима на світ. Поглянь, що діється у світі.

Л і л і. Так, Саво, авжеж що окріпнути повинна. І це я завжди собі повторюю... Ось я дивлюсь на Бойка. Та ж перед ним відкривались такі можливості... Він так любив свою справу, так прагнув стати хірургом... Він мріяв боротися з смертю, виривати з її пазурів людей, рятунок їм давати. І що ж... Його виключили з університету перед самими екзаменами. За його переконання виключили. І він не здався, не занепавав духом. Пере білизну, живе в убогстві і ще знаходить в собі сили, щоб сміятись, жартувати, бути бадьорим...

С а в а. Звичайно, йому важко. Але ж важко не тільки йому одному.

Л і л і. Так, Саво. І тобі також трудно. Знаю — із тебе теж би вийшов талановитий архітектор. А можливо, й талановитий піаніст... Ти так само, як і Бойко, покинув улюблену свою справу.

С а в а. Улюблену справу! Ні, мабуть, ми обоє саме ж цієї улюбленою й займаємось. Бойко... Хіба тепер він не провадить боротьби із смертю? Ще й значно сильнішою зброєю, аніж скальпель. Я ж допомагаю йому. Крім того, я... теж будую... Чи, вірніше, вчуся будувати.

Л і л і. А ось я не можу. Коли я переступила поріг поліції, мені здалося, що я падаю в якусь прірву, що зі мною все покінчено і що я ніколи вже більше не побачу ні тебе, ні матір... ні свого рояля...

С а в а. Тобі, напевне, прийшлося там спати на голій підлозі?

Л і л і. Гола підлога!.. Гола підлога — це дрібниця... Хоч я й почувала себе страшенно приниженою. Мені весь

час пригадувався один музикальний критик... — це той, — пригадуєш? — що назвав мене «гордістю Болгарії».

С а в а. І «гордість Болгарії» — на голій тюремній підлозі!

Л і л і. Та хіба тільки це... В поліції мене допитував якийсь агент... високий, худий, з величезною головою...

С а в а. Гешев?

Л і л і. Еге ж, Гешев. Так його називали.

С а в а. Звір кровожерний!

Л і л і. Ой, справжній звір... Він стукав по столу, погрожував, вимагав, щоб я порвала з тобою. «Якщо ти, — сказав він, — не зречешся мужа, ми так тобі обламаємо твої пальчики, що ти і в сні навіть не приторкнешся до росяля».

С а в а. І він не бреше! Вони таки, справді, майстри заплічних справ — цвяхи під нігті забивати.

Л і л і (*тихо, з жахом*). Знаєш, Саво: всю ніч мені десь ізнизу дочувався глухий стогін, крики... Це жахливо!

С а в а. О, так! Наша боротьба — це не просто собі гра.

Через відчинені двері чути збуджений голос Вітана: «Вона тут! Ви її ховаєте! Вона ж дочка моя! Що ж, прикажете мені з поліцією її розшукувати, чи як?»

Л і л і (*схвильовано*). Батько!

С а в а. Спокій, Лілі! Спокій!

Увіходить С л а в к а.

С л а в к а (*зачиняючи за собою двері*). Вітан. Він погрожує поліцією.

Л і л і. Саво!

С а в а. Мовчи!.. (*До Славки.*) Сам він, один?

С л а в к а. Сам.

Пауза.

С а в а. Нехай увійде.

Славка вагається.

Впусти його, впусти. Інакше — буде гірше. Ще лиха наробить.

С л а в к а (*широко відчинивши двері, підкреслено ввічливо*). Просимо завітати, пане майор!

М а й о р увіходить. Чути звук замикання дверей ключем.

В і т а н (*увіходить енергійно, наскільки дозволяє йому крива нога. Він злегка накульгує; зараз він перебуває в дуже збудженому стані і, очевидно, не вважає за потрібне*

себе стримувати. Славка, пропустивши його, залишається в магазині). Ну, звичайно,— так і єсть! Вони тут! Обоє!

Лілі. Так, я тут, із своїм мужем.

Вітан. Ти мені комедій не розіграй!

Сава (підсовуючи стілець). Прошу.

Вітан (відсовуючи ногою стілець). Сідати? Хм. Нічого сказати, дожився! Бігати по місту й розшукувати свою дочку — у поліції вона, а чи... в чужому домі?

Сава. Чому в чужому? Ви з тіткою Славкою давні знайомі, а для мене вона — друга мати.

Лілі. І для мене також. Вона мене на руках носила.

Вітан. Ну да! Хай рідна мати помирає з горя, а ти собі іншої біжиш шукати?

Славка (увиходячи). Так чого ж ти агентів з собою не привів іще?

Вітан (здрігнувши). Я не донощик.

Лілі. Ну, тютю Славко. (Інтонція голосу приблизно в такому розумінні: і як ви, мовляв, можете отаке подумати на нього?)

Славка. Та я ж тільки питаю.

Вітан. Зараз моя черга питати!

Славка. Питай. Тобі дадуть відповідь.

Сава. Вітане, спокійно. Бо й справді, жили ж ми досі у злагоді, без сварок.

Вітан. Одверто кажучи — тільки я один знаю, скільки коштувала ота ваша злагода.

Сава. Важко тобі, значить! Ну, а чого ж нам про це не говорив?

Вітан. Що говорити! Дурень я — ось що! Все ждав, що от, мовляв, владнається само собою.

Славка. Весь світ перевернувся, а ти все хочеш, щоб тільки на твоєму «острові» панували тиша та спокій. Недаремно ти й вивіску над ворітьми в себе повісив: «Земний рай». Теж мені Адам з'явився.

Вітан. Мене зовсім не обходить те, що діється в світі! А ти — нарешті я тобі скажу — не совай свого носа далі своїх ночов! Це ж наші родинні справи.

Славка. Ти зараз у моєму домі, а тому тримай себе пристойно. Лицар!

Сава. Вітане! А давай — нарешті і я тобі скажу — поговоримо між собою спокійно. Я вважаю,— ти залишив свій «Земний рай» і зійшов на нашу грішну землю не тільки для того, щоб знімати крик і галас. Що, хіба не правда? І ти, напевне, маєш для нас іще щось про запас?

Вітан (*злегка охолонувши*). А ну да, що маю. Цілу годину перед цим я обмірковував.

Сава (*усміхаючись*). Значить, справа тоді полягає в тому, щоб визначити регламент, цілком достатній для твоїх висловлювань? Гаразд. Будем слухать, скільки треба. Сідай, Лілі. А ти, Славко, поглянь, чи зачинені там двері.

Славка (*киває головою*). Так.

Сава. Починаймо! (*Сідає.*)

Вітан. Починаймо... Цьому неподобству треба покласти край — і то раз і назавжди!

Сава. Говори, говори. Викладай, що маєш.

Вітан. Ще колись, як був я молодим офіцером, я виробив собі здорові, ясні і непохитні переконання. Принципи!.. Я сказав собі: пане підпоручику! Ви офіцер, і, як офіцер, ви повинні не втручатись у політику. Ви, як той рицар, повинні служити тільки вічним ідеалам своєї батьківщини і нічому більше! Політика — це справа владу імущих, а вони міняються: сьогодні одні, а завтра інші...

Славка. Та ще й, бува, одні краще других.

Вітан (*зневажливо*). Ти краще б не мішалась. Знай свою пральню, та й годі.

Лілі. Татку!.. Я тебе благаю...

Вітан. А ти... знай свій рояль...

Славка. Оце дак так! Мені, значить, білизна, Лілі — музика, а ти, бач, один будеш вирішувати долю людей? Іч який! Турецький султан об'явився!

Вітан. Ви будете мене слухать чи ні?

Сава. Говори, говори. Ми слухаєм.

Вітан. Ну, як вам відомо, мене спіткало лихо: я впав з коня і пошкодив собі ногу. Це лихо стало на заваді моїй кар'єрі. Блискучий гвардійський офіцер, переможець на перегонах у Парижі, ад'ютант його величності!.. І от з усім цим довелося розпрощатись.

Лілі. Татку, але ж ми всі про це все знаємо...

Вітан. Так що з того, що «знаємо»? Про це саме «знаємо» частіш треба нагадувать, бо без цього не зовсім ясным буде те, що діялося потім. А це якраз і є важливим... Кажу, змушений був піти у відставку. Але й тоді я не змінив своїх поглядів, не відступив од своїх принципів. Я став осторонь од політики. Мене все це не цікавило. Я став сільським господарем: купив невеличку садибу, завів пасіку, кроликів, посадив фруктовий сад, квіти... Я обгородив високою стіною не тільки свою садибу, але й усе своє життя, яке я перетворив у квітучий сад... Дочка моя на

відмінно закінчила музичну академію, син — кадетський корпус, став юнкером, а потім і офіцером армії його величності...

С а в а. Коротко кажучи, — справжній тобі «Земний рай».

С л а в к а. Звичайнісінька собі ідеологія «нейтрального» сателіта. Земний рай серед пекла війни!

В і т а н. Авжеж що так! Земний рай! Саме тому я й назвав так свою садибу — цей щасливий острів серед збожеволілого світу.

С л а в к а. А потім війна взяла та й перекинула шкереберть увесь твій Едем.

В і т а н. А війна мене не цікавить! Люди воюють багато тисяч років і будуть ще воювати, поки й кінця світу. А мені дано тільки раз жити! Один раз! Неповторний! Ні! Не війна зруйнувала моє щастя й позбавила мене спокою...

С л а в к а. А хто ж?

В і т а н (*вказує на Саву*). Сказати правду, ось хто.

С а в а. Я?

В і т а н. Так, ти, пане архітектор Величков. Ти покликаний не будувать, а тільки руйнувати! Ти — моя перша і найжахливіша помилка!

Л і л і. Тату, благаю, — перестань!

В і т а н. О, ні! Тепер скажу я все, до кінця! Хай все буде ясно, як день.

С а в а. Нічого, Лілі, хай говорить.

В і т а н. І скажу!.. Ось ви тільки тим і займаєтесь, що рятуєте людство. А до своїх близьких ви немилосердні, люті, як вовки.

С а в а. Ти помиляєшся, Вітане! Саме жалість до людей і вимагає від нас бути іноді безжальними. Але це тобі... трудно зрозуміти.

В і т а н. Вірно, я вас не розумію. То, може, хоч ви мене все-таки зрозумієте?

С а в а. Тебе ми прекрасно розуміємо!

С л а в к а. Не така вже ти складна й загадкова натура, як тобі здається.

В і т а н. Не загадкова, але... складна й послідовна!.. Ну а ти, освічена й вихована молода людина, — хто ти є, архітектор?.. Признаюсь, — ти мені сподобавсь. Талановитий архітектор, умієш деренчати на роялі, розбиратися у всяких там симфоніях... Я спочатку зрадів, але потім побачив, що...

С а в а. Жорстоко помилився?

Ві т а н. Саме так! Помилився! Я думав — ми станемо друзями, почнемо разом будувати...

С а в а. Житлові будинки на кооперативних началах?

Ві т а н. А чому б і ні? Кооперативні або ж державні підприємства... Для сім'ї потрібна кріпка основа. Не можна наступати, не забезпечивши матеріальної бази.

С л а в к а. Виходить, ти хотів мати зятя кооператора, а маєш конспіратора!

Ві т а н. Відверто кажучи, я знав, що він комуніст. Але я не думав, що це буде перешкодою. Хе! Ідеї, переконання! Мені нема до них ніякого діла, але, звичайно, я вмію їх поважати.

С а в а. Тоді в чому ж моя вина?

Ві т а н. В тому, що ти поліз в політику — ось у чому!

Сава і Славка регочуть. Лілі зніяковіло на них дивиться.

С л а в к а. Комуніст без політики! Це зворушливо! Свята простота!

Ві т а н. Побачимо — хто буде сміятись останнім! Фашисти ось уже під Москвою.

С л а в к а. А-а. Так ось де собаку зарито!

С а в а. Оце і є ваше невтручання в політику?

Ві т а н. Я ні до якої політики не втручаюсь! Хай собі б'ються, скільки їм завгодно. Мене це не обходить. Я піклуюся тільки про своїх близьких, про свою сім'ю.

С а в а. А батьківщина? Хіба для вас вона не існує?

Ві т а н. Чому ж не існує? Але поки наша батьківщина не бере участі у війні... поки наш цар зберігає нейтралітет Болгарії...

С а в а. ...і продає її німцям, і в цей же час посилає на допомогу їм війська в Югославію...

Ві т а н. Югославія — це інша справа. Там наша Македонія. Ми повинні ж нарешті домогтися здійснення своїх національних ідеалів. Ідеалів Великої Болгарії!

С л а в к а. І це, по-вашому виходить, не політика?

С а в а. До того ж іще й імперіалістична.

Ві т а н. Ні!.. Це боротьба за великі вічні ідеали! На нещастя, я сам не можу видобути свій палаш, щоб послужити їм, але зате я дав батьківщині свого сина. І — клянусь честю! — він буде гідним заступником свого батька. Заради нього я, власне, прийшов сюди! Це його я захищаю тут!

С а в а. А хіба хто-небудь із нас йому загрожує?

Ві т а н. Так.

Сава. Хто?

Вітан. Ти! (До Славки.) І ти! (До Лілі.) І ти! (Знову збуджуючись.) Так, так, — ти! — його рідна сестра. Ти накличеш на його голову біду, ось побачиш — накличеш!

Лілі. Про яку біду ти кажеш?

Вітан. А ти що, хіба не розумієш? Та якщо поліція налетить на мій дім, якщо дім цей буде скомпрометовано, як дім, де живе...

Лілі. Тату!

Вітан (не слухаючи). ...Так, так!.. де живе комуніст, то Бориса можуть вигнати з армії, і тоді — як же я житиму, скажи мені, га? Заради чого?.. Але ні! Ні-ні! Я не віддам його вам! Не віддам!

Сава. Даремно ти хвилюєшся. Поліції більше нічого робити у вашому домі. Я його покинув назавжди.

Вітан. Покинув! Ти покинув, а вона ось тут у тебе. (Обіймає дочку і гарячково пригортає.) Але й її ніколи не віддам я вам, хоча ви й украли її потай у мене.

Лілі (відсторонюючись від нього). Ніхто мене не крав. Ніхто! Я не дитина, щоб мене хто міг украсти.

Вітан. Ну так ось що, коли вже так. Зараз же ти повинна вирішити, негайно: чи тут застаєшся в оцій пральні, а чи там — дома? Але щоб негайно. І безповоротно!

Лілі. Ти хочеш вирвати у мене серце? Сава — мій муж. І я люблю його!

Вітан. Цього мало, потрібно, щоб і він тебе любив.

Сава. І я люблю її.

Вітан. Чи ти ж її любиш? Ти — кохаєш! Але що ти розумієш під словом — кохати? Той, хто справді любить свою дружину, ніколи не залишить її, щоб ганятися за якимись... химерами. Світ перебудувати хочете?

Сава (глянувши на Лілі). Ех, Вітане, пропащий ти болгарине, що збився з дороги! Наша боротьба не є химера, а реальна, велика народна справа. Химерами займаєшся ти, а не ми. Бо що ти робиш? Ти заховався за стінами свого «Земного раю» і нічого не бачиш, ніяк не хочеш розібратись у тім, що діється на світі, як також і тут у нас.

Вітан. Ось як? Виходить, я поганий тому, що хочу оберігати спокій і щастя моєї сім'ї, поганий тому, що хотів, щоб ти вийшов із боротьби і став осторонь, поки не пройде ця буря...

Сава. Ти хотів, щоб я дезертирував? Щоб я ховався за стіною в цей час, коли народ страждає та гине? Ти хотів, щоб буря минула твій дім, хотів пересидіти за його стіна-

ми? І це тоді, як гинуть мільйони росіян, євреїв, поляків, сербів, чехів! Хай гинуть, мовляв,— еге? Нехай божевільний сфрейтор встановлює на землі тисячолітнє тевтонське царство! Нехай палають печі Освенціма і Майданека! А нам, мовляв, яке до цього діло? Чи не так? Ангорські кролики Вітана Лазарова дають теплу шерсть для гітлерівських убивць. Будемо ж розплоджувати кроликів! Та й самі теж перетворимося на політичних кроликів і дамо можливість фашистам дерти із нас шкуру! Ні, не бути цьому! Назад я не повернуся. Я буду боротись! Тверезо, розважливо, спокійно, як наші вороги. Я буду боротись за щось незмірно більше, ніж твій кролячий рай. Можеш відсиджуватись за його стінами, але мене в ньому не втримає аніяка сила! Ніколи!

С л а в к а (*схвильовано*). Саво, облиш його... До кого ти говориш? Хіба ж він може тебе зрозуміти?

В і т а н. Авжеж що не зможу.

С л а в к а (*з боєм*). Ех, ви! Ми дітей своїх приносимо в жертву... Від серця відриваєм їх!.. А ти...

В і т а н. І я,— і я так само. Бо хіба я не борюся за своїх дітей? (*До Сави.*) Врешті можеш робити все, що хочеш, боротися, гинути, але дочку мою... (*Робить жест в розумінні: ти її мусиш лишити.*)

С а в а (*як і раніше, спокійно*). Говори до кінця. Чого ж ти від нас хочеш?

В і т а н. Розлучення!.. Моя дочка повинна зараз же почати клопотання про розлучення.

Л і л і. Тату. Ти не маєш права!

В і т а н. Маю! Ти моя дочка!

Л і л і. Дочка, але не рабня.

В і т а н. Коли батько бачить, що дочка його гине, він повинен все зробити, щоб її врятувати.

Л і л і (*схвильовано кидається до мужа*). Саво! Благаю — не слухай його! Він з глузду з'їхав. Він сам не знає, що говорить.

С а в а. О, ні! Він цілком послідовний.

Л і л і. Ні! Ні! Це безглуздя! Це образа! Саво!.. Невже ти хоч на хвилинку можеш припустити, щоб я могла б залишити тебе, розтоптати своє кохання?

С а в а. Лілі, заспокойся! А ти, Вітане, коли вже не можеш бути громадянином, так хоч будь принаймні батьком. Лілі залишитесь з вами. Тільки не гризи її. Дай їй час опам'ятатися, зважити, обміркувати... І тоді — сама нехай вирішує, сама.

Лілі (*палко*). Я вже вирішила. Я залишаюсь з тобою!
Савва. Де? Тут? Ні, Лілі. Я мушу перемінити квартиру. Мені треба піти звідси якнайшвидше. Якщо ти справді бажаєш мені добра, зроби так, як я це сказав.

Лілі (*обіймаючи його*). Значить, ти... (*Не зважується сказати.*) Так?

Савва. Так, Лілі. Тільки так. Прощавай. Будь мужньою. (*Цілує її й швидко, рішуче виходить.*)

Славка йде слідом за ним.

Лілі (*в розпачі*). Саво!

Пауза.

Вітан (*підходить до неї, обіймає, гладить її волосся*).
Ходім, дитино моя! Ходім! Подумай, що робиться з матір'ю, як вона турбується за тебе!.. Ну, заспокойся ж...

Лілі (*очі в неї сухі*). Як я буду тепер жити? Одна!
Одна!

Вітан. Будеш жити, як жила й досі!

Обережно веде її під руку до дверей.

ДІЯ ДРУГА

Вітальня в будинку Лазарових, устаткована комфортабельно, але різностильно: тут і віденські стільці, і два-три крісла стилю модерн, диван, круглий стіл. З-поміж цього усього виділяється своїм блиском і новизною невеличкий роаяль Лілі Лазарової. По стінах і на етажерках численні знімки кінських змагань. У кутку ліворуч, на столику — кінська група з чорного металу; дві вази та інші призи, що їх видають, як водиться, за спортивні перемоги. На стіні, проти глядача, великий портрет Вітана Лазарова на увесь зріст, верхи на коні. Другий портрет, олією — Лазаров у парадній формі гвардійського офіцера, з ківером на голові. Правий куток, де стоїть диван, прикрашено народними вишивками. Ближче від нього — трюмо і невеличкий сервант. Трьох дверей — одні до передпокою, двоє інших до суміжних кімнат і в сад.

Під час підняття завіси Лілі Лазарова сидить за роаялем і з діловою зосередженістю, але якимось механічно, без хвилювання й радощів, розучує нову п'єсу з дуже складними пасажами. Дзвінок. Лілі встає і йде до передпокою. З-за дверей чути її радісний вигук: «Тьотя Славка!» Згодом вона повертається разом із Славкою. Славка помітно змарніла, схудла, стала мовчазною, суворішою; волосся в неї взялося сивиною; в очах глибоко запало важке, приховане горе.

Лілі. Нарешті! Боже мій! Скільки часу, як я тебе не бачила... Майже два роки!.. Яка я рада! Ну сідай! Ні, ось тут, на дивані. Тут зручніше.

Славка. Дякую, Лілі. *(Озираючись не стільки для того, щоб знайти місце, скільки з обережності.)* А у вас так само тихо, затишно... Ніби нема ні війни, ні бомбардування...

Лілі. Еге... «Земний рай» б'ятьків. Ну а що ж, будинок наш осторонь стоїть... Батько каже, що англо-американці не такі вже йолопи, щоб кидати бомби на такі об'єкти. А тому ми тепер навіть не ховаємось під час тривоги, хоч спершу і я, й мама дуже лякались.

Славка. Ну, як мама? Буфетник говорив мені, що вранці бачив її з Вітаном на станції.

Лілі. Так, поїхали до міста... Коли б, бува, та не застала їх там тривога... Та скинь свій капелюх!

С л а в к а. Як ти гадаєш, вони скоро повернуться?

Л і л і. Навряд. Вони мають зустрітися з Борисом та й дещо прикупити в місті. Та сідай же, я тебе прошу! Я вже тебе не випущу, як ти собі знаєш. Заодно вже й побідаємо разом. Про стільки речей я маю тебе розпитати!

С л а в к а (*все ще озирючись*). Значить, ти зовсім сама вдома?

Л і л і. Зовсім, зовсім сама, одна. Але чому ж ти нічого не скажеш... про Саву? Як йому? Він... здоровий? На волі? Ах, як я вимучилась на самоті, без нього, без вас усіх! Я так скучаю!.. І все жду його, жду не діждуся... Мені так і здається, що ось — відчиняться двері... і він увійде... До речі, ти знаєш, дядько Василь, садівник наш... пам'ятаєш? — його й досі, бідного, тримають у тюрмі. Я, бува, посилаю йому грошей, небагато, на цигарки... Ах, яка я тобі рада!.. Аджеж ти побудеш зі мною? Мені, звісно, не хочеться, щоб ти зустрілась тут з батьком... Та я сама скажу тобі, коли треба буде пійти... Гаразд? (*Дивиться на неї*.) Ти майже не змінилась. Схудла тільки дуже і в очах велика якась туга, смуток... Тьютю Славко! Тобі й зараз доводиться ховатися?

С л а в к а. А, ні. Після того, як я побувала в таборі, мене більше не чіпали.

Л і л і. Чому я спитала... Бачу, стала ти дивна якась... насторожена, чи що...

С л а в к а (*ледь посміхнувшись*). Це тому, що я... не сама тут.

Л і л і. Невже з Бойком?

С л а в к а (*відразу спохмурнівши*). Ні...

Л і л і. Ні, хто б там не був, запрошуй сюди його.

С л а в к а. Добре... Він у саду... Я зайшла першою довідатись, чи безпечно...

Л і л і. Та запрошуй же його, будь ласка!

С л а в к а виходить в сад. Лілі, пройшовшись з нею, підходить до трюмо, поправляє волосся. Вона стоїть спиною до дверей, що ведуть в сад. Звідти нечутно входить С а в а — засмаглий, з срібним пасмом в чорному волоссі. Він зупиняється біля порога і мовчки, з щасливою посмішкою, дивиться на дружину. Лілі помічає його в трюмо і, тихо скрикнувши, неприємно спускається на килим.

С а в а (*кидаючись до неї*). Лілі!.. (*Підіймає її на руках і обережно кладе на дивані; став перед нею навколішкі.*) Що з тобою? Це — я!

Л і л і (*опам'ятавшись, не ймучи віри*). Саво! Боже мій, Саво!..

С а в а. Я налякав тебе?

Л і л і. Ні, ні... Я побачила тебе в трюмо та не йняла віри... Ти! Ти! Яке щастя!.. (*Обіймає його, тисне до грудей його голову і плаче сльозами радості.*)

С а в а. Заспокойся... Не треба! (*Сам стримує сльози.*)

Л і л і. Зажди! Дай хоч глянути на тебе!.. О! Сивина... (*Цілує йому волосся.*)

С а в а (*посміхаючись*). Стариємо, Лілі. Адже два роки, як ми...

Л і л і. Два роки і п'ять місяців...

С а в а. Як ти точно пам'ятаєш!

Л і л і (*садовлячи його біля себе на дивані*). Я лічила не місяці і не днини, а лічила години, хвилини... В перший час від тебе все ж таки надходили звісточки. Вони були ось такеенькі манюсінькі, але я жила ними. А потім... Ось уже сім місяців, як я нічогосінько не знаю про тебе.

С а в а. Але ж не думаєш ти...

Л і л і. Знаю, знаю, що хочеш сказати. Ти не з тих, хто міг би коли-небудь і в чому-небудь зрадити... Я боялась, що тебе... що ти... Це був би такий жах!.. Страшно навіть подумати.

С а в а (*посміхаючись*). Як бачиш — живий і аж ніяк не збираюсь помирати, хоч багато хто й був би радий цьому...

Л і л і (*перебиваючи*). Так, Саво... Я знаю — багато хто. А де ж це тьотя Славка? Хіба пішла?

С а в а. Та ні. Вона в саду... як завжди — на посту.

Л і л і. Звичайно, треба бути обережним. (*Підходить до вікна, дивиться.*) Батько говорив, що тебе скрізь розшукує поліція.

С а в а. Розшук — то її професія.

Л і л і. Бережи себе, Саво!.. Ой, бережи!

С а в а. В міру можливості.

Л і л і. А Бойко? Як там Бойко? Він теж ховається?

С а в а (*ухиляючись*). Не знаю. Я давно його не бачив.

Л і л і. Адже він був у концентраційному таборі. Писав мені звідки, через одного знайомого. Все так само жартує, як і колись. Пише: «Перебуваю на курорті... Лікуюсь грязями... Удосконалююсь в пральному мистецтві. Дійшов такої вже майстерності, що без мила яке завгодно лахміття на біле вибілю». Напам'ять знаю.

С а в а (*дивлячись набік*). Так... він був у таборі...

Л і л і. Але ж то було так давно!.. Рік тому. Хоч би матері подав звістку про себе.

С а в а. Та Славка теж була там, у таборі.

Л і л і. Ах, так!.. Вірно, Саво, вірно! Зовсім забула... Ти знаєш що?

С а в а. А що таке?

Л і л і. Изгадала нашу пральню, наше любе кубелечко. Це ж там я тебе уперше зустріла. Нема його... Двотонна бомба, Саво, просто в саму середину... Тільки й того, що яма лишилась... з кубелечка. Бідна тьотя Славка. І що вона робитиме тепер!

С а в а. Про неї, Лілі, ні з ким ані словечка!

Л і л і. Але ж після того, як її випущено з табору...

С а в а *(нехотя знижуючи голос)*. Її не випустили... Вона втекла.

Л і л і *(стиха)*. І тепер теж ховається?

С а в а. Ховається... Ми й сюди навмисне вдвох прийшли: хай думають — чоловік і жінка, менше підозри.

Л і л і. І не уявляю, як так можна жити: зо дня на день, із ночі в ніч у такому смертельному напруженні! А у вас там, у горах, напевно, іще страшніше? І як ви можете?

С а в а. Ми просто звикли.

Л і л і. Легко сказати!.. А скільки людей гине!

С а в а. Так... гинуть, поодинці, по двоє, по троє, а то й цілими групами. Країна — в огні!

Л і л і. У газетах щодня фотографії розстріляних... Я боюсь розгорнути газету. Бережи себе, Саво!

С а в а. Бережусь, завжди бережусь, але й ворог не дремає.

Л і л і. Ах, швидше б усе це кінчалось!.. Я вчора слухала Москву. Як бистро наближаються росіяни. Вони вже перейшли Дніпро, а вчора взяли Одесу. Був салют, двадцять залпів!

С а в а *(посміхаючись, ніжно)*. Я бачу, ти стала цікавитись політикою. Знаєш всі новини з фронту.

Л і л і. Еге, Саво, цікавлюсь... Радіо для мене дорожче тепер за рояль. Я цілими днями слухаю станцію «Христо Ботев», а вечорами — Москву. Ради цього я почала вивчати російську мову. *(Кидається до зошитів і підручника.)* Ось глянь: я вже читаю по-російському і розмовляю так, як Бойко: «хорошо», «до свидания»... Слухай! *(Підбігає до рояля.)* Ти пізнаєш оцей мотив? *(Награв позивний Москви.)*

С а в а. Позивні Москви!.. *(Підходить до неї, ласкаво посміхаючись.)* Лілі, рідна, виходить, що ми з тобою весь

час були зовсім близенько одне від одного... Ми говорили... через Москву.

Лілі (ніжно). Так, коханий. І я займаюся політикою.

Савва. А твій батько? Як він тобі оце дозволяє?

Лілі. А я його не слухаю. Весь час воюю. Наслухаюсь Москви та й кидаюсь на нього в атаку. Бува, візьму його в такі лещата, що хоч-не-хоч мусить капітулювати. Послухав би ти, що він тепер говорить. (Імітуючи батьків голос.) «Чорти забрали б отих німців! Через них, гляди, й ми можемо потрапити чортам у зуби. А цей наш цар, то ж такий німчура, як і його був батенько». Ти знаєш, він навіть портрет царський зняв із стіни. А на ньому ж то був власноручний височайший підпис!

Савва. Так он які дива трапляються в світі!

Лілі. А ти як думав! Дозріваємо помаленьку. Не вічно ж вклонятися німцю з його перехваленими фау-бомбами! Ось тільки про більшовиків і слухати спокійно не може. Не можу і я цього стерпіти!.. А ще коли зйдуться до батька гості та як почнуть...

Савва (зрадівши цій темі). А у вас, значить, і гості бувають? Офіцери, певно?

Лілі. Бувають і офіцери — приятелі Борисові. Татко їх всіх приручає: женихи! Ще хто, бува, й сподобається мені... Все ще гадає, що я тебе забуду.

Савва. Ах ти, моя Пенелопо!

Лілі (гірко). Пенелопа... Найбільш один у вічі лізе, начальник Борисів, майор Генчев.

Савва. Головоріз?

Лілі. Чому головоріз? Який головоріз?

Савва. Нічого, нічого. Все як треба.

Лілі. Як ти сказав?

При останньому слові здалеку розітнув повітря зловісний звук сирени. Настрій в обох різко змінився.

Лілі (спокійно). Тривога?

Савва. Де ви тут ховаєтесь на час тривоги?

Лілі. Ніде. Тут безпечно. Софія далеко.

Савва (посміхаючись). «Земний рай»?

Лілі (відповідає посмішкою). Еге ж, рай.

Савва. Тепер ваші, напевне, швидко повернуться: тривога вижене їх з міста.

Лілі. Ну й що, — хай повертаються. Я нікого не боюсь. Ти мій чоловік, і я маю право... Я тебе так довго не бачила...

Савва. Мені треба поговорити з тобою. Така досада!

Лілі (*в розпачі*). Саво!.. Невже ти можеш зараз оце піти? (*Знесилена опускається на стілець.*)

Сав а (*бере її за руку*). Лілі! Зрозумій: я не належу сам собі. Якщо я прийшов сюди, так це тому, що в мене є дуже важлива, невідкладна справа... Ти слухавш мене?..

Лілі (*продовжує думати про своє*). Так... Говори.

Сав а. Мужайся, Лілі. Я прийшов сюди, щоб виконати одне важливе доручення... Сама партія послала мене до тебе, Лілі.

Лілі (*опам'ятавшись, здивовано*). Партія? До мене?

Сав а. Так, Лілі. Для тебе це велика честь, але й велика відповідальність. Будь гідна цієї честі.

Лілі. Гідна цієї честі?

Сав а. Мова йде про життя людей.

Лілі. Яких людей?

Сав а. Слухай. Зараз скажу тобі. Один з наших загонів оточено в горах. Проти нього стягнуто три дивізії, частини жандармів і поліцаїв, гірську артилерію... Це кільце треба розірвати. Ми мусимо, ми повинні врятувати наших людей.

Лілі (*проводить рукою собі по чолю*). Зажди... Дивізії, жандармерія, артилерія... Що ж я... не розумію... (*дивиться собі на руки*) що я можу тут зробити?

Сав а. Дуже багато.

Лілі. Ти гадаєш, я можу стати партизанкою?

Сав а. Ні, звичайно... та цього й не треба, але, — чи розумієш ти? — нам стало відомо, що твій брат...

Лілі. Борис! З ним щось трапилось?

Сав а (*з прихованим болем*). З ним — нічого... Але ж він є ад'ютант генерала Стоянова.

Лілі. Ну так що?

Сав а. Стоянов — командир саме того з'єднання, про котре йде мова. Борис не може не бути в курсі всього того, що саме вони там замишляють. Штабні офіцери — його друзі. Ти згадувала про майора Генчева, а він, цей Генчев, за начальника штабу в Стоянова, приятель Борисів, тут часто буває...

Лілі. Але ж він мені огидний, Саво. Я його терпіти не можу.

Сав а. Та ж вислухай ти мене до кінця!.. У Саранці до Бориса ти могла б поїхати?

Лілі. До Бориса? Чого? Коли?

Сав а. Краще, щоб сьогодні. Ти могла б сказати, що тобі набридли вже всі ці повітряні напади або що тобі

нудно, що тобі закортіло навідатись до брата? Мало яку причину можна вигадати!..

Лілі (*починав розуміти*). Саво!.. Ти... Чого ж ти хочеш від мене? Що я маю таке зробити?

Сав а. Ти мавш допомогти нам добути деякі відомості.

Лілі. Відомості?

Сав а. Так. Розташування частин, їх чисельність, а головне — план операції і день, на який її призначено...

Лілі (*заперечливо*). Саво!..

Сав а. Знаю, Лілі, наперед знаю, що мавш сказати... Але ж ти вислухай. Все це для тебе звучить так незвично, може, навіть страшно, жахливо. Насправді, не так воно й страшно. Ми воюєм, а на війні, як на війні: всяк чим може і як може. Пригадуєш, як твій батько розказував про свій похід на розвідку до Солуна? Переодягнувся селянином, заліз у солому на возі та й пробрався, куди йому треба було. А тобі ж тут не доведеться ні переодягатись, ні їхати до Солуна. Скажи одверто: чи хочеш ти, щоб ми перемогли?

Лілі. Боже мій! Ну, звичайно, хочу!

Сав а. Так допоможи нам.

Лілі. Але ж, Саво... я така несміла... ти ж мене знаєш... А тут треба досвіду, треба сміливості, відваги!

Сав а. Ні особливого досвіду, Лілі, ані особливої відваги. Треба тільки свій народ любити, треба тільки патріотом бути своєї вітчизни. Вже тисячі і тисячі найчесніших народолюбців стали на смерть у боротьбі за щастя свого народу. Одні там, у горах, відкрито вийшли на лінію вогню, а інші тут, у тилу ворога, також роблять своє святе діло. А серед них і матері, і сестри, й дружини тих, що там, у горах. Ось же і ти є дружина партизана, а що ж тоді ти зробила для нашої справи?

Лілі (*розгублено*). Так, дружина...

Сав а. Та й не тільки тому, що дружина. Насамперед ти болгарка!

Лілі (*опустила очі*). Так, болгарка...

Сав а. Може б, тобі і не варто про це говорити, та я змушений сказати. Поглянь — жах який навколо! Країна — в огні! Фашизм розперезавсь. Дні його — лічені, і він пнеться з усіх сил затримати їх жахливим терором, звірством, катуванням... То ж треба втратить кожному з нас людську подобу, коли б ми залишились у такий час байдужними, холодними споглядачами! Вибирай, Лілі, із ким ти? Або — або. Третього не дано.

Лілі (*зводить очі, рішуче*). Я спробую свої сили, Саво. Наказуй.

Саво. Ти твердо вирішила, Лілі?

Лілі. Як ти сказав: стоять на смерть.

Саво. Тоді слухай. Ось тут у мене... (*дістає невеличкий клатчик паперу*) тут записано дещо, чим тобі треба буде поцікавитись. Дій обережно, зважаючи на кожний окремий випадок. (*Передає їй папірець.*) Вивчи напам'ять, а папір в огонь. Тобі все ясно?

Лілі. Здається, починаю помаленьку розуміти. Кажі, як треба. Я спробую.

Саво. Ти будеш розпитувати, але так... між іншим, ніби тобі це зовсім нецікаве. Не треба тиснуть на педалі, якщо відчуєш, що людина не схильна до розмови... А головне — весь час вслухуватись, вслухуватись, не ігноруючи навіть дрібниць: дрібниці іноді мають величезне значення. Навчися менше записувати і більше запам'ятовувати. Всі відомості будеш передавати через одного з товаришів, — він сам тебе знайде. Він спитає тебе: «Пані! Чи не згодні ви дати концерт на користь Червоного Хреста?..»

Лілі. Розумію.

Саво. А було б найкраще, якби тобі пощастило вивідати у брата план їх наступної операції. Він має привезти його на затвердження до головного штабу.

Лілі (*кидаючись*). Ніл (*Розгубившись.*) Ні, Саво! Ніл! Що завгодно, тільки не це. (*Затулює обличчя руками.*) Я цього не можу. Пробач, я цього не можу...

Пауза.

Саво. Слухай, Лілі! Ти знаєш мене: я ніколи не любив пишномовних слів. Але ж тут іде мова про сотні й тисячі живих людей. Там, серед оточених, є юнаки, дівчата, матері з дітьми. Там є люди, життя яких для нашої справи важить значно більше, аніж моє чи твоє життя. І всі вони можуть загинути, а хто живий дістанеться в руки катів, той зазнає перед смертю ще й нестерпних тортур... Подумай тільки!.. Так, просто, по-людському подумай.

Лілі (*упавшим голосом*). Але ж я цього не можу... Саво, не посилай мене!..

Саво. Не я посилаю, посилає народ.

Лілі. ...на Бориса може впасти підозра. Я можу його підвести, погубити... Як я піду проти свого брата? Саво!..

Саво. Нема більше брата й сестри. Є фашисти й борці за свободу. Звірі й люди. Вороги.

Лілі. Борис — ворог!.. Він же іще зовсім хлопчик.

Савва. Цей хлопчик — офіцер... І він служить у жандармах.

Лілі. Але що він там такого значить? Якийсь підпоручик, ад'ютант штабу.

Савва (*глухо*). Ад'ютант штабу.

Лілі. А що таке ад'ютант? Посильний в офіцерських погонах, — от і вся його сила.

Савва. Не забувай, Лілі... доведеться стати перед народом і дати звіт, хто що робив у ці жорстокі дні... Перемога близько, Лілі, дуже близько!.. Якщо вціліємо як-небудь, треба буде чесно дивитися людям у вічі.

Лілі (*силкується збагнути почуті слова*). Чесно...

Савва. Боротися треба чесно. Всі матері, всі жінки борються. Я не хочу червоніти за тебе й за твою... сім'ю! Моя дружина повинна увійти в нове життя гордо, поруч зі мною. Інакше — ти не мій друг...

Пауза. Лілі стоїть зацікавлено, розбитою.

(*Стиха, але твердо.*) У мене нема більше часу. Я йду. Але мені доведеться сказати тобі дещо... Ми з Славкою не хотіли було говорити тобі, але...

Лілі (*насторожуючись*). Але?

Савва. Бойко...

Лілі. Бойко?

Савва. Твій приятель Бойко...

Лілі. Що з ним?

Савва. Мій друг, наш милий, прекрасний Бойко...

Лілі. Що трапилось з Бойком?.. Чого ж ти мовчип?..

Савва. Його нема... вірніше — вбито, замучений фашистами...

Лілі. Бойка нема... (*Опускається на стілець, глухо риде.*)

Якийсь час мовчанка.

Савва. Прощай, Лілі. Мені пора.

Лілі. Не йди, зажди, Саво!.. Не лишай мене так... Сядь... Боже мій! Бойко!.. (*Ізнову зайшлася риданням.*)

Савва. Бойко чесно і до кінця виконав свій обов'язок. Ми повинні, ми мусимо помститися за його смерть.

Лілі (*намагаючись опанувати собою, рідуче*). Так!.. Тепер я знаю, що мені робити. Я зроблю все, що ти мені сказав... Чого мені треба?.. Ах, так! Папірець... маленький клаптик паперу!.. Його треба запам'ятать... (*Бережно ховає*

аркушик паперу, що його дав їй Сава, замислюється, дивлячись просто поперед себе.) Бойко. Ми товаришували разом... ще тоді, в школі... з першого класу. Він завжди обороняв мене... дарував мені перебивні малюнки. А згодом, мені здається, він покохав мене, хоч ніколи жодним словом про це не обмовивсь... Він весь був ніби із світла... Ніби в душі його палав огненний промінь... *(Замовкає. Помітивши, що Сава бере свій головний убір, спохвачується.)* Ти йдеш, Саво?

С а в а. Пора. Треба.

Л і л і. Знаю, що треба. Треба!.. А серце кричить — ні! І ось зараз, за кілька секунд... раніше, ніж я відчую ще всю повноту болю від згадки про смерть свого друга, від нашої розлуки з тобою, — я мушу буду пересилити свою скорботу, затамувати її в собі, щоб мислити і діяти твердо, впевнено, з ясною головою... Так! Треба! Треба! Треба! *(Гарячково обіймає його.)*

С а в а *(поцілувавши її, м'яко звільняється з її обіймів)*. Лілі!

Л і л і. Ще хоч мить!.. Дай опам'ятатись, зібратися з силами... Або — ні! Йди! *(Поцілунок.)* Йди, мій коханий!..

Чути гудок машини, що наближається. Увіходить С л а в к а.

С а в а *(спокійно)*. Хто?

С л а в к а. Нічого небезпечного. Повернулись Лазарови. Втекли, напевно, з міста. Як тепер бути?

С а в а *(вмить вирішує)*. Ти — гостя тут. Забігла переждати час повітряної тривоги. А я... Лілі, я сховаюсь у нашій спальні. *(Лілі робить рух, Сава жестом зупиняє її.)* Ти — за рояль! Грай!

С а в а швидко виходить до суміжної кімнати.

С л а в к а *(енергійно бере під руку Лілі й підводить її до рояля)*. Грай!.. *(Сідає на дивані, взявши зі столу газету.)*

Лілі грає один з прелюдів Скрябіна. Згодом із передпокою вчуваються голоси тих, що приїхали. Входять Ві т а н і Р а й н а з багатьма пакунками в руках.

В і т а н *(побачивши Славку, неприємно вражений)*. О! У нас гості!

Р а й н а *(ніяково посміхаючись)*. А-а! Славка!.. Пробач, я зараз... *(Починає звільнятися від пакунків. Вітан робить так само, скоса поглядаючи на Славку.)*

Райна (*наближається до Славки*). Ну от і добре зробила, що прийшла... Цілу вічність не бачились!.. (*Тиснуть одна одній руки.*) Лілі! Чого ж це ти нічим не пригощавш тьоті Славки?

Лілі. Зараз, мамо! (*Підходить до серванта, дістає вазу з яблуками, пляшку з вином і ставить все це на стіл.*)

Славка. Прошу тебе, Райно, не турбуйся. В цьому немає потреби, справді...

Райна (*до Славки*). Сідай, сідай!

Славка. Забігла на хвилинку.

Райна. Байдуже, посидиш... Спробуй наших яблук... це з власного саду. Ну, а ти ж як? Де це ти пропадала такий час?..

Славка. Як тобі сказати... Багато де довелося побувати... і зверху і знизу...

Вітан (*не в силі довше стримуватись*). Ще б пак! По таборах та по тюрмах!

Райна (*докірливо*). Вітане!..

Вітан. Що — Вітане? Я кажу те, що є. (*Різко обертається, виходить у сад, грюкнувши дверима.*)

Райна (*намагаючись розвіяти ніяковість*). Ох, ці ще повітряні тривоги!.. Вже скоро божевільних з нас пороблять. Ми всі вже так знервувались. А тут іще й у місті не пощастило... (*До Лілі.*) Бориса так ми й не бачили.

Лілі (*жваво*). Не бачили? Значить, він сюди не заїде?

Райна. Ми вже було наближались до будинку військового міністерства, як тут тобі враз сирена! Жах який, метушня!.. Кинулися до сховища, а цивільних, виявляється, не пускають... Довелося виїжджати з міста... Батько все-таки встиг написати кілька слів Борисові. Не знаю, офіцер ніби якийсь пообіцяв передати.

Лілі (*знову з піднесенням інтересом*). А що саме, не знаєте, написав йому батько?

Райна. Що написав... Написав, якщо, мовляв, зможе, то нехай би навідався додому. Він же має мотоцикл...

Лілі. Так, так... (*Схвильовано підходить до вікна й дивиться надвір.*)

Славка. Чи передасть же!.. Я кажу про того офіцера.

Лілі різко обертається до матері й дивиться на неї.

Райна (*глянувши на обох, зрозуміла їх по-своєму і хоче заспокоїти*). Хтозна. Можливо, звичайно... Ну та й Борис, певно, мабуть, затримається... Господи, яка там

метушня знялася в місті — жах один!.. Страшні часи настали! Просто й не знаю, що господь бог надумався зробити з цією нещасною землею...

С л а в к а. Якою її люди зроблять, такою вона й буде.

Р а й н а. А то вже так. Від людей багато що залежить. А, пробач! Забула спитати...

Лілі, бажаючи відвести розмову, робить Славці застережливий жест.

Тебе ж це як — випустили із табору?

С л а в к а (*непевно*). Аякже... випустили... давненько вже.

Р а й н а. А Бойко ж як? Де він?

Лілі різко одвертається, ховаючи своє хвилювання. Із саду з'являється Вітан. Він мовчки лишається стояти на відчинених дверях, високо закинувши голову.

Лілі (*нервуючись*). Татку! Ти або заходь, або йди собі. З дверей тягне жі!..

Вітан, не звертаючи уваги на слова дочки, продовжує стояти й прислухається, що скаже Славка.

Ніякова мовчанка.

С л а в к а (*до Райни*). Я, бач, ішла оце повз ваші вікна, а тут враз сирена. (*Глянула на Вітана*.) Лілі побачила мене з вікна: «Заходь та заходь...» Ну я...

Лілі. Еге, еге... Бачу, стоїть коло хати і ні з місця. Ледве затягнула.

Р а й н а. Ну й добре зробила.

Вітан (*наближаючись*). Он як! Значить, проходила повз наші вікна, а тут сирена...

С л а в к а. Так, люб'язний, проходила повз ваші вікна...

Р а й н а. Вітане, дав би ти краще кроликам їсти! Вони ж там із самого рання голодні сидять.

Вітан. Ага!..

Р а й н а. Дай же мені поговорити з Славкою. У нас свої, жіночі справи.

Вітан. Ага, ага!..

Лілі. Татку! Кролі ж тут не винні. (*Підходить до батька*.)

Вітан. Ага... Кролі!

Лілі (*бере його під руку*). І я з тобою. Ходімо!

Вітан (*виривав руку*). Ні-і! Коли господарю треба з хати повимітати сміття, кролі можуть поголодати!

Райна. Вітане! І що ти говориш? Про яке ти сміття верзеш?

Вітан. А так, про сміття! І, правду кажучи, сьогодні я його зовсім таки вимету.

Славка. Це ти, бува, чи не мене, часом, за сміття вважавш? Чи то, може, сміттям тобі голову забило?

Вітан (*кричить*). Тебе, саме тебе! Бо то ж ти була отим конем троянським, через якого ворог проникнув у мою фортецю!

Лілі. Татку! Перестань же ти нарешті!

Вітан. Я ж наказував їй забути поріг нашої хати! Що їй знову тут потрібно? Що?

Райна. Вітане, я просто не пізнаю тебе! (*До Славки.*) Ради бога, не звертай на нього уваги. Він дозволяє собі таке говорити тільки тому, що всі ми тут свої.

Вітан. «Свої!» Скажіть на милість! Колега! Шкільна подруга моєї дружини! Вдова бунтаря! Хоч і розстріляного, а все ж — вдова! Нещасна жертва! Господи боже мій!..

Райна. Замовкни ж бо, годі! І що вона тобі зробила такого?

Вітан. Ще нічого не зробила!.. А не вона хіба заманила мою дочку до себе, в оту брудну пральню, де й звів її з розуму отой...

Лілі (*кричить*). Батьку! Не смій втручатися в моє життя!

Райна. Лілі, заспокойся!

Лілі. Але ж ти чуєш, що він каже? Досить з мене! Годі! «Твій муж! твій муж! твій муж!» Доволі! Я горджуся з свого мужа! Горджуся!

Вітан. Гордися, гордися... Та ти довідайся спершу, чи живий ще він!..

Лілі. Живий! Живий! Знаю — живий!

Вітан. Ах, он воно що! (*До Славки.*) Це, виходить, ти тут новини розносиш?

Славка. Нічого я не розношу.

Лілі. Вона мені нічого не говорила про нього.

Вітан (*до Славки*). Ясно. Може, ти ще і листівок понаносиш сюди в хату? Прокламацій! Геть з мого дому! Зараз же геть!

Райна і Лілі кидаються до Вітана.

Лілі. Схаменися, татку!

Райна. Вітане! Чи ти з глузду з'їхав?

Вітан. Облиште мене! *(Кидається до дверей і відчиняє їх.)* Геть!

Славка. Райно! Лілі! Киньте його! Хай казиться собі на втіху!

Вітан. Геть з мого дому! Геть з мого дому!

Славка. Угамуйся! Зараз повітряна тривога, й ніхто не має права вигнати мене на вулицю. Чи ти забув про цей наказ?

Вітан. Паліїв наказ цей не стосується!

Славка *(показує руки)*. Де ж той огонь, що ти мене палійкою обзиваєш? *(Сідає.)*

Вітан. Ти гірш за палія. Ти погрожуєш забрати в мене найдорожче.

Славка. Тобто?

Вітан. Не вдавай із себе дурненької. Ти добре знаєш, як услід за тобою завше хвостом тягнуться шпики. Я вимагаю... Я прошу, нарешті,— вийди з мого дому! Ти забрала в мене дочку. Так залиш мені хоч сина! Не губи його. Через тебе він може потрапити до тюрми. Нехай вже там відсиджується твій невдаха, але мій син...

Славка випростовується й гнівно дивиться на Вітана.

Лілі *(стає перед батьком, істерично)*. Замокни!.. Бойко мертвий. Вбили... *(Опускається долі, плаче.)*

Райна, вражена, затуляє руками обличчя. Славка стоїть нерухомо, ніби скам'яніла, далі опускається на стілець. Вітан дивиться на неї широко розкритими очима й відступає на два-три кроки.

Райна *(кидається до Славки, стає навколішки, притиснувшись до її ніг)*. Боже мій!.. Славко!.. Невже це правда?

Славка *(глухо)*. Його захватили в селі... в Саранцях. Він затримався, щоб перев'язати пораненого товариша. І от... Вивели на околицю... роздягли...

Райна. Господи!..

Славка. Вбивця забрав його плаща і револьвером вибив йому око... Потім...

Вітан *(скрикує)*. Годі, ти, віщунко!..

Славка *(спокійно)*. Мовчав би ти, святошо, райський жителю!..

Мовчанка.

Вітан. Я прохаю тебе... іди собі.

Славка *(не слухаючи його)*. Вбивця потім відтяв йому голову і поклав у мішок... За голову мого сина було

обіцяно 60 тисяч левів. Фашистський Іуда їх одержав повністю.

Р а й н а. Боже мій! Хто ж він? Хто ця звірина?

Славка знову випростовується й стає неначе вищою. Очі всіх звернені на неї. За вікном чути звук мотоцикла, що швидко наближається.

С л а в к а (*до Вітана*). Твій син!

Г о л о с Б о р и с а (*знизу*). Ма-мо-о!

Всі обертаються до вхідних дверей. Райна непритомніє. Вітан і Лілі схиляються над нею. Славка, опам'ятавшись, нетвердою ходою йде до дверей, що ведуть до інших кімнат.

ДІЯ ТРЕТЯ

Обстановка другої дії. Вітан і Лілі приводять до пам'яті Райну, яка лежить на дивані. Увіходить Борис.

Борис. А це що? *(Кидається до дивана.)* Мамо! *(Нахиляється над нею.)* Що з тобою, мамо?.. Лілі, що трапилось із мамою?

Лілі відсторонюється від Бориса.

Вітан. Одійди, Борисе.

Борис, зніяковілий, відходить убік. Вітан виходить і зараз же повертається з чашкою води, яку подає Райні. Та, ковтнувши раз, ізнову заплющує очі. Вітан стоїть коло неї і боїться глянути на сина.

Борис. Лілі!.. Поясни мені...*(Помітивши сестрин погляд, сповнений зненависті й презирства.)* Що тут сталося?.. Нічого не розумію!.. Лілі, чому ти мовчиш?

Лілі *(дивиться просто йому в очі, ледве стримуючись, щоб не крикнути: «Вбивця!»)*. Це через тебе...

Борис. Через мене? Чому через мене? *(Розгублено дивиться на сестру й батька. Пауза.)* Чому через мене?

Вітан *(грубо різнувши рукою повітря)*. Мовчи!

Райна безсило простирає руку через плече, ніби хоче перевірити — чи тут дочка Лілі. Та припадає до рук матері.

Борис. Тату! Скажіть же ви нарешті, що трапилось? Що таке з мамою?

Вітан *(обертається й дивиться непевно на сина)*. Мені треба поговорити з тобою. Вийдемо звідси! *(Йде до дверей, що ведуть у сад.)*

Райна *(прийшовши до пам'яті, слабим голосом)*. Ні, ні, Вітане! Зостаньтесь...

Вітан. Райно, але ж, може, це не зараз?

Райна. Побудьте тут. *(Знову заплющує очі.)*

Вітан *(безнадійно махнувши рукою, відходить)*. Сідай!..

Ніякова пауза. Борис, нервово пересмикнувши плечима, кладе на стіл рукавиці та польову сумку; сідає, спідлоба позирає на всіх, намагаючись розгадати по їх обличчю причину всього того, що тут відбувається.

Роздягайся!

Борис. Та чи треба ж? Я же на хвилинку...

Вітан. Тобі, значить, передали мою записку?

Борис. Так. Одержав.

Пауза.

Вітан (*кинувши погляд на дружину*). Ти їв що-небудь?

Борис. Ні. Та я не голодний.

Вітан. Ходімо на кухню, під'їмо хоч трохи!

Борис. Та ні, справді не хочеться. Я не можу затримуватись.

Вітан (*до Лілі*). Зготуй йому чого-небудь попоїсти. Лілі, чуєш?

Лілі здивовано дивиться на батька — мовляв, як можна зараз думати про їжу.

Райна. Зостанься, Борисе... Вітане — сядь!

Борис. Пробач, мамо, але мені пора їхати. Ну, просто немає часу.

Райна. Посидь, встигнеш!.. (*З зусиллям підіймається на ноги.*) Лілі, нагодуй його!

Лілі стоїть нерухомо.

Ну йди ж, — чого ти?..

Лілі, здивовано глянувши на матір, виходить.

Вітан (*помітно хвилюючись*). Все то нерви!.. Кругом — нерви!.. Ці прокляті нальоти, сирени... жінкам не легко їх переносити.

Борис (*полегшено, жваво*). Ах, ось у чому справа! (*Підходить до матері й простягає їй обидві руки.*) Мамо! Ну, чи можна так хвилюватися? Справді, все це не так страшно.

Райна (*проходить повз нього і ніби не бачить простягнутих до неї рук*). Ти думаєш?

Борис. Розуміється. До чого ти дійдеш, якщо будеш так боятися за мене, так реагувати на кожний нальот, на кожний постріл?

Райна. На кожний постріл?..

Борис. Авжеж.

Райна. Хіба у вас так часто... стріляють?

Борис. Трапляється, звичайно. Але ми до цього давно вже всі звикли. Було б навіть смішно псувати собі нерви через такі дрібниці. *(Знімає з себе плац, вішав його на вішалку.)* Посиджу з чверть години, невелика біда...

Райна бере з серванта білу скатертину і йде до столу. Вітан допомагає застелити стіл скатеркою. Борис робить те ж саме, стоячи по другій бік столу. Райна знову підходить до серванта, але, нібито забувши, що саме їй було треба, безсило спирається на нього.

Вітан *(підходячи до неї)*. Що з тобою? Тобі знов недобре?

Райна. Ні. Нічого... Зараз пройде. *(Відчинивши дверцята серванта, кивком голови показує чоловікові на купу тарілок. Той бере їх і відносить на стіл.)*

Борис *(допомагаючи розставляти)*. Не забудь, мамо, я офіцер. Мені по службі раз у раз доводиться потрапляти... Та що казати! Війна, битви, гармати, кулемети, бомби — все це моє ремесло. Ну й ви тут, в «Земному раю», так само не гарантовані від небезпеки. О, в наші дні всі ми живемо під вічною загрозою: життя людське й ламаної копійки не варте.

Вітан. Годі про це. *(Робить жест, ніби хоче сказати: «Мовчи, бо хіба не бачиш...»)*

Борис підходить до рояля. Награв і, фальшивлячи, наспівує популярну німецьку пісеньку «Лілі Марлен». Увіходить Лілі, тримаючи в руках піднос із закусками.

Лілі. Дай ти спокій моему роялю!

Борис. Ах, пардон!.. Я й забув, що це — святиня. Звичайному смертному не можна й торкнутись до неї. *(Підходить до столу.)* О! Котлети!.. Шарман!.. Шарман!.. *(Сідає до столу, потираючи руки.)*

Вітан. Холодні... від сніданку ще залишились... *(Стоїть, опершись на стілець.)*

Лілі підходить до рояля.

Райна. Сідайте, підкріпляйтесь.

Борис *(сідаючи до столу)*. Лілі! Сьогодні ввечері всі наші офіцери збираються слухати по радіо твій концерт. *(З напханим ротом.)* У нас чудовий німецький приймач: заплющив очі — і здається, ніби сидиш ти в самому концертному залі. *(Ість.)* М-д... Котлети на славу! То нічого, що холодні!.. У нас в офіцерській їдальні теж непогано годують, але такого майстра кулінарної справи, як наша мама, ніде не знайдеш! Здорово!.. *(Продовжує їсти.)*

Всі, стоячи, мовчки дивляться на нього. Пауза.

Вітан (*занепокоєно*). Сядь, Райно! (*Сідає й сам якось збоку.*) Лілі, а давай сюди ще й яблук!

Борис. Ага, Лілі, — райських!

Лілі знову здивовано дивиться на батька: те, що діється, нагадує їй звичайне буденне життя, але воно здається їй тепер таким безглуздим і неможливим.

Райна (*продовжуючи стояти, байдужо*). Наших, земнорайських... Та щоб добірних.

Лілі виходить.

Вітан (*до дружини*). Тобі, мабуть, краще було б полежати.

Борис. Справді, мамо... (*Дивиться на неї, але не витримує її погляду і одводить очі.*)

Райна. Ні, я хочу... подивитись на тебе.

Борис. Дивись!..

Пауза.

А ти пам'ятаєш, мамо, як я ще був ось таким-о хлопчиком і як тоді мені дур засів у голову стати вегетаріанцем? (*Сміється.*) Пригадаєш?

Райна (*болісно всміхаючись*). Пам'ятаю. (*Дивиться на нього, все ще не в силі звикнути з думкою, що її син — вбивця.*) Ти... був ще зовсім маленький... бігав у бархатних штанцях до колін...

Борис. А справді, в бархатних! Значить, ти, дійсно, пам'ятаєш. Начитався тоді я всяких дурниць... Як це там... Ага. «І ким то треба бути, щоб перерізати горло невинному ягнятку, яке тільки що пустувало собі на зеленій травиці?» Ха-ха-ха! Страшне діло, мамо!

Увіходить Лілі, в руках у неї яблука, які вона кладе у вазу.

Ага! Яблука!.. Яка розкіш! (*Бере й, смакуючи, надкушує.*) Прочитав я тую штуку й, повірите, цілісінький тиждень потім не міг навіть глянути на м'ясо — все мені оте ягнятко в очах стояло...

Райна одвертається, щоб приховати хвилювання й слези.

Вітан. Дитинство!

Борис. Хіба ж не так! Що ж ви не їсте? Не можна, справді, примусити бувшого вегетаріанця та стільки котлет із'їсти. Мене тепер совість замучить. (*Згортає серветку.*)

Вітан. Та ти не вставай, їж!

Борис. Мерсі. Наївся ось аж отак! (*Глянувши на годинник.*) Ого-о!.. (*Йде до вішалки.*)

Р а й н а. Борисе!

Б о р и с (*різко повертається од вішалки*). Що, мамо?

В і т а н. Нехай би вже йшов він. Йому вже час.

Р а й н а (*не звертаючи уваги на чоловікові слова*). Посидь ще з хвилину. (*Сідає.*)

Б о р и с (*підходить до неї*). Справді, мамо, я... Ну, гаразд... посиджу. (*Сідає біля матері.*)

Р а й н а. Скажи мені, як ти себе почувашь?

Б о р и с. Як бачиш — чудово!

В і т а н (*все ще сподіваючись одвернути біду*). Ти... спізнився, Борисе.

Р а й н а (*до сина*). У тебе, знать, багато роботи?

Б о р и с. Дуже багато. Зараз ми готуємо нову операцію проти партизанів. О, на цей раз ми їх стукнемо як треба.

Лілі насторожено прислухається.

Тому-то я так і поспішаю... (*Плескає по польовій сумці.*)
Везу останній наказ головного штабу...

В і т а н. Ніхто тебе не питає, куди ти їдеш і що везеш.

Б о р и с. Але, тату... Що тут особливого! Я ж дома.

В і т а н (*вибухаючи*). Базіки!.. Вояки безмозкі! Про військові ваші таємниці завжди уся Болгарія знає.

Б о р и с. Так що? — хай собі знає. Це для тих острашка. Дуже вони голову вже підіймати стали. Зраділи, що росіяни наступають. Днями ось, у Саранцях, просто в нас під носом великий склад зброї геть рознесли. Знахабніли!

В і т а н (*неспокійно поглядаючи то на дочку, то на дружину*). Годі про це.

Б о р и с. О! Вони нам за все заплатять. Ми зараз підтягнули аж три дивізії, танкову частину... Днів за два виступаємо. Будьте певні: курча й не пискне, як зашкварчить на сковородці...

Лілі мовчки виходить на двері, що ведуть до спальні.

В і т а н. Та перестань же ти, нарешті! (*Кивнув головою на двері, на які вийшла Лілі.*) Тільки жінок своїми теревеннями тривожиш.

Б о р и с. Я знаю, за кого вона хвилюється, але ж... співчувати їй я, пардон, не можу.

В і т а н. А ти краще — йди вже. Час летить, а тобі ж...

Р а й н а (*з наростаючим хвилюванням*). Ні-і... Нехай розкаже.

В і т а н (*встає*). А він ще встигне розказати...

Б о р и с. Справді, тату, мамі ж цікаво це. Недарма ж зростила вона сина офіцера!

Р а й н а. Значить, у тебе... все гаразд?

Б о р и с. А чого ж мені ще треба?

Р а й н а. Може, тобі погано з грошима? Платні тобі вистачає?

Б о р и с (*криво посміхнувшись*). Гм... Яка там платня у підпоручика! Копійки!

Р а й н а. Виходить, що тобі не вистачає? Так?

Увіходить Лілі, яка від цієї хвилини напружено стежить за кожним рухом брата.

Б о р и с. Розуміється... Та ти не турбуйся: нас добре годують, дають повне обмундирування. А це теж та дещо значить.

Р а й н а. Чекай! А звідки ж тоді оці всі подарунки? Батькові — золотий перстень, Лілі — дорогі вишивки... та ще й мені ось... (*знімає з шиї ланцюжок з великим золотим хрестом*). А це ж усе — гроші, та ще й немаленькі! Звідки вони в тебе?

Вітан мимоволі глянув на свій перстень і повільно почав знімати його з пальця.

Б о р и с (*відчувши, до чого воно йдеться*). Тобто — як це звідки? Платня, відрядження...

В і т а н (*нервово вертить між пальцями перстень*). Які там до чорта відрядження! З Саранців до Софії! З печі на лавку!.. (*Швидко підходить до сина й бере його за руку*). Що це в тебе? Новий годинник? Золотий!

Б о р и с. А-а! Забув вам похвалитись. Просто навдивовижку!.. Ти чуєш, мамо!

Р а й н а. Чую...

Б о р и с. Я одержав нагороду. Подумайте, сам генерал Стоянов особисто ось цей годинник...

В і т а н. За що ж це він так розщедривсь? За які подвиги?

Б о р и с. Як-то за які? Ну... за старанну службу царю й батьківщині! Так тут і записано. (*Хоче зняти годинник*). Ось глянь, подивися!

В і т а н. Не треба. Не турбуй себе. (*Знесилений опускається на стілець*.)

Коротка пауза.

Б о р и с. А що таке?.. (*Вдивляється в обличчя Вітана й Райни*.) Я вас не розумію... До чого це розпитування: як дістав, звідкіль дістав?.. Ще вам чого захочеться!.. (*Недоволений хапає з вішалки плащ і надягає його*.) Здається,

я вже вийшов з того віку, щоб давати відповіді на всякі такі запитання... О ні! Красенько дякую! (*Сердитий, бере зі столу польову сумку й рукавиці.*) Прощайте! (*Йде до дверей.*)

Райна (*швидко підходить до дверей і заступає йому дорогу*). Борисе!

Борис. Облиште мене... Ну, дайте мені пройти!

Райна. Борисе!.. Бориску! (*Горнеться до сина.*) Дитино моя!.. Скажи мені... Скажи — цей плащ... (*Борис робить різкий рух. Райна випростовується. Мати й син дивляться одне одному глибоко в вічі. Мить якась страшного напруження. Далі Райна скрикує.*) Убивця!.. Мародер!.. (*Простягає руки, ніби хоче задушити його, але Борис відводить їй руки.*) Мародер... (*Падає на стілець, ридає.*)

Вітан. Райно!

Борис (*якусь мить стоїть приголомшений, дивлячись з-під лоба поперед себе, далі — злобно, крізь зуби*). Нога моя більше не стане на порозі цього дому!.. (*Швидко бере тремтячими руками свій пояс з револьвером і прямує до виходу.*)

Вітан. Стій! Стій, я тобі кажу!.. (*Заступає йому дорогу.*) Ти не можеш залишити матір у такому стані. Ти мусиш дати нам відповідь.

Борис (*шаленіючи*). Батьку!

Вітан. Стрілятимеш у мене?!.. Ну що ж! Для вас це річ звичайна, стріляй!..

Борис (*втрагивши самовладання*). Ви всі тут збожеволіли!.. І що я вам зробив!.. Що трапилось? — я не збагну... не розумію...

Вітан (*підходить до нього дуже близько*). Зрозумієш. Зараз зрозумієш... А ну поглянь мені в вічі... В очі дивись! Ну!

Борис (*розгубившись*). Дивлюсь.

Вітан. Скажи по правді, щиро, як подобає офіцеру: ти продав голову Бойка.

Борис, здригнувшись, відвертається вбік, але Вітан повертає його до себе.

Ось так дивись!.. Ну! Іще тебе питаю: а правда те, що ось цей плащ... (*хапає його за одвороти плаща й струшує ним*) цей плащ ти зняв, кажуть, з убитого тобою Бойка?..

Борис не може вимовити й слова, губи йому тремтять, очі застигли.

Говори ж мені, виродку!..

Борис (враз опанувавши собою, різким рухом вириває плащ з батькових рук). Що я повинен тобі сказати? Звідки ти взяв увесь цей наклеп? Нічисї голови я не продавав. Ніякого Бойка я в вічі не бачив!..

Лілі. Брепеш, негіднику!.. Бойка вбито і все оце... крадене! (Зриває зі стіни вишивки й кидає йому в обличчя.) І цел!.. І цел!.. Все крадене! Селянські злидні!..

Борис (злбно). Хто вам наплів цього? Де це такий прокурор узявся? Мене винуватить! Хто?

Вітан швидко йде до дверей, що ведуть до кімнати, куди вийшла Славка.

Лілі (кидається за ним). Татку, не треба!.. Тату!
Вітан (розчинивши двері навстіж). Заходь!

Славка спокійно виходить, зупиняючись на порозі.

Борис. А-а!.. Он що!.. Ах ти ж...

Вітан. Замовкни!

Борис (осікшись). Мені тепер усе ясно...

Вітан. Говори, Славко!..

Лілі. Татку, облиш! Не треба!

Вітан. Зажди, Лілі. Я повинен, я мушу розібратись...

Лілі (в розпачі). Невже тобі й так ще не ясно?! (Відходить до дверей, на які вийшов Сава.)

Славка (зупиняючи). Лілі!

Та затримується.

Спокійно!

Вітан (до Славки, з піднесенням). Ти кинула на нашу сім'ю важке обвинувачення, образила нашу честь, гідність мого роду!.. Ти повинна роз'яснити, повинна довести... Звідки воно? Хто вигadaв отакі дурниці? Та й ти сама чи певна цього?

Славка. Я певна тільки того, що сина мого вбили.

Вітан. Мова йдеться зараз про мого сина! Ти говорила про плащ. Ось він перед тобою. Ти пізнаєш цей плащ?

На мить усі застигли на місці. Райна зводить голову. Пауза.

Славка. Я не знаю, який плащ носив мій син там... у горах.

Коротка пауза. Вітан пильно дивиться то на Славку, то на сина. В очах у нього ніби спалахнула надія.

Борис. Ага! Ти не знаєш! Не знаєш і брепеш! То як же ти наважилась стверджувати те, чого не знаєш?..

А-а, тобі замало того, що ти вже скалічила життя моєї сестри!.. Тепер ти хочеш скалічити й моє життя...

С л а в к а (*схвильована, тихо*). Мовчав би ти, нещасний!..

Б о р и с. Я замовкну, мені нічого сказати, а тебе ось... тебе примушу говорити! Там, в комендатурі, знайдуть спосіб розв'язати твоє зміїне жало. Не сподівайся на рятунок!.. І ти, і всі, хто з тобою. Всіх до ноги винищимо!.. (*Не тямлячи себе, потрясає перед Славкою своєю польовою сумкою.*) Ось тут, в оцей сумці, останній подих кожного твого партизана!

Славка кидає погляд на Лілі. Та, стрепенувшись, виходить до кімнати, де ховається Сава.

Жодний із них не вискочить! А ти... ти підеш звідси разом зі мною. Ну, повертайся!.. (*Бере її за плечі й грубо штовхає до виходу.*)

Р а й н а (*встала й хиткою ходою наближається до них*). Залиш її! Вона в моєму домі.

В і т а н. Зажди, Райно!.. Треба ж розібратись. Нехай таки її допитають. Не турбуйся, в комендатуру я й сам піду з ними.

Б о р и с (*оперізується поясом, поправляє кобуру з револьвером, до Славки*). Ну, рушай!

Славка стоїть нерухомо.

Кому кажу? (*Одстібає кобуру.*)

Р а й н а. Борисе!

Двері враз відчиняються й на порозі з'являється Сава з револьвером в руці. За ним — вкрай перелякана Лілі.

С а в а (*спокійно, владно до Бориса*). Руки вгору!

Р а й н а. Саво!

В і т а н. Він тут! } (*одночасно*)

Борис підносить вгору руки, впустивши на підлогу свою польову сумку.

С а в а (*дістаючи з його кобури револьвер*). Негіднику! (*Ногою відкидає в бік Лілі сумку, яку та швидко підіймає і тисне до грудей.*)

Б о р и с (*розгублено і злобно поводячи очима*). Тату!

С а в а. Пізно шукати рятунок.

В і т а н (*хапаючись за голову*). В моєму домі!.. В моєму домі!..

С л а в к а. Вітане, заспокойся!

Лілі (коло матері). Мамо! Не бійся, мамонько!

Вітан (роблячи рух до Сави). Саво, зупинись!..
(Кивнувши головою до Райни.) Мати ж йому!

Сава. Заспокойтесь. (До Славки.) Обшукай його!

Славка (проворно обмацує кишені Бориса, дістає другий револьвер). Ще один. (Обмацує задню його кишеню й витягує звідти невеличкий браунінг.) Та тут справжній склад зброї! (Відходить набіж і перевіряє револьвери.)

Борис робить ледве помітний рух до дверей.

Сава. Стій... Не думай тікати...

Славка. Заряджені. По вісім патронів. (Передає один револьвер Саві, сама відходить і стає позаду Бориса.)

Сава (до Бориса). Сядь! (Посиливши голос.) Сядь, кажу!

Борис сідає.

Лілі! Вітане! Сідайте й ви, прошу.

Всі сідають.

(До Бориса.) Опустити руки.

Той опускає.

Ну от. (Втомлено опускається й сам на стілець. Пауза.)
Пробачте, але ж іншого виходу немає...

Райна. Боже мій! Ось так оце довелось нам зустрінутись!..

Сава. Що ж поробиш! Не з моєї вини отак воно сталося... Хотів би я тільки знати, чим причарували ось цього батькового сина обов'язки поліція! Часом, бува, чи не бравий генерал Стоянов навчив його воювати з неозброєною жінкою!..

Вітан (схоплюючись). Саво!

Сава (теж схоплюючись). Вітане, сядьте! Прощу вас. Спокій!.. (Вітан сідає, сідає й Сава.)

Вітан. Саво! Зрозумій ти мене... чого я хочу. Моєму синові закинуто жахливе обвинувачення. Я мушу знати правду. Ти чув, що тут говорила Славка?

Сава (гірко посміхнувшись, глянув на Бориса). Так. Я чув це.

Вітан. Безчестя сина — то моє безчестя, то безчестя всієї моєї родини. Я старий солдат. У мене свої принципи.

Сава. Так чого ж ви від мене хочете? Тільки, прошу, якнайкоротше!

Вітан. Всього два слова. Те, про що тут говорила Славка... за Саранці, за Бойка... чи правда?

С а в а. Правда. Як це не жахливо...

Райна плаче.

Л і л і (*обіймає матір*). Мамонько, годі! Не треба!..

Б о р и с (*стиснувши кулака, в бік Лілі*). А з тобою, зраднице, я ще поквитаюсь!..

С а в а. Спокій!

Б о р и с. Ви можете мене вбити...

С а в а. Може бути й так, якщо наробиш дурниць.

Б о р и с. ...але знайте: дорого вам обійдеться моя смерть.

С л а в к а. Твоя смерть? А смерть дітей, яких ви катуєте просто на очах у матерів.

Л і л і. Ти вже давно мертвий, Борисе!

С а в а (*кивнувши головою*). Рано чи пізно, а доведеться тобі відповідати за всі свої злочини.

Б о р и с. Нема за що відповідати. Я бився з ворогами мові держави, я боронив свого царя.

В і т а н. Скажи, Саво, цей плац... це Бойків плац?

С а в а (*глянувши на плац*). Можливо. Адже у них (*кивнув на Бориса*) вбивця має право на свою здобич.

Р а й н а. Боже мій! Який жах!..

В і т а н. Ні! Ти не про те говориш.

С а в а. Бойків плац був відомий у нашому загоні. Хороший плац! Заздрість не одного брала. (*Сумно усміхнувшись*.) Дорожив ним Бойко. Пригадую, який він був засмучений, коли якось ненароком пропалив десь полу в плаці.

В і т а н (*перебиваючи*). Як пропалив? Зажди! Так це ж можна перевірить!..

С а в а. Можна й перевірить. (*Бере з Борисових плечей плац і оглядає його*.)

Всі присутні, затамувавши подих, стежать за тим, що діється.

С а в а (*показує Борисові пропалене місце в плаці*). Ось де воно пропалене. Ясно?

Райна скрикує. Славка стоїть нерухомо, не зводячи з плаща очей.

В і т а н (*випростовуючись на повний зріст, до сина*). Падлюко!..

Б о р и с (*несамовито*). Божевілля!.. К чорту!.. Мораль вчитувать! Мені мораль? Плювати я хотів на вашу мораль!..

Р а й н а. Виродок!.. І навіщо тебе я породила!..

С л а в к а (*до Вітана*). Ось він який твій син, Вітане!

Вітан (*глухо*). У мене більше нема сина.

Славка. Чи не залегко ти зрікаєшся його? Твого виховання ягідка! Тепличний експонат з твого «Земного раю»! Втішайся з нього!..

Вітан (*важко опустивши голову*). Не вчив я його на мародера, на головоріза. Бачить бог — не моя тут вина!

Славка. Ти й досі ще не зрозумів нічого, Вітане.

Вітан. Я завжди й понад усе ставив справу честі. Не я тому винен, що він...

Райна. Ні, ти! Ти! За все ти винен!.. І я... також. Я надто вже корилася твоєї волі. Ішла наосліп... Колись іще, дівчиною будши, мріяла я про щось таке величаве, таке ясне, прекрасне... Ти пам'ятаєш, Славко? А вийшла я заміж, і ти, Вітане, став для мене хіба тільки мужем? Ти був моїм володарем, ти був моїм тираном! Розвіялись мрії... Двадцять сім років день у день одне чуєш — «Цить!», «Мовчи!», «Не твоє діло!»... А діти!.. (*Скрикує.*) Не хотіла я, видить бог, не хотіла бачити свого сина в царських офіцерах!.. Боже, і як могла я породити такого?!..

Вітан. Що я робив — робив для вас... для вашого добра.

Райна. Для нашого добра... Добро це забрало в мене сина.

Чути відбій повітряної тривоги.

Савва. Давай рушати, Славко!

Славка (*ніби прокинувшись*). Що?

Савва. Пора, кажу. Бери сумку й ходімо!

Борис (*схоплюється*). Не руш!

Славка. Сядь!

Борис. Не руш мої сумки!

Савва (*до Бориса*). Сядь! — тобі кажуть.

Вітан (*розуміючи всю трагічність стану свого сина*).

Борисе!

Савва (*до Бориса*). Якщо тобі дороге життя — сиди й не ворухнись!

Борис (*пхикаючи*). Але ж... Мене судитимуть! Військовий суд!..

Савва. А ясна річ, судитимуть, якщо ти будеш такий необачний, що вернешся до своєї частини. (*Бере сумку й відкриває її.*) Тут оперативний план... здається ж так? Ти взови його до штабу на затвердження?

Борис. Я — кур'єр!.. Я не знаю, що там за папери.

Савва (*переглядає документи*). Не знаєш, кажеш...

(До Славки, подаючи їй сумку.) Візьми. Ти знаєш, кому віддати.

Славка стоїть нерухомо.

Іди ж бо, час!

Славка. А ти?

Сава. Я залишусь вартувати. Поспішай же!

Славка (твердо). Ні, Саво. Ти підеш першим. Тут залишусь я. (Бере в руки револьвер.)

Сава. Та не бійся ти за мене. Йди! Я дожену! Швидко!

Славка не зрушує з місця.

Я наказую тобі, ну!

Славка. Зараз я наказ твій не виконаю.

Сава робить невдоволений жест.

Саво, хлопчику мій, невже ти не розумієш? Заради мене ти не маєш права ризикувати собою. Ні в якому разі! Ти потрібний для нашої справи. (Надіває на нього сумку й дає йому кашкет Борисів, далі бере плащ сина, на мить затримує його в своїх руках і потім накидає Саві на плечі.) Тепер іди. Бери мотоцикл. Так тебе ніхто не зупинить. (Ніжно цілує його.) Йди!

Лілі. Саво! Тьютю Славко! Обоє йдіть. Ви йдіть обоє. Я тут стерегтиму... Будьте певні! Дайте тільки револьвер...

Славка дивиться на Саву.

Не бійтесь, стрілять я вмю — він сам навчив мене...

Сава. Лілі!

Вітан. І ти?

Лілі. Так, батьку. І я.

Сава. Не твоя це справа, Лілі.

Лілі. Ти боїшся? За мене боїшся? А ти забув, що говорив? Якщо вціліємо як-небудь, треба буде чесно дивитися людям у вічі. Ти зовсім не жалієш мене, Саво. Ти хочеш залишити свою Лілі в холодних стінах цього мертвого «рау». Казав: «Пенелопа!»... І знову чекання, боязнь, тривоги й тривоги... Ні! Не хочу я такого спокою! Ви боретесь, розчищаєте дорогу до світлого нового життя, а я... мушу лишатись сестрою ката. Ні! Нізащо!.. (Плаче.)

Райна (випростовуючись на повний зріст). Якщо на світі єсть бог (підносить догори руки) — клянуся вам, чесні мої люди, ви можете бути спокійні. Іди, Саво. Іди й ти,

Славко, куди вам треба. Я, мати, даю клятву — не вийде він звідси, не нашкодить вам. Ідіть!

Борис. Мамо!.. Мамо!..

Райна (*дивиться якусь мить на нього*). Нема в тебе більше матері... Нема в мене сина... (*Глухо ридає.*)

Савва. Лілі!

Та підходить до нього. Якусь мить вони дивляться одне на одного.

Я тобі вірю. Візьми! (*Подає їй револьвер.*)

Лілі. Дякую за це. Я свій обов'язок виконаю. (*Стає перед братом.*)

Савва. Ну, от. Скоро зустрінемось. (*Швидко підходить до Райни й цілує їй руку. Та, затримавши його, цілує в чоло з материнською ніжністю.*) До побачення... мамо!

Райна. Щасливо, сину...

Савва (*до Славки*). Пішли! (*Швидко бере плащ, кашкет Борисів, сумку і вдвох разом виходять.*)

Борис різко обертається до виходу.

Лілі (*наводячи на брата браунінг*). Не ворушись!

Борис швидким раптовим ударом зверху вниз вибиває у неї з рук браунінг. Обое кидаються, щоб підняти його, але Борис, відштовхнувши сестру, встигає першим оволодіти револьвером.

Борис (*триумфуючи*). А-а!..

Лілі (*кричить*). Саво!

Лілі, Вітан і Райна кидаються до дверей, щоб заступить Борисові дорогу. Знизу чути, як заводять мотоцикл.

Борис (*з револьвером у руках*). Пустіть мене! Вони втечуть!

Райна. Борисе!

Вітан. Не смій стріляти!

Борис (*шаленіючи, що його затримують*). Та пустіть же!.. Я й вас повбиваю! (*Далі різко обернувшись, кидається до вікна, вибиває шибку і дає підряд кілька пострілів.*)

Одночасно знизу чути постріл Сави. Борис падає на підвіконня і поволі сповзає на підлогу. Лілі кидається до вікна. Райна і Вітан схиляються над трупом сина. Чути, як віддаляється мотоцикл.

Лілі (*одвертаючись од вікна*). Поїхали!..

Младен Ісаєв

ПРИВІТ

Ой, то не вітер повіває,
де Чорне море і Дунай, —
до нас Толбухін прибуває:
сіяй, Балкану день, сияй!

Привіт вам, сталінські солдати!
Ви — слава світових побід!
Край Ботева йдете звільняти —
гримить преславний ваш похід!

Балкан — назустріч вам, на крилах
Зоря червона в нас ізнов!
Братерства поміж нами сила,
незламна дружба і любов!

Несе нам волю Волга-мати:
танкісти йдуть і кінні вслід...
Привіт вам, сталінські солдати!
Ви — слава світових побід!

Ангел Тодоров

КАРТИНИ З ЖИТТЯ ЛЕНІНА У ПОЇЗДІ

(КВІТЕНЬ 1917)

Солдати в купе... Курить люльку старенький...
Їм путь на Вітчизну. І Ленін між них.
Як друг — їх питає: «Живи? Здоровенькі?» —
І слухає їхні розмови і сміх.

У кепці, сутулий, він руку здіймає...
(Гасничка з-під стелі заледве блищить...)
Життя ж їх усіх — мов по книжці він знає.
...Крізь ніч по Фінляндії поїзд летить...

Поля їм назустріч — в заносах піщаних.
В вікні біжать хати — й тікають хутчіш...
А душам їх тепло від слів полум'яних —
Тож Жовтень проблиснув їм там уночі...

Веселин Андреев

РОСІЯ

Земля без краю! В вічній спразі!
Народ, що твердо й прямо йшов.
Земля, де діяв Стенька Разін,
де правди прагнув Пугачов.

Віки твої гриміли в славі,
як утікали вороги.
Це ж ти так сміло при Полтаві
посікла шведів до ноги!

А на льоду Неви, в завію —
то ж був тевтонцям страшний скон!
Бородіно? О, там Росію
як слід узнав Наполеон.

Хай не одна гісна вила
над цим простором над твоїм...
Але ж ти Леніна родила
і вийшла на свободу з ним!

В боях же й видно гнів Росії!
Бо хай буран, туман, імла —
нема такої ще стихії,
яка б тебе перемогла!

Ти вийшла в бій з умінням гордим
у Вітчизняній цій війні.
І от тепер фашистські орди
гниють у ямі, там, на дні.

Леда Милева

МІСЯЦЬ ВЕРЕСЕНЬ

Між пожатих нив у полі
йшло чавдареня * поволі,
стежкою ішло м'якою,
ще й букварик під рукою.

Там, де хмарка вийшла в гори,
коника юнак пришпорив.
Коник біг, аж розлетівся,
де дівчатко — зупинився.

— Гей, дівчатко ти маленьке,
квітонько моя ясненька,
ти куди це йдеш поволі
поміж нив пожатих в полі?

— А я встала ще зарання,
я нове оділа вбрання.
Скличе ж бо дітей дзвінок
всіх сьогодні на урок.

А ти що — з добром? з бідою?
Вперше їдеш ти сюдою?
Хто ти єсть? З якої хати?
На ім'я тебе як звати?

— Хто я єсть? Це знають всюди —
і птахи, й поля, і люди.
Тільки серпень жито скосить —
винограду в мене досить.

Кожен тут мене стрічає,
і радіє, і співає.

* Чавдареня — дитина дошкільного віку.

Мають прапори червоні,
в стрічках виступають коні...

Діти лиш про мене вчують —
всі до школи чимчикують.
Думай же тепер, пригадуй,
як моє ім'я — угадуй!

— Я вже знаю! Відгадала!
В букварі ж про це читала:
ти й з старими, ти й з малими —
Вересень ти наш любимий!

Всім ти нам приніс свободу *,
жити вільно вже народу.
Осінь то чи весни, зими —
з нами Вересень любимий!

Враз юнак коня пришпорив
і помчав туди, у гори...
Тут дзвінок почувсь — і в доли
кинулось дівча до школи.

* Мається на увазі Вереснєве повстання 1944 року.

Николай Зідаров

ЛЕНІНОВІ

Ясні дні вже відходять — і весни минають.
Навіть скеля — і та розсипається в прах...
Один вічний лиш ти, твоя слава без краю:
Кров палає твоя в наших вірних серцях.

Твоя мисль поміж нас — у словах, у подіях.
Твоя мудрість — у партії, в голосі мас.
Гасне день, в'януть рожі, а ніч — безнадія.
Лиш найбільший є ти, що живеш поміж нас.

Божидар Божилов

ПІСНЯ ПРО ДАТУ НАРОДЖЕННЯ

Дощем сікло. На морі морок слався.
Тож до солдатів бруд аж прилипав.
Ген ранок над багнетами займався,
який колись ще Маркс передбачав.

Вже ноги старість-віку не стояли:
відмерли ери всі — та й ця ж бліда.
Все з вітром кулі в березі дзижчали,
шуміла глухо скрізь морська вода.

А Ленін — у кімнатці нелегальній
вглядавсь вперед, в наступні віки...
Пальто старе вдягнув. Всміхнувся схвально —
й ввійшов у людське море... Змах руки —

й від Смольного повів він хвилі
аж ген! Палац Зимовий ще ж у млі...
О, мить чудова, зупинись! По силі
лише йому було такеє на землі.

Рука — простягнута до виднокола —
вказала: де мільйонам шлях тримать.
У Леніна (хоч кулі ось довкола),
як у поета, очі блискотять.

Історію розсік: — життя каліцтво, —
ізгинь з очей! Ти ж, справедливе, встань!
...Іде з рушницями все робітництво.
Хай дощ — зате ж доби нової рань...

Климент Цачев

ВЕСНА

Хтось так радо піснею залився,—
в тиші піснею вітерець доніс.
Щоб послухать — місяць зупинився,
срібний місяць над селом повис.

Хто ж співає там?.. Чи, може, з клубу
хтось нерано так додому йде.
Може, то свою згадав він любу,
зоряне кохання молоде.

Може, тракторист того раденький,
що вдалось ділянку закінчить.
Ой дзвінкий же голос, молоденький,
жити заохочує він, жить!

Може, у відпустку прикордонник
повертається, де рідний дім.
І дзвенить вже пісня, наче дзвоник,
в серці мужнім, в серці молодім.

Місяць в річці серед срібноплину,
лист шумить в тополях перестав...
Може, хтось якраз у цю хвилину
вперше дівчину поцілував.

ЕПІЧНІ ДУМИ ТА ПІСНІ

КОСОВЕ ПОЛЕ

Ой чого ти кричеш, мій вороне, сидячи ось тут
на камені?

Чи тобі все, чорний мій пташе, та м'ясо жерти?
Як тобі все, чорний мій пташе, м'ясо жерти,
То лети собі геть, чорний мій пташе, у Косове:
Там тобі буде, чорний мій пташе, та м'ясо ж
солодке,

Солодке м'ясо, чорний мій пташе, юнацьке,
А юнацьке, чорний мій пташе, та личко біле.
Ой чого ти кричеш, мій вороне, сидячи ось тут
на камені?

Чи тобі це, чорний мій пташе, хочеться пити?
Як тобі це, чорний мій пташе, хочеться напитись,
То лети собі геть, чорний мій пташе, на Косове:
Там тобі будуть, чорний мій пташе, води
студені,

Води студені, чорний мій пташе, ті юнацькі,
Що юнацькі ж, чорний мій пташе, та карі очі.

ПІСНЯ ПРО ПАНЧО-ОГЛУ

Пише листа юнак Панчо-оглу,
Шле його до брата-побратима,
Байрактара * Болгарина Нана:
«Будь здоров ти, мій Болгарин Нано!
А скликай болгарських ти юнаків,
Якщо можеш — до десяти тисяч,
І вступай у град отой, у Ловеч,
Щоб допомогти брату Панчо-оглу,
Бо на мене сам іде садразам **,
Веде турків, веде яничарів,
Ще й нізамів та загін читаків ***.
Хоче мене садразам схопити,
Щоб мене, мов те ягня, зв'язати
І провести через весь град Ловеч,
По ловецьких вулицях широких,
На сухій мене вербі повісить».

Взяв листа тут Нано-воєвода,
Прочитав, юнаків іскликає;
Всіх болгарських скликав він юнаків,
Зібрав всього до десяти тисяч,
Зараз поспішив на поміч брату.
І зустрілись турки та помаки ****,
Ой помаки та іще й болгарі;
Турки ріжуть, а помаки колють:
Зчервонились ниви та левади,
Кров тече, немов з гори джерела,
Труп на трупі, як снопи на ниві.

* Байрактар — прапороносець (тур.).

** Садразам — перший міністр.

*** Нізам — солдат регулярного війська. Читак — лайливе: турок, мужлан.

**** Помак — потурчений болгарин.

Закричав юнак тут Панчо-оглу:
— Слухай ти, а царський садразама!
Я єсть помак, помашське коліно,
Не від ніжної родивсь туркені,
Не в шовку та в бархаті сповитий,
Я кормивсь ні солодко, ні жирно,
А родивсь од сільської болгарки,
Буковим вона сповила мене листям,
Виплекала під буком зеленим,
Борошном кормила кукурудзяним,
Вчила мене з турчином не пити,
Научила турчина колоти.—
Махнув шаблею й зрубав по шию
Голову турецьку, садразамську.

ПІСНІ ПРО МАРКА КОРОЛЕВИЧА

I

Сів же Марко вечеряти
Разом з матір'ю своєю
І всміхається у вуса.
Обізвалася тут мати:
— Що тобі, мій синку Марку!
Все всміхаєшся — чого це?
Може, з старості глузуєш?
Чи не до смаку ці страви?
Чи вино не до вподоби?
— Мовчіть, мамо, я сміюся
Не із страв оцих солодких,
А з Мадярина Филипа.
Бо ж він пише мені дрібно,
Дрібно-нудно, мене кличе,
Кличе, в гості щоб я їхав,
Щоб провідать його землю,
Золотисте вино пити,
Боротьбою поборотись!

Мати каже: — Не ходи ти,
Не ходи ти в їхню землю!
Хто ж, як не Мадярин, знищив
Сорок молодців-юнаків.
Взяв дружини їх в рабині? —
Марко все ж бо не послухав
Слова матері старої,
Встав, узяв собі й поїхав,
В'їхав у малярську землю.

Де малярській хатини —
Тече річка, на річці
Сорок полонянок прали,
Білі прали полотнища.
Голови ж чоловіків їх

На списи наткнуто збоку,
Де малярськії палати.

І спитав жінок тих Марко:
— Де тут ваш Филип Мадярин? —
А вони йому: — А нащо
Здавсь тобі Филип Мадярин?
Ідь ти звідси, подорожній,
Бо Филип Мадярин знищив —
Стільки вбив юнаків наших.
Бачиш, голови наткнуто?
Це все голови юнаків,
Наші ж все чоловіки це.
Бачиш онде білий камінь?
Тож його Филип Мадярин
Вільно підійма рукою.

Підігнав коня тут Марко,
Підхопив з землі той камінь
І через плече підкинув,
Сам же до воріт поїхав.
Глянув — на замку ворота.
Пхнув тут їх ногою Марко,
І ворота враз упали.
Марко в двір широкий в'їхав
І гукає, — та виходить
Не Мадярин, а виходить
Гарно прибрана малярка.
— Де Филип? — питає Марко.
А малярка йому й каже:
— П'є вино Филип Мадярин,
П'є в льохах вино червоне. —
Із коня злізає Марко
Та всі гривні золотії
Із руки її здіймає,
Їх за пазуху ховає.
На коня сідає Марко
Й далі знову, далі їде,
Щоб знайти того Филипа.

Як побачив Филип Марка,
Налив повну вина чашу
І її подав він Марку.
Марко вихилив всю чашу

Та й моргнув, щоб подождав той,—
І своєю налив він повно —
Дев'ять мір вона вміщала —
І подав її Филипу,
Щоб усю отут і випив.
Та не зміг і половини
Випити Филип Мадярин.
Та як знов налив тут Марко,
Вщерть налив вином червоним
Чашу тую, вийняв гривні,
Що забрав їх у мадярки,
За вино їх закладає.
Дивиться на них Мадярин,
А йому й говорить Марко,
Щоб він одкупив ці гривні.

Вийняв булаву Мадярин,
Марка битись закликає.
Марко ж так відповідає:
— А зажди, Филип Мадярин!
Почекай, вино доп'ю я!
Не так жалко ції чаші,
Як вина ось цього жалко.—
І схопив тут Марко чашу
Й так Филипа нею вдарив,
Що й забив його у землю.

Як додому ж їхав Марко,
Він зігнав жінок мадярських,
У полон узяв аж сорок
І в Болгарію погнав їх.

Марко к дому наближає —
Встала курява над шляхом.
Мати ж по двору все ходить,
Дрібні свої сльози ронить,
До невістки промовляє:
— Це Филип Мадярин сина,
Сина мого взяв у рабство,
Це ж і нас оце він візьме.—
А то був та й не Мадярин,
Був то Королевич Марко,
Що привів рабниць-мадярок,
У полон привів аж сорок.

Похвалявся Филип Сокіл,
 Як сїдав він до вечері,
 Похвалявсь перед жоною,
 Соколихою своєю,
 Що уб'є він того Марка,
 А ще краще — візьме Марка,
 Щоб робив він все що треба:
 Замітав двори гладенькі,
 Хлопчиків маленьких бавив.
 Це почула Самодїва.
 Самодїва лісова,
 Ізнялася й полетїла
 Аж на Маркові гладенькі,
 Маркові двори широкі,
 Та й спустилась на палати.
 Ось як крикне Самодїва,
 Самодїва лісова:
 — Гей ти, Марку Королевич,
 Марку, любий побратиме! —
 І говорить Самодїва:
 — Марку, любий побратиме!
 Похвалявся Филип Сокіл,
 Як сїдав він до вечері,
 Похвалявсь перед жоною,
 Що тебе уб'є він, Марку,
 А ще краще — тебе візьме,
 Щоб робив ти все що треба:
 Замітав двори гладенькі,
 Хлопчиків маленьких бавив.

Дуже тут розсердивсь Марко,
 Угнівився Королевич,
 Взяв устав собі та й вийшов
 І пішов — лошатко вивів,
 Неприучене, плохее,
 Що й гнуздечки ще не знає.
 Засїдлав лошатко Марко
 Та й пустив його у поле.
 Як пішло лошатко полем —
 Курява до неба встала!
 І поїхав Королевич.
 І туди наблизивсь Марко,

Де Филип живе в палатах:
— А виходь ти, Филип Сокіл,
Поборотись, бій прийняти!

Як почув же Филип Сокіл
Голосний цей Марка виклик,
Вийшов він навпроти Марка,
Вивів коня вороного,
Виїхав у чисте поле
Бій прийняти, ран завдати,
Ран завдати, поборотись.
Ой же й бились та змагались! —
Переміг Филипа Марко.
Тут йому і каже Марко:
— Гей ти, слухай, Филип Сокіл!
Візьму тебе за холопа,
Соколиху ж за холопку,
А хлопчиків — в холопчики.

Йому й каже Филип Сокіл:
— Гей ти, Марку Королевич!
Не бери мене в холопи,
Русу голову зрубай ти,
Зведи з світу Соколиху
І синочків моїх любих! —
Каже Королевич Марко:
— Гей ти, слухай, Филип Сокіл!
Краще б ти не похвалявся,
Що мене уб'єш ти — Марка!
Не займу я Соколихи
Ані хлопчиків маленьких,
Тільки ти мені потрібен,
Щоб служив ти дев'ять років,
Замітав двори гладенькі.

Ухопив його тут Марко
І завів його враз Марко
До своїх палат широких,
— Ось тобі, гей, Филип Сокіл,
Филип Сокіл, злий Мадярин!

Скликав Королевич Марко,
 Всіх до себе скликав банів *,
 Щоб пили вони і їли.
 Кожен став тут вихвалитись
 Добрим братом чи сестрою,
 А конем став вихвалитись,
 Добрим тим конем лиш Марко.
 Обізвались тут всі бани:
 — Ось ми хвалимось — хто братом,
 Дехто братом чи сестрою,
 Тільки Марко кінським м'ясом. —
 Марко тут таке каже:
 — Ой ти, нене, чи родила ж
 Ти такого ще, як мене? —
 Мати ж Маркова і каже:
 — Мала я іще й другого
 Юного, як ти, Андрія,
 Турки люті налетіли,
 Люті турки, анатольці,
 У полон взяли Андрія
 І погнали його в рабство. —
 Каже Марко Королевич:
 — Ой ти, моя мати рідна!
 Ти наповни мої в'юки
 Щирим золотом червоним,
 Я поїду і найду я,
 Юного найду Андрія. —
 Встав тут Марко і поїхав
 Аж до града до Суліна.
 І зробивсь він чорним, грізним,
 Грізним, чорним, наче турок.
 Як всі турки у мечеті,
 У мечеті на відправі,
 Там і він уже між ними.
 Як всі кланяються турки,
 І він кланяється з ними,
 А молився ж по-болгарськи.
 Як всі турки із мечеті,
 Із мечеті йшли юрбою,
 То і він виходив разом.

* Бан — пан, вельможа.

І пішов він до шинкарки
І гукнув: — Вина я хочу!
Всип мені аж на червінця! —
А шинкарка: — Ой, немає,
В нас вино не за червінці,
А в заклад — хто більше вип'є. —
Їй відповідає Марко:
— Ну, а з ким в заклад тут пити? —
Повела його шинкарка
До Андрія, свого мужа.
Й закладались тут за Марка —
Марковим конем коханим
Та хазяйкою Андрія.
Хто уп'ється — той і втратить.

Три дні їли, попивали,
І Андрій упився дуже.
Каже Марко до шинкарки:
— Ой ти, гой еси, шинкарко!
А збирайся — та поїдеш
Аж в Болгарію зо мною. —
А шинкарка йому й каже:
— Манафін * ти бузувірний!
У Болгарії ж мій дівер,
Дівер Марко Королевич,
Він уб'є тебе за цес! —
І у відповідь їй Марко:
— Ой ти, гой еси, шинкарко!
Можеш ти впізнати Марка? —
А шинкарка сміло каже:
— Як побачу, то впізнаю... —
От їй Марко й натякає:
— Ну, а як же б ти впізнала? —
Та ж — на це відповідає:
— Чула я від свого мужа —
Голова у того Марка
В кучерях вся золотистих. —
Як іскинув Марко шапку —
Кучері аж залисніли,
Кучері ті золотисті.

* М а н а ф і н — малоазійський турок.

І побігла враз корчмарка
І Андрія розбудила.
Марко ж встав і приодівся,
В кращі шати перебрався.
Кинулись брати в обійми,
Один бдному раділи,
Угощатись посідали,
Їли — скільки вже хотіли.
Упивались — не хватались.
Потім встали, щоб в дорогу
До Болгарії рушати.
Їдуть, їдуть, а ще ж довго.
І Андрій такеє мовить:
— Ой ти еси, милий брате!
Хочеться води напитись! —
А йому ж і мовить Марко:
— Тут води ніде немає,
Лиш корчма тут при дорозі,
Та не наша — кеседжійська*.
Ти піди, вино в них добре —
Хай усиплють на червінця,
Не забудь: з коня не злазить. —
Він пішов і став гукати:
— Ой ти, гой еси, шинкарко!
Всип вина аж на червінця! —
А корчмарка йому й каже:
— Злізь з коня, тоді я всиплю,
Всиплю вина й без червінця. —
Він ізліз, бо зчудувався.
Та ж йому вина піднесла,
Все Андрія тягне пити,
А іззаду кеседжія
Голову йому стинає.

Довго Марко ждав Андрія,
Аж взяло його дрімати;
Як збудився, тож і каже,
Каже Королевич Марко:
— Ой ти, гой еси, зовице,
Юна, славна Андрійчихо!
Певно, наш Андрій загинув,
Бо ось кучері — приснилось —
Впали з голови моєї.

* Кеседжія — розбишака (тур.).

До корчми під'їхав Марко
Та й гукає до шинкарки:
— Сип — я вип'ю на червінця!
— Вип'єш сам і без червінця! —
Хутко зліз з коня тут Марко,
Вихопив він гостру шаблю
Та й посік тих кеседжіїв,
А корчмарку в огонь кинув,
Щоб навіки в нїм згорїла.

І вернувся, щоб завезти
Юну, славну Андрійчиху
Та до матері старої.

Вітезслав Незвал

ПРО КОРОЛЯ ЯЧМЕНИЧКА

Жив на Хропині та й заможний пан.
Кажуть, добротворцем був цей стариган.
Ніби турків сотню в битві він розкидав,
люд йому й сказав, військом він щоб відав,—
мо', що добротворцем був цей стариган.
Жив на Хропині та й заможний пан.

Мешкав він у замку; що хотів — робив.
Люд — його спочатку начебто й любив.
Хоча пан з жінками по ночах пиячив,
та з цим люд змирився, буцімто й не бачив,—
люд той, що спочатку начебто й любив.
Мешкав пан у замку; що хотів — робив.

В пана ж бо жона — наче янголя.
Стид її пече: з ким там пан гуля?
Вже ж і ніч минула, ось уже світає,
а в бенкетній залі гамір не змовкає...
Стид її пече: з ким там пан гуля?
В пана ж бо жона — наче янголя.

Пан жону і мучив, бив і катував:
день і ніч з горілки він не вибував.
А коли в помісті голод став, нестаток —
здер він у додаток з підданців податок,
із їх мозолів жиру набував.
Мучив пан людей, бив і катував.

Ніч одна минула, день перемінився —
добрій жоні пана сон живий приснився:
все життя щоб пана та й перемінити —
мусить для народу сина народити.
Жінці тій хорошій сон живий приснився.
Ніч одна минула, день перемінився.

Однієї ночі в замок біс явивсь,—
стережися, пані! мужа стережись!
День чудовий влітку. Ніч? — весь лан квітує.
Люд же тебе любить, він тебе врятує.
Стережися, пані! Мужа стережись!
Однієї ночі в замок біс явивсь.

І жона тікає, а куди — секрет.
Кинула й сережки, перли і браслет.
Копотить погоня навздогін за нею.
Хто ж тебе врятує з тугою твоею?
Кинула й сережки, перли і браслет.
І жона тікає, а куди — секрет.

Вже погоня мучить весь народ в ці дні.
Де вона побігла — скажете чи ні?
Ой ячмінне поле, любі колосочки,
ви її сховайте в борозни, в куточки!
Де вона побігла — не кажіте ж, ні.
Вже погоня мучить весь народ в ці дні.

...Тож приходив потім — чи з долин, чи з гір —
Ячменичком звався! — славний богатир.
Знав він свого люду радоці і болі,—
адже він родився на ячміннім полі.—
Ячменичком звався славний богатир.
Тож приходив потім — чи з долин, чи з гір.

Він паноту знищив, що гнітила люд,
що в вині топила чесний людський труд.
Він проти неправди до страшного бою
всіх повів підданців — сміло за собою.
Й знищив він паноту, що гнітила люд,
що в вині топила чесний людський труд.

Владарем сам люд був, сам королював,
королем Ячменичка все ж таки він звав.
Тож, бува, як прийде та до нас недоля,
так і ждять підмоги з ячмінного поля —
Славного Ячменичка, як то люд назвав,
щоб народ сам владно, сам королював!

Франтішек Браніслав

ПІСНЯ ПРО МАТІР

Як тільки співати захочеться нам,
питаєте ви: а кому ж нам співати?
Кому! — матерям, щонайкращим жінкам.
Хай пісня розкаже, яка то є мати.

Вже зранку гойдає колиску й співа,
на крихітку, груди що ссе, задивилась.
Трояндочка ротика — ніжна й жива —
у матері в серці навік залишилась.

Кому ж пісню другу? Таж матері знов.
Про руки її — пісні тій починатись.
В коротких піснях не вмістить всю любов,—
широкої треба! — для чого стидатись?

Ті матері руки — все зміли вони!
Від неї ж нам всім було стільки дається! —
ось хліба окрасць, і мед, і лини...
Аж пахне дитинство ще й досі, здається.

Про матір в піснях пламеніймо, горім,—
ану починай пісню третю й четверту,
як мати показує дітям своїм
троянду, в снігу її пальцем протерту.

Подібні ж — і мати, й країна в росі.
Про землю свою почнім пісню ще й п'яту:
Нехай Батьківщина у повній красі
танцює й радіє за долю багату...

А сонце к землі припаде тут чолом,
щоб нива колоссям, а сад первоцвітям,
уся щоб Вітчизна пахтіла зерном...
Про нього ж матуся співала нам, дітям.

Нехай п'ять пісень п'ятирічки звучать,
щоб радісно йти нам було по дорозі.
І дружбу, і мир будем ми величать, —
Вітчизна ж в багатстві тепер і в спроможі!

Ярослав Сейферт

ГОРА РЖИП

Я бачив верхів'я, укрите снігами,—
однак не прославив його я піснями.

Верхів'я іскриться, міняється, квітне,
немовби коштовне каміння блакитне...

Високе верхів'я! — аж страшно — до неба!
Та я не прославив його як би треба.

Коли ж в ріднім краї побачу я гору —
низеньку, зелену й ніяк не сувору,

ще й хмари легкої на ній білосніжність,—
така в моїм серці з'являється ніжність!

Хмарки ось летять і над житом в розгоні,
тупочуть в конюшнях стривожені коні.

Снопи люд трудящий у копи складає,
а Юрій святий уже списа здіймає:

встромить його хоче він в серце дракона...
Спішить тут метелик до квітного лона.

Он видно, як в персні, брильянтну, зелену
краплину тремтливу на квітці ромену.

Яка ж це природа! Які на ній шати!
І все тут в мені починає співати.

Співаю я, плачу... Ой мамо,— з тобою
в нас гарно ж так дома — своєю красою!

НАРОДНІ ПІСНІ

ГОДОЧОК ДИТЯТІ

Годочок дитяті,—
Нема мамки в хаті.

Як більшим вже стало —
Про матір спитало:

«Ой тату, дай знати —
А де ж наша мати?»

«Хіба ж ти не чула,
Хіба ж ти не чула,

Що мати заснула,
Навіки заснула.

Її там могила,
Де квітонька біла».

Сирітка просила —
Ой світе мій милий! —

Біжить до могили,
Біжить до могили.

Під квітоньку білу
Тут пальчиком рило.

Коли ж докопалось —
Слізьми розридалось:

«Ой матінко-нене,
Озвітесь до мене!»

«Озватись несила:
Земля придавила,

Бо впало ж не перце,
А камінь на серце.

Ой миле дитя ти,
Он друга йде мати».

«Ой мамо єдина,—
Та то ж не людина.

Як хліба врізає —
Мене проклинає.

А в вас хліб я мала,
Ще й ласки зазнала.

Як ця мене гладить —
Мов борону ладить.

Розчісана в вас я,
Бо ласка далася.

Бо ви ж, моя нене,
Все гладили мене.

Як личко вмиває,
То б'є мене й лас.

Як ви ж умивали —
Мене цілували.

Як миє сорочку —
Кляне чужу дочку.

Як ви ж її прали —
Тихенько співали».

«Додому ж вертайся,
А вранці не гайся,—

Зустрінусь з тобою,
Візьму із собою».

Дитя йде в домівку,
Схилило голівку.

«Ой тату-татусю,
Я бачу матусю.

Ось матінка мила,
В намітці вся біла».

«Ой любе дитя ти,
Пішла ж від нас мати.

З труни не озветься,—
Тобі це здається».

«Ой тату, я гину:
Робіть домовину.

Душі — тільки крила,
А тілу — могила.

В могилу лягати:
Там жде мене мати».

Один день стогнало,
На другий сконало,

Та й похорон мало,
Та й похорон мало.

ЯКБИ МОЯ МИЛА

Якби моя мила
В лентах вся ходила,
В злоті блискотіла,
То була б вона
Все 'дно не моя.

Я візьму дівчину хоч і бідну,
Зате щиру, славну душу рідну.
Синьоока — як і я,
Ах, як і я! ах, як і я!

ЯК ПОЛОЛА ЛЬОН

Як полола льон —
День спливав як сон.
Серце так боліло бідне,
Милого три дні не видно,—
День спливав, як сон.

Як пололи мак —
Жалко у стократ,
Жалко стало, що все гине,
В забуття кохання плине,
Жалко у стократ.

ТОЖ КОЛО ЛІБІЦЕ Є ТРИ ДЖЕРЕЛА

Тож коло Лібіце є три джерела.
Ти б коника, мила, поїть повела.
За повід беруся —
Дак коня боюся,
Я коня боюся, бо я ще мала.

Мій кінь вороненький тебе не вбригне,
Тільки йому скажеш, що любиш мене,—
Заірже тихенько,
Вухами гарненько,
Вухами гарненько лиш поворухне.

В нас попідвіконням зелена трава.
Скажи, моя мила, хто у вас бува?
Нікого не видно,
Бо живу я бідно,
Бо живу я бідно, хоч вродлива я.

ОЙ ГОРО ТИ ВИСОЧЕНЬКА

Ой горо ти височенька,
Дівчино моя любенька,
Ти далеко, за горами,
В'яне вірність поміж нами.

В'яне — поки й не зав'яне.
Ох, кохання полум'яне,
Ти минаєш, ти проходиш,
Серце тільки в сум заводиш.

ЛЮБА, СИНЬООКА

Люба, синьоока,
Не сиди ти край потока,
Люба, синьоока,
Не сиди ж бо там.
Сила в нім великовода.
Впадеш в воду — буде шкода.
Люба, синьоока, не сиди ж бо там.

Люба, синьоока,
Не сиди ж бо край потока.
Люба, синьоока,
Не сиди ж бо там:
А в потоці вода грає,
Очі сині позмиває.
Люба, синьоока, не сиди ж бо там.

А Я САМ, ЗАВЖДИ САМ

А я сам, завжди сам
Своїх коней напуваю.
Перед дзеркалом сам
Даю лад своїм вусам.
Своїх коней напуваю,
На дівчину поглядаю.
А я сам, завжди сам
Даю лад своїм вусам.

БРАТТЯ, БРАТТЯ, БУДЕМ СПІВАТИ МИ!

**Браття, браття, будем співати ми!
Браття, браття, радісно нам!
Горя немає в нас,
Біда втекла від нас,
Браття, браття, радісно нам!**

ГНІВАЙСЬ ЧИ НЕ ГНІВАЙСЬ

Гнівайсь чи не гнівайсь, тільки ти не грайсь.
Як зустрінеш — то хоч привітайсь.
Гнівайсь чи не гнівайсь, тільки ти не грайсь
Та до мене ти вітайсь.
Бо як стрінешся й привітавсь,
Всі побачать люди, що не сердишся.
Гнівайсь чи не гнівайсь, тільки ти не грайсь
Та до мене ти вітайсь.

Зеленіють луки, зеленіє гай.
Що тебе люблю — ти мовчи, та й край.
Зеленіють луки, зеленіє гай.
Що люблю — мовчи, та й край.
А як скажеш ти — винна будеш ти,
Що тебе цілую, ротик золотий.
Зеленіють луки, зеленіє гай.
Що люблю — мовчи, та й край.

ДУМАВ Я, ДУМАВ

Думав я, думав, що чорні то хмароньки,—
А то ж бо чорнії,
А то ж бо чорнії очі дівчиноньки.

Думав я: сяйво від зірки рум'яної,
А ж то рум'яне,
А ж то рум'яне личко коханої.

Думав я: сонечко між хмар розкрилося,—
Чоло дівчиноньки,
Чоло дівчиноньки так засвітилося.

ІДЕМ, ІДЕМ, ДО ВАС ІДЕМ

Ідем, ідем, до вас ідем,
Ідем, ідем, до вас ідем,
Ідем, ідем, до вас ідем,
Щось ми скажем вам.

Чи дасте свою ви дочку,
Чи дасте свою ви дочку,
Чи дасте свою ви дочку,
Чи дасте ви нам?

А чому ж би й не віддали,—
Ми ж її для вас плакали,
А чому ж би й не віддали
Нашу дочку вам.

Берегли та доглядали,
А як ви нас попрохали,—
Що ж, ідіте та й беріте,
Нехай буде вам.

КУДИ, КУДИ, КУДИ СТЕЖЕЧКА

Куди, куди, куди стежечка
Для мого Янечка?
Куди, куди, куди стежечка
Для милого?

Він шука багату,
І комору, й хату,
А простого роду дівчина —
То не його.

Куди, куди, куди стежечка
Для мого Янечка?
Куди, куди, куди стежечка
Для Янечка?

Він хоче багату,
Щодня по дукату,
А моя рідненька матінка —
Бідненечка.

КУПЛЮ СОБІ Я КОНИКА

Куплю собі я коника,
Коли пійду на війну.
Тоді тебе забуду я
Та й і не спом'яну.

На коника я скочу враз,
Ще й шаблею заблищу.
Заплаче тут мила моя —
Я ж зірвусь, полечу.

Це думаю, а весь горю:
Ой, де мені спокій знайти?
Боюсь сказати, сказати, що та
Мила моя — це ти.

ОЙ ДЕ Ж ВИ ДІЛИСЯ

Ой де ж ви ділися,
Дні тої радості?
Ніщо не тішить моїх тут очей.
Те, що любилося,
Мов переснилося,—
Ніщо не тішить моїх тут очей.

Яка ж піранка —
Без плуга оранка?
Кохання без поцілунків пуста.
Без поцілуночка,
Без подаруночка —
Не те коханнячко,
Ой, то ж не те.

Моє життя мені
Креше мов кремені,
Дає усе мені — не по мені.
Серце вдівця має
Дві половиночки:
Одна — покійниці, друга — мені.

ТИ Ж, МОЯ ХУСТОЧКО

Ти ж, моя хусточко,
В танці кружляй.
Розгнівавсь милий мій,
За що ж — узнай.
Ла-ла-ла... Ла-ла-ла...

Сто літ хай сердиться —
Я лиш сміюсь.
За таким щастям я
Не поженусь.
Ла-ла-ла... Ла-ла-ла...

Щастя таке мені
Цвіте давно.
Літом, зимою — все
Стука в вікно.
Ла-ла-ла... Ла-ла-ла...

ЧЕРВОНАЯ РОЖО

Червоная рожо,
Чом цвітом не цвітеш?
Чом цвітом не цвітеш?
Чого, пареньочку,
До нас та й не ідеш?
До нас та й не ідеш?

Коли б же прийшов я —
Була б темніш ночей,
Червону хустину
Тулила б до очей,
А сльози б із очей.

Чого б це я в сльози, —
Нічого ж не болять,
Нічого не болять.
Любились-кохались,
Як пара голубів,
Як пара голубів.

Як два голубочки,
Ще й сизо-голубі.
Ой скільки цілунків
Давала я тобі,
Давала я тобі!

ЩО Ж ТАМ ТАКЕ? СВЯТО ЯКЕ?

Що ж там таке? Свято яке?
Красою жінки чарують там.
Там грають, співають,
Танцюють там.
Гей, ходім,— станемо,—
Що означає — поглянемо.

ЩОСЬ МЕНІ ТА ВСЕ ЗДАЄТЬСЯ

Щось мені та все здається, що вона,
Що мила моя —
Синьоокая.
Щось мені та все здається, що вона —
Синьоокая весна.
Сині оченьки, в ямках ліченько,
Білі рученьки, струнки ніженьки,—
Щось мені та все здається, що вона,
Галонька, буде моя.

Щось мені та все здається, що вона,
Що мила моя
Неширо коха.
Щось мені та все здається, що вона
В щирості не без гріха.
Дивиться сама — мов мене й нема.
Рученьки здійма — інших обійма.
Щось мені та все здається, що вона
В серці мов тая зима.

Ой, як жалко, що не будеш ти моя!
Любиш іншого —
Ну, а як же я?
Ой, як жалко, що не будеш ти моя!
Іншому твій зір сія.
І цей смуток мій, і увесь мій жаль
Переміняться на печаль, печаль.
Ой, як жалко, що не будеш ти моя!
А чия ж, скажи, чия?

Я МАЛА ГОЛУБКА

Я мала голубка́, тримала при собі.
Він взяв та й полетів в простори голубі,
В простори голубі, до гаю, де дубок.
Загув, загуркотів мій милий голубок,
Мій милий голубок.

Мій голубонечку, не гуркочи в гаю:
Та не засмучуй ти голубоньку свою.
— Не я ж її смучу. Та й як її смутить?
Як з дому я пійду — з іншим вона сидить,
З іншим вона сидить.

Я стрічку їй купив мінливої краси.
Хай стрічка виграє на кінчику коси.
Ще й білу їй купив — у косу заплела,
Щоб пам'ять їй була, — мою що була,
Моєю що була.

СПІВИ ЛЮДУ ЧЕСЬКОГО

Хорова сюїта з народних пісень

* * *

Що там таке? Свято яке?
Хлопців красуні чарують там,
Грають, співають, танцюють там.
Гей, ходім, станемо,
На танцюристів поглянемо!

* * *

Музиканти, починайте!
Маєте гусла — тож заграйте!
Заграйте ви на цимбали,
Дружки щоб встали, заспівали.
Заграйте ще й на басолю!
Молодь танцює хай у волю.
А ще ж і в дуду заграйте!
Люд весь трудящий звеселяйте.
Та й розійдемося по всьому!
Ви проведіть мене додому!

* * *

В зеленім гаю, в зеленім гайочку,
Ой, там вівчар у темнім бору.
Женись зі мною ти, любий Іванку мій,
Потішим серце, серце своє.

* * *

Я кохаю, славний Іванку мій,
Я кохаю тільки тебе!
Люблю, люблю, люблю, люблю,
Та чи любиш ти?
Правда цьому чи ні, що вірна ти мені?
Я кохаю, люблю тільки тебе!

* *

Де ж ти, моя мила, так рано ходила,
А ще ж і жайворон не співав?
Рано вставала я, коней напувала я,
Щоб ти, Іванку, мене кохав.

* * *

Край пасіки гуляла, там конюшину рвала...
Тільки вже тепер не пахне ця трава,
Бо вже у нас милий не бува.

* * *

Пташки гуртуються,
Пташки паруються,
Бо хочуть жить.
До тебе, милая,
До тебе, вірная,
Серце лежить.
Про тебе думаю
Ночі і дні.
Тебе все кличу я:
Прийди, кохана, —
Тяжко мені.

* * *

Ой котилося яблуко
Та само собою:
Ой не гнівайся, любий мій,
Що я не з тобою.

* * *

Добре все ішлося,
Як чудесно нам жилося
В радощах юних літ!
Був весь світ, мов той квіт!

* * *

Браття, браття, будем співати ми!
Браття, браття, радісно нам!
Горя немає в нас, біди втекли від нас...
Браття, браття, радісно нам!
Сестри, сестри, будем співати ми!
Сестри, сестри, радісно нам!
Горя немає в нас, біди втекли від нас...
Сестри, сестри, радісно нам!

НАРОДНІ ПІСНІ

ЯК ПАС ЯНКО ТРИ ВОЛИ

Як пас Янко три воли під гаєм,
Як пас Янко три воли під гаєм,
Як пас Янко три воли,
Де квітоньки розцвіли,
Де квітоньки зацвіли під гаєм.

Прийшли к ньому лісняки під гаєм,
Прийшли к ньому лісняки під гаєм,
Прийшли к ньому лісняки,
Розбійнички злодюкі,
Розбійники угорські під гаєм.

Скинь нам, Янку, свиточку під гаєм,
Скинь нам, Янку, свиточку під гаєм,
Дай свиточку нам одну:
Всю випас нам ярину,
Всю випас нам ярину під гаєм.

Свитки я не скину вам під гаєм,
Свитки я не скину вам під гаєм,
Ой свитки вам я не дам!
Домовлюсь з вами ж я сам,
З вами сам я домовлюсь під гаєм.

Домовлялися вони під гаєм,
Домовлялися вони під гаєм.
Що ж там було — знає гай:
Убили Янка, та й край.
Вбили, вбили Янка там під гаєм.

Янко вбитий там лежить під гаєм,
Янко вбитий там лежить під гаєм,
Убитий Янко лежить,
Над ним полин шелестить,
Шелестить полин над ним під гаєм.

МИЛА, ТОБІ НА ДОБРАНІЧ ШЛЮ

Мила, тобі на добраніч шлю.
Пісню співаю — тебе люблю.
Пісню шлю — ти ж засни.
Хай тобі сняться чудові сни.

Мила, тобі на добраніч шлю.
Пісню співаю — тебе люблю.
Пісню шлю — ти ж засни.
Хай тобі сняться про мене сни.

ДОЛИНА, ДОЛИНА

Долина, долина, темні ночі літа.
Там стрічались,— ми кохались,—
де стежечка бита.

Парень кохав мене,— а я вільна в світі.
Бо кохання, милування — як вода у сіті.

Як же без пари жить: чужий не прилине.
Хто нас бідних розлучає — хай сам і загине.

ЛЮБАЯ, МИЛАЯ

Любая, милая,
Очі твої — алмаз,
Щасливий буде той,
Кому моргнеш хоч раз.

Любая, милая,
Личками краща за всіх,
Щасливий буде той,
Хто все цілує їх.

Любая, милая,
Губки твої, як мак,
Щасливий буде той,
Хто їх цілує так.

Любая, милая,
Бачу — ти мучишся,
Щасливий буде той,
З ким ти заручишся.

НЕ ТИСНИ ТИ МЕНІ РУЧКУ

Не тисни ти мені ручку,
Парню молодий.
Від мене ти в журбі своїй
Співчуття не жди.
Та не гнівайсь, що у танці
Так мене несе:
Співи й жарти — ох, люблю я,
Люблю над усе!

До тебе вже ж байдужа я,
А ти — обнімать.
Хоч, може, ми й кохалися —
Нащо споминать?
Я сто раз тобі казала,
Що тебе люблю.
Те, що брату б я зробила,
І тобі зроблю.

Люблю батька, люблю матір,
Рідную сім'ю.
Люблю славних сусідочок,
Подругу свою.
Всіх людей люблю я добрих,
Люблю ж і тебе.
Ну чого ж тобі ще треба? —
Ти не муч себе.

ТЕЧЕ РІЧКА У ГАЙОК

Тече річка у гайок,
Ясеночки, ще й дубок.

По водицю йшло дівча,
Тут і милий зустріча.

Сядеш, любя,— посиджу,
Я тобі щось розкажу.

Болить серденько мені
Через оченьки ясні.

А мене в смуток жене,
Що ти зраджуєш мене.

ІЗ МОРАВСЬКОЇ

НАРОДНІ ПІСНІ

ОЙ ТИ, КОХАННЯ

Ой ти, кохання,
Як з тобою й жить:
Ти мов річенька,
Що кудись біжить.

Вода спливає,
Любов мре в огні,
Мов той листочок
На розмарині.

ЗАШУМІЛИ ГОРИ

Зашуміли гори, здійнялись завії,
Де ж ви ділись, мої літа молодії,
Літа молодії?

Літа молодії, де ж ваші надії?
Марно пройшли літа, не зазнали світа,
Не зазнали світа.

Літа проминули, а жив я ж для чого?
Було б їх шанувать, як здоров'я сво́го,
Як здоров'я свого.

Втратила тебе я, юність моя мила.
Мовби камінь із рук в воду упустила,
В воду упустила.

Та той на дні камінь та знесе водою.
Знесло юність мою хто і зна кудою,
Хто і зна кудою.

ГЕЙ, ГОРИ, ГОРИ

Гей, гори, гори,
Та хто ж вас у цій добі
Навесні не знатиме?
Гей, що за юнак
Цього вечора мені
Личко цілуватиме?

Гей, прийде Янко.
Він мене за рученьки,
За рученьки братиме.
Гей, він же мене
Та й усю ж, усю мене
Палко цілуватиме.

ГАЛОЧКО, СТИЙ, СЕРЦЕ, НЕ БІЖИ!

Галочко, стій, серце, не біжи!
Де ж ті овечки твої, скажи?
Я їх загнала аж ген в лісок,
Там і травиченька, й холодок.

Нам би удвох бути у гаю —
Стежка захрясла ліщиною.
Я ж ту ліщину всю посічу,
Стежку до тебе та й протопчу.

КРАЙ ПАСІКИ ГУЛЯЛА

Край пасіки гуляла,
Там конюшину рвала.
Тільки вже тепер не пахне ця трава,
Бо вже ж у нас милий не бува.

МУЗИКАНТИ, ПОЧИНАЙТЕ

Музиканти, починайте!
Музиканти, починайте:
Маєте гусла — тож заграйте,
Маєте гусла — тож заграйте.

Заграйте ви на цимбали!
Заграйте ви на цимбали:
Дружки щоб встали, заспівали,
Дружки щоб встали, заспівали.

Заграйте ще й на басолю!
Заграйте ще й на басолю:
Молодь танцює хай уволю,
Молодь танцює хай уволю.

А ще ж і в дуду заграйте!
А ще ж і в дуду заграйте:
Люд весь трудящий звеселяйте,
Люд весь трудящий звеселяйте.

Та й розійдемось по всьому!
Та й розійдемось по всьому:
Ви проведіть мене додому,
Ви проведіть мене додому.

ОЙ ЧОГО ЦЯ ПТАШКА

Ой чого ця пташка люба стала тут літати?
Новину якусь принісла — не хоче казати,
Новину якусь принісла — не хоче казати.

Заспівала пташка люба — невеселий спів,
Що мій милий, чорнобривий другу полюбив,
Що мій милий, чорнобривий другу полюбив.

Любить другу чи не любить — байдуже мені:
Не діжде, щоб я журилась у такі дні,
Не діжде, щоб я журилась у такі дні.

Хай журба його самого візьме на біду:
Замість одного я парня тисячі знайду,
Замість одного я парня тисячі знайду.

Тисяча у мене парнів — ой же ж буду знати:
То одному, то другому гарбуза давати,
То одному, то другому гарбуза давати.

ЯК ТІЛЬКИ ЗГАДАЮ

Як тільки згадаю
Свого батенька —
За слізьми й не збагну,
Де та доріженька.

Як тільки згадаю
Матусю рідненьку —
Сльози кануть в траву,
В траву зелененьку.

Сумне гробовище,
Ходжу к тобі давно:
Вже ж насіння в землі,
А чи зійде воно?

Ой ви, гробокопи,
Все в землю кладете,
А насіння оте
Не вирощуєте.

ЯКБИ Ж ТО Я ЗНАЛА

Чиї ж кониченьки —
Якби ж то я знала,
Зеленої травички
Я б їм нажала.

Якби ж то я знала,
Що то миленького,
Їм нажала б овса я,
Овса зеленого.

Якби ж то я знала:
То любчика коні,
Заплела б я їм в гриву
Ленти червоні.

Адам Міцкевич

ОДА ДО МОЛОДОСТІ

Без серць, без духа — кістяків народи!
Ти юності мені дай крила,
І я злечу над мертвим світом
У рай оманливої вроди,
Де чудо творить пал природи,
Де новизни хита він квітом
І де надія втілена тебе б позолотила!

Хай той, хто кволий, недолугий,
Чоло схиливши зрите, нелюдимий,—
Такі лиш бачить виднокруги,
В які він вп'явсь очицями старими.

О молодість! тобі ж усе відкрито.
Лети до Людства в час розмаю
І оком сонця перед цілим світом
Проймай його від краю і до краю!

Поглянь упиз! Підлоти як багато!
Гнилий туман по всій там простороні:
Земля то!
Поглянь, вода її там мертво хлюпа
І гад злетів — на ньому шкаралупа.
Він сам собі кермо, він у погоні
За гадами дрібнішими, щоб їсти,—
То вгору винирне, то вглиб, аж смуги білі.
Нащо йому та хвиля, й що він сам тій хвилі?..
І враз розбивсь об скелю, як пузир нечистий...
Та що кому до нього і до його згуби? —
Це самолюби!

О молодість! Життя ж бо нектар в смак
Тобі тоді, як його й іншим вліто. іскриться

Серця всміхаються небесним світлом,
Як питка зв'яже їх, сама що золотиться.

Тож разом, друзі, нам все дасться!..
Мета у нас — взаємне щастя.
Багато нас! В безумстві ми розумні.
Тож далі, друзі, нам все дасться!
Щасливий той, хто впав за праве діло,—
Адже ж в нові міста великошумні
Щаблем для інших стало мертве його тіло.
Тож разом, друзі, нам все дасться!..
Хоча й слизька дорога — все ми зможем!
Хоча при вході і насильство, й хворість,—
Насильство силою ми переможемо,
А в молодості візьмемо бадьорість!

Хто гідри голову зірвав іще в дитинстві,
Той в юності задушить і Центавра,
У пекла жертви вирве на безчинстві,
Він піде в небо по вінок із лавра!
Туди лети, де в мареві країни,
Ламай, чого сам розум не зламає!
О молодість! у тебе лет орлиний,
Як грім, твоя рука всіх потрясає!
Гей, разом рука в руку! Все ми знаєм,
Обнімем землю нашими рядами,
Ми в огнище одне думки з'єднаєм,
І душі наші зіллються вогнями!
О земле! Ти схитнись з основ! Петляєш!
Тебе штовхнем ми на путі нового,
І ти, позбувшись плісені старого,
Літа зелені пригадаєш.

І як в світах безладдя й ночі,
Стихії де ревуть мов з горя,
Одним «Хай буде» опівночі
Весь світ речей установився;
І вихор встав, і одсвітився
В глибинах небосхил у зорях:

В країнах Людства ніч панує,
Бажань стихія ще воює, вис...
І ось любов дихне, вогнем устане,

Світ духа вийде, що усе відчує.
Його на лоні юність одігрів,
А дружба ще міцнішою тут стане.

Лід рушить і спливе, а наостанку
Вся гніль із забобонною юрбою...
Ну здрастуй же, ясний свободи ранку!
Визволення йде сонце за тобою!

ДО М ***

«Геть з-перед очей моїх!..» Слухаюсь одразу.
«Геть із мого серця!..» Й я іду з журбою.
«Геть з моєї пам'яті!..» Ні, цього наказу
Виконать не в силі я — та і ти ж зі мною.

Тінь буває довша, сонце як заходить,
Широко як пада полем осмутнілим.
Мій так само образ — чим все дальш одходить,
Тим тобі сумніше, й світ стає немилий.

Як було радів я, як тебе зустріну!
Як тебе кохав я, миле чорнобрів'я!
Буду ж тобі й зараз вірним до загину:
Частку мого серця при тобі лишив я.

Тож, коли в кімнаті, ще й одна, самотна,
Здіймеш несвідомо до струн арфи руку,
Зараз же згадаєш: «Як йому — скорботна —
Пісня ця подобалась! Знов співають? На муку!»

Чи у шахи граючи, ти збагнеш — невдалий
Твій король попався, бути розквитанню,—
Ти собі подумаєш: «Так ряди стояли,
Як ми закінчили нашу гру останню».

Серед балу сядеш трохи ти спочити,
Як мовчать ще скрипки в залі за стіною,
На стілець поглянеш, де камін, де квіти;
І помислиш: «Там він, там сидів зі мною».

А чи книжку візьмеш, де вогнем-коханням
Спалено надії, лиш зосталась втома,—
Й закінчиш читати із тяжким зітханням:
«Наша ж це історія, наша з ним, знайома».

Ще ж як автор книги, після довгих ходів,
Та врешті закоханих якимось і з'єднає,—
Ти погасиш свічку й мовиш тут: «На подив,
Наш роман такого все ж кінця не має»,

А вночі, як блискавка зашипить зміясто,
А в саду ще й груша од вітрів заб'ється,
Пугач враз застогне, дощ закрапа часто,—
Скажеш: «Це ж душа його знов до мене рветься!»

Як було радів я, як тебе зустріну!
Як тебе кохав я, мило чорнобрів'я!
Буду ж тобі й зараз вірним до загины:
Частку мого серця при тобі лишив я.

НАРОДНІ ПІСНІ

БУДЬ ЗДОРОВА...

Будь здорова, як ся маєш,
Касю золота!
Чи Мартина пам'ятаєш,
Що тебе віта?

Він з тобою плив у танці,
За здоров'я пив,
І на вушко, як коханці,
Ніжно шепотів.

Ой Мартине, й я вітаю,
Що вернувся знов!
Як ся маєш — я питаю,
Хоч слівце промов!

Як учора я з тобою
Розставалася,
В батька в хаті — неспокою
Начувалася.

ГЕЙ, ТАМ У ТАТРАХ

Гей, там у Татрах буран сивіс,
Там віс вітер, вітер віс,
Несе він звістку гірській сторінці,
Ідуть в долини верховинці.

Гей, там у Татрах чути новини:
Ідуть горяни у долини, —
Шерстяна чуня, а пояс шитий,
Ще й костур з бука, сріблом оббитий.

Гей, з гір високих, де плай ступчатий,
Ідуть горяни працювати.
В узорах, смугах у них торбинки,
Ножі при боці як новинки.

Прощайте, гори, прощайте, Татри!
Вогні в тьмі ночі, яснії ватри!
Ідуть горяни, де грізні ріки, —
У край далекий йдуть навіки.

Я ПОСІЯВ В ПОЛІ ПРОСО

Я посіяв в полі просо —
Та й не міг пожать.
Покохав я дівчиноньку —
Та й не міг узять.
Бо посіять — то не зжать.
Покохати — то не взять.
Хоч дівча й невірне —
Що ж тут проклинать?

Зійшло просо — та побив
Його в жнива той град.
А кохання до дівчини
Пішло на розлад.
Що поспіло — побив град.
І кохання пішло в розлад.
Хоч дівча й невірне —
Споминать я рад.

А ВЖЕ ПОЛЕ ЧИСТЕ СОНЦЕ ЗОЛОТИТЬ

(Польська народна пісня)

А вже поле чисте
Сонце золотить.
День труда врочисто
Швидко так летить.

І хвилинка радо плине,
Її праця не зупине,
Із дівчам моїм, матусю,
З милим серденьям.

Ой, піду я жати
Пшеничні снопи
Або укладати
Їх у півкопи.

А знайду я в полі квітку,
Понесу тобі з привітом,
Марусю, моя кохана,
Дівчино моя.

Ой усе минає
На білому світі —
Весни і зими,
Осінь і літо.

Наше щастя не загине,
Бо життя все щохвилини
Ми кохатись будем, мила,
Дівчино моя.

Радован Зогович

ПІСНЯ ПРО БІОГРАФІЮ
ДРУГА ТІТО

(Уривок)

Питаєте про Тіто: хто він є?
Пиши, машино моя,
машинко!

Тіто —
то ж є ми всі,
усі,
й наші кулі в бойовищі.

І він —
це множество нас,
що ростем високо й гінко.

На цілу
голову
вищі!

Ви батька Тітового
знаєте
і матір, що його породила.

Знаєте їх,
а ще ж більше
треба вам знати.

Бо гнівна сила родила його,
народу-титана сила,

Сам народ
і боротьба-мати.

Він родився на світ од першої ячейки КаПе,
І наново родився
на Вірі та Убі
в повстанській гранаті,

І рождається знову
в бригадах Коче і Пека,

У кожній
новій
бригаді.

Живе він у кождім борці.
В ньому дихає й мислить,
З ним тугу ділить,
і хліб,
і славу в бойовищі.
І він — це множество нас,
що всіх і не зчислить,
Що ростемо
на цілу голову
вищі!

Марія Бануш

МОЯ ЗЕМЛЯ

(Уривок)

Не тому мій спів поливсь,
Що співучим я вродивсь,—
Заспівав тому в цей час,
Що чудесний край у нас.

Не тому мій спів поливсь,
Що співучим я вродивсь,—
А тому, що це ж моя —
Рідна і свята земля.

Серцем я здіймусь на крильця,—
Підо мною хмелю кільця.
Жайворонком над степами
Я лечу, дзвеню піснями.

З піснями я
З веселими
Полину ген
Над селами,
Трудящого
Вітатиму,
Бадьорості
Сповнятиму.

Не тому мій спів поливсь,
Що співучим я вродивсь,—
Заспівав тому в цей час,
Що чудесний край у нас;

Ще й тому, що це ж моя
Рідна і свята земля,—
Ріки, гори і поля —
Наше серце звеселя.

НАРОДНА ПІСНЯ

«ВОГА, ВОГА»

Весла в руки! Ну, натиснем!
Вже ж і Ніна десь чекає:
На віконці так і висне —
Вона весь час все виглядає.
Вона весь час все виглядає.

Радість моя, ой кохана!
Як смерком мене ти ждеш,
Зоре ясна, милова́на,
Мені в душу світло ти ллєш.

Весла в руки! Плавко, легко!..
Ти ж бо знаєш: ці страждання,
як від тебе я далеко, —
Все від огню мого кохання...
Все від огню мого кохання...

Любиш? чи холодна кров...
Як не любиш, то умри.
Нащо вмирать, як є любов?
Кохайся ж ти, щастя бери!..

Весла в руки! Хвиля грає...
Видно Ніну — їй не ждється:
Ось підходить, виглядає...
Як стрінеться — усміхнеться...

Радість моя, ти кохана!
Мене кличеш ти, зовеш...
Зоре ясна, милована,
Мені в душу світло ти ллєш.

Гей, на весла! Гей, на весла!

З ФРАНЦУЗЬКОЇ

П'єр-Жан Беранже

СМЕРТЬ МАТЕРІ

Що? Вмерла?! Чи жива?! Тихіше гомоніте!
Можливо... Їй вдалось... заснути хоч на мить.
Та враз тут хтось сказав: — Дитину принесіте,
Її до груді положіть!

Та ось вже від груді, де жилка тріпоталась,
Дитина одвернулась — аж кричить...
Коли вже і тепер вона не обізвалась —
Все скінчено: її вже не будіть...

Анатоль Ле Браз

КОЛИСКОВА

Засни, дитинонько, засни! Хай бризнуть сни квітками!
Прийми під захист, боже, тих, чий шлях прославсь
морями!

Співай, стара, лий серця біль в пісні безкраї, чулі
Про море те, що блискотить при місяцю: ой люлі...

Як підеш ти на корабель — тоді вже погуляти!
Колиску зробить вихор з хвиль і буде колисати.

Співай, стара, лий серця біль в пісні безкраї, чулі
Про море те, що блискотить при місяцю: ой люлі...

В твоїй душі хвилює спів, безмежний спів, як море.
Синам на вітуху він, а матерям на горе.

Співай, стара, лий серця біль в пісні безкраї, чулі
Про море те, що блискотить при місяцю: ой люлі...

У фьордах батенька твого зла хвиля поховала!
В той час родився, синку, ти — і я не заридала.

Співай, стара, лий серця біль в пісні безкраї, чулі
Про море те, що блискотить при місяцю: ой люлі...

Громадить хмара буровій над фьордами потворні.
Під заколисанку свою колише групи чорні.

Співай, стара, лий серця біль в пісні безкраї, чулі
Про море те, що блискотить при місяцю: ой люлі...

Засни, дитинонько, засни! Хай бризнуть сни квітками!
Прийми під захист, боже, тих, чий шлях прославсь
морями!

Співай, стара, лий серця біль в пісні безкраї, чулі
Про море те, що блискотить при місяцю: ой люлі...

Бо ми вас родимо, — о глум! — а глибина поглине!
Гей, хто бретонцем уродивсь — той моряком загине:

Співай, стара, лий серця біль в пісні безкраї, чулі
Про море те, що блискотить при місяцю: ой люлі...

Генріх Гейне

у книжці „Нова Весна

Сидючи під білим деревом

Сидючи під білим деревом,
Слухаєш, як вмер вие,
Бачиш, як в торі з туманам
Мовчки хмара хмару криє.

Бачиш, як напівзавмерлі:
ліс і поле в сльозі туги
Скрізь гілля, і в серці власно му —
В серці метт пуги холодну

Раптом пуги на тебе надано
Білі пуги — леле! —
Хто не це сніг ланетий, думає,
З дерева кругом нас стеле?

Містки те не сніг із дерева —
Радо зір мвін полізає,
То весняний цвіт, що пахне так,
Що тебе ось обсіпає.

Що за чудо, диво дивне!
Травня те — не зим — диканне.
Сніг став цвітом опаданим,
і у серці знов коханне.

Переклад П. Тимина

Автограф перекладу вірша Генріха Гейне «Сидячи під білим деревом»

Генріх Гейне

ІЗ ЦИКЛУ «НОВА ВЕСНА»

СИДЯЧИ ПІД БІЛИМ ДЕРЕВОМ

Сидячи під білим деревом,
Слухавш, як вітер виє,
Бачиш, як вгорі з туманами
Мовчки хмара хмару криє.

Бачиш, як напівзавмерлії
Ліс і поле в смутку тонуть.
Скрізь зима, і в серці власному —
В серці теж чуття холонуть.

Раптом тут на тебе падають
Білії пушинки — леле! —
Хто ж це сніг лапатий, думаєш,
З дерева кругом нас стеле?

Тільки ж то не сніг із дерева —
Радо зір твій помічає, —
То весняний цвіт, що пахне так,
Що тебе ось обсилає.

Що за чудо, диво дивне!
Травня ж — не зими — дихання.
Сніг став цвітом опадаючим,
І у серці знов кохання.

ІЗ ЦИКЛУ «НОВА ВЕСНА»

СПОЧАТКУ СОЛОВЕЙ РОДИВСЯ

«Спочатку соловей родився
І проспівав: „Цівіт! Цівіт!“
Під спів цей раптом розцвілися
Фіалки й яблуневий цвіт.

Себе він в груди клюнув: з крові,
Із крові цвіт слідочок дав.
Розцвів троянди кущ чудовий,
Й йому він тут защебетав.

І нам, пташкам, цей цвіт із рани
Усім примирення приніс.
Троянд як змовкне спів коханий —
Тоді ж і весь загине ліс».

Свому горобеняті важно
Говорить горобець. За ним
І горобчиха теж. Поважно
Сидить вона в гнізді своїм.

Не можна ж без самоповаги:
Еж висиділа ж дитинча!
Старий усівсь теж для розваги
І мудрості дітей навча.

ІЗ ЦИКЛУ «НОВА ВЕСНА»

* * *

Задзвеніли всі дерева,
Спів у гніздах цілоденний.
Хто ж це в лісі капельмейстер? —
Весь оркестр одив зелений!

Може, це сіренька чайка,
Що так важно там киває?
Чи ку-ку педанта мірне,
Що завжди отак лунає?

Чи це бусол так серйозно,
Мовби диригує, — вгору
Довгим дзьобом все клекоче? —
Музика ж навкруг в цю пору!

Ні, сидить то в мене в серці
Лісу диригент. Все йдеться!
Чую: такти відбиває, —
Значить, він амуром зветься.

ІЗ ЦИКЛУ «НОВА ВЕСНА»

ГІМН

Я — меч, я — полум'я.

Я світив вам у темряві, і, коли битва розпочалась, я бився попереду, в першій ряді.

Круг мене лежать трупи моїх друзів, але ми перемогли. Ми перемогли, але навколо скрізь лежать трупи моїх друзів. У радісних вигуках тріумфальної пісні — похоронні хорали звучать. Та в нас нема часу ані для радості, ані для суму. Знову сурмлять сурми, провіщаючи нову боротьбу.

Я — меч, я — полум'я.

РОЗМОВА В ПАДЕРБОРНЬСЬКОМУ ЛУЗИ

Чуєш? — ніби грають скрипки:
Бас гуде, гуде, тупцює.
Певно, десь там легко, плавко
Та й красунечка танцює.

«Помиляєшся, мій друже,
Де ж ті скрипки? В цій нагоді
Ось кувіка поросятко,
Свині хрюкають, та й годі».

Чуєш? — в лузі ріг лунає:
Певно, йдуть назад мисливці.
А вівчар в сопілку грає,
І пасуться мирно вівці.

«О мій друже, те, що чув ти,
То не звук сопілки й рогу:
Он женуть додому свинок,
Що кургичуть всю дорогу».

Чуєш? — звуки пісні й відгук —
Десь аж там на оболоні.
Анголятка гучно крильми
Звукам плескають в долоні.

«О мій друже, то не пісня,
І не оплески лопочуть:
Хлопчаки гусей женуть там
І вони одно джеркочуть».

Чуєш? — дзвони задзвонили
На високій десь дзвіниці...
Тихо йдуть парафіяни
На молитву до каплиці.

«О мій друже, то худоба
З болобончиком на шії:
Голови униз спустивши,
Йде вона в хліви бруднії».

Обернись тоді у той бік —
Бачиш? — хтось мені киває.
То ж стоїть моя кохана,
Смутно-тужно поглядає.

«О мій друже, бачу, бачу —
Тільки Лізу, тільки бабу,
Що із костуром — коцава —
Вся скидається на жабу».

Отже, друже, смійсь із того,
Що фантаст оцей питає.
Але все ж того не зрушиш,
Що душа моя ховає.

Орландо Лассо (XVI вік)

ЛУНА

Агов! Луна лунає!
Звук віддає. Чудово!
Ха-ха-ха-ха!
Провиши слово, там теж готово!
Послухай, скажи: чого ти хочеш?
Пісню! Ну добре. Справді, заспівай!
Іч який. А я не хочу!
Ну як же так? А хіба не ясно!
Тож сказати? Не скажу!
Бо ти гультьай! Замокни!
Ми вже йдемо без тебе.
Що б не лунало — не відгукайся!
Прощавай же! Годі. Тихше!
Ледве чути... Тихше!..

Із невідомого автора

ЛІТНІЙ ВЕЧІР

Тихенький вечір-вечірок;
Повіяв з поля холодочок...
Сонце заходить... Сплять поля.
Світиться озеро здаля.
Світиться озеро здаля...

Вершечок лісу ще рум'яний.
Встають над нивами тумани.
Природа мовить: Я засну...
Нас заколисує до сну.
Нас заколисує до сну...

Природа нам ласкава мати,
Хочеться світ увесь обняти.
Хай би всім щастя... розцвіло!
Хай буде радість і тепло! —
І в серці радість і тепло.

Мехмед Емін

ДІВЧИНКА З СІРНИКАМИ

«Сірники! Сірники! Три коробки за десять парá! *
Моя мама голодна і хвора. Панове хороші!
Та візьміть же, купіть! Всього десять — ну що вам ті гроші?»

Глянь: маленька істота, волосся русяве, кудлорне,
На ногах черевики незграбні, одежа стара,
Під очима синці, все ж обличчя замурзане, чорне.
Бідолашне дівча заробляє на хліб той гіркий:
До яких до бридких вона мусить звертатися «пане!»
Цілий день по всіх вулицях з криком отим «сірники!»
«Що бажає мій пан?» — може, сто раз на день вона
гляне.

— А хто ж твій батько? де твій дім?
Скажи, я сорок дам парá;
Еж батько є — який же він?
— У мене батько? — ні, нема...
Дівчатко бідне скрізь чуже,
Її ж тут кожен зве байстря.
Ніхто крилом не захистить,
Не вкаже, де її зоря.
Хіба оте кому болить,
Що слово «батько» їй чуже?
Вона працює — доки ж то?
Невже весь вік отак, невже?
Ніхто й шматка їй так не дасть,
Бо кожен хоче мати зиск.
О злидарі-безбатченки!
Життя безумний тиск.

* П а р а — дрібна грошова одиниця у Туреччині.

ЗАЛІЗО

Не шахта це — могили темновид!
Ні сонця в ній, ні клону вітровіння.
Вода слезить. Звисаюче каміння
Наводить жах — озів, зяє вхід...

Так липне леп! Весь одяг мокроросий.
Одно довбай, піддовбуй цілий вік...
І як отут працює робітник —
Нагорблений, пожовклий, схудлий, босий?

— Товаришу, а що там б'єш? Залі' —
— 'Зосмілений, хвала тобі трудящий!
Це ж ти з землі будуєш на землі.

Всім ремеслам: руда — трудотворящий
Огнепочин.— Майбутнього хода!
Розкована людина молода!

ІЗ ЦИКЛУ «АНАТОЛІЯ»

I

Проходив я — в річках ридма ридало.
Проходив я — листя опадало.
Проходив — на луках блекло ізв'ядало.
Проходив — поле знову засіяним стало.

Почув я голос. Обернувся — жінка,
Мутнії очі. А брови ж їй нагрузли! —
аж всі свої зморшки — в лють, рбзли —
обляскала... На правій руці рана.
На голові дрантина — драна, драна!
Ще й під пахою латаний мішок, торбинка.

ІЗ ЦИКЛУ «АНАТОЛІЯ»

II

— Що робиш, сестро?

— Траву рвемо, а що ж як злидні...

— Хіба не маєш поля?

— Та ні вола, ані землі. Ми бідні.

Батрачкою зросла, та так оце як змала:
заміж вийшла, жито жала, жала — проживала,
та й знову те ж...

— А муж твій де?

— Зосталась я вдовою.

Загинув муж. Лиш син та матір. Леле!..

— Ну а рідня?

— Таке ж і у рідні життя веселе.

Ти ж знаєш: проти нас Стамбул. Шорсткою
він гладить нас! Чого такий він камінь?

Гніт. Кліни...

Хіба доля батраків — це доля скотини?

Назми Хікметі

Полю Робсону

Не дозволяйте нам, Робсон, співа^{ти},
Плоє ти канарейко з крилами орла!
Вотт нам згадає стилски зна!

А ніче — наша те праце.
Не дозволяйте, Робсон, — болясе.

Болясе світанку.

Болясе помянутти, титте відгудти розлад

Обнїти болясе коханку

так, як жокав нам Фархад.

(Фархад є і в.в.с? Як його збу^{ти}?)

Вотт болясе посіву і зрунїту,

Болясе повіні вестїної як дунїту

ї ми вїсковиту, ні колїсїїтї дурнї

а все хапанїсе — велика пїлїшка ти мала.
не беруть,

Вотт болясе надїї, Робсон,

надїї болясе, надїї!

Вотт болясе, канарейко мов з кри-
лами орла,

Вотт піесе болясе, Робсон, мов дітогїї
дїї!

1949

Назим Хікмет

ПОЛЮ РОБСОНУ

Не дозволяють нам, Робсон, співати,
мій соловейку з крилами орла!
Вони нам зичать стільки зла!
А пісня ж — наша праця.
Не дозволяють, Робсон,— бояться.
Бояться світанку.
Бояться поглянути, життя відчуту розлад.
Кохати бояться коханку
так, як кохав наш Фархад.
(Фархад є і в вас? Як його звать?)
Вони бояться посіву і ґрунту,
бояться повені весняної, як бунту.
І ні дисконту, ні комісійних дурно не беруть,
а все хапають — велика пташка чи мала.
Вони бояться надії, Робсон,
надії бояться, надії!
Вони бояться, соловейку мій із крилами орла,
пісень бояться, Робсон, мов діючої дії!

ТИ, БРАТЕ МІЙ, ДУШЕ МОЯ

Ти — найсмішніша істота світу!
Ти, брате мій, мов той скорпіон,
живеш у темряві без сонця й привіту.
Ти, мов горобець, якому прийшов уже скон,
жах охопив тебе горобиний!
Ти — як мідія (черепашка їстівна),
замкнувся у своїй шкаралуці (спокій єдиний!),
ти кратер вулкана, де сила страшна!
Ти — не один в одвіті,
таких, як ти, не п'ять,
таких — мільйони в світі!
Але, на жаль, тебе, як отару, ще можна ганять.
І як тільки прасол у баранячій кожусі дубцем
замахнеться, —
ти слухняним стаєш
і на різницю гордо крокуєш, де кров твоя ллється.
Ти — найсмішніша істота світу, виходить,
немовби та риба, що в морі живе
і в морі ж не ходить.
Адже гніт увесь у нас і горе світове
тільки ж через тебе буває!
І якщо нас — скривавлених, голодних кидають в ями,
і якщо нас — для того, щоб багаті пили вино,
давлять, мов той виноград, ногами, —
то в цьому винен тільки ти — і винен давно.
Але язик не повертається сказати:
— Так, більша частина вини падає на тебе, душе моя,
мій брате без долі і без хати.

ЗОЯ

(Уривок з поеми)

Її звали Зоєю.
Але ж ворогам назвалась як Таня.
Таня!
В тюремній темряві Бурси
передо мною ось твоя фотографія,
Таню,
Бурси — благодатна країна зелена,
але ж тюрма Бурси — задушлива й похмура.
І саме ж у тюрмі Бурси
лежить ось передо мною фотографія твоя,
Таню.
Я — турок,
ти — росіянка,
а обоє ми — комуністи,
Таню!
За любов твою — повісили тебе.
За мою любов — укинули мене в тюрму,
та ще живий я, ти ж — померла.
Дуже мало побула ти на землі!
На сонечко ніяк не надивилась!
Всього лиш вісімнадцять років,
Таню!
Ти — повішена ворогом партизанка.
Я ж — укинутий в тюрму поет.
Але між нами — жодної перепони!
Ти — дочка моя,
ти — товариш мій,
перед тобою схиляю голову,
Таню!

Го Можо

СИГНАЛЮ, НА КРАЮ ЗЕМЛІ СТОЯЧИ

Височенні хмари білясті гнівно клубочаться в небі.
Я дивлюсь на могутню красу Тихого океану.
Океан котить свої запінені лави, намагаючись
 перекинути й землю саму,—
Завжди руйнуючи, завжди відбудовуючи, завжди
 сповнюючись сили.
Поезія сили,
 живопис сили,
 музика сили,
 ще й танець сили,
Ритм сили!

РОЗДУМ

Хіба не я це говорив
в тюрмі з тобою (скільки ж літ!) —
Що цвіт з усіх моїх квіток
розвіять з вітром хочу враз.
А ти сказав, що я — старий,
що вже й строфи я не складу;
Поезії ручай усох —
з джерел вода йому не б'є.
Та як повірити тому,
о друже мій, що ти сказав?
Мої квітки не облетять,—
вони ще свіжі, як колись.
Пісні мої, пісні нові,
немов пташки злетять увись;
І вітер буде пестить їх
в блакитнім небі навесні.

Та й справді, ще ж у мене чуб
не зовсім сивий — що, не так?
А був би сивим — все одно
я ще не став би дідусем.
Бо єсть у мене, друже мій,
те невичерпне джерело,
Яке, струмуючи весь час,
життя і серце молодить.
Можливо, вже не ті пісні —
адже не завше в нас весна;
Можливо, вихором вони
ввірвуться в наш осінній сон;
А може, принесуть вони
в мою вітчизну, у Китай,
Екватора і спеку, й суш
або сибірську заметіль.

Хоч я, мій друже, і життя
до половини вже прожив,
Але про життєве, живе
не перестану я співать.
Правдивим словом розповім
про наш замучений народ, —
Я оспіваю у піснях
країни робітничий клас.
Мій друже, чи ти ж знав мене?
Я й сам себе як слід не знав.
Бувало так, що й день ясний —
а в мене сумніви чомусь.
Але в глибокій тьмі ночей,
коли в лікарні я лежав,
Думки безсонні крик зняли —
відкрили душу всю мою.

ВРАНІШНЯ РАДІСТЬ

Ось і вранішнє вже сходить сонце;
Схоже — ніби на місячне світло.
Світло ж бо скісні проміння довгі
посилає в гай, туди, де сосни, —
Й на піску молочнім та сріблястім
тіні сіро-голубі кладуться.

А за гаєм ген синіє море —
розливна вода морська, глибока,
І далеко в морі видно острів,
мрійним весь окутаний туманом,
Ніби острів той ще й досі в чарах
ночі учорашньої, дзвінкої.

Сонячною стежкою іду я
і веду за рученьку дитину.
Високо пташки літають в небі,
славлячи в піснях і сонце, й ранок.
А у відповідь пташкам — і в мене
пісня в серці почина бриніти.

ПІСЛЯ ДОЩУ

Дощ одшумів уночі.
Всесвіт, мов добре, сльозами умите серце,
Всесвіт спить, спочива.

Ген на морі сріблясті котяться хвилі,
А над гаями сосновими
Тихо хмарини пливуть.
Ще ж ось на березі моря — скільки
рибальських човнів!
Скільки човнів! —
Та не видно слідів людини.

Тільки на острові — там десь —
Ледве блимає світло: ліхтар то?
Чи, може, зірка?..

ПРОЩАЮСЬ З ЯПОНІЄЮ

1

Досить з мене десятирічної каторги,
Прикрашеної буйним цвітінням вишень,—
Я хочу полинути на свою батьківщину.
Братове Ямато!
Прощаючись з вами,
Я все ж бо деякий жаль відчуваю.

2

Ваші звичаї не позбавлені принадності,
І ваше жіноцтво правдиве і щире,
Теж і ваша техніка подиву гідна,
Як і життя саме спливає у зовнішнім спокою.
Але ж ті з вас, хто дійсно працює,
Приречені на вічне ув'язнення.

3

Сучасна тюрма якраз для сучасної цивілізації,
Де ворота викувані з чорного заліза,
А у внутрішніх покоях, що розкошами
виблискують,
Наглядачі живуть за безстрочними
каторжниками —
Літератори, вчені, вчителі, художники,
Із словової кістки їх виточені житла.

4

Я знаю, що дехто подумає про втечу,
Та надто високі тюремні стіни,
І люті пси стережуть двері,
Люті пси, що лютіші від тигрів.
Ви навіть розмовляти не смієте голосно,
Попробуйте — і вас у багні розтопчуть.

Мені жалко вас, — брати Ямато, скажу по правді!
Хоч і моя батьківщина до тюрми подібна,
Але є в нас триста мільйонів серпів
Та п'ять мільйонів залізних молотів,
І ми повстанем одного разу вранці
І доценту тюрму розруйнуєм.

Назавжди прощайте, брати Ямато!
Із мене вже досить десятирічної каторги,
Я хочу полинати на свою батьківщину.
Я дивлюсь, як облітає цвіт вишень,
Зрошений вашим потом і кров'ю.
Назавжди прощайте, брати Ямато!

ЖОВТНЕВІ ВРАЖЕННЯ

1

Вони торгують доларом,
Війною, мов сукном,

Вони торгують атомом...
Що скажеш ти? — Одно:

Дияволам тим чорним
Кінець, кінець настане.

І в пекло ми їх скинем,
Їх кинемо на дно.

2

Від Жовтня — скільки років
Гримить уся земля!

Бо перемоги сила
Це ж наша скрізь буя!

І ніби символ слави,
Поглянь, щовечора й щоночі

Багряні зорі сяють
Над вежами Кремля!

3

Доба нова настала —
Велична і ясна:

Тут зникла тьма віків —
Тут світла сторона.

І звідси йде до людства
Свободи,

Братерства
Й гуманності весна.

4

Ще як колись
Я по Москві ходив,

То мов човном
Через простори плив

І до дубів священних
Причалив,

Тоді я дужим став
І враз прозрів.

НАРОДНІ КАЗКИ

ЛЕЛЕКА, ЧЕРЕПАХА ТА ГАДЮКА

В Кореї майже в кожному домі можна побачити чи то картину, а чи статуетку з зображенням людини — і саме за таким ось розташуванням: коло людини — черепаха, внизу — гадюка, а вгорі — лелека.

...Це для того, щоб людина завжди в своїй пам'яті держала.

Лелека вважається вищою від інших тому, що в неї ноги цибаті і що вона далше від усіх бачить. А ще ж і тому, що лелека — як в старовину, так і тепер — завжди дає попередження людині про небезпеку чужоземної навали...

Черепаха формою своєю нагадує обриси Кореї... А панцир у черепахи такий міцний, як щит.

Панцир черепахи усім виглядом своїх кліток теж завжди нагадує обриси горбоду, розбитого на безліч грядок, а це означає, що корейці всяк час повинні садити й сіяти різні овочі й рослини... Піде дощ — виросте рис, буде посуха — виросте бруква чи якась інша рослина, а люди завжди будуть ситі.

Гадюка нагадує нам про те, що вороги можуть бути й поблизу десь і що цього ніколи не слід забувати.

Гадюка може зігріватися теплом людини, але ж вона може і вбити людину своєю отрутою.

МУДРИЙ СЕКРЕТАР

Місто Хамун було в той час ще хутором невеличким. Бачиш, як це давно було.

І жив у ньому багатій Лі Дзя Зун, або ж по-простому — Лі.

Сусідом його був бідняк Цой.

У Цоя була красуня дружина, на ймення Ін Ок. Кожен, хто тільки не зустрівав Цоя з дружиною, щасливо усміхався. Коли хто дивився на Ін Ок, у того забувались і горе, й незгоди. Кожен думав одне: раз існує така красуня, що подібна до квітки, то, отже, не так уже й погано жити на землі...

Цой був щасливий та гордий: аякже, його дружина — найкрасивіша й найдобріша жінка.

Багатію Лі не давала спокою думка, що у бідняка та така прекрасна дружина. Запросив був він якомсь Цоя та Ін Ок до себе в гості, а сам усе думав, як би це заволодіти її увагою. Але Ін Ок навіть не помічала багатія.

Лі зачастив до Цоя. Ось уже три місяці, як щодня він гостює у нього.

Сидить Лі Дзя Зун з Цоєм, грає в шахи, красчком же ока позирає все на Ін Ок і думає, ну як би забрати її до себе.

Отож і придумав...

Цою не можна сидіти без діла: він бідний, йому потрібно працювати, бо інакше ж і жити ні на що буде. Лі грою в шахи віднімав у нього час. Минуло й літо, а у Цоя нема нічого припасеного на зиму.

Знаючи становище Цоя, багатій порадив йому зайнятися торгівлею й почав умовляти його вступити з ним у компанію й поїхати на ярмарок.

— У мене грошей нема, — каже Цой.

— Це нічого, у мене їх вистачить.

Цою не хотілось торгувати. Його серце чуло щось недобре.

— Все рівно їхати не можу.

А проте багатію таки вдалося умовити Цоя. Поїхали Лі Дзя Зун із Цоем на ярмарку. Минув рік, а вістей від них ніяких немає.

На чужій землі, на широкому шляху багатій Лі Дзя Зун убив Цоя, а потім написав листа своїй дружині Ідеп Шін: «Послав я додому Цоя: не вистачило грошей. Він, певне, загулявся з дружиною. Дай йому грошей та пошли сюди, а то проторгуємось».

...Минуло три роки. Багатій Лі Дзя Зун повернувся у свій хутір п'яним і відразу ж повертає він до хати Цоя, ще й кричить:

— Ей, Ін Ок, чи вдома Цой?

А у Цоя була дочка Он Сен. Відчинила вона двері, побачила багатія і, озирнувшись, крикнула матері:

— Лі Дзя Зун приїхав! Іди ж скоріш, певно, й батько повернувся!..

А сама багатія питає:

— А мій батько теж приїхав?

Багатій же і собі питає:

— А хіба його ще не було?! Я ж його послав додому по гроші. Він їх затаїв, він злодій. Я вас примушу робити на мене. Ой, ой, це ж він пограбував мене...

Дружина Цоя враз тут догадалася в чім справа. Дрож пробіг по її тілу, коли вона мислено побачила в брудних лапах багатія і себе, і юну свою доню. Сльози навернулись на очі. Вона розуміла, що багатій Лі Дзя Зун убив чоловіка і тепер хитрощами хоче заволодіти ними. Але як же довести правду. Ночей не спала, все думала.

У хуторі був суддя. Вирішила Ін Ок подати на Лі Дзя Зуна скаргу до суду. У судді був секретар. Суддя завжди промовляв одно лиш слово, решту ж секретар повинен був уже дописувати сам; коли ж не міг написати так, як хотілося судді, секретаря на смерть карали.

Одержавши клопотання Ін Ок, суддя сказав: «Біля дверей». Але секретар не зміг дописати решти... Його скарали на смерть. Викликали другого, і того теж скарали; так само зробили і з третім.

І от уже ніхто більше не хотів іти у секретарі до судді цього.

Кінчався строк. Ін Ок і її доня повинні були стати рабнями багатія...

У хуторі ж жила чесна і грамотна людина, на ім'я Се Ён Ман. Він був бідняк. Суддя запросив його. Се Ён Ману шкода стало Ін Ок і юну її доню і він сказав:

— Гаразд, я згоден бути секретарем...

Вийшов Се Ён Ман на вулицю, глянув кругом. Небо яскраве; здалека голубіють сопки у мореві; зеленіють рисові поля; біліють чаплі; сонце над морем; багато народу.

І підійшов він до судді, витер об поділ сорочки свої зашкарублі руки й сміло написав: «Біля дверей стоя, Лі Дзя Зун покликав Ін Ок. Він знав уже зарані, що вдома її чоловіка нема. Якби йому це було невідомо, він би спершу Цоя покликав».

І багатію відрубали голову, поскільки правда стала ясною після мудрого й правдивого напису бідняка Се Ён Мана.

Так, завдяки йому, в старі часи один раз було винесено справедливий вирок.

ПРО ХОРОБРОГО ЮНАКА ЮН ГІР СУ ТА ПРЕКРАСНУ ДІВЧИНУ ЦЕН СУН НЕ

Жив собі бравий хлопчик Юн Гір Су. Він рано був залишився без батька й матері, і багатій узяв його до себе.

Багатій та його дружина нічого самі не робили. Всю роботу виконував хлопчик. Харчувати його майже не харчували, а роботи щоразу добавляли все більше та більше.

Одного разу вони хлопчика послали були у тайгу по дрова. Назбирав він дві в'язки хмизу та й поніс його додому. Дорога йшла по сопках, трудна дорога. Заморився Юн Гір Су, сів та так з тим хмизом за спиною й заснув.

Довго чи мало він спав, а тільки раптом чує, хтось його будить. Розплющив очі — аж перед ним дідусь-чародій.

— Це що таке, хлопче, аж сюди в мої землі забрів? Що ж тобі за це хай буде — смерть чи життя? — дідусь питає.

— Я ще ж молодий, і стільки ще попереду мені зробити треба... І все найкраще теж у мене попереду... — відповідає хлопчик.

Усміхнувся дідусь:

— Відповідь твоя мені сподобалася. Бідняки, як їм не важко, а все ж вони радіють життю, не те, що багатії. Ті тільки скаржаться, що їм полежать не дають...

— Та отож такі вже вони люди... працювать бояться, а ми до праці звичні й хочемо життя наше кращим зробити.

До серця припали чародієві отакі сміливі й ясні слова хлопчика. І от він йому каже:

— Чого б ти сам хотів — чи багатства, чи золота стільки, як оце у тебе хмизу, а чи сили богатирської?

— Якщо це сказано не в жарт, то я прохаю дати силу, — та таку, щоб і дрова за лебединий пух мені здавалися. А все інше — то я й сам уже добуду.

— Гаразд, — каже дідусь. — Ну йди ж тепер собі та не оглядайся.

І зник умиль чародій. Скинув хлопчик дрова на плечі — а вони стали легшими від легкого. Відчув у собі хлоп-

чик величезну силу... Тепер уже він, хоч як би там багато не робив, не почував утоми...

Минуло кілька років. Хлопчик став уже юнаком. Одного разу, повертаючись з гір, підійшов він був до бистрої й глибокої річки Сун Чен-чан. Річка звивалась серед ущелин, перламутром блищала на сонці.

Ступив юнак на міст Тадонгіо, найбільший міст в країні, і ось побачив — стоїть гарна-прегарна дівчина в білій, як сніг, шовковій сукні, тонкими пальцями собі коси розплітає, а по щоках їй сльози біжать.

— Чого ти плачеш?

Дівчина йому й відповідає:

— Діди за стародавнім звичаєм поставили мене в дружини тигрові віддати, а я ж ніяк не хочу. Краще в річку кинусь!

Сказала це дівчина та ще й гірше собі заплакала.

— А як тебе звуть?

— Цен Сун Не.

От юнак тут їй і каже:

— Не кидайся ти в річку. За мною краще йди.

І дівчина пішла.

Ось увіходять вони в село. Діди, нахмурившись, у дівчини спитали:

— А чого це ти повернулась? Хіба нема у тебе мужності одній померти, аніж тягти на смерть з собою й інших? Боягузка ти, та й годі. Адже всі красуні, всі дівчата нашого села тисячі років ішли до тигра у дружини — такий уже ж закон. Будь же ти проклята! — закричали вони.— Чи ти хочеш, щоб тигр розгнівався і наше все село знищив?

Тоді до них тут Юн Гір Су-юнак озвався:

— Ви щороку віддаєте тигрові найкращих своїх дівчат. А для чого це? Ви назвали Цен Сун Не боягузкою. Це неправда. Я сам бачив її, як вона переходила через найбільший міст, куди не всякий мужчина зважиться ступити. Самі ви боягузи! Цен Сун Не одного лиш хоче — жити! Загинути ж у пащі тигра — що може бути гіршим та найбільш боягузливим, як це?

— Ну, а що ж робити? — спитали люди, що звикли вже давно витерплювати злодіяння.

— Візьміть списи, мечі — і, щоб врятувати дівчат, убийте тигра. Тоді усі дівчата наші живими залишаться, а життя — щасливим буде. А якщо й загине хто із вас у боротьбі з тигром,— то така смерть і славна, і почесна.

Замислилися діди, замовкли, а молодики безстрашні між собою зашептались.

Подививсь на них Юн Гір Су й сказав:

— Я першим піду.

— Ти молодий ще, — діди говорять.

— Це вірно, молодий я. Та я вже стільки лиха у житті зазнав, життя мене багато чому навчило, крім того — силу ж я відчуваю в собі для битви...

Молодики та Юн Гір Су вхопили списи у свої руки та мечі і подались в тайгу до найвищої сопки Пектусан.

Дорогою деякі молодики відстали й повернулись додому. Лише Юн Гір Су пішов за всіх їх далі. Йде він. Бачить сопки, синіми квітами усипані. На лозах чорніють важкі грона винограду. Повітря наповнилося пахоцями приємними...

У сопках сіяє озеро Чеді, сонце у синьому небі сяє, а на березі сидить лисий дід старий, аж голова йому труситься...

Юнак до нього — й хоче спитати, де живе тигр. Але ж побачивши на своїй дорозі чудову квітку, він зупинився. «Ось зірву її, — подумав, — і віднесу в подарунок Цен Су Не».

А біля квітки зайчик сидить і каже йому таке:

— Моя мама далеко десь побігла, а мене стерегти цю квітку залишила. Якщо ти її зірвеш — лихо мені буде. Змилосождься, не рви ти квітки, а я ж за це розкажу тобі про дещо. Гаразд?

— Гаразд.

— То не дід, а тигр причаївся, від злості голова он труситься у нього.

Не дослухав юнак зайця.

Підніс меча свого — й на тигра.

Озеро насупилось, хвилями заходило, вітер зашумів, дощ пішов, грім загримів, блискавки заблискотіли. Це юнак Юн Гір Су з тигром у бій вступив. Довго бились.

Знеслився тигр, став пощади він просити, але юнак знав, що жалувати ворога не можна, вдарив мечем — і тигр звалився мертвим. Спалив юнак його й за вітром попіл розвіяв... Ось так було врятовано людей від тигра.

Йде додому юнак, а назустріч заєць із квіткою.

— Поки ти боровся з тигром — минуло три роки, я виріс, і тепер багато в мене таких квіток, як ось оця. Поглянь, усі сопки немов у полум'ї червоніють. Це все тобі

за те, що уважив ти мені, бери! Понеси цю квітку прекрасній Цен Сун Не, вона достойна такої квітки.

Юнак повернувся додому. Усім селом до нього вийшли з поклоном.

— Найвродливіша у нас дівчина — Цен Сун Не, ти врятував її, вона тебе кохає, так хай же вона й твоєю нареченою буде.

Юнак подав Цен Сун Не квітку; ніжно заспівали бамбукові флейти.

Цен Сун Не сказала:

— Ти даруєш мені квітку свободи, дякую тобі! — і, притулившись плечем до плеча юнака, заспівала:

Ясний світлий місяць,
Ідемо човном у царство весни,
У річці відбивається небо, а в небі — місяць.
Любий, улови цей місяць, поклади його у човен.
Милуючись ним, будемо плисти ми річкою просторою.
Хай буде світло й радісно у краї у моїм.
Гей-дон-аріран, аріран...

І зажили вони гарно та щасливо. І народ аж до наших днів про них пісень своїх співає.

ПЕРЕКЛАДИ
ЛІБРЕТТО

О. П. Бородін

КНЯЗЬ ІГОР

ПРОЛОГ

Н а р о д

Сонцю ясному слава, слава,
Слава в небі у нас.
Князю Ігорю слава, слава,
Слава у нас на Русі.
Слава сміливому князю трубчевському,
Буй-туру Всеволоду Святославовичу,
Слава, слава, князю слава, слава!
В Путивлі княжичу князь-Володиміру
Ще й Святославу меншому, що в Рильську,
Слава, слава, князю слава, слава на Русі!
З Дону великого, гей до Помор'я
Слава дзвенить по степах половецьких,
В землях незаних славу співають:
Слава, слава, славним князям нашим!
Слава, слава!
Славним дружинам їх.
І на Дунай-ріці славу співають вам,
Славу співають вам зіроньки-дівоцьки;
Ллється їх голос від моря до Києва.
Слава, слава, славним князям нашим слава!
Слава хоробрим воякам — слава!
Війську хороброму! (*У басів.*) Слава!
Всім князям нашим слава, слава, слава!
Війську смілому слава, слава, слава!

К н я з ь І г о р

Йдемо на бій, на ворогів.

Н а р о д

Пошли вам, боже, ворога скорити!
Гей!

К н я з ь І г о р

Йдемо на ханів половецьких.

Н а р о д

Русі ви кривду кров'ю його змийте. Гей!
Розбий їх так, як бив ти їх за Варлою.
Бий ворогів, як бив їх при Олтаві.
Розбий їх так, як бив ти за Варлою!
Візьмись на них, як гнав колись за Мерлом.
Хай від твоєї сили ужаснуться ханські полки.

К н я з ь І г о р

Гей, з богом у серці до бою
За віру, за Русь, за народ!

Н а р о д

Бог допоможе вам, бог допоможе вам,
Бог допоможе.

(Тенори і баси.)

Хай бог помага, господь, хай вам бог помага.
Хай бог веде тебе на бій за Русь на горі
ворогам!

К н я з ь І г о р

Ах, спробувать списа б хотілось
За славу Русі
В далеких степах половецьких!

Н а р о д

Бог в поміч стане вам,
Бог в поміч стане вам,
Перемогу на ханів дасть,
Перемогу дасть вам бог.

К н я з ь І г о р

Ой, полягти, чи там слави зажити
І повернутись.

Н а р о д

Гей, князю, з славою
Знову вернешся назад.
Слава, слава, слава, слава!

К н я з ь І г о р

Князі, вже час нам вирушать.

Володимир Галицький

Що там на небі?
Погляньте, сонце в тьму зайшло.

Народ

Ох, то, князю, вважай — божий знак.

Володимир Ігорев [и ч]

І наче місяць,
На небі сонце
Стоїть серпом.

Народ

Ні, не к добру щось, князю, той знак.
Середодня заблисли зорі.
Сповила землю
Страшна пільма!
Запала ніч.
Ох, краще б, князю, не йти у похід!
Краще б не йти,
Краще б не йти,
Краще б не йти!

Князь Ігор

Цей знак на небі, знак від бога,
Побачимо, чи на добро.
Ніхто своєї долі не мине,
Чого боятись нам?
Йдемо ми всі за справедливе,
За віру, рідний край, за Русь.
Чи, може, нам вернутися без бою,
Щоб ворог нас напав?

Бояри

Що й казати, — так,
А все ж бо краще не рушати.
Проте все ж краще не рушати.

Князь Ігор

Браття, сядьмо на коні свої,
Летімо до синього моря!

Народ

Слава, слава, слава, слава!

С к у л а

Нехай собі ідуть,
А ми, брат, не дурні.

Б р о ш к а

Страшно йти, бува, уб'ють.

С к у л а

Тікай мерщій, бо тут ми пропадем.

Б р о ш к а

Д' Володимира Ярославича, князя
Галицького!

С к у л а

Правда, там уїжно, є що пить
І живі будем.

К н я з ь І г о р

Хай ідуть княгині і боярині.
Ми лад своїх востанне
Хочемо обняти.

Я р о с л а в н а

Ах, ладо, моє ладо,
Зостанься тут, не йди,
Не йди в похід!
Не йди, не йди, благаю я,
Вернись додому, князю мій,
На небі знак, недобрий знак
Нам горе провіща.

К н я з ь І г о р

О ладо, заспокойся, заспокойся,
Не поможеш, не поможеш.
Не вертатись нам вже,
Вір мені.

Я р о с л а в н а

Я серцю вірю, любий мій,
Така печаль, така печаль і жах,
Жах, жах мене обняв.

Князь Ігор

Та годі, ладо, що з тобою?
Тож, бувало, ти прощалась
Без печалю, без печалю,
Без ридань.
Нам слава бій, нам честь на бій,
На ворогів з мечем на бій.

Ярославна

Все знаю я, що скажеш ти,
Все, все знаю я сама.
Я розумом усе збагну,
Я, я все збагну.
Та серце віще вгамувать несила,—
Ах, ніяк!

Князь Ігор

Я мушу йти.
Повір мені, так!
Я мушу йти,
Я мушу бути там!

Володимир Ігоревич

Так, так, не йти,
Не йти не можна, обов'язок, так!

Володимир Галицький

Так, так, не можна,
Треба йти, так, вам слава — бій, слава.

Князь Ігор

Прощай, прощай, моя!

Ярославна

Прощай!

Князь Ігор

Хай бог тебе береже,
Молись за нас, голубко.
(Галицькому.) Тобі, як брату,
Її я доручаю.
Ти ж доглядай, їй смуток розважай.
Розвеселяй її, її самотну

Ласкавим словом як розмай.
Тебе прохаю я, як брата.

В о л о д и м и р Г а л и ц ь к и й

Гаразд, — я радий прислужитись,
Твою послугу пам'ятаю.
Коли брати мене зреклися,
Рідний батько вигнав з хати,
Ти мене прийняв, порадив,
Наче брата привітав,
А з батьком справу полагодив,
Батько мій мені простив.
І я додому знов вернувся,
Твоя це послуга.

К н я з ь І г о р

Ну, годі, годі,
Я завжди радий допомгти.
Вже час нам вирушать.
Благослови ти, отче, нас
На бій, на ворога благослови,
Благослови князів і військо.

Н а р о д

Бог в бою вам з ворогами,
Бог в бою допоможе вам,
Бог вам допоможе
Зламати лихих ворогів.
В бою, в бою з ворогами допоможе,
Бог вам допоможе
Скорити, зламати лихих ворогів.

Б о я р и

Славте князів і дружину!

Н а р о д

Ясним зіронькам слава,
Слава, слава в синьому небі,
Князям нашим слава, слава,
Слава у нас на Русі!
Зразу найстаршим,
А потім меншим,
Всім князям у нас
Слава, слава,

Слава, слава всім на Русі!
Буй-тур Всеволоду,
Світ Святославовичу,
Орлу сизому, князь-Володиміру,
Війську їхньому слава,
Слава війську, слава,
Князям довго жити,
Слава всім, слава,
Війську їх слава!

ДІЯ I

КАРТИНА I

Всі

Гей, гей!
Слава, слава Володимиру.
Слава Володимиру, слава!
Гей!

Скула

Ну, грай! *(До Єрошки.)*
То не хвиля схвилювала,
Хвилювала, ще й скресала,
Заливала, потопляла,
Розмивала береги.

Всі

Княжі хлопці там гуляли,
Князю діву викрадали,
Гей, гей, загуляли,
Гей, гей, ще й заграли.
Князя в піснях вихваляли,
До зорі.
На многії літа,
Князю Володимиру,
Князю Володимиру,
Галицькому, гей!

Єрошка

Дівчинонька засмутилась,
До землі князю уклонилась:
«Князю мій, мене пожалій».

Єрошка і Скула

Хочу ж я до батенька,
Хочу ж я до матінки,
Князю, пусти,
Не занести!

В с і

Гей, гей, загуляли,
Гей, гей, ще й заграли,
Князя в піснях вихваляли
До зорі!..
На многії літа, князю Володимире,
Князю Володимире
Галицькому, гей!
Чи добре князь гуляв?

В о л о д и м и р Г а л и ц ь к и й

Та що й казать: нудьги я не люблю,
А так, як Ігор-князь,
І дня я не прожив би.
По-княжому я сам люблю
Розважить серце,
Люблю я весело пожить.
Лиш би вдалося вкнязитись в Путивлі, —
Я от коли пожив би.
Гей!
Лиш діждатись честі-вісті,
У Путивлі князем сісти.
Я б не став тужить.
Знав би як я жить,
Вдень за шумними столами,
На бенкетах з вояками,
Я б сидів судив,
Справедливий гнів.
Всім чинив би я розправу
Та карав за кожну справу,
Всім би суд чинив,
Частував, поїв.
Гей, гей, гей, пий, гуляй!
А на ніч в палац зганяли б
Полонянок в убраннях,
Полонянки танцювали б,
Князя славили б в піснях.
А хто троянд всіх червоніша,
Я з собою б залишав.
Хто для серця всіх рідніша,
З тими б ночі я гуляв.
Гей!
Якби ж те, що серце просить,

Навтішався б тоді досить,
Я не став би ждять,
Знав, з чого почать,
Я б князівством добре правив,
Я б їм скарбу й грошей збавив.
Пожив би я всмак.
Князю жить лиш так!
Ах, якби покнязювати,
Всіх я зміг би шанувати,
І себе і вас.
Пам'ятали б нас.
Гей, гей, гей, гей, гей, гуляй!

В с і

Князю Галицькому слава!

Н а б л и ж е н і Г а л и ц ь к о г о

А, княгиня!

В о л о д и м и р Г а л и ц ь к и й

Сестричка? Схимниця,
Смирєнниця?
В монастир її,
Гріхи мої покутувать
Та душі грішної моєї пильнувать.

В палац ходімо краще,
Медів князівських випить,
А народу за послугу вина викотить.

В с і

Князю Галицькому слава!

Д і в ч а т а

Ой, лишенько, ой, горенько,
Що твій народ княжий,
Люди недобрії
Викрали дівоньку,
Голубку сизую.
Ой, зглянься ж бо,
Ой, зжалься-бо,
Видай її.

Володимир Галицький

Ей, жінки, ви чого
Завили?
Дівчина в князя
В світлиці сидить.
Там їй, як в небі,
Чого ж їй треба.
Нічого дуже за нею тужить.
В жінках у князя
Вона буде жить.
Їй ні роботи,
Їй ні турботи,
Добре їсти, добре пить.
Не прохайте,
Так і знайте —
Я дівчини не віддам!

Дівчата

Ой, лишенько,
Ой, горенько,
Схотів звести її?
Та ти пусти її!
Видай батеньку,
Видай матінці.
Ой, зглянься ж бо,
Ой, зжалься-бо,
Видай її.

Володимир Галицький

Чого ви стали?
Не видам дівки.
Ну, гетьте ж швидше
Ви додому всі,
Бо буде кепсько дівці,
Ще й вам усім!
Нічого плакати тут,
Нічого кланятись.
Геть!

Єрошка і Скула

Це так до батенька,
Це так до матінки,
Як прийшли, так і пішли.

С к у л а

Ні з чим прийшли,
Ні з чим і пішли,

—

Стій, стій, хлопці, слухай:
Ну, що княгиня все це знає?
Й нас усіх скарає?
Справді!

В с і

Що нам княгиня?
Ким забирать їй?
Хіба нас мало?
В неї ж нема, нема людей!
Народ в похід забрали,
Чого боятись нам?
Справді!

С к у л а

Авжеж, скупа княгиня,
Корця вина їй жалко.
Ну, як же їй служити?

Є р о ш к а

Звичайно, недобре.

С к у л а

Не те, що у князя Володимира.
Добрий наш батько,
Народ жалів,
Дивись, бочку викотив.

—

Гей, що в князя та Володимира,
Володимира ще й Ярославича,
Та збирався народ його,
Та княжецький народ
Почаркувати там.

В с і

Перепийці всі,
Перепийці, п'яниці
Геть усі!

Є р о ш к а

Шум стоїть, де княжеський народ,
Та пропилися ми, окаянні,
Та за твоє ж то здоров'я, княже,
Пропили все ми,
Князю, рідний батьку наш,
Рідний батьку наш,
Рідний батьку ти наш!

С к у л а

Шум стоїть, народ веселиться,
Виють гірко так:
Пропились ми, окаянні,
Пропились, рідний батьку наш,
Батьку ти наш!

В с і

Рідний батьку ти наш,
Ти пожалься на нас,
Рідний батьку наш!
Не карай ти нас, батьку наш!

С к у л а

Рідний наш!

Є р о ш к а

Ти браги нам гіркої —

С к у л а

Навари!

Є р о ш к а

Ти меду солодкого —

С к у л а

Насити!

Є р о ш к а

Вина виноградного —

С к у л а

Накури!

Є р о ш к а
Ти нам бочку п'яного —

С к у л а
Прикоти!

Є р о ш к а
А ми тобі, князю наш,—

С к у л а
Князю наш,—

Є р о ш к а
Тобі, батьку рідний наш,—

С к у л а
Батьку наш,—

Є р о ш к а
По правді служити будем —

С к у л а
Ми тобі,—

Є р о ш к а
По правді, по щирості —

С к у л а
Ми тобі.

В с і
За тебе складемо свої голови.

С к у л а
Як рече князь, рідний батько наш,
Та й Володимир,
Князь Ярославич:
«Гей, п'яниці ж ви,
Челядь вірная!
Як же ж не жаліть мені вас, бідних,
І життя вам без просвітку,
І послуга великая вам!»

В с і

І життя безпросвітнеє,
І життя ваше вік безпросвітнеє.
(У басів.) Гіркеє.

С к у л а

В мене вам.

Є р о ш к а

Що в будень, в неділеньку —

С к у л а

Все працєю,

Є р о ш к а

Од світу до півночі —

С к у л а

Все працєю,

Є р о ш к а

Од полудня до вечора —

С к у л а

Все працєю.

Є р о ш к а

Од смерку до досвіта —

С к у л а

Все працєю,

Є р о ш к а

Робота сутужная —

С к у л а

Вам усім,

Є р о ш к а

Турбота докучная —

С к у л а

Вам усім,

Є р о ш к а

Що служба сутяжная —

С к у л а

В мене вам,

Є р о ш к а

Послуга великая —

С к у л а

В мене вам,

Є р о ш к а і в с і

Гей, співай, підспівуй,

Пий, гуляй,

Гей!

За моє здоров'я княже, гей,

Пий, гуляй!

Г р у п а ч е л я д і

Так от кому та князювать в Путивлі!

ІІ г р у п а

Ну, що ж, як так,

За князя настановим.

Дружини нема,

А Ігор не близенько,

Чого ж нам ждять?

Чого ж нам ще боятись?

Чого?

В с і

За князя нам усім.

Хіба ж то наших мало?

Чого боятись нам?

С к у л а

Все військо пішло,

Князі ж усі в поході,

Підмоги нема.

Є р о ш к а

Все військо пішло,

Підмоги нема.

В с і

Авжеж!

С к у л а

В Посем'ї, чуєш, бунт.

Б р о ш к а

Дружини там розбиті
Всі давно,
Та і князів убито всіх.

Ч е л я д ь

Гаразд, все військо там,
Де сили взять?
А що ж, ходім.

В с і

Агей, народ на віче
Ви скликайте
Та всі мерщій
На площу всі ви,
Всі ви вирушайте!
Вже Ігор нам не князь:
Призначим Володимира.
Чого боятись нам?
Княжі хлопи там гуляли,
Собі князя вибирали,
Гей, гей, загуляли,
Гей, гей, ще й заграли,
Князя в піснях вихваляли
До зорі.
Гей, разом всі на віче,
Іскликайте та швидше
Ви на площу вирушайте.
Князя в піснях вихваляйте,
Гей!
Княжі хлопці там гуляли,
Собі князя вибирали,
Вихваляли в піснях князя
Галицького.
Гей, гей, слава, слава,
Володимиру, гей!

Єрошка і Скула
Хочу ж я до батенька,
Хочу ж я до матінки,
Князю, пусти, не занести!

КАРТИНА ІІ

Ярославна

Чимало часу вже пролинуло,
Як ладо, Ігор мій,
З сином Володимиром
І з братом нашим Всеволодом
На половців повів свої дружини.
Не знаю вже, що й думати.
Здається, час би уже
Від князя тим гінцям прибути.
І хоч би хто вже звідти
Мені як-небудь
Про Ігоря та вість подав!
Ох, а серце жаль бере, стискає сум,
Болить, болить і плаче бідне серце,
Журба мене в'ялить —
На добре чи лихе?
Ах, де ти, де ти,
Часе золотий —
Коли був ладо коло мене?
Нема, минуло, одцвіло.
Сама в журбі всі дні, сама,
Сама в сльозах, не сплю я ночі,
Не сплю, я жду на друга на мого,
Все вісті жду, за нього за мого.
Не їде він, звісток нема
І жду я довго, довго!
І чорні сні все не дають мені заснути.
І часто сниться ладо мій.
Мов час вернувся золотий.
Я, каже, твій,
Ах, обігрій!
А сам все далі, далі йде,
Від мене йде, і я сама всі дні.
І страшно стане, стане сумно.
Прокинусь я, а гіркі сльози так
і ллються,
І не спинити їх мені.

Було колись, не знала горя я,
Як ладо був мій коло мене,
Нема, минуло, одцвіло,
У серці сум, в душі печаль,
Я плачу дні, я плачу ночі,
Одна лиш дума у мене, одна,
Одна, одна турбота на душі:
Не їде він, гінців не шле.
А час іде, пливе, спливає, спливає.
Жду я, чи скоро ж вернеться мій любий?
Діждусь його чи ні?
Де він, де він, князь, мій ладо?

Н я н я

Княгине, там прийшли к тобі дівчата,
Прохать твоєї ради.
Чи скажеш їх пустить?
Дозволим їм вступити?

Я р о с л а в н а

Пусти, пусти їх,
Хай ідуть.

Д і в ч а т а

До тебе, княгине,
Ми до тебе, рідна!
Ти порадь нас,
Не відмов нам,
Ми уклінно просим,
Від напасті-кривди
Захисти нас.
Заступися!
Нині вночі
Враз наскочив
Наш напасник,
Дівчину взяв,
Силоміць забрав в палац,
До себе в палац.
До нього ходили,
Ми його просили:
Не погань ти бідну дівчину,
Нам віддай її!
Не віддав він,
Навтішався,

Наглумився,
Настрахав, нагримав,
З побоем вигнав він нас.
Ми тебе благаєм,
Зжалься ти над нами,
Під свою руку
Ти візьми нас,
Ти не дай нас скривдить,
Накажи віддати нам
Нашу подругу, заступись.
Хай він верне,
Хай не ганить,
Хай він видасть дівчину,
Скажи йому, скажи віддати
Дівчину нам.

Я р о с л а в н а

А хто ж той ваш напасник?
Хто дівчину забрав?
Скажіть, хто?

Д і в ч а т а
I г р [у п а]

Кажи уже, чи що!

Д і в ч а т а
II г р [у п а]

Хутчій відповідай!

Д і в ч а т а
III г р [у п а]

Чого ж бо ти мовчиш?

Я р о с л а в н а

Ну хто?

Д і в ч а т а

Ну ж бо!

Я р о с л а в н а

Скажіть же — хто?

Д і в ч а т а
I г р [у п а]

Нам страшно.

Д і в ч а т а
ІІ г р [у п а]

Не сміємо.

В с і р а з о м

Ну, що ховать,
Розкажем все,—
Треба ж сказать...
Не за але прийми,
Не прогнівайся,
Що ми скажемо, ти нас вислухай,
Все це той же князь
Володимир, ще й Ярославович,
Князь наш Галицький.
І тепер зробив,
І давно вже так,
Зобижав він всіх у Путивлі.
Так, Володимир-князь
Ярославович, все це він.
А як Ігор-князь
У похід пішов —
Іще гірше нам,
Гірше стало жить,
Чи то в городі,
Чи по селах де —
Нема просвітку,
Світ нелюбий став.
Все гуляє князь,
Володимир той Ярославович,
Князь наш Галицький,
Із дружиною все гуляє він
День і ніч.
Та все п'янії та зухвалії,
Всіх на глум беруть,
Все знущаються,
Зобижають всіх, бешкетують
Там гірш, як ворог той,
Гірш, як половці.
І не можна вже стало жити тут,
І спинить тепер їх нема кому,
Не бояться вони,
Бо з нами нема в Путивлі
Ігоря Святославовича.

Спини хоч ти,
Спини його,
Благаємо тебе.

—

Ах, князь, лишенько!

Володимир Галицький
Жени усіх їх звідси геть.

Дівчата

Лелечко! Господи помилуй!

Ярославна

Мій князю, з дикою ордою
Нічю в дім удерся,
Там дівчину ти силоміць взяв,
Її знеславив, у себе зачинив
І держиш в палаці і досі.
Правда це? Скажи ти —
Хто вона? Дівчина тая хто?

Володимир Галицький

А хто б там не була,
Тобі яке діло?
Держу, кого забрав,
Забрав, кого хотів,
Кого забрав, не знаю
І знать не хочу я.
Дівчат багато в світі,
Чи ж можна всіх їх знать!
Чи рада, чи не рада,
Хочеш чи не хочеш —
Зустрічай, гостя ти шануй,
Вітай та на покуть садовляй,
Келеха срібного ти наливай.
Чи, може, я перебив вам радитись
Зі смердами оцими підлотними,
Княгині перешкодив?

Ярославна

Що? Коли ж цьому кінець,
Коли ж ти перестанеш
Глумитися з людей?

І тяжко ображать?
Ось, підожди,
Додому прийде Ігор,
Йому все розкажу,
Про все він буде знать.
Відповідай тоді за все
Ти перед ним.

Володимир Галицький
Та що мені твій Ігор?
Чи вернеться, чи ні,—
Мені яке діло?
Однаково мені,
Я сам собі тут князь,
Я сам собі державець,
Я сам собі у Путивлі володар.
Гукну я поклик до людей,
Я сам у вас тут княжить буду,
Оберуть мене на вічі,
Весь за мене, весь Путивль.
Тоді моя черга настане
Вас на суд свій ставить,
Ти пам'ятай це
І не гніви мене!

Ярославна

Ти смієш ще страхать?

Володимир Галицький
Ну, годі, перестань.
Я так, пожартував:
Хотів тебе хоч раз побачить,
Як ти сердишся.
Коли ж би це ти знала,
Як личить тобі гнів.
Брови зсунулись, в очах вогонь,
Ти вся, мов квітка,
Аж кинулася в лице тобі вся кров...
Та враз, гарна ж яка!
Ще молода!
Твій муж давно далеко,
Самій тобі жить сумно,
Невже ж ти весь цей час
Суворо так глядиш на всіх,
Як і на мене?

Невже ж ти хоч в думках
Нікого не милуєш?
Невже ж ти за Ігорем сумуєш?
Ой, хто ж цьому повірить?
Не може бути!

Я р о с л а в н а

Та ти забудь, що я княгиня,
Що владу маю я, як князь.
Та я тебе звелю послати
Під доглядом суворим
До батька в Галич,
Що він скаже,
Хай він тобі ще раду дасть.
Негайно дівчину мені звільни!
Ну ж, геть, хутчій,
Геть в цій хвилині!

В о л о д и м и р Г а л и ц ь к и й

Ого, ось як!
Гаразд.
Дівчину тобі звільню,
І заберу собі я другу,
Гей!

Я р о с л а в н а

Я вся тремчу,
Мене так схвилював він.
Ах, якби князь
Та швидше повернувся,
Душею я б знову відпочила,
Втомилась я,
Самій боротись тяжко.

—

Вітаю всіх я вас, бояри,
Я рада бачить вас,
Ви радники вірнії мої,
Управи князя ви підпора,
І в radoцax і в горі
Ви друзі всі його,
Я рада бачить вас!
Скажіть мені, одначе,
Що значить ваш прихід

Нежданий-негадапий?
Мене тривожить він,
Лихе в ньому я чую,
Скажіть мені, я хочу знать.

Б о я р и

Готуйся, княгине,
Недобрії вісті
Тобі ми несем, княгине.
До тебе прийшли,
Щоб вісті недобрі тобі розказать,—
Готуйся!

Я р о с л а в н а

Що там сталось?
Ну, кажіть же!

Б о я р и

Вступили на Русь
Ворожі полки
І близько від нас ідуть.

Я р о с л а в н а

О боже!

Б о я р и

Вже ідуть і силу грізну
До нас на Путивль
Веде половецький хан Гзак.

Я р о с л а в н а

Невже ще мало горя нам було?
А де ж вояки?
Де військо і князь?
Скажіте, бояри, де князь?
Невже розбито нашу рать?
Чи, може, згинув князь?

Б о я р и

Грізний хан!
Грозу за грозою,
Біду за бідою
Господь посилає нам.
Що бог покладе, то й вийде усім,
Усім, повір, усім.

Я р о с л а в н а
Скажіть мені!

Б о я р и
В жорстокім бою
Дружина уся полягла,
Як один,
Вся рать, всі полки,
Поранено князя,
Із братом своїм,
Із сином в полон його взято.

Я р о с л а в н а
Ах!
Невже ж мій ладо ранений?
О, ні, ні, ні!
Не вірю, не вірю!
Ні, ні!
Так цьому правда —
В полоні князь,
Весь у ранах?
Що ворог йде сюди на нас?
Бояри, порайте,
Як бути всім нам зараз?
Ні князя, ні війська,
Ні захисту.
Хто ж місто оборонить?
Хто, хто?

Б о я р и
Нам, княгине, це не вперше,
Нам під мурами міськими
Зустрічати ворогів.
Не здамося, заспокойся,
Міцні мури, рів глибокий,
Скільки веж у нас кругом?!
Не здамося, заспокойся,
Бог pomoже, переможе,
Вдержимо Пугивль,
Та не в мурах твердість міста,
Не у вежах сила наша,
Не в глибоких тих ровах,
Наша сила — віра в бога,

Вірність князю і тобі,
Княгиню, у нашій вітчизні.

Я р о с л а в н а

Спасибі вам, бояри,
Як радісно це чути!
Я вірю вам, бояри,
В тім слові правду чую.
Від горя-недолі
Я вся стомилась,
А ваше слово правди
Піднесло мою душу,
Знов піднесло, освіжило,
І вірю знову я.

Б о я р и

Дзвін! На гвалт!
І справді, на гвалт, на гвалт.
На гвалт, бояри, там дзвонять!
Зловісний дзвін
Лихес провіщає!

Я р о с л а в н а

О боже!
О господи!
То ворог йде на нас сюди,
То ворог йде.
О боже! Хто з нами стане?
О матінко святая, поможи!
То божа кара, божий гнів,
То божий гнів!
О господи! То божий гнів,
Божа кара, божий гнів
Карає нас!
Як бог покладе,
Те й буде нам усім.

Б о я р и

То ворог йде на нас,
Сюди іде. Ох! Ох!
Горить! То передмістя гине,

Острог горить!
Жінки плачуть, народ біжить,
Грабують, палять все, погляньте!
В полі половці гасають.
Бояри, мерщій, мерщій на мури!
На стінах дружно разом станьмо,
Частина тут лишитись мусить,
Щоб квягину захищать.
То божий гнів, то бог карає нас.
То божа кара, божий гнів. О! Ох!

Д І Я І І

П о л о в е ц ь к а д і в ч и н а

На безвідді вдень на сонці
В'яне квітка, сохне бідна,
До землі голівку хилить,
Листям, журно листям,
Журно шелестить.

В с і

Зайде сонце, ніч настане,
Вар спаде, роса впаде,
Землю наситить, напоїть,
Трави скропить і полле,
Під холодною росою
Квітка знову оживе.
Мовби квітка на безводді,
Серце наше безталанне.

П о л о в е ц ь к а д і в ч и н а

Сохне, в'яне, заниває,
Ласки ніжної шукає.

В с і

Зайде сонце, ніч настане,
Друг давно дівчину жде,
Під калиною, вербою
Щастям золотим назве.
Мовби квітне під росою,
Серце знову оживе.

К о п ч а к і в н а

День уклався спать —
Годі ж нам співать, танцювать.
Темна ніч розпліта свої коси.
Нічко, приходь скоріш,
Оповий мене млою,

Туманом укрій, одінь.
Настав для нас час побачення.
Чи прийде
Милий мій?
Невже не чує він,
Що я давно, давно тут жду?
Де ж ти, де, милий мій?
Обізвись. Де ти?

Д і в ч а т а

Скоро ніч, скоро час,
Час побачитись їм. Скоро ніч.

К о н ч а к і в н а

Любий мій, обізвись!
Я жду тебе, о сонце моє!
О милий, час настав,
Настав щастя час,
Кохання час настав,
Настав для нас.
Нічко, приходи скоріш,
Оповий мене млою,
Млою укрій, одінь,
Час побачення прийшов.
Скоро ніч. Час настав.
Подруги-сестроньки,
Несіте бранцям ви питво і страву,
Промовте ви до них,
Розважте бідаків.

Б р а н ц і

Дай боже здоров'я,
Ясочки, дівчата, вам
За ласку, за привіт!
Стравою і кумисом
Шанували нас ви.
Вам бажаємо довгих літ!
Нам в полоні
Й горе мов за радість.
Ви нам сонце,
Ви нам сонце ясне.
Дай боже здоров'я,
Ясочки, дівчата,
Вам за ласку, за привіт!

Квіточці коханій,
Дочці хана любій,
Довгі літа!

В а р т о в і

Гори золотом снять,
Вже час і сонцю спать.
Гори золотом снять,
Вже час і сонцю спать.
Смерки йдуть за ним
Добраніч колисать.
Нічка небо зорями квітчає.
Нічка в небі місяця стрічає,
Ніч квітчає.
Місячко іде, небо стереже,
Місяць всіх нас на землі
Гріє у сріблі.
Гори золотом снять,
Вже час і сонцю спать!
Смерки йдуть за ним
Добраніч колисать.
І всім нам час уже спать.

В о л о д и м и р І г о р е в и ч

Тихо так день погасав,
Сонця вогні догоріли,
Зорі вечірні зоріли,
Ніч в самоцвіті оділи.
Ніч розпустила чорнії коси,
Там понад степом
Тепла південная ніч!
Шепотом трав, шумом дерев
Викликає в серці любов,
Любов, кохання.
Ждеш мене чи ні, моя милая?
Люба!
Чую серцем, що ждеш ти мене.
Ах!
Де ти, де?
Обізвись на поклик мій!
Ах, та коли ж я,
Коли побачу тебе?
Ти прийди, благаю я, прийди!
Кохання м'єє!

Чувш, я сумую? Серце плаче,
Жду я, все жду,
Жду тебе, кохання твого!
Над життя кохаю я тебе!
Жду тебе — немає.
Встань, прокинься, прийди,
Не бійся,
Всі давно послули,
Спочило все кругом —
Спокійним тихим сном.
Ах, де ти, де?
Обізвись на поклик мій.
Ах, чи діждусь,
Чи діждусь побачить
Ясний сон?
Ти прийди, благаю,
Прийди, кохання моє.
Прийди під тихий спокій ночі,
Коли і лист, і води сплять.
На нас лиш зорі — неба очі —
До ранку будуть зорювать.
Давно спочило все кругом,
Тиша й сон. Прийди!

К о н ч а к і в н а

Ти, Володимире?
Любий, коханий мій,
Ти, моє сонечко,
Ти, моє ясне?
О, як я ждала тебе!

В о л о д и м и р І г о р е в и ч

Любиш ти?
Любиш чи ні?

К о н ч а к і в н а

Чи я люблю?
Навіщо питать,
Чи я тебе люблю?
О моє щастя!
Так люблю я тебе,
Люблю так палко,
Як можна любити молодій.
Тебе, о милий мій!

Люблю я тебе, мій милий!
Без тебе світ мені чужий.

Володимир Ігорович

Чи скоро ти будеш моя?

Кончаківна

Чи скоро я буду твоя?

Володимир Ігорович

Скоро. Так. Та коли ж

Назву тебе я —

«Моя»?

Лада моя, вірна жона?

Кончаківна

Твоя жона, лада,

Твоя жона.

Володимир Ігорович

Так, та коли ж назву я — «моя»?

Кончаківна

Милий мій!

Володимир Ігорович

Іще скажи!

Кончаківна

Світе ясний!

Щастя моє!

Володимир Ігорович

Слова твої,

Дай знову почути їх,

О моя ладо!

Кончаківна

Так люблю я тебе,

Люблю так палко,

Як можна любить молодій.

Тебе, о милий мій!

Люблю я тебе, милий мій.

Та коли ж ти назвеш мене «жона»?

Так, так, твоя жона?

Володимир Ігоревич

Люби мене, ладо,
Друже, вічно, ніжно, палко!
Мій друже, кохай мене,
Буду вічно я твій!
Та коли ж, чи скоро
Назву тебе «моя жона»?
О милая, кохана,
Так, ти моя!

Кончаківна

Я твоя!
Ну, що ж твій батько,—
Дає чи ні він згоду на весілля?

Володимир Ігоревич

Ні, ні!
Поки в неволі,
Він і не думає
Зовсім за весілля.

Кончаківна

Дивно! Мій батько
Все ж добріший,—
Мене за тебе зразу
Він віддасть.

Володимир Ігоревич

Нас тут побачать,
Сюди ідуть.

Кончаківна

Годі, ніхто не йде.

Володимир Ігоревич

Ні, я чую ізнов.
То батько йде.

Кончаківна

Не бійся, зостанься тут!

Володимир Ігоревич

Прощай!

К о н ч а к і в н а

Невже ж ти вже ідеш?

В о л о д и м и р І г о р е в и ч

Прощай!

К н я з ь І г о р

Ні сну, ні спочину
Намученій душі.
Вже ніч, а я
Забутися не можу.
Минулеє я знов переживаю
Самотній уночі.
І божий знак, пересторогу,
Криваву славу й перемогу
Мою над ворогом лихим,
Криваву славу і сумний кінець,
Погром і рану, і мій бран,
І гибель всіх моїх полків,
Що життя за рідний край
Склали, за коханий.
Все згнуло: і честь моя,
І слава.
Ганьбою вкрив я свій рідний край...
Бран, ганебний бран,
Доля це моя така.
І знов винують всі мене.
О, дайте, дайте мені волю,—
Свою ганьбу я змию в боротьбі,
Врятую честь свою і славу,
Врятую Русь од ворогів!
Тільки ти, голубко-ладо,
Ти одна не шлеш докорів,
Серцем чуйним все відчуєш
Та одвернеш гнів.
В теремі твоїм високім
Виглядаєш, дожидаєш,
Виглядаєш дні і ночі,
Гірко сльози ллєш.
Невже отак щодня:
Полон, самотність, думи?
І знать, що звір катує Русь,
Ворог, скажений барс;
Стогне Русь під пазурами,

І винус в тім вона мене!
О, дайте, дайте мені волю,—
Свою ганьбу я змию в боротьбі,
Врятую Русь од ворогів!
Ні сну, ні спочину
Намученій душі.
Вже ніч, а я тривожний, без надії,
Минулеє я знов переживаю,
Самотній уночі
І безпорадний я.
Ох, тяжко, тяжко,
Як тяжко від муки
Безсилля мого.

О в л у р

Мій князю, вислухай уважно,
Давно хотілося сказати тобі.

К н я з ь І г о р

Що тобі?

О в л у р

Князю, глянь, на сході дніє,
Тікає морок і цвіте зоря,
І для Русі зоря засяє,
А як зробить, я спосіб знаю.

К н я з ь І г о р

Ти?

О в л у р

Тобі я добрих коней враз найду,—
Тікай же потайки з полону.

К н я з ь І г о р

Що? Що? Князю тікають з полону,
Мов злодію? Що? Що?
Подумай, з чого це ти взяв?

О в л у р

Не карай за сміле слово,
Подумай ти про те, що я сказав.
Країна жде, країна жде,
Тікають ти мусиш.

Це ж ти рятуєш свій рідний край,
Віру, народ свій.
Подумай, князь.

Князь Ігор

Ну, годі!

(Про себе.)

Овлур сказав гаразд, —
Повинен рятувать я.
А засіб є тікати.
А може, ясний світ
Світає там і для мене,
Й для Русі
Заграє знову
Сонця радісного світ?

(До Овлура.)

Тікати, хіба ж то можна?
Тепер я в хана на поруках.
Іди собі!

Овлур

Хіба ж ти ханові записягавсь?
Чи, може, ти хреста з ним цілував?

Князь Ігор

Облиш мене, спасибі за послугу, —
Не можу я тікати.

Кончак

Як ся має князь?
Щось засмутився гість мій?
І чогось так задумався?
Чи звір тенета рве?
Чи ястреби плохі
І з льоту птицю не збивають?
Візьми моїх!

Князь Ігор

Міцні тенета,
Ястреби надійні,
Та соколу в неволі не живеться.

К о н ч а к

За бранця все ти тут себе вважаєш?
Хіба ж ти тут живеш як бранець,
А не гість мій?
Поранений ти при Каялі,
Тебе взяли в ясир,
Здали на запуруки,
А в мене ти як гість,
Тобі пошана в нас, як хану:
Все мое завжди до послуг,
Син твій тут, також і військо.
Ти як хан тут живеш,
Живеш ти так, як я.
Скажи ж бо: хіба бранці
Живуть де так? Правда?
О, ні ж бо, ні! Мій князю, ти не бранець
мій,

Ти лиш у мене гість дорогий.
Повір, мені припав ти до вподоби.
За відвагу твою, за сміливість твою
Я поважаю тебе.
Так, любив тебе я завжди,
Знай: так, я не ворог тобі,
А хазяїн я твій,
Ти мій гість дорогий.
Розкажи ж до пуття,
Чим погане життя,
Буду знать я.
Хочеш, візьми найкращих коней,
Найкраще шатро,
Візьми цей меч дідівський
Таємний.
Багато вражої крові
Мечем оцим пролив я,
Не раз в боях кривавих
Меч важкий мій
Сіяв смертний жах.
Вважай: усе, все хану тут підвладно,
Я грозою для всіх був давно.
Грізний, ясний, я страху не знаю.
Всі бояться мене, все тремтить навкруги.
Лиш ти мене не боявся,
Ти ласки не прохав, ні!

Ах, та не ворогом твоїм,—
Союзником вірним,
Ще й другом надійним
І братом твоїм
Все хотілося бути, повір мені.
Хочеш ти, бранку дам?
З-над окіяну, чагу, невільницю
Із-за Каспія?
Коли хочеш, скажи тільки слово,
Я тобі дам її.
Єсть у мене красуні небачені,
Коси на плечі спадають гадюками,
Очі чорні — глибокі криниченьки
Ніжно і палко глядять
З-під густих бровенят.
Теж мовчанья?
Тільки схочеш — найкращу собі вибирай.
Гей, бранок привести сюди!
Хай вони співами і танцем розважать нас
І думи хмарнії розвіють!

Князь Ігор

Спасибі, хан, за щире слово!
Я тут зазнав лиш доброго від тебе.
Радий би й сам віддячити я тим,
А все ж в неволі не життя.
Ти сам колись теж був в полоні.

К о н ч а к

Неволя! Неволя!
Ну, хочеш, відпущу тебе додому
В рідний край?
Дай тільки слово тут,
Що ти меча на мене не піднімеш
Й мені дороги не заступиш?

Князь Ігор

Ні, неправди не скажу.
Скажу тобі я щиро і одверто:
Такого слова я не дам!
Ось тільки дай мені ти волю,
І скличу знову я полки,
І я на тебе вдарю знов,
Тобі дорогу перейду!

Води нап'юся з Дону
Знову я шоломом!

К о н ч а к

Люблю! Хвалю! Ти правди не боїшся,
Я сам такий.
Ах, коли б союзниками
Ми були з тобою!
В полон взяли б ми гей всю Русь.
Як два барси, вмісті б ми гайсали,
Пивом-кров'ю разом упивались.
І все б тремтіло, і був у нас би рай:
Піймавсь — на кілок чи голову стинай!
Правда? Ха! Ха! Ха!
Небалакучий ти.
Сідай.

Н е в і л ь н и ц і

Ти лети на крилах вітру
У рідний край,
Дзвінкая пісне наша.
Туди, де ми тебе співали вільно,
Де нам було з тобою так привільно.
Ах, туди до моря,
Де орли та хмари,—
Там немає горя,
Тільки радість і простір.
Там на сонці води грають
І розмовляють гори з небесами.
В долинах повні рожі розцвітають
І солов'ї не мовкнуть
Поміж садами,
Й зелений виноград росте.
Там тобі більш волі, пісне,
Ти туди, туди лети!

П о л о в ц і

Нумо в пісні слави хану!
Хан!
Славте силу, мужність хана!
Слав!
Славен хан! Славен він!
Хан наш!
Блиском слави сонцю рівний хан!

Хто ж є рівний в славі хану?
Хто?
Чаги хана славлять, хана,
Хана свогого.

К о н ч а к
(Ігорю)

Бачиш ти бранок там
З моря дальнього?
Бачиш красунь ти моїх
Із-за Каспія?
Любий друже, скажи тільки слово ти
Й потім собі яку хочеш
Із них вибирай.

П о л о в ц і

Славлять хана.
Нумо в пісні слави хану!
Гей!..
Славте ласку, славте щирість!
Слав!..
Ворогам хан — грізний він,
Хан наш!
Хто є в славі рівний хану?
Хто?..
Близком слави сонцю рівний?
Хан!
В славі дідам рівний
Хан наш, хан!
Хан Кончак!
В славі дідам рівний він,
Грізний хан,
Хан Кончак.
Славен хан, хан Кончак!
Славний хан, хан Кончак!

П е в і л ь н и ц і й п е в і л ь н и к и

Ти пролети на крилах вітру
У рідний край,
Дзвінкая пісне наша!
Туди, де ми тебе співали вільно,
Де нам було з тобою так привільно!
Ах, туди до моря,
Де орли та хмари,

Там немає горя,
Тільки радість і простор.
Там на сонці води грають
І розмовляють гори з небесами.
В долинах повні рожі розцвітають,
І солов'ї не мовкнуть поміж садами.
Зелений виноград росте.
Там солов'ї...
Туди лети!
Там тобі більш волі, пісне,
Ти туди, туди лети!

П о л о в ц і

В славі дідам рівний хан наш,
Хан Кончак!
В славі дідам рівний він —
Грізний хан,
Хан Кончак!
Танцем вашим бавте хана,
Танцем розважайте хана,
Танцем бавте хана, чаги,
Розважайте хана, чаги,
Танцем вашим бавте хана свого!
Наш хан Кончак!

ДІЯ ІІІ

П о л о в ц і

Військо йде з війни,
Військо з перемоги —
Слава всьому війську,
Слава всім хоробрим!
Слава грізним ханам!
Іде Гзак додому,
За ним військо йде,
Ясир веде.
Слава грізним ханам!
Грізний Гзак!
Славен хан!
Всьому війську слава,
Всім хоробрим!
Грізний Гзак!
Славен хан!
Всьому війську слава!
Всім хоробрим слава,
Всім хоробрим!
Грізний Гзак!
Грізний Гзак!
Славен хан!
Слава хану Гзаку!
Перемогу сурми
Нам сурмлять.
Бубни б'ють, дзвенять.
Слава грізним ханам!
Скільки сел там рознесли,
У полон красунь взяли —
Слава, слава!
І засіяли поля
Вражими кістками.
Слава, слава!
Слава ханам половецьким,
Слава, слава!

Половецьким грізним ханам
Слава, слава!
Славен, славен хан!
Грізний хан наш Гзак,
Слава хану Гзаку!
Як барс в пустелі, він гайсав,
Вперед все гнав, рубав,
Колов він ворогів;
Садки, хати вогнем палив;
Лягли ворожії полки
На віки спать в піски.
Слава грізним ханам!

К о н ч а к

Наш меч нам дав звитягу,
Побіду над краями,
І всюди щастя з нами.
Ми скоро Русь заповоним.
Після битви при Каялі
Вів наш меч до слави далі,
Місто Римів узяли ми,
Ще й Путивль спалили.
Скрізь іде, лунає слава
Половецьких грізних ханів.
Все на світі нам підвладно
І на землі найбільші ми.

П о л о в ц і

Слава Гзаку і Кончаку!

К о н ч а к

Що городів та хуторів
Ми знесли!
Тепер лиш там простір вітрам —
Все степи.
Людей багато там лягло,
Всі села пустіють,
Звірі виють.
Там чуть плачі
Удень, вночі, —
Матері то. А діти їх
В степах чужих навик заснули.
І звір, і пташина
Над трупом їх кишать.

Наш меч нам дав звитягу,
Побіду над краями.
І всюди щастя з нами,
Ми скоро Русь заповоним.
Після битви при Каялі
Вів наш меч до слави далі,
Місто Римів узяли ми,
Ще й Путивль спалили.
Скрізь іде, лунає слава
Половецьких грізних ханів.
Все на світі нам підвладно
І на землі найбільші ми.

П о л о в ц і

Слава Гзаку і Кончаку!

К о н ч а к

Сурміть у сурми!
Ходімо ж здобич ми ділить
Із вражої країни.
Ходім. Гей!..
Всю ніч бенкетувать,
Пісень співають,
І величати ханів,
І танцем розважать!
А бранок цонайкращих
До мене хай ведуть в шатро!
Раду радить, як свине,
Як нам на ворога ударить,
Та бранців стерегти усіх,
Бо покараю вартових.
Ходім!

Х а н и

Ходім за ним, порадимось,
Що нам робить і як нам быть,—
Зостатись тут і переждать,
Чи далі йти усім вперед?
Йти йому чи, може, з нас кому йти?
На Київ нам, чи на Чернігів?
Чи на Посем'я? Як йти?
Ходім за ним, порадимось,
З чого почать і як нам быть?
Кончак нас жде,

Ходім туди!
Ми з ним порадимось там,
То й знатимем: зостатись тут
Чи вдарить нам на ворогів?

Володимир Ігоревич

Невже хан наш город взяв
І вежі й села попалив,
Жінок, дітей в полон забрав,
В неволю дівчат полонив,
Ганьбив він їх
І город грабував?
Лихий, жорстокий хан
Покарав на смерть мечем чоловіків.

Князь Ігор

Невже хан наш город взяв
І вежі й села попалив,
Жінок, дітей в полон забрав,
Дівчат забрав і ганьбив в полоні,
Карав на смерть мечем чоловіків?

Рус[ькі] полонені
І група

Так, хан Гзак наш город взяв,
Чоловіків він повбивав,
Жінок і дітей в полон всіх забрав,
Дівчат ганьбив
Лихий, жорстокий хан.

ІІ група

Вибив він мечем чоловіків,
Понищив їх в бою
І зрабував він город наш,
Лихий, жорстокий хан.

Князь Ігор

Чого ж ще ждять мені?

Володимир Ігоревич

Ти тікай, часу не гай,
Рятуй наш край,
А то погине наша Русь!
Знай: Овлур нам друг,—

Дістане він тобі коня,
Ти тікай, часу не гай,
Рятуй наш край,
А то погине наша Русь!

Князь Ігор

Ах, не дам загинуть я Русі!
О, ні, ні!
Я тікати повинен.
До нас ворог іде,
Несе смерть він для Русі,—
Чого ж ще ждати мені?
Ах, не дам загинуть я Русі!
О, ні! Ні!

Рус[ькі] полонені
І група

Та тікай ти, князю,
Та не дай погинуть Русі!
Овлур нам друг,—
Дістане він тобі коня,
І сам тікає він на Русь.
Тікай ти, князю,
Та не дай погинуть Русі!

І група

Князю, ти тікай на Русь,
Ти рятуй її.
Дістане Овлур тобі коня,—
Тікай!
Князю, утікай на Русь,
Ти рятуй її!

Половці

З війни ідуть, везуть —
На горе вам!
Нагарбав скільки хан!
Смерть ворогам!

Рус[ькі] полонені

Поглянь, князю, глянь скоріш:
Ведуть ізнову здобич їм.
Поглянь, князю,
Скільки хан награбував
Там на Русі!

П о л о в ц і

Полонених ведуть —
На горе вам!
Забрав багатий хан.
Смерть ворогам!
Погибель вам, Русі князям,
Смерть проклятим ворогам!
Погибель вам, князі Русі,
Смерть ворогам!

Р у с [ь к і] п о л о н е н і

Поглянь, князю, глянь скоріш:
Полонених знов ведуть.
Поглянь, князю, скільки хан
В полон забрав у нас людей!
Настають на наше на життя
Прокляті вороги.
Тікай, князю, та тікай ти швидше,
Урятуєш Русь!

П о л о в ц і

До сонця рівний хан Кончак,
Як в небі місяць, наш хан Гзак,
Як ясні зорі, хани всі,—
Слава їх світить ясно.
Вона так сяє, як сонце в небі,—
Гей!..
Ми за наших славних ханів —
Гей!..
Будем п'ять кумис тепер —
Гей!..
Від кумису веселіше —
Гей!..
Полоненик не втече —
Гей!..
Горе тому, хто втікає!
Стріли позолочені,
Коні наші та все бистрі —
Завжди доженуть його в степу.
На славу ханів
Складемо ми пісню
І будемо славить битви їх —
Слава, слава, слава, слава!
До сонця рівний хан Кончак,

Як в небі місяць, наш хан Гзак!
Як ясні зорі, хани всі,
Всім нашим ханам слава, гей!

О в л у р

Князю, гей, в дорогу час.
Весь перепивсь народ,
Поснули вартові.
Приготував я коней
І біля річки буду ждати тебе
І княжича.
Коли затихне все, я свисну,—
Тоді ти з княжичем та до ріки,—
Пробіжи горностаєм очерет,
На воду гоголем спустись,
Ти сядь-спади на борзого коня,
І разом полетим ми соколами
Під млами нічними!

К н я з ь І г о р

Іди виводь коня, ми будем ждати!

К о н ч а к і в н а

Мій князю,
Невже цьому все правда?
Зостанься тут,
Тебе благаю я.
Я все, я все узнала:
Тікати замислив ти
Із батьком в рідну Русь.
Скажи,
Невже ти можеш мене покинуть тут?
Скажи, о милий мій!
О, ні, не вірю, не вірю,
Милий мій!
Не може бути!

В о л о д и м и р І г о р е в и ч

Прощай, прощай ти, ладо!
Нам вмісті вже не буде,
Тікати повинен я.

К о н ч а к і в н а

Не покидай мене ти,
Візьми з собою,

Візьми, о милий мій!
На все готова я,
Тобі я все віддам,
Віддав любов свою,
Віддам і волю я,
Твою буду я рабою —
Тільки б жить з тобою,
Жить повік!

Володимир Ігоревич

Нещасний час! В очах п'їтьма
І б'ється серце так...
Невже сказати: прощай, моя?
Живи сама, прощай навік?

Князь Ігор

Мій сину, як це розуміти?
Чого князівна тут?
Чи в половецькім ти полоні
Споловчився сам?

Володимир Ігоревич

Прощай навік!

Кончаківна

Зостанься тут,
Тебе благаю я!
Я вольна і мінлива,
Своїх степів краса,
Бо ханська кров буя.
Багата я й щаслива.
І ось благаю я —
Зостаньсь, не покидай!

Володимир Ігоревич

Невільним став я знов,
Душі любов, в грудях вогонь
І б'ється серце.

Князь Ігор

Нехай тіка... тіка.
Мій сину, час нам, час!

Кончаківна

Візьми мене з собою, любий!

Володимир Ігоревич

Нещасний час!
Невільним став я знов!

Князь Ігор

Повинні ми тікати,
Свій край коханий рятувати.

Кончаківна

Твою я працю буду!

Володимир Ігоревич

В душі любов, в грудях вогонь.

Князь Ігор
(Володиміру)

Бо згине наша Русь.
Ти чуєш? Для нас то гасло:
Кличе Овлур, нам час тікати.

Володимир Ігоревич

Що робити?

Кончаківна

Зоставайся!

Князь Ігор

Вже час, князівно, нам!

Володимир Ігоревич

О горе! Невільний знову я!

Кончаківна

Любий мій, благаю знов я!

Князь Ігор

Тікай, бо встане табор весь,
Тоді всьому кінець —
Смерть нам обом!

Кончаківна

Зостанься, не тікай!
Я не пущу, о, ні!

Люби мене, кохай!
Ти ж клявсь колись мені!
Чи, може, вспів ти розлюбить?
То я в цю мить весь табір розбуджу
І скличу.

Володимир Ігоревич

О батьку мій!
О, почекай!
Ще раз я їй скажу:
Прощай!

Князь Ігор

Сину, чуєш, вже час тікати!

Володимир Ігоревич

Нещасний час, нещасний час!

Князь Ігор

Прощай!

Кончаківна

Князь Ігор зараз втік!
Йому Овлур коня дістав,
Держіте княжича!

Половці

Сідлайте коні, пускайте стріли,
З мечем блискучим
За втікачем!
Ідьмо ж разом, друзі,
А княжича в'яжіть ви тут
До дерева!
Застрелимо його
Стрілами гострими.

Кончаківна

Його ви не чіпайте,
Його я не віддам!
Його врятую я!
Раніш мене убийте!
Мене! мене!
Раніш стріляйте в мене!
Нехай я разом з ним умру,

Та не віддам його,
Вам не віддам!

П о л о в ц і

Смерть всім руським бранцям,
Смерть ворогам!
Вже крига скресла на ріці!
Вода у річці прибува!
Не доженем ми втікача!
Покличте ханів всіх сюди!
Ми попитаєм, що робити!
Вже он Кончак іде!

К о н ч а к

Що сталося у вас?
Донечко, чого ти тут?

П о л о в ц і

Вже Ігоря нема!
Овлур дістав коня
Та й з Ігорем утік,
Не знати в який бік.

К о н ч а к

Ну, й молодець!
Недурно ж так я його любив!
На місці Ігоря
Я б так само ізробив.
Та хіба ж з таким ворогувать?
Жить у спілці та у злагоді —
Ось що!
Всю варту повбивать!
А княжичу дать спокій! —
Оце весь наказ.

Х а н и

Дозволь, Кончак, сказати тобі,
Зробити ж так, як радим ми!
Адже ж завжди щодо війни
Із нами раду радиш ти.
Як сокіл вилетить з гнізда,
За ним летить і соколя.
Та золотая бистрая стріла
За ним уже гуля.

І н ш і

Кончак, не так!
Геть всіх скарать!

Т р е т і й

Услід за соколом
Летить і соколя.
Та золота стріла за ним
Уже гуля.

Ч е т в е р т и й

Скарать, геть всіх!

В с і

Повір ти нам і так зроби,
Адже ж завжди щодо війни
Із нами раду радиш ти.
Це просьба вся:
Послухайся!
Дозволь нам бранців покарать,
Бо будуть всі так утікати!

К о н ч а к

Ні, що ж як сокіл полетів,
Полетів, зашумів,
То ми соколеня
Заполоним дівчинонькою.

(Підводить до Володимира Кончаківну.)

Ось тобі жона, мій бранцю,
Не ворог ти, а зять бажаний.

(До ханів.)

Ви всі лаштуйтеся в дорогу, —
Йдемо на Русь,
В похід на Русь, на ворогів!

П о л о в ц і

Йдемо в похід на Русь,
Їх розіб'єм!
Візьмем багату здобич!
Ідем, ідем!
Славен грізний Гзак,
Славен хан Кончак,
Слава ханам всім!

ДІЯ ІV

Я р о с л а в н а

Ах, плачу я, гірко плачу я!
Сльози ллю рано-вранці,
На море шлю до коханого!
Я зозулею знімуся,
Полечу аж до Дунаю;
Умочу в ріці Каялі
Мій рукав бобровий.
Я обмию князю рани
На його кривавім тілі.
Ой ти, вітре, вітре буйний,
Все ти в полі вієш!
Стріли вражі ти навівав
На дружину князя.
Чом під хмарами не вієш,
Буйний вітре мій?
Не гойдаєш кораблів на морі?
Ой, нащо ж ти, вітре буйний,
В полі довго вівав?
Разом з тирсою травою
Радощі розвівав?
Ах, плачу я, гірко плачу я!
Сльози ллю рано-вранці,
На море шлю до коханого!
Гей ти, Дніпре наш широкий!
Через гори, через скелі
В половецький край
Ти шлях собі пробив.
Там насади Святослава,
Що ішов на Коб'яка,
Пестив та гойдав,
Наш рідний Дніпре широкий,
Дніпре наш!
Ой, верни ти ладо миле,

Щоб так гірко не ридать!
Щоб на море та не слала сліз
З позарання я!
Ой ти, сонце, сонце ясне,
В небі світиш у високих ти!
Всіх ти грієш, всіх лелієш,
Теплеє, ласкаве!
Сонце, ясне сонце!
Нащо ж ти промінням палиш військо
Князя могого?
Ах, нащо ж у безводнім полі
Ти стрільцям луки стягнуло,
Горем-тугою заткало
Тули-сайдаки? Нащо?

П о с е л я н и

Що не буйний вітер завивав,
Горе навівав, горе навівав.
Хан Гзак нас та й звоював,
Та й звоював.
Як не чорний ворон налітав,
Лихо накликав, лихо накликав.
Хан Гзак на нас та й набігав,
Набігав.
Як не сіроман там табун займав,

(у тенорів і басів)

Як не сіроманець там...
Загризав.
Хан Гзак села та й сплюндрував,
Сплюндрував.

Я р о с л а в н а

Як тут сумно навкруги:
Села спалені, ниви занедбані.
В полі жито кіньми збито, вибито.
Не заспівають вже тут жниці з косарями:
Збито...
Хтось там їде чи то йде?
Два верховні.
Один з них в одежі половчана.
Та невже вони набігли
Знов сюди?
Зглянься, милостивий,

Що робити тоді?
Путівля нам не захистить.
Другий із вёрховнів
Як наші вдягнений.
Із вояків він щось не з простих,
Вбрання його, кінь і постава —
Усе, усе за те говорять.
То, певно, руський князь до нас у гості.
Та хто ж, що то за князь?
Хто такий та звідки?
Не знаю, не здумати мені
Та й не змислити. Ах!..
Не може быть, чи це сон!
А чи здається? Ні!
На Ігоря скидається щось він.
Ігоря і очі, і постава.
Іде князь!
Князь вернувся додому!
Бачу, бачу, він це!
Ладо мов вірне!
Ладо миле, сонце ясне!

Князь Ігор

Здрастуй, мила ладо!
Здрастуй, любя ладо!
Знов тебе бачу я,
Миле ладо.

Ярославна

Ах, ладо, сонце ясне!

Князь Ігор

Радість ти моя!

Ярославна

Невже це все приснилося,
Що ладо знов вернулося?!
Не вірю я своїм очам,
Не вірю я облудним снам!
Ах, скільки раз стрічала
Я тебе таким у сні.
Я сплю чи ні — скажи мені?
Ще ж быть весні? Чи це вві сні?

Князь Ігор

О, ні, не сон, вернувся я.
В моїй руці рука твоя.
Я бачу зір твоїх очей,
Я чую звук твоїх речей.

Ярославна

Вернувся милий мій ізнов,
Вернулось щастя і любов.
І знов я серцем розцвітаю,
О радосте моя!
Знов твої я чую речі,
Знов твої я бачу очі.
Що при стрічі, наче свічі,
Сяють, гріють і зорять.
О мій любий, мій коханий,
Милий друже довгожданий,
Ти мені від неба даний,
Як я можу не співать,
Ладо милий, друже дорогий?

Князь Ігор

Вернувся знову я сюди,
Вернувся до тебе назавжди!
І знову я з тобою
Стою, —
Щасливий я.
Ладо мило, ти сон ясний.
Як я маю не співать?
Друже мій, дорогий!
Світе! Ладо!

Ярославна

Скажи ж про все!

Князь Ігор

Тайкома сюди я втік,
Коли почув, що ворог тут;
Я утік, щоб край підняти
І гук послать по всій Русі.
Прийшов я мечі святить,
Прийшов я князів будить
І ворога у край свій не пустить.

Я р о с л а в н а

Невже ж ти потайки з полону
Та й утік?
Утік од хана ти?
Тебе ж поранено?
Скажи, поранено?
І знов ти, як давно —
Зо мною, ясний мій!
Знов твої я чую речі,
Знов твої я бачу очі,
Що при стрічі, наче свічі,
Сяють, гріють і зорять.
О мій любий, мій коханий,
Милий, довгожданий,
Ти мені від неба даний,
Як я можу не співать?

К п я з ь І г о р

Ладо миле, ти сон ясний,
Як я маю не співать?

—

Одснилися зловісні сні,
Одхмарились похмурі дні,
І серце вже не журиться,
Безхмарне в нім десь мариться.
І знову радість сяє нам.
Так після бурі — знов життя.
Всміхнеться сонце, як дитя,
І стане ясно знов.

Я р о с л а в н а

І серце вже не журиться,
Безхмарне в пім десь мариться,
І знову радість сяє нам.
Після бурі — знов життя.
Всміхнеться сонце, як дитя,
І стане ясно на весь світ.

К н я з ь І г о р

І кликну я од краю в край —
На хана знов ударю я,
На хана знов, —
І сам вдарю я!

Я р о с л а в н а
На хапа вдар!
Згине хан!

Б р о ш к а і С к у л а

Ти дуди, дуди,
Та ти, дуди, дуди,
Ти дуди та грай!
Князя вихваляй!
То ж як Ігор-князь,
То ж як сіверський,
Гей, із полону
Рветься в далину.
Хану догодив,—
Край занастив,
Військо розгубляв,
Сам в полон попав.
Не при тямі, ще й у невірний час
Він полки водив,
У похід ходив,
Гей, по степах широких.
Свій народ завів,
Гей, між піски гарячі
Спати положив.
Щирим золотом,
Срібоглавами
Він мости мостив,
Болота гатив.
У Каял-ріці
Свій народ топив,
У Каял-ріці
Славу утопив.
Що за те, про те,
Гей!
Що на білім світі,
Та й по всій Русі, та
Ще й по всіх краях,
Гей!
Клянуть Ігоря
Святославича,
Князя сіверського,
Клянуть у Посем'ї
І у Посуллі,
В Києві у місті,

На Дунай-ріці та
На Помор'ї, Лукомор'ї...
Ой, дуди, дуди,
Дуди, дуди та грай.
Ой, дуди, дуди...

С к у л а

Що це, Ігор-князь?
Що це — сіверський?
Поглянь! Поглянь! Та глянь же!

Є р о ш к а

Князь, князь!

С к у л а

Буть не може!
Не віриться!

Є р о ш к а

Ой, братики ріднесенкі,
Лихо буде нам,
Лихо буде нам!
Що діять? Що діять?
Як будуть? Ах!..
Пропали наші голівоньки!
Скарають,
От тепер покарають.

С к у л а

Тобі вже й страхи.
Пожди: гулять, прощивать,
На Русі не пропадять.
Сядьмо, побалакаєм,
Урадим раду.

—

Н-ну?

Є р о ш к а

Н-ну?

С к у л а

Н-ну?

Є р о ш к а

Н-ну? Тікать?

С к у л а

Чи з вогню та в болото?

Нікуди, нікуди!

Є р о ш к а

В ліси?

С к у л а

Після довілля знову нам голодять?

Після вина й пива

Воду хлистать?

Авжеж! Це вже з нами було.

Бозна-куди загуло!

Тут треба б щось придумать...

Щось таке... більш розумне...

Є р о ш к а

Тобто?

С к у л а

Чекай... підожди...

Не квапся... найшов!

Бачиш? Бачиш?

Є р о ш к а

Ту дзвіницю там?

С к у л а

В дзвони? В дзвони?

Є р о ш к а

Дзвонить, чи що?

Нащо дзвонить?

С к у л а

Живі будем, цілі будем,

Ситі будем, з хлібом будем,

А як вмить,

То ще й будем пить.

Дзвони! Скликай народ!

Є р о ш к а

Народ! Сюди, сюди!
Йди... мерщій!
Гей, всі сюди!
Збігайтеся сюди, мерщій.
Гей, слухай,
Хто там єсть?
Сюди збігайсь.

С к у л а

Гей, гей, православні!
Радість дивну,
Вість розкажемо вам.

О д и н з п р и б і г л и х

Що це за гвалт?
Лишенько!
Знов половчани! Що?

І н ш і

Що там?
Що таке? Що?

Т р е т і

Пожежа там?
Що там?

Ч е т в е р т и й
(У сопрано)

Знов половці?

В с і

Що? Говори!

Є р о ш к а і С к у л а

Радість нам,
Радість, братіє!

Н а р о д
І г р у п а

Та це ж бо п'яні дударі
Нас туманять!

Н а р о д
ІІ г р у п а

Звичайно!
Ах, пропіяки, вони
Народ туманять.
Бач, кричать.

Т р е т і

Ну, так! Ах ви, п'яниці нещаснії,
Оглашеннії!
Бач, кричать, всіх туманять.

Ч е т в е р т і

Бач, кричать, всіх туманять.
П'яниченьки!

Є р о ш к а і С к у л а
Гей, гей, друзі, стійте,
Годі вам, годі вам!

Н а р о д

Геть їх всіх звідсіль!
Беріть їх, женіть їх!
Всіх звідсіль, женіте їх!
Геть, геть!

Є р о ш к а і С к у л а
Стій! Стій!
Радість нам, радість, православнії!

Н а р о д

Чого зраділи ви так?
Чи хто підніс?

С к у л а

Підніс? Чи не твій ніс?
Якраз, такого дня
Та на radoцax і себе проп'єш.
Князь приїхав!

Н а р о д

Усобник, може, Галицький?
Цур, щоб і не згадувати!

Є р о ш к а

Та не усобник Галицький —
Наш! батько, наш сіверський!

С к у л а

Ігор Святославич!

Н а р о д

Ну й брешуть: з перепою все.

С к у л а

Не віриш? Дивись! Дивись!
Он там: бачиш ти? Коло терема
На стежечці з княгинею
Сам пройшов.
А он і кінь його,
І шолом,
І половчанин той,
Що з ним приїхав,—
Он!

Є р о ш к а

Бачиш?

Н а р о д

Князь! князь! князь!
Наш князь!
Гей, ви, дзвоніте!

Є р о ш к а і С к у л а

Гей, православнії!

Н а р о д

Скоріше ідіте!
Часу ви не гайте,
Половчанина спитайте,
Чи справді, що повернувся
Ігор-князь?
Що вернувся справді князь?
Повернувся?

Є р о ш к а і С к у л а

Радість повідаєм вам!

Н а р о д

Чи справді вернувся наш батько?
Наш рідний?
Справжня радість, справжнє щастя!
Повернувся нам на радість,
На утіху повернувся князь.

Б о я р и

Хто перший радість ту приніс нам?
Хто?

Є р о ш к а і С к у л а

Ми, батечку, ми, рідний наш!

Б о я р и

Дударики?

Є р о ш к а і С к у л а

Дударики, наш батьку рідний,
Дударики!

Б о я р и

Слуги усобника Галицького?

Є р о ш к а і С к у л а

Ні, ні, батьку наш!
Ми не галицькіі!
Звідси ми, ми тутешні,
Ми тутешні.

Б о я р и

З усобником із Галицьким
Ви зналися?

Є р о ш к а і С к у л а

Ні, не ми, батьку наш,
Це, певно, інші.
Ми — Ігореві!
Ми тутешні,
Ми тутешні!

Б о я р и

Ну, щастя вам,
На radoцax ми забудем,—
Ідіте з богом!

Б р о ш к а

Гей, гуляй, гей, гуляй!
Гей, дуди, дударіку, на славу
Сіверського!

С к у л а

Гуляй ти на здоров'я
Князя, батька дорогого!
Гей, дуди, дуди, дударю,
Ти на славу князя,
Князя сіверського!

Б о я р и

Наші скарги бог побачив,
Ласку нам свою являє,
Радість нам він посилає,
Князь вернувся знов до нас!

Н а р о д

Князь з полону повернувся,
Князь, наш Ігор Святославич,
Князь наш любий, князь коханий,
Рідний батько наш!

Б р о ш к а і С к у л а

За нами ви всі йдіте,
Ідіте ви у терем,
Ідіте всі, як єсть тут,
Ідіть назустріч князю,
Всім народом стрінем князя!

Н а р о д

Всім народом стрінем князя,
Стрінем князя ми ясного,
Стрінем гостя дорогого,
Стрінем ми його!

Б р о ш к а

Ходім, ходім, ходім!

Б о я р и

Стій! Підем ми до князя в терем,
Ми уклонимось йому.

Ждіте тут, аж поки zvolить
До народу вийти князь.

Н а р о д

Нам діди до речі мовлять,
То ж гаразд:
Так не личить
Та й до князя нам іти.
Наче в свято, треба нам усім
Прибратися як слід:
У сережки та в намисто,
В червонястії стрічки.
Мовби в свято,
Треба у Путивлі-місті
Всім гулять,
У піснях дзвінких, у співах
Князя славить, вихвалять.

В с і

Всім народом, з хлібом-сіллю
Зустрічать,
Назапасить меду, пива та вина.

Є р о ш к а

Гей, гуляй, гей, гуляй,
Гей, гуди та грай!

С к у л а

Гуляй ти за здоров'я князя,
Батька дорогого!
Гей, дуди, дуди, дударю,
Та на славу князя!

Н а р о д

Князя радо ми зустрінем;
Князь з полону повернувся.
Князь наш любий, князь коханий,
Князь, наш батько дорогий.
Князя радо ми зустрінем,
Стрінем рідного, ясного,
Стрінем гостя дорогого,
Стрінем бучно.
Час для нас настав,
Щасливий час.

Час недолі, час минувся:
Князь приїхав, князь вернувся:
Князь!

(Баси.)

Здрастуй, здрастуй, князю, рідний наш!
Коханий наш!
Живи, коханий наш!

(Тенори.)

Здрастуй, князю, рідний князю!
Батьку наш, коханий наш!
Живи, коханий наш!

(Альт.)

Здрастуй, здрастуй, князю,
Батьку наш! Коханий наш!
Живи, живи, коханий наш!

(Сопрано.)

Здрастуй, князю, батьку наш!
Живи, коханий наш!

Акоп Паронян

СХІДНИЙ ДАНТИСТ

Музична комедія на три дії

ДІЙОВІ ОСОБИ

С х і д н и й д а н т и с т — чоловік років під 45; носить кольорову сюртучну пару, циліндр (характерний актор).

М а р т а — його дружина, 60 років; дама, що все хоче молодитись (комічна старуха).

Е л е н — їх дочка, 20 років, пуста панянка з претензіями на світські манери.

Н і к о — служник в домі дантиста; жвавий та спритний. (Простак).

Л е о н — коханець Елен; франт, прихильник закордонних мод.

Т о м а с — багатий, придуркуватий купець, 65 років.

С о ф і — його дружина; кокетлива дама, 35 років.

С у с і д и, г о с т і на маскарадї.

Дія відбувається влітку в одному місті турецької Вірменії в середині ХІХ сторіччя.

I акт — сад, балкон дантиста.

II акт — кімната в домі купця Томаса.

III акт — маскарад.

І А К Т

Увертюра — муз[ичний] номер 1.

Дім дантиста. Сад і тераса, в кутку якої стоїть величезне зубо-лікарське крісло. Там же порозвішувано незвичайні інструменти, як-от: величезні щіпці, молотки, відра й т. ін. Тут же старовинний пістолет.

Перед завісою, до того ще як її буде відкрито, з'являється с л у ж н и к Нік о і починає співати.

Муз[ичний] номер 2

Завжди в сварах,
В розладді й чварах
Всі наші пани.
А винен хто в цім?
Таж слуги, хлопці —
Кажуть так вони.

Так у світі повелось:
Пан що зробить — винен хтось.
Гроші є —
Все твоє!
Та багатим може стати
Лише хапуга,
Лихвар, жаднюга,
Хто на всіх плює.
Нехай я бідний —
Все ж людям рідний,
А багач п'є кров.
Мій хліб черствіший —
Зате м'якший,
Ніж той панський плов.

Так у світі повелось:
Пан що зробить — винен хтось.
Гроші є —
Все твоє!
Та багатим може стати

Лише хапуга,
Лихвар, жаднюга,
Хто на всіх плює.

З підняттям завіси Ніко зникає.

Марта (*сердито і схвильовано*). Ніко, Ніко!.. Ні, ні... Я далі терпіти не стану! Не можу ж я щонаочі до самого ранку ждати свого безпутного чоловіка. Де він, де він, хотіла б я знати? А був же час, коли він навколішках благав мене стати його дружиною. Благав, бо я була багатою нареченою. Мої гроші зробили з нього людину. А тепер? Адже так ще недавно було мені сімнадцять років. Та тепер, бач, для нього стара я стала. (*Замріяно.*) Ах, з яким я задоволенням пригадую той час,— чудесний час!...

Входить Ніко, якого вона не помічає.

Навколо квіти... поклонники... А мені... мені всього лише сімнадцять років!

Муз[ичний] номер 3

Марта. Ох! Ох! Доленько гірка моя... Ти гірка моя...

Ніко. Ой гірка ж твоя!

Марта. Ох! Ох! Що в коханні бідна я, бідна я...

Ніко. Дивная сім'я!

Марта. Кожну ніч мій муж з хати випливає.

Ніко. Він співає.

Марта. Йде до хворих він. Я ж отак, як бач.

Ніко. Тільки плач.

Марта. Ох! Ох! Доленько гірка моя... Ти гірка моя...

Ніко. Дивная сім'я!

Марта. Ох! Ох! Мужа дома знов нема! Мужа дома знов нема!

Ніко. Бий його чума!

Марта. Ох! Ох! Він когось там обійма... Я ж одна, сама.

Ніко. Хворих він прийма.

Марта. Більше вже мовчать та й не в силі я.

Ніко. Ну й сім'я!

Марта. В серденьку журба, люта змія.

Ніко. Плачу я!

Марта. Ох! Ох! Мужа дома знов нема! Мужа дома знов нема!

Ніко. Не... ма! Не... ма!

По закінченні музичного номера Марта помічає Ніко.

Марта. Ніко!

Ніко. Я, пані.

М а р т а. Скажи, Ніко, коли сьогодні твій хазяїн додому вернувся?

Н і к о. Не знаю, пані.

М а р т а. А ти повинен знати. Ти повинен стежити за своїм хазяїном.

Н і к о. Навіщо б то я мав стежити, коли це робите ви?

М а р т а. Він повернувся о восьмій годині ранку?

Н і к о. Ну от бачите: самі ж знаєте, а питаєте!

М а р т а. І що це воно за хворі такі, що слабують тільки вночі?

Н і к о. Бачите, пані, зубний біль — діло темне, а темні діла творяться частіш усього вночі.

М а р т а. Що ти сказав, негіднику?

Н і к о. Ви, пані, несправедливі: вдома не ночував х а з я ї п, а в негідники потрапив чомусь я...

М а р т а. Іди звідси геть, нахабо!

Н і к о. Фе, мадам! Лаятися при ваших літах непристойно.

М а р т а. Що таке?

Н і к о. Пробачте, пані, я молодий ще дуже, щоб робити вам зауваження.

М а р т а. Геть, геть звідси, негіднику!

Входить Е л е н.

Е л е н. Чого це ви таку бучу збили, маман?

М а р т а. Мусиш бучу збити, коли навколо тебе такі жахливі люди. Твій батенько ось знову не ночував дома.

Е л е н. Ах, маман! Він лікує хворих.

М а р т а. Хворих? Знаємо, які це хворі.

Е л е н. От бачите, що воно за люди оті чоловіки, а самі хочете віддати мене заміж.

М а р т а. Так. Але ж я хочу віддати тебе не за такого неробу, не за такого дармоїда, як оце батенько твій. Маркар — людина поважна, купець...

Е л е н. Ні, ні, ні!.. Не піду я за вашого Маркара!

М а р т а. Чому?

Е л е н. По-перше, він не вмів танцювати, по-друге, він ходить в старомодних широких штанях, по-третє, я кохаю іншого.

М а р т а. Кого ж це?

Е л е н. Ах, яка це людина Леон! І як він танцює! Які в нього вузенькі-превузенькі штанці! А який він вихований! «Пардон!», «Бонжур!» А якими словами говорив мені він про своє кохання!

М а р т а. Твій батько теж говорив мені про своє кохання!

Е л е н. Маман! Ви завжди запевняли мене, що мій батько дурісвіт, а Леон не такий. Він так мріє про наш шлюб!

М а р т а. Про шлюб? Він так само, як і твій батько, мріє про придане — он що!

Е л е н. Смішно навіть, як ви можете порівнювати батька з Леоном?

М а р т а. Що? Та як ти насмілюєшся отакеє говорити про свого батька?

Е л е н. По-перше, ви самі вважаєте його за дармоїда, за неробу, по-друге, коли б ви тільки знали, що він говорить про вас, — ви б за нього не заступались!..

М а р т а (*прямує до будинку*). Досить! Вистачить з мене й мого лиха.

Е л е н (*іде слідом за матір'ю*). Ви просто не знаєте, що це за людина, Леон. В ньому є щось таке... закордонне...

М а р т а (*заходить в дім*). Ніко! Марш за мною.

Н і к о. Слухаю, пані. (*Біжить за нею, про себе.*) Ну, чим це не дім божевільних?

Всі виходять.

Музичний номер 4

З'являється від фіртки дантист.

А р і я д а н т и с т а

Що в коханні скрізь
Я ж не новичок.
Дами кажуть: я вся твоя!
Що мені та слава —
Я ж скромнячок,
Хоч і геніальний я.

У лікаря перви —
Мов та сталь.
І рука ніяк не дрижить.
Вирвать зуба —
Це мені не жаль.
Можна ж і без зуба прожить.

Приспів.

Стамбул, Мілан і Орлеан,
Париж, Нью-Йорк, Нахичевань!

Слава моя
Росте сама:
Таких, як я,
І в світі нема!

Хвастатись талантом
Нащо мені?
В лікарським я скромнім званні.
А щоб приладнати
Зуби вставні —
Геніальний я вповні!
Ну, розкрийте рот!
Назад голова! —
І рука тут зуб вирива...
Щипцями я клацну
Р-раз і два! —
І хворий за мною співа:

Стамбул, Мілан і Орлеан,
Париж, Нью-Йорк, Нахичевань!
Слава моя
Росте сама:
Таких, як я,
І в світі нема!

З'являється Марта.

Дантист. А-а, здоровенькі були, моє серденько!

Марта (*стримуючи обурення*). Серденько!

Дантист. Ти чимсь стурбована, моя кицюню?

Марта. Кицюню! Він ще може...

Дантист. Ні, ти таки, бачу, справді сьогодні не при собі, моя старенька.

Марта. Старенька! Ти ще й насміхатися із мене хочеш?

Дантист. Що ти, що ти! Насміхатись над старими гріх.

Марта. Не змушуй мене рота розкривати, бо як розкрию...

Дантист. Ну що ж, розкрий його, подихай трохи повітрям.

Марта. Де ти був у понеділок?

Дантист. Відвідував хворих.

Марта. А в вівторок?

Дантист. Лікував зуби.

М а р т а. А в середу?

Д а н т и с т. Ставив пломби.

М а р т а. А в четвер?

Д а н т и с т. Виривав зуби. (*Сміється.*) Ха-ха-ха! Моя дружинонька — це справжній календар. Вона безпомилково перелічує всі дні.

М а р т а. Чого ти сьогодні не ночував дома? Де ти був?

Д а н т и с т. В театрі.

М а р т а. Так пізно?

Д а н т и с т. Уяви собі. У п'єсі виявилась така заплутана інтрига, що актори не змогли її розплутати до самого ранку.

М а р т а. Не бреші! Найзаплутаніша інтрига розплутується за три години.

Д а н т и с т. Та що ти, Марто? Ми ось уже понад двадцять років як побралися з тобою, і ти щодня намагався розплутати мої інтриги, але ж...

М а р т а. Нахабо! Проїв усі мої гроші та ще й знущався!

Д а н т и с т. А чому це саме я «проїв»? А ти ж як була, — на діті, чи що?

М а р т а. Ну так ось що! Мені все це настогидло! Я тебе вижену! Як собаку!

Д а н т и с т. Дуже прошу, будь ласка. Але ж ти сама об тім пожалієш.

М а р т а. Чому?

Д а н т и с т. Ну, бачиш... як от воно... Якщо в двадцять років знайшовся був бідний дурень, що поласився на тебе заради твоїх грошей, то зараз і безплатно — навіть сліпий ішак і той не одружиться з тобою!

М а р т а. О господи! Чи ти чуєш, що говорить оцей нахабник? Ну почекай же ти! Я подам на тебе в суд! Я тебе в тюрму, та я тебе... (*виходить*).

Д а н т и с т. Пішла. О господи, господи! Та хоч ти ж бо не дослухайся до слів її! Краще дослухайся до моїх. Забрав би ти мою красунечку собі. Не хочеш? Шкода. Двадцять років була вона у мене, тепер же хай двадцять років у тебе вона побуде! Я вважаю, господи, що це буде по-божому!.. Адже бабі шістдесят років, а вона ще хоче, щоб я їй освідчувавсь в коханні. Ех! Від обурення у мене навіть коліна ходором ходять. Здається, якийсь філософ радив для заспокоювання нервів читати вголос азбуку. А дай і я це спробую: а, б, в, г, д... а, б, в, г, д...

Входить Ніко, дослухається.

Тьху ти, хай йому гредь! Від хвилювання всі букви переплутав. Почнемо спочатку: а, б, в, г, д... а, б, в, г, д...

Н і к о (*про себе*). Ще один божевільний.

Д а н т и с т. А, б, в, г, д...

Н і к о (*наближаючись*). Є, ж, з, і, к...

Д а н т и с т. Осел! Ти чого це з мене пасміхався?

Н і к о. Та що ви, пане, хіба ж посмію?

Д а н т и с т (*прямуючи до дверей*). А, б, в, г, д... б, ж, з, і, к...

Н і к о (*йдучи за ним слідом*). Л, м, н, о, п...

Д а н т и с т. Л, м, н, о, п...

Обидва виходять.

Муз[ичний] номер 5

Входить через фіртку Л е о н з букетом. Мелодрама.

Л е о н (*на фоні музики*). В який це раз я перечитую оцей дорогоцінний лист. «Мій любий Леон». Я — любий. Як це чудово! «Завтра вдень...» Завтра — це сьогодні. «Я буду ждати на тебе в нашім саду. Ми повинні допомогтися згоди моїх батьків, і я буду твоєю дружиною!» Ви розумієте, Елен буде мою дружиною, а всім же людям до одруження здається, що саме ж після одруження ти й будеш щасливим.

Арія Леона

Сміявсь Амур,
Стрілку мені
В серце пустивши свою.
В чорнім плащі
В самотині —
Перед тобою стою.
Вийди сюди —
Поговорім!
Рану загой
В серці моїм!
Дай я на тебе
Хоч надивлюсь, —
Жду тебе, жду не діждусь!

Ще раз ця строфа повторюється вся.

Ах, ну й чого
Я не поет?

Вірші б тобі присвятив.
Як тільки б склав
Перший куплет,—
Серце б твоє полонив.

Вийди сюди,—
Поговорім!
Рану загой
В серці моім!
Дай я на тебе
Хоч надивлюсь,—
Жду тебе, жду не дждусь!

Ще раз повторюється цей приспів.

Е л е н (*кличе, м'яко-ласкаво*). Ле-он!

Л е о н. Моя Елен! Бонжур, мій амур! Я щасливий, що бачу тебе...

Е л е н. Тс-с... батько вдома.

У вікні з'являється дантист і Ніко; наслухають.

Л е о н. Ну то що? Я не боюсь нікого. Я ладен на всякий подвиг заради тебе, моя Елен! Хочеш, я вилізу на дах і плигну звідти до твоїх ніг?

Е л е н. Не треба, Леон. Ти такий тендітний, що можеш на друзки розбитись... Ах, Леон! Я говорила з матір'ю, а мати говорила з батьком. На жаль, він хоче, щоб я віддалася за купця Маркара.

Л е о н. За Маркара? За отой качан капусти в рудій фесці?

Е л е н. Але ж той качан казково багатий.

Л е о н. Багатство — то дрібниця. Маркар — шахрай і невіглас. А я виховувався в Парижі, Лондоні, Відні. В Парижі я вилазив на Ейфелеву башту, у Лондоні їв устриці, а у Відні придбав оці штани.

Е л е н. Батько казав, що опріч цього всього треба мати ще й гроші.

Л е о н. Які забобони! Яка відсталість! Головне — кохання. А ти — чи кохаш мене?

Е л е н. Звичайно, мій любий.

Л е о н. Ну от! Ось оце головне! А думати про гроші? Хай про них думають інші...

Е л е н. О мій Леон! Ти найрозумніша людина, яку я тільки знаю.

Л е о н. Мало того. Я найрозумніший за всіх тих, кого я знаю...

Е л е н. О, так! Авжеж, що так, мій коханий!

Муз[ичний] помер 6
Дует Леона та Елен

Е л е н

Ти збудив життя... в мені...
Світ чудесним став!
Ти приснився мені... у сні...
Ти мене обняв...

Сонце удень,
Зорі вночі
Не світять,
Як в душі плачі.

Кохання жар
В крові моїй.
Як без тебе жить?
Сёрденько тремтить...
Приходь, коханий мій!

Е л е н, Л е о н

Сонце й мрії
Золотії...
Щаслива днина,
Ясна хвилинка:
Будемо ж разом!
Будем разом навік, ти моя!

(Я твоя!)

Святе чуття
На все життя:
Весь світ — лиш ти та я!

Л е о н

Ти збудила світ... в мені...

Е л е н

Світ чудесним став.

Л е о н

Не приснився ти... вві сні...

Е л е н

Злий мороз настав.

Е л е н і Л е о н

Сонце удень,
Зорі вночі
Не світять,
Як в душі плачі.

Кохаймося
І ти, і я.
Все жду тебе,
Ти ж бо одна моя!

З'являються дантист і Ніко. Обидва вони в лікарняних халатах; рукави закачані.

Дантист (*грізно*). Елен, це ти?

Елен (*збентежено*). Так, це я...

Леон (*збентежено*). Ну да, це вона...

Ніко. Це вони...

Дантист. Що ти тут робиш? Марш у хату, безсоромне дівчисько...

Елен (*крадькома*). Леон, я твоя!.. (*Вибігає.*)

Дантист. А вам чого тут треба, добродію?

Леон. Я... я... е-е... Пардон! Я... бонжур!.. Я прийшов...

Дантист. Розумію, до мене?

Леон. Що?

Дантист. По очах бачу, що до мене. Ніко!

Ніко. Я тут, пане!

Дантист. Скажи, Ніко, як тобі здається, чого до мене завітав оцей молодий чоловік?

Ніко. Напевно, у нього зуб болить.

Леон. Що ви, бог з вами, що ви!.. У мене, на превеликий жаль, всі зуби цілком здорові.

Дантист. Це не має жодного значення. Здорові зуби навіть приємніш виривати, аніж хворі. Гонорар такий же самий, а турбот менше. А подай мені, Ніко, мої щіпці оті, що найбільші!

Леон (*стиха*). О, мон дьє! О, мон дьє! Пане...

Дантист. Мовчати! Стуліть рота й мовчіть! Тобто розкрийте рота і мовчіть...

Леон. Пане...

Дантист. Ніко, прив'яжи його до крісла, він мені перешкоджає полегшити його страждання. Оттак! Тепер ми зробимо укол, щоб там не боліло.

Леон. Ой-йой, пане!..

Дантист. Болить?

Леон. Дуже!

Дантист. Так і мусить бути. А для того, щоб не боліло потім, я вам роблю боляче з а р а з.

Леон. Пане! Знаєте що? Гроші я вам заплачу сьогодні, а зуба вирвете завтра. Гаразд?

Дантист. Що ви! Який же ішак, одержавши гроші за роботу сьогодні, стане виконувати цю роботу завтра? Та ви не бійтесь. До весілля загоїться як слід.

Леон. Ні, пане, не загоїться.

Дантист. Як так не загоїться?

Леон. Я хочу, щоб моє весілля було якнайшвидше. Завтра. Мене звати Леон. Я повернувся з Парижа. Бонжур! Пардон! Я прошу руки вашої дочки. Елен говорила з вашою дружиною. Вона майже погодилась. Тепер слово за вами залишається.

Дантист. А дружина згодна?

Леон. Майже так, пане.

Дантист. Ну, якщо вона згодна, то я не згодний.

Леон. Чому?

Дантист. Тому, що все життя своє додержуюсь правила.

Леон. Якого?

Дантист. Уважно вислухай, що каже жінка, і роби навпаки!

Леон. Пане...

Дантист. Припинімо цю розмову. Ніко, подай сюди щипці.

Леон. Досить! Пустіть мене зараз же! Ви чуєте?

Дантист (*бере пістолет і передає його Ніко*). Ніко, направ дуло йому в рот. При найменшому опорі — стріляй.

Ніко (*бере пістолет і цілиться просто в рот Леону*). До ваших послуг!

Леон. Та це ж насильство! Це убивство!

Дантист. Невдячна ви людина, як я бачу. Я хочу полегшити вам біль і вам же допомогти — хіба не ясно?

Леон. Не треба мені вашої допомоги...

Ніко. Не хвилюйтесь. Це американський спосіб лікування.

Леон. О, мон дьє! Куди я потрапив?

Музичний номер 7

Сцена зуболікування.

Леон

Чекайте!.. Що ви?! (*Убік.*) Він здурів!

Боюсь з дитинства лікарів!

Це може вся рідня сказати,

Що зуби в мене не болять.

Дантист. Ну годі крикати! Рот розкрити!

Ніко. Він хоче зуба одгвинтити...

Д а н т и с т. Мені не вперше зуби рвать.

Н і к о. Готові вже? Пора почать!

Л е о н (з жахом). За щіпці знов? Ще й сам жує...

О боже, він мене уб'є!

Д а н т и с т і Н і к о

Не говоріть! А рот — розкрить!

Весь біль... мине... умить...

Л е о н

У вас зі мною грубий тон,—

Не раз я ж їздив закордон!

Там все «пардон», там все «мерсі»...

О боже мій, рятуй, спаси!

Д а н т и с т

«Мерсі» я потім залучу.

Н і к о

Бо каже ж він: як зуб скручу!

Д а н т и с т

«Пардон» — нам потім припливе —

Н і к о

Як щелепи він одірве!

Л е о н

І за щіпці знов... Він знов своє!..

О боже, він мене уб'є!

Д а н т и с т і Н і к о

Не говоріть! А рот — розкрить!

Весь біль... мине... умить...

Л е о н

Я мало з жаху не вмер:

Ви жалкий зубодер!

Д а н т и с т

Не буду вам цих слів прощать!

Н і к о

Пора... ізнов... почать!

Л е о н

Та він зовсім здурів —

Не треба лікарів!

Д а н т и с т

Гаразд! Я теж закон завів:
Живи, брат, без зубів!

Л е о н

Про маму вас прошу, молю:
Не завдавайте їй жалю!
Заради мами просить син —
Адже я в неї лиш один!

Д а н т и с т

Ну годі крикати! Рот розкрить!

Н і к о

Він хоче зуба одгвинтить...

Д а н т и с т

Мені не вперше зуби рвать.

Н і к о

Готові вже? Пора почати!

Л е о н

(з жахом)

За щіпці знов? Він знов своє!
О боже, він мене уб'є!

Д а н т и с т і Н і к о

Не говоріть! А рот — розкрить!
Весь біль мине умить.

Д а н т и с т

Ну от: пора! Даю наказ!
А виконать зумієм враз.
На хворий зуб дивись:
Раз!.. Два!.. Тррісь!..

Ніко вірьовкою рве зуба.

Стамбул, Мілан і Орлеан,
Париж, Нью-Йорк, Нахічевань!
Слава моя
Росте сама:
Таких, як я,
І в світі нема!

Леоп. Ух-х...

Дантист. Ох-х...

Ніко. Ах-х...

Дантист. Ну от і все. Ніко, віддай йому зуба.

Ніко (*подає Леону вирваного зуба*). Будьте ласкаві!

Дантист. Одержуйте вашого зуба і заплатіть золотого могому асистентові.

Леон (*стогнувши виплачує гроші*). Візьміть... але дозвольте (*хапаючись за щоку*). У мене справді таки був зіпсований зуб, але ж він лишився на місці. Замість нього вирвали здоровий.

Дантист (*зневажливо*). І що він там бевкає, Ніко?

Ніко. Він говорить, що вирвали йому здорового зуба.

Дантист (*посміхаючись*). Дивак! Він думає, що я сліпий.

Ніко (*до Леона*). Ви думаєте, що він сліпий?

Леон. Я нічого не думаю. Ось мій зіпсований зуб (*відкриває рота*).

Дантист. А дайте, покажіть (*дивиться в підзорну трубу*). Хм! Ну що ж, цілком правильно. Це я зробив свідомо.

Ніко. Це він зробив свідомо.

Леон. Але ж навіщо було виривати здорового зуба?

Дантист. Ви нічого не розумієте в медицині. Скажіть, чи можна витягти ріпу з грядки, не розкопавши навколо неї землі?

Леон. Пардон, але ж мій рот — не грядка.

Дантист. Ех, молодий чоловіче, скажу вам по-чесному: я од вас уже втомився.

Ніко. Ми од вас потомились.

Дантист (*передає Леонові пляшечку*). Візьміть ось ці зубні краплі. Капайте на ватку по п'ять крапель двадцять чотири рази на день.

Леон. Пане, дозвольте мені хоч тепер сказати вам справжню мету мого візиту. Мене звати Леон, я прибув з Парижа...

Дантист (*зневажливо*). Про віщо він там бевкає, Ніко?

Ніко. Каже, що прибув він із самого Парижа.

Дантист. Ну, прибув, так що?

Леон. Я прошу віддати за мене вашу дочку.

Дантист. Чого він прохає, Ніко?

Ніко. Віддати за нього вашу дочку.

Дантист. Досить! Та вам уже ж я відповів...

Н і к о. Ми ж вам уже відповіли!

Л е о н. Благаю вас, богом святим благаю!..

Д а н т и с т. Досить! Ніко, спровадь його.

Н і к о. Забирайте свої манатки, добродію, і не затримуйтеся, живо!

Л е о н. Ах, он ви як? По-доброму та не хочете? Ну тоді, тоді... (*Харає пістолет.*) Руки вгору!

Д а н т и с т. Ніко! забери у нього пістолет, чуєш, Ніко?

Н і к о. Боюсь, пане, що він його не віддасть.

Л е о н. Ну? Дасте згоду, щоб ваша дочка вийшла за мене?

Д а н т и с т. Ніко! Поклич поліцію!

Л е о н. Ні з місця, Ніко! Вже краще йому зв'яжи ти руки й ноги, живо!

Н і к о. Будь ласка! До ваших послуг!

Д а н т и с т. Та як ти смієш, негіднику?

Н і к о. Що поробиш, папе! Я дуже ото не люблю, коли в мене стріляють.

Л е о н. Ти як вважаєш, Ніко — болить у нього зуб чи ні?

Н і к о. А як вам здається?

Л е о н. Болить.

Н і к о. Значить болить. Панові, що тримає в руках пістолета, завжди видніше.

Л е о н. А якщо у людини болить зуб, то що треба зробити?

Н і к о. Певна річ, треба вирвать.

Л е о н. Правильно, Ніко. Прив'яжи хворого до крісла. Він мені заважає полегшити йому страждання. Саме так! Тепер ми зробимо укол, щоб йому не так було боляче...

Д а н т и с т. Розбишака! Убивця!

Л е о н. Що поробиш — закон медицини: око за око, зуб за зуб.

Н і к о (*стиха*). Я думаю, що за таких обставин найкраще для мене буде, поки воно не тее... махиндрапса дать. (*Вибігає.*)

Л е о н. Ну пане дантисте, приймаєте мою пропозицію?!

Д а н т и с т. Бандюга, убивця!..

Л е о н. Коли ви хотіли мені вирвати зуба — я вам таких слів не говорив.

Д а н т и с т. Ніко! Марто!

Л е о н. Тихше, цш-ш-ш... пане дантисте! (*Стиха.*) Ой, хтось ніби йде. Мабуть, краще буде припинити ці жарти. (*До дантиста.*) Так ось що: я йду звідси, а ви поміркуйте

над тим, що я оце запропонував. Рано чи пізно, а вам доведеться погодитись на пропозицію, і я стану вашим зятем!

Дантист. Марто! Елен! Ніко! (*Намагається звільнитися від вірвовки.*) Ну й притічина, чорти б його брали... і звідкіля тільки взявся цей пройдисвіт? Однак не можу ж я отак сидіти вічно. (*Кличе.*) Ніко!.. Ніко, негіднику! Марто!.. Марто!.. Елен!.. Що це вони повмирали всі, чи що? Марто!.. Марто!..

Марта (*входить; побачивши зв'язаного дантиста, з подиву кам'яніє*). Що це? Що я бачу? Невже ж то це ви, добродію? Хто це вас обшпурував так? (*Наближається і обмацує вузли. Поволі її охоплює бурхлива радість, вона плескає в долоні.*) Так, так! Ось так тобі й треба! О, нарешті душа моя задовольнилася. Одержав-таки, що заробив. Котюзі по заслугі. От і сиди тепер так, сиди зв'язаний, а я ще й сусідів покличу, хай повтішаються... (*Хоче йти.*) А все ж бо: хто ж це прив'язав тебе, скажи!

Дантист. Запитання потім. Розв'язуй мерщій!

Марта. Що таке? О ні, такого глупства я не зроблю. Я дуже шкодую, що сама не догадалась була тебе прив'язати.

Дантист. Марто!..

Марта. Марто? Посідиш, мій голубе, на прив'язі до ранку, то й порозумнішаєш. А я покличу всіх сусідів. Нехай, нехай повтішаються з дантиста, що сидить на припоні.

Дантист. Марто, сёрденько...

Марта. Сёрденько?

Дантист. Пожалій мене, моя кицюню! Зглянься на мене, моя перепілочко.

Марта. Кицюня! Перепілочка!

Дантист. Пригадай, голубко моя, пригадай, інжир мого серця, кишмиш душі моєї, пригадай наше колишнє кохання. Згадай, як ми вперше зустрілися з тобою двадцять років тому і як я покохав тебе зразу ж, як тільки побачив!

Марта. Зразу ж, як тільки побачив мою чекову книжку до банку?

Дантист. Про що ти говориш, Марто? Я покохав тебе не за чекову книжку, я покохав тебе за високе благородство твоєї ангельської душі!

Марта. Тому-то ти й підказував тому злодію, який забрався був до нас у хату: души її! души!

Дантист. Марто! Ну повір же! востаннє повір! Іди сюди, моя кицюню, поцілуй свого півничка!

Марта. Ах, як ти мене терзаєш, лиходійнику! (*Поволі поступається.*)

Дантист. Ну розв'яжи, та розв'яжи ж мене! Клянись тобі, Марто, що відтепер і вже навік-вічний я обіцяю любити тебе, як свою рідну матінку.

Марта. Пустунчик! Завжди свого доб'ється! Від слів твоїх я просто на очах молодію.

Дантист (*про себе*). Вірно. Ти вже от-от впадеш в дитинство.

Марта. От бачиш, який ти ласкавий буваш, коли захочеш. Пообіцяй же мені, що ми ніколи не будемо сваритись.

Дантист. Обіцяю.

Марта. Гляди ж, котику... Ну, я збігаю та зготую чогось такого смаченького-смачненького для мого противного чоловіченька, а ти скидай свого лікарського халата, помий руки та теж туди приходь.

Дантист. На крилах прилечу!

Марта. І я, і я лечу на крилах!

Дантист. Лети, лети! Ф-фю-у! Хвалити бога, цей підстаркуватий метелик спурхнув. Ніко! Ніко!

Ніко. Я тут, пане.

Дантист. Ти що ж собі дозволяєш, негіднику? Як ти посмів виконувати накази розбишаки отого?

Ніко. Ой, пане, та він же був з пістолетом! Він же міг мене застрелить, а я ж єдиний син у своїх бідних батьків...

Дантист. Він міг, а я тебе таки дійсно застрелю.

Ніко. Пане, хвилиночку! Раніш аніж ви мене станете стріляти, погляньте ось на цю річ.

Дантист. Лист?

Ніко. Еге.

Дантист. Це від Софі, від моєї Софі! Коли ти його одержав?

Ніко. Тільки що.

Дантист. Так чого ж ти стоїш? Давай його сюди!

Ніко. Я боюся наблизитись до вас, пане. Я — єдиний син, а ви...

Дантист. Давай, кажу, листа сюди, негіднику. І геть звідси, живо!

Ніко. Будьте ласкаві. (*Стиха.*) Ф-фю-у! А я думав, що мої зуби в серйозній небезпеці.

Дантист (*читає листа*). «Мій милий, мій коханий зубодер! Я прикинулась хворою, ніби в мене болить зуб, і зажадала, щоб тебе закликано було до нас. Мій дурень погодився. Приходь же ввечері, ми його обманимо і поїдемо на маскарад. Якогога раніш уклади свою мавпу спати, а я вже з своїм йолопом тут якось упораюсь. З усіх сил моїх цілую тебе. Софі!». Ах, шалапутка! Ах, моя чарівна зміючка!.. Ніко! Ніко!

Ніко. Я тут, пане!

Дантист. Мій сюртук, мерщій!

Ніко. У цю ж хвилину! Прόшу пана.

Дантист. Ну, як я тобі подобаюсь?

Ніко. І не питайте, пане. Та коли б я був вашою дружиною, то я б іще раз прив'язав би вас, їй-право!

Дантист. Ну-ну, гляди мені! Якщо вона питатиме, де я, скажеш — скоро повернеться. Зрозумів? Повтори: скоро повернеться.

Ніко. Скоро повернеться! Він скоро повернеться. (*Стиха.*) Він скоро повернеться, а вона вже повернулась. А раз вона прийшла, то він нікуди не піде!..

Марта. А ось і я!..

Елен. А ось і ми!..

Марта. Розумію, ти хотів відзначити наше перемир'я і тому одягнувся в новий фрак! (*Звертаючись до дочки.*) Ах, моя Елен, я така щаслива! Ми сьогодні з татом помирилися.

Ніко (*про себе*). А завтра буде знов та ж сама пісня: я ж по саме нікуди тебе кохаю! — а потім: амінь, амінь, розсипся!

Елен. Я за вас дуже рада, маман. (*Стиха до Марти.*) Але ж ви не забувайте про мої справи.

Музичний номер 8

№ 8 квартет

Елен, Марта, Ніко, дантист

Марта

Знову ми разом, любий мій,
Рідний мій, славний мій!
Ласкавий, ніжний, дорогий,
Мій дорогий!

Елен

Разом радієм, сміємось.
Ми за руки беремось.

Скоро й весілля діждемось,
Діждемось!

У с і

Шлях нам цвіт... цвіт устеля.

Е л е н, М а р т а

Тра-ля-ля, тра-ля-ля!

У с і

Лиш любов — серця стуля.

Е л е н, М а р т а

Тра-ля-ля, ля-ля-ля!

М а р т а

Лиш мир зміцня наш дім —

Е л е н

Один!

Н і к о

Так, так — на п'ять хвилин!

Е л е н

Й назавжди із ним —

М а р т а

Прийшла любов.

Н і к о

Так, так, щоб зникнуть знов.

М а р т а

Більше не буде сцен і зрад,
Сцен і зрад, сцен і зрад.
Хай буде мир і спокій, лад,
І спокій, лад!

Е л е н

Це як Леон почув би нас,
Чув би нас, чув би нас,
Він про весілля знав би час,
Знав би час!

У с і

Щастя нам цвіт... цвіт устеля...

Е л е н, М а р т а

Тра-ля-ля, тра-ля-ля!

У с і

Лиш любов серця стуля.

Е л е н, М а р т а

Тра-ля-ля, ля-ля!

М а р т а

Лиш мир зміцня наш дім —

Е л е н

Один!

Н і к о

Так, так — на п'ять хвилин!

Е л е н

Й назавжди із ним —

М а р т а

Прийшла любов.

Н і к о

Так, так, щоб зникнуть знов!

Танцюють польку.

Дантист. Марто, мені треба поговорити з тобою наодинці.

Елен виходить, Ніко відходить убік.

Уяви собі, Марто, як тільки я зібрався провести цей прекрасний вечір з тобою, коли один хворий, що помирає від важкого зубного болю, прислав оце зараз за мною. Що робити? Обов'язок лікаря поспішити на поміч стражденим.

М а р т а. А ти не брешеш?

Дантист. Марто! Чи я брехав тобі хоч коли-небудь?

М а р т а. Прошу тебе, не ходи ти до цього хворого. Ранком підеш.

Дантист. Та що ти! Ранком її дурень вдома... тобто до ранку хвора може загинути.

Марта. Так це не хворий, а хвора? Не пущу!

Дантист. Ти не зрозуміла, Марто. Цей хворий — велика людина, тому я й сказав хвора. Хвора особа — зрозуміла?

Марта. Я теж хвора! Я теж особа! Не пущу, та й усе! Ти зубний лікар, але мені зубів ти не заговориш.

Дантист. Що ти робиш? Віддай мені капелюх!

Марта. Не віддам. Проїв мої гроші, а тепер знущася з мене? Я сусідів покличу...

Дантист. Замокни, проклята відьмо!

Марта. Не замовкну!

Дантист. Ні, замовкнеш.

Марта. Ні, не замовкну.

Дантист. Ага, не замовкнеш? Ніко, а дай сюди мені вірвочку, та швидко!

Ніко. А для чого?

Дантист. Зараз ми цю відьму прив'яжемо до дерева.

Марта. Рятуйте! Пробі!

Дантист. Кричи, кричи! Всі думають, що це кричить хворий, якого я рятую від болю. В'яжи її, Ніко!

Ніко. І до чого ж я прив'язаний до цих людей! Ну цілий день тобі усе кого-небудь та прив'язую.

Марта. Рятуйте! Поможіть!

Дантист. Кричи, кричи! Коли ти кричиш прив'язаною, твої крики для мене звучать як музика.

Муз[ичний] номер 9. Фінал I акту

Марта

Ах прийшов... смертний час!

Я умру... ось тут при вас!

Ніко

Ні, не удасться, хоч круть, хоч верть —

Не рискне... взять вас смерть.

Чесно служить смерть: хватати!

Йй теж треба... спокій дати.

Смерть в аду... вас терпіть

Не рискне... і на мить!

Елен (вбігаючи)

Що сталося? Ой боже мій!

Мене, мамо... Пожалій! Мене, мамо...

пожалій!

Н і к о

Це мамонька хоче... хоче...
В рай... спішить.
Ну що сказати?
Швидше... в рай біжіть!

Е л е н

Негіднику!

З'являються сусіди.

С у с і д и. Що сталося?

Н і к о (*до сусідів, що коло хвіртки*). Та йдіть сюди!
Погляньте ж бо!

С у с і д и (*жіночий хор*)

Вдень і вночі
Нам нема покою.
Як його жить
З лайкою такою?

Е л е н

Мамонька моя умирає.
А чия вина в цім — хто знає!

С у с і д и (*жіночий хор*). Ти скажи... нам, шалапут,
нам, шалапут, нам, шалапут.

С у с і д и (*чоловічий хор*)

Що, Ніко... сталося тут,
Сталося тут?

М а р т а

Ой, біда! Ой, біда!
Я умру... від стида!..

С у с і д и (*хор*)

Покинь ти ридать!
Нам... треба всім знать:
Хто кривду зробив,
Хто... тебе скривдив?

М а р т а

Все він, все він —
Муж-шахрай!

Н і к о

Такий... їй сум,
Ще й одчай!

М а р т а

Де він? З ким він —
Як... узнать?

Н і к о

Зубки... пішов... лікувать.

С у с і д и (*хор*)

Ніко... де... дантист?

Н і к о

Спішно... звали... до Софі,
до Софі.

М а р т а

Це вночі? Хто вона?

С у с і д и (*хор*)

Хто вона?

М а р т а

Досить вже мовчать:
Хочу правду взнать!

С у с і д и (*хор*)

Що ні день —

Шум і гам.

Щось це не з добра.

Нам втрутитись

Вже давно пора.

День настав —

Шахраям

Суд припише, як жить.

Нам таких пора

Тут провчить!

М а р т а

Піймать його —
Вже є сліди!

Е л е н, Л е о н
Ніко, нас до Софі веди!

М а р т а, Л е о н

Пора любов
Вернуть в свій дім!

Е л е н, Л е о н

О мій Леон,
Ми вдвох ізнов!

М а р т а, Н і к о

Його сюди —

Е л е н, Л е о н

Його сюди —

М а р т а, Н і к о

Приведемо.

Е л е н, Н і к о

Приведемо!
Раз є сліди —
То знайдемо!

С у с і д и (*хор*)

Його сюди
Приведемо.
Раз є сліди —
То знайдемо!

М а р т а, Н і к о

А час іде —
Життя не жде,
Чого ж чекати? —
Час починати!

С у с і д и (*хор*)

А час іде,
Життя не жде,
Чого ж чекать?
Час починати!

С у с і д и (хор)

Дантист наш
Без тями:
Це ж стид і страм.
Побачить сам,
Як з вами
У дами
Застанем його там!
Тож час іде,
Життя не жде!

Е л е н, Л е о н
Ніко веде
Туди всіх нас!

М а р т а, Н і к о
А хто ж веде
Туди всіх нас?

С у с і д и (хор)
Гостей не жде
Софі в цей час.
Держись, дантист,
Тремти, як лист:
Настав для нас
Помсти час!
Помсти час!

Е л е н, Л е о н
Гостей не жде
Софі в цей час.
Держись, дантист,
Тремти, як лист:
Настав для нас
Помсти час!
Помсти час!
Що ні день —
Шум і гам,
Щось це не з добра.
Нам втрутитись
Вже давно пора!
День настав —
Шахраям

Суд припише, як жить.
Нам таких пора
Тут провчить!

У с і

Хоч ніч і тьма,
А взнать, що там,
І ніч сама
Поможе нам.
Що скаже нам
Софі-мадам?
Хоч ніч і тьма,
А взнать, що там,
І ніч сама
Поможе нам.
Що скаже нам
Софі-мадам?
Настав для нас
Помсти час!
Помсти час!
Знай, дантист,
Стережись!
Час настав,
Настав:
Йдемо!

ІІ АКТ

Спальня в квартирі купця Томаса. Велике вікно з виглядом на море. Вдалині — нічні вогні. Софі сидить у кріслі, прикривши хусточкою своє обличчя. Її чоловік Томас клопотливо за нею спостерігає.

Муз[ичний] номер 10 (вступ)

Софі (*удавано стогне*). Ой... ой... Я, здається, помру.

Томас. Ну що, ну що, моя пташко? Болить зубок?

Софі (*вередливо*). Болить, болить... І чим далі, тим гірше... Іди лягай спати. Все рівно ти мені нічим не допоможеш. Іди ж спати, іди — відпочинь.

Томас. Як же я можу спати, моє пташенятко, коли ти так страждаєш?!

Софі. І цей лікар, як на зло, запізнюється.

Томас. Я зараз викличу другого лікаря...

Софі. Ні, ні, ні! Мені потрібен саме цей. Він мене вже лікував, він знає властивості моїх зубів.

Чути стук у двері.

Томас. А! Ось і він. (*Іде до дверей*.)

Софі. Нарешті-таки! (*Причепурюється біля дзеркала. До себе, відкинувши удаваність*.) Противний! Вічно запізнюється. Мій милий зубодерчик.

Томас. Будь ласка, лікарю, будь ласка!

Муз[ичний] номер 11

Повторюється із № 4 тільки приспів, один раз.

Стамбул, Мілан і Орлеан,
Париж, Нью-Йорк, Нахичевань!

Слава моя

Росте сама:

Таких, як я,

І в світі нема!

Дантист. Вітаю вас! (*Передає циліндр Томасові і, поки той несе на місце, щоб покласти, шле Софі повітряний поцілунок*.)

Томас. О! дуже просимо, лікарю, просимо...

Дантист. Ну, як ми себе почуваємо?

Томас. Та ось у мадам Софі розболівся зуб.

Софі. Страшенно розболівся! Ой... ой... ой...

Дантист. Зараз візьмемось до цього діла (*відкриває свій лікарський саквояз*). Мадам сьогодні ж буде здорова. Моя лікарська вправність...

Томас. О! Про вашу вправність всім відомо...

Дантист. Я лікую швидко і за американським методом: здрастуй, розкрий рота, давай гроші — ну й прощай.

Томас (*здивовано*). Хм. Скажіть на милість!..

Дантист. На жаль, у цій країні таких видатних лікарів, як я, не заохочують. Хворих дуже мало.

Томас. Невже тутешні люди не мають такої хорошої звички, як хворіти?

Дантист. У них нема національного почуття. У всіх, хоч ти трісни, здорові зуби.

Софі. Ой... ой... знов розболівся...

Дантист (*підходячи до Софі*). Не хвилюйтеся, мадам. Розкрийте рот.

Софі. Ой... ой (*розкриває рот*).

Дантист (*прикладуючи до вуха Софі трубку, шепоче в неї*). Треба його укласти спати.

Софі (*шепоче*). Так, а як же це зробити?

Дантист (*шепоче*). Треба його під будь-яким приводом випровадить з кімнати, поки ми тут поради-мось.

Томас (*наближаючись*). Ну що, лікарю? Як справа?

Дантист. Поки що нічого невідомо. Пане Томас, я повинен вам дещо сказати. (*Одводить його вбік. Тихо.*) Мені доведеться, висловлюючись делікатно, з корнем викорчовувати їй зуба. Вам краще вийти із кімнати. Людина ви немолода, і ваші нерви можуть не витримати.

Томас. Та що ви, лікарю! Я десять молодих за пояс ще заткну. Викорчовуйте при мені цілком спокійно.

Дантист (*з досадою*). Хм. Та-ак...

Софі (*з удаваною турботою*). Про що ви там шепочетесь? Може, про те, що хворобу мою, може, вже й вилікувати не можна?

Томас (*добродушно посміхаючись*). Ах, жінки ви, жінки! При них та ні про що ж і поговорити не вільно. Вічно запідозрюють, вічно вигадують якісь там жахи.

Дантист. Знаєте що, добродію? Я передумав. Поки що викорчовувати не варто. Скажіть, чи є у вас вино?

Томас. Вино? Ну, звичайно. Цілий льох найкращих вин старих. Може, вгодно буде вам випити?

Дантист. Ні, мій друже. Вино мені потрібно для полоскання зубів. Це найновіший спосіб лікування.

Томас (*здивовано*). Та що ви? Біжу, біжу — і зараз же щонайкращого вина вам принесу! (*Виходить*.)

Дантист (*услід*). Так несіте ж сюди більше!

Муз[ичний] номер 12 (мелодрама)

В небі сонце є.

Сонце ти ж моє!

Ах, від щастя, любий друже,

Серце б'ється щось дуже.

Дантист. Ну от, моя люба, перше спровадження безболісно пройшло.

Софі (*підбігає до дантиста*). Мій любий носику!

Дантист (*обнімаючи Софі*). Мої дорогі зубки!

Софі. Противний, чому так запізнився?

Дантист. Посварився з своєю відьмою й зв'язав її, а сам утік із дому.

Софі (*регоче*). Ха-ха-ха! Сьогодні чекає на нас чудесний маскарад.

Дантист. І ми поїдемо з тобою танцювати та веселитися? Яке це щастя!

Софі. Так, але ж мій чоловік? Як його укласти спати?

Дантист. Покладись на мене. Я все влаштую. Скажи, чи п'є він вино?

Софі. Дуже мало. Шкляночку до обіду.

Дантист. Чудесно (*ніжно*), мій дорогий ангелочку!

Софі. Мій дорогенький чортику!

Дантист (*сідаючи за піаніно*). Потанцюй, моя красуню! Потанцюй, поки не повернувся твій старий! Потанцюй, коханнечко моє!

Софі (*танцює під акомпанемент дантиста наспівуючи*).

В небі сонце є.

Сонце ж ти моє!

Ах, від щастя, любий друже,

Серце б'ється щось дуже.

На заключному акорді входить Томас з графіном та шклянками. Дантист і Софі завмерли в бентеженні своїм. Томас застиг від здивування.

Т о м а с. Що це? Софі танцює?

Д а н т и с т (*ніяково*). Так... вона танцює...

С о ф і (*збентежено*). Я... танцюю...

Д а н т и с т. Це я наказав їй танцювати для того, щоб... тому... що... для того, щоб... кров прилила до зубів і встановився правильний обмін речовин.

Т о м а с (*радісно*). А-а! А я вже мало не злякався. Вважав, що моя дружинонька із глузду з'їхала від свого зубного болю... Ну, а коли це помагає, то танцюй, Софі. Танцюй, моя пташечко, танцюй!..

Муз[ичний] номер 13

Софі продовжує танцювати.

Д а н т и с т (*під час танцю немовби диригує рукою*). Так, так, швидше! Дихайте глибше! Так. Ще глибше! Тепер не дихайте зовсім. Нахиліть голову. Так, піднесіть руку! Так.

С о ф і (*по закінченні танцю, до себе*). Непогано його поморочила. (*Сідає.*)

Т о м а с. Здорово одтанцювала!

Д а н т и с т (*про себе*). Добре його круг пальця я обвів.

С о ф і. Ось ніби трохи легше мені стало...

Т о м а с (*радісно*). Та невже? Ну й молодець ви, лікарю! Розумна у вас голова.

Д а н т и с т. Так, я своїй голові надаю великого значення.

Т о м а с. Славпо ви лікуєте.

Д а н т и с т. Кожен у міру сил повинен служити національній справі. Одначе продовжимо лікування. Папе Томас, насипте в шклянку вина.

Т о м а с (*наливаючи*). Зробив по-вашому. Будь ласка!

Д а н т и с т (*беручи у Томаса шклянку й насипаючи у неї порошок*). Так. Додавимо трохи ще й оцих ліків. (*Передає Софі.*) Прощу вас, мадам. Почнемо сеанс полоскання.

С о ф і (*тихо*). Ми запізнимось на маскарад.

Д а н т и с т (*тихо*). Роби те, що я тобі кажу. (*Вголос.*) Прощу вас прополоскати рот.

Софі, приступаючи до полоскання, задерла голову, після чого просто ковтає вино, та й годі.

Д а н т и с т. Нуте, а як ваш зубний біль тепер? Адже правда, що починає він заспокоюватись? Подумайте.

С о ф і (*подумавши*). Так, так, процентів на десять.

Дантист (*Томасові*). Ви чули? Ось вам уже перші результати лікування.

Томас (*радісно*). Оце так ловко! Ви дійсно таки майстер своєї справи. Лікарю, дозвольте запропонувати вам шкляночку вина?

Дантист. О, один я ніколи не п'ю. Але якщо ви підтримуєте компанію...

Томас. З задоволенням... З задоволенням... Я вважаю, тому за честь випити з такою знатною людиною, як ви (*наливає вино*). Люблю лікарів!

Дантист (*цокаючись з Томасом*). А я завжди поважав купців. А тому п'ю за ваше здоров'я. (*Після того, як обидва випивають, дантист наливає знову вина.*) А тепер вип'ємо за здоров'я мадам Софі.

Томас. Будь здорова, моя пташечко. За твій зубик!

Обидва випивають.

Дантист. Мадам Софі, прошу вас знову прополоскати рота. Це необхідно для обміну речовин. (*Наливає знову Томасові.*) Нуте? Як? Заспокоївся біль?

Софі. Процентів на двадцять!

Дантист (*Томасові*). Ви чуєте?

Томас (*радісно*). Ось оце я розумію!

Дантист. Ну, а раз ви розумієте, то давайте ж і вип'ємо за ці двадцять процентів.

Томас. Ха-ха-ха! З задоволенням!

Випивають, дантист знову паливає.

Дантист. Мадам, не переставайте полоскати. Скоріш, скоріш! Медицина потребує темпів. Ну, як? Затихло, не болять уже?

Софі. Мабуть, що й так, процентів на тридцять.

Дантист (*з піднесенням*). Бачите, що робиться?

Томас. Ви — великий лікар!

Дантист. Це не новина, й коли хочете, то можете випити за моє здоров'я.

Томас. З задоволенням, лікарю, з задоволенням.

Випивають. Дантист йому знову наливає.

Дантист. Продовжуйте полоскання, мадам Софі! Лікування треба закріпити. Так, так. Добре. Нуте, а що ви відчуваєте тепер? Адже правда, що біль уже втихає?

Софі. Втихає. Утих уже на п'ятдесят процентів.

Томас. Ура! Лікарю, дозвольте вас поцілувати!

Д а н т и с т. Дозволю (*підставляє лоб*).

Томас його цілує.

Т о м а с. П'ю за нашу дружбу до гробової дошки! (*Випиває.*)

Музикальний номер 14 (мелодрама)

Т о м а с (*охмілвши*). Добре вино! Знамените вино!
Ураз дві справи зробило. І зуб твійвилікувало, і душу
мою розвеселило. А ви, лікарю, молодець! Приходьте тепер
до нас щодня. Будемо лікуватись. (*Співає.*)

Т о м а с

Лийся в келихи, вино,
Ми радієм всі в одно:
Ти лікуєш і старих,
І красуньок молодих.
Ой одно, одно
Та й у бочці дно!
Нас кріпить вино —
Добреє вино!

С о ф і

Будем про вино співать:
Ми хочем жити і кохать!
Усім вина налить:
Вино нас веселить.

Т о м а с

Хай вино нас веселить,
Хай згине все те, що болить,
З ним літуй і зимуй:
Шумуй, вино, шумуй!

С о ф і, Т о м а с

Лийся в келихи, вино,
Ми радієм всі в одно:
Ти лікуєш і старих,
І красуньок молодих.
Ой одно, одно
Та й у бочці дно!
Нас кріпить вино —
Добреє вино!

Мелодрама. Музика продовжується.

С о ф і (*подаючи шклянку Томасові*). Ну, а цей келих,
мій любий чоловіченку, випий ти за моє виздоровлення.

Т о м а с. Давай, пташко... Я сьогодні готовий цілу бочку випити!

Д а н т и с т (*теж трохи охмелілий*). Ну, як справи пане Томасе? Еге ж повеселішав у вас настрої?

Т о м а с. На тисячу процентів! Чого ще хочу я? Хочу танцювати!

С о ф і. Танцюй, танцюй, мій дорогий чоловіченку!

Загальний танець, який закінчується тим, що Томас, сп'янілий, падає у крісло. Дантист піднімає його, несе на диван і там укладає.

Мелодрама. Музика продовжується.

Д а н т и с т. Ти мене поважаєш?

Т о м а с. Поважаю.

Д а н т и с т. Тоді лягай і заплющ оченята. А я тобі заспіваю колискової.

Пішла кия по водицю

Та й упала у криницю...

С о ф і. Ну як, спить?

Д а н т и с т. Мов той ведмідь у барлозі...

С о ф і. Одягайся, одягайся. Та швидше, бо ми запізнаємось.

Д а н т и с т. Нічого. Я швидко. Ні, вибач, коли вже я зодягаю дамську сукню, то, певно, й збиратимусь так само довго, як і дама.

С о ф і. Ну, швидше ворухись та не балакай.

Д а н т и с т. Та я радий був би прибратись за хвилину, але ж затримуюся поповолі. Скажи: як надівається сукня, через голову чи через ноги? Наскільки все-таки простіше надівати штани, ураз все ясно. А тут... не розберешся ніяк. (*Жіночим голосом.*) Ну ось, я вже й готова! Чи не правда ж бо, що я вродлива та хороша?

С о ф і. Надінь капелюшок. Не так. Трохи набочок, а по-вашому, по-парубочому: набакир. Та ще вуаль спусти.

Д а н т и с т. Ти знаєш, Софі, із мене була б неабияка дамочка. Коли б же мені та ще хорошого кавалера... Але покиньмо це: зараз, почім зря, на бал спішить нам треба...

Муз[ичний] номер 15

Дует

С о ф і

Вальс десь там пливе,
Кличе нас, зове.

Все набіга,
Шумить маскарад...

Д а н т и с т

Там веселий бал,
Масок карнавал.
В іскрах вино,
Звиса виноград.

С о ф і

Вальс десь там пливе,
Кличе нас, зове.
Все лишимо —
Вдвох попливемо.

Д а н т и с т

Музика жива
Серцю все співа:
В вальсі пливи,
Живи!

Д а н т и с т, С о ф і

Стамбул, Мілан і Орлеан,
Париж, Нью-Йорк, Нахичевань!
Слава моя
Росте сама:
Таких, як я,
Ніде нема!

Виходять.

Обережно з'являються у вікні сусіди, на чолі з Ніко, Мартою, Елен та Леоном. В руках у них ліхтарі.

Муз[ичний] номер 16

Х о р

Тихіше... тихіше... щоб він не втік...
цей шалапут...
Тихіше... тихіше... піймаєм ми
його отут.
Піймаєм... і вмить... його... всі ми
поведем з ганьбою:
Це ж за те... все... що насміявсь
над своєю жоною!

Хай він знає... розуміє... так дамо —
аж закурить!
Тихіше... тихіше... щоб він не втік,
цей шалапут!
Тихіше... тихіше... піймаєм ми
його отут.
Гуляє... цей... шалапут.
Не знає... що всі ми тут.
І що ми зараз та й улізем
Ось через вікно... вікно!

По закінченні музикального номера у кімнату влізають через вікно Ніко, Марта, Елен і Леон.

Марта (*командує*). Оточіть увесь дім, замкніть двері, щоб цей негідник та, бува, не втік. О, хай він тільки потрапить у мої руки — та я у нього чуб весь обскубу, самого його на потеруху перетру. Ніко! Що то за людина лежить он там на ліжку?

Ніко. Це не людина, пані.

Марта. А хто ж?

Ніко. Живий труп.

Марта. Та що ти базикаєш? Я ж ясно бачу, що це мужчина.

Ніко. Мадам, наскільки я розумію, цей мужчина спить так, шумно хропучи, як живий, і так міцно сном прикошений, як убитий. Отже, правильно виходить, що він таки — живий труп.

Марта. Замокни! Ей, добродію, продеріть очі!

Леон. Добродію, дозвольте вас прохати очі свої продерти! Бонжур... добродію...

Ніко. Та куди там цьому добродію так швидко очі продирати! Ви ж бачите, він спить, мов сказився.

Марта. Нічого, прокинеться, ще й як! Ей, добродію! Я вам наказую проснутись...

Томас (*мириць уві сні*). А-а, Софі. Моя голубонько — Софі...

Ніко (*змінивши голос*). Так, це я, мій голубчику.

Томас. Скажи, а цей люб'язний мій дантист пішов уже, чи він ще тут?

Марта. А-а! Виходить, я не помилилась, значить, він дійсно тут. Ей, добродію! А нуте протріть ваші закіслі оченята, і я вам тоді відкрию очі на вашу дружину! Вона вас обманює. Вона напоїла вас і втекла з цим вашим люб'язним дантистом.

Томас. Що? З дантистом? Та як ви смієте порочити непорочну жепцину? Як ви можете зводити наклеп на ангела? Моя дружина вище моїх підозрінь! Якби ви сказали, що це я утік з дантистом або з його дружиною, о, це було б більше на правду схоже.

Марта. Що? Та як ви смієте, добродію?

Томас. А що таке? Я ж не про вас?

Марта. Як же не про мене? Я ж і є дружина дантиста.

Томас. Ну і що ж з цього? Добрих п'ятнадцять літ тому я сам був залицявся до дружини одного дантиста. Бувало, дантист тільки з дому, як я вже тут як тут та й до неї. А які вона мені листи писала! Як же це її звали? Пам'ятаю в її імені щось було таке... календарне.

Ніко. Юлія?

Томас. Ні.

Ніко. Майя? Августина?

Томас. Ні. Давайте по порядку. Январія? Февралія? Марта? Ну да, Марта! Її звали Марта.

Марта. Марта?! (Тихо.) Господи! Та це ж Томас. Як же я його не впізнала.

Леон. Мадам, як він сміє вас ображати?

Елен. Маман, що він там бурмоче?

Марта. Не звертайте уваги, діти! Він надто п'яний і усяку нісенітницю верзе.

Ніко. А чому ж нісенітницю?

Марта. Замовкни, Ніко! Ти краще скажи: чи часто твій хазяїн буває ось у цьому домі?

Ніко. Бачте, мадам...

Марта несподівано помітила на підлозі якийсь лист. Підняла його й раптом закричала не своїм голосом.

Марта. Лист! Адресований моєму чоловікові! Ніко! На прочитай, негайно прочитай цього листа!

Ніко (до себе). Очевидно, цей лист від Софі. Я ж його години дві тому вручив хазяїну.

Марта. Ніко! Я ж тобі сказала: прочитай цього листа.

Томас. Що таке? Почерк моєї дружини.

Марта. Читай, Ніко!

Ніко. Будь ласка, пані. (Читає.) «Мій дорогий, мій любий зубодер! Я прикинулася, що у мене болить зуб і зажадала, щоб тебе запросили до нас. Мій дурень погодився на це...»

Томас. Хто?

Ніко. Мій дурень.

Томас. Дурень? Кого вона має на увазі?

Ніко. Пане, коли ви знаєте почерк вашої дружини, то, очевидно, що й вона вас знає!

Марта. Так, добродію. Безперечно, що вона мала на увазі вас.

Томас. Ах, яка негідна жінка! Ну читай, читай же далі.

Ніко (читає). «Приходь увечері, ми його обдуримо й поїдемо на маскарад. Уклади зарані спати своєю мавпу...»

Марта. Кого?

Ніко. Мавпу, пані. Цікаво, кого ж це вона на увазі має?

Томас. А ви й не догадуєтесь? Будь ласка, Ніко, прочитай іще раз це місце, бо я щось не розслухав.

Ніко. Дозвольте, пані, я прочитаю ще раз. Він погано чує.

Марта. Це ще півбіді. А от що він погано бачить, то це так! У нього зрадниця дружина.

Томас. А у вас зрадник чоловік.

Марта. Ваша дружина — вертіхвістка!

Томас. А ваш чоловік — вертіхвіст!

Марта. А ваша дружина...

Ніко. Добродійко, ну який толк у лайках? Для плова потрібні не тільки слова, а ще й рис та масло.

Леон. Пардон! Я відчуваю, Ніко хоче нам запропонувати щось? Смачнее, може?

Ніко. Та що ж пропонувати? Треба їх спіймати і як слід провчити. Де сьогодні маскарад — нам відомо...

Томас. Він правду каже: треба їх спіймати і провчити. Пішли!

Ніко. Ні, добродію, як тільки вас вони побачать — зараз же втечуть.

Томас. А що ж робити?

Ніко. Треба туди піти в маскарадних костюмах.

Томас. Стривайте, стривайте... Та ж у мене в льосі вже добрих літ п'ятнадцять як лежать маскарадні костюми. Давайте усі ми повдягаємось у ці костюми та й поїдемо на маскарад.

Ніко. Прекрасна ідея! Та й справді, чому б нам не побувати на маскараді?..

Томас. Ну гайда! Пішли по костюми!

Марта. Діти, за мною!

Елен. Ми вас подождемо тут...

Усі виходять.

Ти чуєш, любий Леоне? Здається, доля починає нам усміхатись.

Л е о н. Мені теж так здається. Коли якась мати говорить сторонній людині «діти», то, значить, та стороння людина має шанси на близькість!

Е л е н. Леон, такі розумні люди, як ти, зустрічаються один на дві тисячі.

Л е о н. А такі, як ти, зустрічаються ще рідше.

Муз[ичний] номер 17

Дует Леона та Елен

Л е о н

Сяє місяць
Ще й зоря.
А пісня скрізь луна...
Соловей
В піснях згоря:
Весна! — співа — весна!

Світить хай
На всі моря
Щаслива та зоря!
Нашу ж то любов
Вона освітить знов.

Л е о н, Е л е н

Світить хай
На всі моря
Щаслива та зоря!
Нашу ж то любов
Вона освітить знов.

Знову
Ми самі, одні.
Все росте, встає...
Ждуть нас щастя дні.

Чуєш —
Хтось там приграє:
Ти —
Щастя мов!

Сяє місяць
Ще й зоря...
А пісня скрізь луна.
Соловей
В піснях згоря:
Весна! — співа — весна!

Світить хай
На всі моря
Щаслива та зоря!
Нашу ж то любов
Вона освітить знов!
Знову ми одні,
Ми одні.
Ждуть нас щастя дні,
Ждуть
Щастя дні!

Входять всі в костюмах і масках.

Фінал № 18

Сусіди (*хор*)

Зумів дантист
Од нас втекти.
Бувають же
Такі чорти!
Хай піде й ніч на це —
Повинні ми їх найти.

Не любим довго розмовлять:
Піймать його й під суд оддати!
Тепер тобі, дантист,
У гречку
Вже не скакати!

Е л е н, Л е о н

З ними під кровом тьми
Ми йшли не для скандалу.
Зможем побачить ми
Пишноту карнавалу.
Тягне й тебе й мене
До ранку там гулять.
Скоро вже й ніч мине,—
В дорогу час рушать.

Як жаль, що ми на бал
Йдемо... вчинить скандал.
Хоч жаль... провчить —

Марта, Томас, Ніко
Пора провчить.

Сусіди (*хор*)

Не жаль, що ми на бал
Йдемо вчинить скандал.

Жіночий хор
Не жаль провчить.

Елен, Леон
Вже час... рушать...
Нас жде веселий бал.

Марта, Томас, Ніко
А ми йдемо, щоб там
вчинить скандал.

Елен, Леон, М[арта], Т[омас], Н[іко]

Зумів дантист
Од нас втекти.

Сусіди (*хор*)

Бувають же
Такі чорти!
Хай піде й ніч на це —
Повинні ми їх найти.
Не любим довго розмовлять:
Піймать його й під суд оддать.
Тепер тобі, дантист,
У гречку
Вже не скакати!

Елен, Леон
Час рушати!
Блискотять
Там вогні
Вдалині...
Буде щастя
Тобі й мені.

Ми за ним
Полетим:
Щастя щоб спіймать,
Треба в серці вогонь тримать.

С у с і д и (хор)

Ну що ж, на бал,
В масках нам час рушать.
Так легше буде — двох,
Щоб двох їх спіймать.

Е л е н

Чи ж батько жде —

Л е о н

Дантист не жде.

М а р т а, Н і к о
Погрози?

С у с і д и (хор)

Не чує він бучі.

Е л е н, Л е о н

За лож, скандал —

М а р т а, Н і к о

І сльози —

С у с і д и (хор)

Його ми проучим!
Їх разом двох піймать,
Всім людям розказать,
Як то... з нею він зустрівсь,
Як в дурні він пошивсь!

Пора ж рушать,
Не можна ждять!
А ось і дім,
Де гам і дим.
В середину ввійдім!

М [а р т а], Т [о м а с], Н [і к о]

Ми всі ввійдім,
Ввійдім.

Е л е н

Усі ввійдім!

Л е о н

Усі ввійдім!

С у с і д и (*хор*)

Забув дантист про все,

Про честь —

Разом з Софі.

М [а р т а], Т [о м а с], Н [і к о]

Разом з Софі, разом

з Софі, разом з Софі...

Е л е н, Л е о н, М [а р т а], Т [о м а с], Н [і к о]

Забув дантист про честь —

Він не зна, що помста єсть!

Всім одіть —

Маски!

Вперед! Вперед! Вперед!

Н і к о

Так у світі повелось:

Пан що зробить — винен хтось.

Гроші є —

Все твоє!

Та багатим може стати

Лише хапуга,

Лихвар, жаднюга,

Хто на всіх плює.

(*Виходить.*)

ІІІ А К Т

Маскарад. Альтанки, столики, замасковані пари, праворуч гойдалка.

Народ на гулянці.

Муз[ичний] номер 19.

Полонез, в якому беруть участь дантист та Софі.

Х о р

Що є краще, як той час,
Час, коли та радість
Жде всіх нас
І хвилює знов
Кохання кров!

В бубни ми б'ємо,
В танці пливемо.
І звучить наш спів:
Щастя час наспів!

Що є краще, як той час,
Час, коли та радість
Жде всіх нас
І хвилює знов
Кохання кров!

Муз[ичний] номер 20.

Східний танець — акробатичний.

Муз[ичний] номер 21.

Танець масок — ексцентричний.

Після закінчення танців усі віддаляються.

Входять Марта в чоловічому одязі, Томас та слідом Ніко.
Усі в масках.

Марта (*тихо*). Ах, пане Томас, і як це я могла вас не впізнати? Але ж ви так постаріли...

Томас (*усміхаючись*). Е, Мартусю, адже ж з того часу, як влазив до вас я через вікно, минуло п'ятнадцять років.

Марта (*перелякано*). Тихше... Сподіваюсь, ви зуміє-

те зберегти мою честь. Не забувайте, що я дама з пристойного середовища. (*Звертаючись до Ніко.*) Ніко! Треба зараз же їх розшукати. Шукайте їх ось по тій стороні, а ми підемо сюди.

Ніко. Слухаю.

Томас (*до Ніко*). Та гляди ж, обшукуй усі темні куточки. Ось тобі золотий для заохочення.

Ніко (*приймаючи з поклоном гроші*). Це дуже добре. Адже золото і в темноті світить! (*Вибігає.*)

Март а. Ходітьте, пане Томас. Мені не терпиться, щоб скоріше знайти цю підлу парочку.

Томас. Ходітьте, ходітьте. Сьогодні ми всиплемо їм так, що будуть довго пам'ятати! (*Виходять у протилежний бік.*)

З'являються Елен та Леон.

Елен. Який веселий вечір!

Леон. А правда, чудовий маскарад?

Елен. А які туалети! (*Сідає на гойдалку.*)

Леон. А які красуні! Майже як в Парижі. Пам'ятаю, я там влюбився був в одну...

Елен (*ревниво*). У красуню?

Леон. Так, у модистку.

Елен. У модистку?

Леон. Так, в музеї на картині було намальовано модистку. Сидить і ниє — ну як жива тобі!

Муз[ичний] номер 22

Елен поволі гойдається на гойдалці.

Елен, Леон

Ніч над річкою прозора,
Весь у зорях небосхил.
Синь у річці неозора
Й зорі в ній мов срібний пил...

Пливем удвох ми, молоді, —
Дробиться місяць у воді...
Й шепоче в березі трава...
І в мене вся душа співа!

Віє ночі прохолода,
Вітер пахощі приніс...
Річка в зорях тепловода,
Спокій — мов у землю вріс...

Пливе удвох ми, молоді,—
Дробиться місяць у воді...
Й шепоче в березі трава...
І в мене вся душа співа!

(Вальсують.)

Ми пливе, я і ти,
Так би вічно пливти,—
Щастя своє знайти.

Шепоче в березі трава...
І в мене вся душа співа.

(Виходять.)

Муз[ичний] номер 23

Входять дантист, Софі й гості маскараду. В руках
у них келихи. Очолює їх дантист.

Дантист

Уночі,
Як місяць устає,
Жду тебе я,
Серце ти моє!

Та в житті
Один закон лежить:
Як не кохать —
Не варто й жити!

Дантист, гості *(чоловічий хор)*

Та в житті
Один закон лежить:
Як не кохать —
Не варто й жити!

Гості *(жіночий хор)*

Кохать, кохать,
Як цвіт розцвітатъ!
Краса ж там встає,
Де кохання є.

Дантист, гості *(хор)*

Уночі,
Як місяць устає,

Жду тебе я,
Серце ти моє!

Та в житті
Один закон лежить:
Без кохання
Та й не можна жить.

Дантист

А якщо кохання одцвіте,
Знов його я кличу: золоте!
Ти вернись, моє святе чуття,
Скрашай мені усе життя!

Ти вернись, моє святе чуття,
Скрашай мені усе життя!

Жіночий хор

Кохать, кохать,
Як цвіт розцвітать!
Краса там встає,
Де кохання є.

Усі

А якщо кохання одцвіте,
Знов його покличу: золоте!
Повернись, моє святе чуття,
Прикрашай мені усе життя!

Своє серце я відкрив,
Кохання запросив,—
Святе чуття,—
Життя!

По закінченні музичного номера дантист та Софі сідають за стіл. З'являються Марта, Томас і Ніко.

Ніко. Усі кімнати оббігав. В усі закутки заглянув, та їх щось не видно.

Марта (*сідаючи з Томасом за стіл*). Продовжуй і далі шукати. Чуєш? Вони повинні бути тут, на маскараді.

Ніко. Не турбуйтеся, коли вони тут, то я їх знайду. (*Підходячи до дантиста.*) Вибачте, мадам. Чи ви не бачили тут зубного лікаря, так званого східного дантиста?

Дантист (*до себе*). Це голос Ніко. (*Мінляючи голос*.) А нащо він вам, любий? Може, зуби розболілися у вас, га?

Ніко. Коли сказати вам по правді, ми збираємося оддубасити його.

Дантист (*тихо до Софі*). Іч ти, падлюка яка! (*Голосно*.) Та що ви? Це цікаво! А за що ж це так?

Ніко. Він обдурює свою дружину й завів шури-мури з мадам Софі.

Дантист. А хто ж це така Софі?

Ніко. Дружина купця Томаса. Відома вертихвістка.

Софі (*до себе*). Іч, сам ти падлюка яка!

Дантист. Але ж цього не може бути! Дантист така ж людина порядна.

Ніко. Ну, цю порядну людину я знаю далеко краще, ніж ви. Це справжня скотина.

Дантист (*до себе*). Ну й нахаба!

Ніко. Та що тут балакать! Ми навіть доказ масмо — лист ціві зрадниці Софі. Він зараз у кишені у пана Томаса. Та ось і сам пан Томас, а з ним і дружина дантиста, Марта.

Софі (*до себе*). Який скандал!

Марта (*тихо Томасу*). Ви дивіться, як тонко Ніко усе розузнав.

Томас. Так, слуга у вас — нема що говорить — проворний.

Дантист (*обмацуючи свої кишені, до себе*). Листа дійсно тут нема. Тисячу чортів! Чи не загубив я його десь по дорозі?

Ніко. Коли побачите дантиста, не кажіть, що ми збираємось його дубасити. А то він ще втече.

Дантист (*люб'язно*). Що ви, що ви, як це так можна?

Ніко виходить із сцени.

Софі. Ми пропали.

Дантист. Що за чорт! І як це міг я загубити лист отой?

Софі. Ти мене збезчестив! Що нам тепер робити?

Дантист. Я придумав. Ти повинна викрасти цей лист із кишені твого чоловіка.

Софі. Гаразд, але ж як саме?

Дантист. Ти підійдеш до нього, ніби бажаючи з ним познайомитись. Запропонуєш йому вина, заговориш йому зуби та й витягнеш листа.

Софі (*підводячись*). Спробуємо. (*Прямує до столика Томаса.*)

Дантист (*до себе*). Побачимо, чим закінчиться ця гра.

Софі (*грайливо*). Чи не бажаєте, добродію, випити зі мною келих вина? (*Сідає поруч з ним.*)

Томас (*до себе*). Нічогенька собі мадам... (*Тихо до Марти.*) Хто ця жінка?

Марта (*гнівно*). А диявол її знає! Хіба мало попадається на маскарадї різних штукоч?

Софі (*наливши вина Томасу й собі*). П'ю за ваше здоров'я, добродію.

Томас. А я за ваше, мадам... (*П'є.*)

Софі. Не мадам, а мадемуазель.

Томас. Вибачте, мадемуазель... А як вас звуть?

Софі. Мене? Мене?.. Тереза.

Томас. Отже, будьте здорові, мадемуазель Тереза! Скажіть, чи знаєте ви тутешнього дантиста?

Софі. Ну, звичайно,— хто ж його не знає? (*Наливає знов Томасові.*) Він такий приємний мужчина.

Томас. А чи не попадався він вам тут на маскарадї?

Софі. Тут? Ні. (*Показється з Томасом.*) За ваше здоров'я, добродію! А для чого вам дантист?

Томас. Ех, красунечко, скажу я вам одверто — я вважав його за порядну людину, а він, виходить,— великий падлюка!

Дантист (*прислухаючись, до себе*). Здається, мене починають хвалити.

Томас. Він обманює свою дружину, мадам Марту. А коли б ви знали, яка вона чарівлива жінка! Поважна, розумна...

Софі. А от я чула про неї зовсім протилежне. У місті кажуть, що Марта — це просто стара, дурна індичка.

Марта (*сама собі*). Безстыдниця! (*Томасові, підводячись.*) Ходімте, пане Томас! Треба ж скоріше їх знайти... Лист у нас, а раз так, то тепер вони у наших руках.

Томас (*підводячись*). Прощавайте, мадемуазель Тереза!

Тереза (*підводячись і одночасно непомітно витягуючи листа з кишені Томаса*). Прощавайте, добродію! Бажаю вам успіху!

Марта, Томас виходять.

Софі (*повертаючись до дантиста*). Ну, усе вже обчиркнено. Ось лист.

Дантист (*радісно*). Моя Софі! Моя пустушка Софі! От тепер, нарешті, можна й дух перевести (*підсовує вгору на обличчі маску*). Давай же сюди цей лист. (*Читає.*) «Дорогий Томас!» В чому справа? Та це ж зовсім не той лист!

Входить непомічений ними Ніко й зупиняється здивований, углявши обличчя дантиста.

Ніко (*здивовано про себе*). А-а, ось де вони! Скоріш побіжу покличу господиню. Ось де починається потіха! (*Вибігає.*)

Дантист. Ти витягла зовсім інший лист.

Софі. Та як же це могло трапитись?

Дантист. Одначе постривай. (*Продовжує читання.*) Так... так... Дуже гарно. Це теж нам пригодиться.

З'являються Марта й Томас, позаду їх Ніко. Марта і Томас, розчепіривши руки, підкрадаються до дантиста й Софі.

Софі (*побачивши їх, тихо*). Ми пропали! Спусти маску.

Дантист (*тихо*). Тисяча чортів! Уже пізно.

Німа сцена. Продовжуючи наближатися, Марта і Томас їх оточують. Софі перелякана. Дантист все ще слідкує за їхніми рухами з нахабною своєю люб'язною усмішкою. Фігура Ніко говорить про те, що він усім цим найбільш од усіх захоплений.

Дантист (*після паузи, люб'язно*). А-а, пане Томас, це ви? Яка приємна зустріч! Сідайте, будь ласка. Ніко, подай стілець! А славно ми з вами увечері повеселились. Вино у вас було просто чудесне. Бідна мадам Софі. Вона так страждала від зубного болю.

Томас (*спокійно, із стриманою злістю*). Відійдімо вбік. Я хочу вам сказати пару слів.

Дантист. О, я завжди до ваших послуг.

Обидва відходять убік. Ніко слідом за ними теж, прислухаючись.

Томас (*з розстановкою*). Ви капустаний качан! Ви пройдисвіт! Ви свиня!

Дантист (*з люб'язною усмішкою*). Схаменіться, за що це ви мене так лаєте?

Ніко (*дантисту*). Він вас не лає. Ви його просто не зрозуміли.

Томас. За кого ви мене вважаєте? Одурити мене і втекти серед ночі з моєю дружиною!

Дантист. Але ж вона була хвора. Їй потрібна була зміна клімату.

Томас. Ось підждіть, я ще й вам клімат зміню! Я засаджу вас у тюрму.

Марта. Пане Томас, щоб вони не віднікувались, прочитайте лишень їм лист вашої дружини, той лист, який ми знайшли оце.

Томас (*дістаючи із кишені лист*). Правильно. Ось зараз ви й побачите, дури світі такі.

Дантист. Одну хвилинку! Спочатку ми прочитаємо вам інший лист.

Томас. А який же там ще лист у вас?

Дантист. А от зараз ви побачите (*протягуючи лист Софі*). Прочитайте, мадам Софі.

Софі. Будь ласка. (*Читає.*) «Дорогий Томасе! Учора я побачила тебе в церкві й моя любов розгорілася з новою силою».

Томас (*зняксовіло, про себе*). Чорт побери, і де вони викопали цей старий лист? Чи не випав він, бува, із староро маскарадного костюма?

Дантист. Читайте далі.

Софі. «Завтра мій дантист у ті ж самі години буде відсутнім із дому...»

Марта (*зняксовіло, про себе*). Який страм!

Софі. «Приходь до мене, мій дорогий Томасику. Цілую тебе, твоя Марта». (*Звертаючись до Марти й Томаса.*) Ну що, старі безстыдники? Тепер прикусили язики?

Ніко (*сам собі*). Яке миле товариство!

Дантист (*ввічливо Томасові*). Панове, відійдімо трохи. Я хочу вам сказати пару слів.

Томас (*занепокоєно*). Будь ласка.

Дантист (*ввічливо, з розстановкою*). Ви старий тухтій! Ви гріховодник! Ви осел!

Томас. Схаменіться, за що це ви мене так лаєте?

Ніко (*Томасові*). Він вас не лає. Ви його просто не зрозуміли.

Дантист (*погрозливо*). Я цього діла не залишу так. (*Томасові*). Ви знаєте, що на вас чекає? Суд! Тюрма!

Софі (*наступаючи на Марту*). Суд! Тюрма!

Дантист (*Томасові*). Яке право ви маєте кохати мою дружину?

Томас (*погрожуючи дантистові*). А ви мою?

Софі. Як сміє вона кохати мого чоловіка?

Марта (*до Софі*). А ви мого?

Дантист (*кричить*). Ви підете під суд!

Томас (*кричить*). Ви сядете в тюрму!

Софі (*кричить*). Безсоромна брехуха!
Марта (*кричить*). Торохтійка ти негідна!
Дантист. Суд!
Томас. В'язниця!
Софі. В'язниця!
Марта. Суд!

На цей крик збігається юрба. Оклики: «Що таке?» — «Що сталося?» Побачивши юрбу, ті, що сперечалися, міняють раптом свій войовничий настрій на мирний, як міняють також і самий вираз свого обличчя.

Дантист (*з люб'язною усмішкою*). А чого це ви, друзі, усі тут збіглися? Адже ми це просто так... жартуємо.

Ніко. Вони завжди так жартують.

Дантист. Ми ж так любимо один одного!

Ніко. Вони оббжнюють одне бдного!

Дантист (*обнімає Томаса*). Ах, дорогий пане Томас, якби ви знали, як я вас люблю! (*Цілує його.*)

Томас. І я вас теж. (*Цілує дантиста.*)

Софі (*до Марти*). Ах, мадам, дозвольте вас поцілувати.

Марта. Цілуйте, цілуйте, моя люба.

Юрба розходитьсЯ. Дантист, Томас, Марта та Софі знов у попередню лють приходять.

Дантист (*кричить*). Я подам у суд! Мошенник!

Томас (*кричить*). Я посаджу вас у тюрму! Каналія!

Софі (*кричить*). До суду!

Марта (*кричить*). В тюрму!

Дантист. В тюрму!

Томас. До суду!

Ніко (*виходячи наперед*). Стривайте, стривайте! Вельмишановні добродії! Дайте й мені, простій людині, слово сказати. І для чого вам оце страмить себе, щоб місто все почуло? Навіщо лаятись отут та одне одного судбмити без тями? А хіба ж не можна б було на радощах на скрипоньку ушкварить? Чомусь всі думають так: ну раз нема між нами згоди, то можна вже й скрипоньку на тріски розтрити.

Дантист. А цей шахрай, можливо, й правду каже.

Томас. Цей парень досить-таки кмітливий.

Ніко. Не тягніть канітелі. Подайте один одному руки й комедію буде закінчено. (*Убік.*) А завтра знов почнетсЯ все спочатку.

Дантист. Давайте дійсно помиримось. А то незручно. Що скаже громада? Помиримось і будемо жити у злагоді та дружбі.

Томас. Та й справді, краще помиримось, ніж так оце страмитись.

Марта (дантисту). І ти клянешся віднині бути вірним?

Дантист. Клянусь, моя кичюню!

Томас (Софії). І твій зубний біль пройде?

Софія. Пройде, мій пончику, пройде!

Вбігає Елен та Леон і кидаються на коліна перед дантистом.

Елен. Тату, прошу тебе, благослови нас! Ми любимо один одного!

Дантист. Безсовісні! І не соромно вам займатися любовними справами? Брали б приклад скромності з батьків!

Леон. Благаю вас, благословіть нас, добродію! Пардон, але ми не можемо жити один без одного.

Дантист. Гаразд, ідіть мені з очей! Сьогодні я добрий. Дозволю вам побратись.

Елен. Спасибі, мій дорогий батечку!

Леон. О мій дьє!

Муз[ичний] номер 24

(Фінал III акта)

Марта

Мир поміж нами,

Мир, любов,

Мир, любов,

Мир, любов.

Мій чоловік

Зі мною знов,

Зі мною знов!

Софія (дивлячись на дантиста)

Ближніх любить

Повинні ми,

Вдвічі ми,

Ближні нас люблять

Теж самі,

Теж самі.

Е л е н

Ля-ля-ля...

С у с і д и (*хор*)

Щастя знов
Нас звеселя.
Тра-ля-ля-ля,
Тра-ля-ля-ля...
З нами вся
Співа земля:
Тра-ля-ля-ля...

Усі, танцюючи, заходять за завісу. Залишається тільки Ніко.

Н і к о

Так у світі повелось:
Пан що зробить — винен хтось.
Гроші є —
Все твоє!
Та багатим може стати
Лише хапуга,
Лихвар, жаднюга,
Хто на всіх плює.

Розкривається тюлева завіса і з глибини сцени виходять хор і всі дійові особи.

У с і (*хор*)

Стамбул, Мілан і Орлеан,
Париж, Нью-Йорк, Нахичевань!
Слава моя
Росте сама:
Таких, як я,
І в світі нема!

Завіса.

Кінець.

Ріхард Вагнер

ЛОЕНГРІН

ДІЯ ПЕРША

Я В А І

О п о в і с н и к

День добрий графам, вольним всім князям!
Генріх, король німецький,

Вже прибув

І хоче радитись, з чого почать!

Чи знайде він слуг вірних з-поміж вас?

Х о р

(Брабантці)

Священні веління короля!

Вітаєм, вітаєм, Генріх Птахолов!

К о р о л ь Г е н р і х

З вами мир!

Вам, брабантцям, всім привіт!

Як добре, що приїхав я до вас!

На рідний край наш знов іде біда.

Відомо вам, що ворог хитро діє:

З мечем до нас вдирається весь час.

Благало небо все жіноцтво наше:

«Боже, рятуй нас від напасників!»

І я... повинен сам був всіх закликать,

Щоб край цьому покласти беззаконню.

На дев'ять літ... я забезпечив спокій вам.

Тож силою ми підросли.

Я муром всі обгородив міста.

Війська привчив я захищатися.

Кінчився спокій наш. І знов тривога в нас.

І ворогам знов заманулося піти на нас.

Нам що ж тут ждять!

За честь вітчизни станьмо!

Ніхто, ніхто не переможе нас!

За честь вітчизни

Хай в боях дружини

Прославлять наш народ, наш рідний край.

Х о р
(Саксонці)

На бій! За честь!
На бій за рідний край!

К о р о л ь

Так, я для того ж і прибув в Брабант,
Щоб зараз же у Майнц
Скликати всіх вас.
З бодем же в серці я побачив тут,
Що без вождя у смуті весь цей край.
Розладдя... ще й незгоди... бачу я.
Прошу тебе, Фрідріх, граф Тельрамунд!
Усіх ти найславніший між своїх;
Скажи нам: звідки розбрат тут узявсь?

Ф р і д р і х

Вдячний тобі,
Королю славний мій!
Ось ти прийшов судить!
Мені повір ти: правду я люблю.
Помер в Брабанті герцог добрий наш.
Вручив тоді дітей своїх мені він:
Ельзу... юначку... з Готфрідом маленьким.
Глядів його я, мов зіницю ока.
Бо так зробить вважав честю своєю.
Збагни ж ти, Генріх, цю мою печаль.
Бо честь моя в зневазі... А за що?
Раз Ельза повела погулять Готфріда в ліс.
Вернулась враз лиш сама одна.
Нещиро плаче... всім кричить: шукайте!
Бо з ним, бач, випадково розійшлась.
Його і слід... відразу... десь пропав.
Даремно скрізь Готфріда ми шукали.
Коли ж я Ельзу грізно запитав,
Тоді враз затремтіла вся, поблідла,
Злочинство свов... відкрила нам вона.
Від злочину такого... я жахнувся!
Хоч батько ж і хотів, хотів нас поєднать.
Від Ельзи я відмовивсь враз...
І сам собі дружину вибрав я:
Радбода... дочка це... Ортруда молода.
Я винувачу одну Ельзу — лиш її...
В убивстві брата!.. Ясно всім!

На цей же край я маю всі права:
По крові герцогу я ближче всіх.
З дружини роду теж було немало
Герцогів Брабанта сміливих...
Ти все почув тут, Генріх! Тож суди!

Х о р

О, гріх тяжкий відкрив він нам,
Аж серце смертний... жах пройняв.

К о р о л ь

Як страшно було слухать... тут тебе!
Невже можливий... отакий щоб гріх?!

Ф р і д р і х

Король! Що тут про Ельзу ще сказать?
Вона сама мене відкинула.
Її в убивстві винувачу я!
Та й справді ж бо: звести із світу брата,
Щоб їй самій в Брабанті владу взять,
Мені ж, васалу, в забороні стала,
Щоб я, бач, та й не смів кохати іншу.

К о р о л ь

Хай стане Ельза тут!
Над нею ми суд почнемо!
Хочу я взнати все.

О п о в і с н и к

Знать, треба тут пам всім
Законний суд почать?

К о р о л ь

Без захисту свого щита
Побуду, поки суд скінчу.

Х о р

(Усі воїни)

Мій меч залишу тоді,
Як злочин ствердять на суді!

О п о в і с н и к

Де короля видніє щит,—
Там тільки право й правди цвіт!
На суд явись, явись до нас!
Ельзо, всі ждуть тебе в цей час!

Я в а п

Х о р
(Усі воїни)

Іде! На суд іде вже Ельза!
Очі ж у неї та яснії...
Її він тяжко звинуватив,
Ні, ні, не мо... же будь,
Що вина її.

К о р о л ь

Ти — Ельза? Це питаю я.
Чи визнаєш, що я тут твій суддя?
Тоді ти скажи нам:
Чи відомо ж бо тобі,
Що Фрідріх зводить ось на тебе?
Що ти скажеш: чи ти винна?
Чи свій гріх ти визнаєш?

Е л ь з а

О бідний брате!

Х о р

Погляньте ж бо:
Є в ній щось загадкове.

К о р о л ь

Що, Ельзо, що довіриш ти мені?

Е л ь з а

Раз якось я молилась
В тиші сама одна.
Душа моя чутлива
Весь час була смутна.
Стримать не в силі горя,
Заплакала тут я.
Плач мій ізнявся в небо,
В небо, де сонце сія.
І ось в блакиті неба
Затихла враз печаль...
І я заснула тихо:
Нічого вже й не жаль...

Х о р

Щось дивнеє.
Що це? Видіння сну?

К о р о л ь

Ельзо, чим виправдав ти себе?

Е л ь з а

У ясній зброї лицар
Явивсь тоді мені...
Чудесний і прекрасний,
А очі, як в огні...
На ланцюжку ріжечок
І меч — аж блискотить...
Так.. він з небес спустився
І сонячний стоїть...
Він ніжно заспокоїв
Скорботу всю мою:
Мене він не залишить,
Честь захистить в бою!
Честь захистить в бою!

Х о р

(Чоловічий)

Ти, милость з неба,
Згляньсь, приходь:
Хто винен — скаже
Хай господь!

К о р о л ь

Фрідріх — достойний, чесний граф!
Та зараз ти... не той вже став.

Ф р і д р і х

Нащо мені її видіння й сни?
Вона у мріях все витає...
Що я сказав — в те вірю твердо я:
Ясна для мене вся її вина!
Невже ж іще раз мушу я тут повторять —
Ну скажіть-бо: гордість маю ж я!
Сам тут я! Ось мій меч!
Хто з вас усіх... зі мною
В бій вступить одважиться?

Хор
(Брабанці)

Тільки не я! Тільки не я!
Ми — друзі всі твої.

Фрідріх

Невже король заслуг не пам'ятає?
Як я датчан колись розбив в боях?

Король

Даремно ти нагадуєш про це тут:
Радий сказати, що ти смілиш од всіх!
Так! Фрідріх, лиш тобі
Я сам бажав би
Край цей довірити в руки.
Бог один все знає і розсудить
Цюю справу!

Хор
(Усі воїни)

Тож божим судом ми вирішимо!
Почнем!

Король

Ти перший нам скажи, граф Тельрамунд:
Чи хочеш ти на бій одвертий стати —
Божим судом довести всю правдивість?

Фрідріх

Так!

Король

Тепер і ти нам, Ельзо, теж скажи:
Чи хочеш ти, щоб зараз став тут лицар —
Божим судом за честь твою змагався?

Ельза

Так!

Король

Хто ж буде твій обранець?

Фрідріх

А ось узнаєм, хто її любовник!

Х о р

Хто ж він є?

Е л ь з а

Зі мною лицар завше:
Честь захистить в бою.
Мій щит, посол небесний —
Прославиться в краю:
Йому землі моєї
Корону віддаю!
І я щаслива буду,
Як він — в життя нове —
При всіх мене жоною
З любов'ю назове.

Х о р

(Чоловічий)

Жоною хто,
Хто назове її?
Та хто ж це він?
Та хто ж, скажи!
Щось не знаходиться.

К о р о л ь

Підбилось сонце на полудне!
Тож кличте — хай на битву
Йде боєць!

О п о в і с н и к

Той, хто прийшов сюди на божий суд,
Щоб Ельзу захистить,
Виходь вперед, виходь вперед!

Х о р

(Чоловічий)

Ніхто не відгукається!

Ф р і д р і х

Ну, от... Ну, от... Невже ж не ясно вам?

Х о р

Ніхто не вийшов! Горе їй!

Ф р і д р і х

Її вина — тож видно всім!

Ельза

Королю славий, я благаю:
Хай лицаря покличуть ще раз!
Йому здаля не чути клич!

Король

Ще раз лицаря поклич!

Оповідник

Хто з вас сюди на божий суд прийшов,
Щоб Ельзу захистить,
Виходь вперед, виходь вперед!

Хор
(Воїни)

В мовчанні страшнім судить бог!

Ельза

В страшнії дні скорботи й смуги
До мене ж ти його послав.
Господь! Знов сам скажи йому ти,
Щоб він мене тут захищав!
Хай він цю ж мить,
На диво нам,
З'явиться сам,
З'явиться сам!

Хор
(Жіночий)

Боже, рятуй її!
Дай ти силу їй!

І хор

Глянь! Незвичайне чудо!
Глянь! Хто пливе?
То лебідь там пливе,
Човна веде!
І лицар там!
І лицар в човні!

ІІ хор

Де? Як? Що? Що там?

І х о р

Лицар в нім стоїть!
Шолом там блиска й щит!
Сліпить як...
 очі, очі нам!
Глянь... о... там!
Він вже близько!
Він скоро підпливе!
Ланцюгом золотим човна веде!
Ланцюгом золотим човна веде!

ІІ х о р

В човні? В човні? Де?
(*Іде ближче до берега.*)

І х о р

Він там, він там! Він вже ось!

Обидва хори (Разом)

Чудесне! Чудесне! Чудесне появилось!
Господь явля нам диво!
Та й преславне!

Жі н к и

Славен будь господь!
Нас ти всіх захи... щасш!

я в а ПІ

Ельза

Ах!

Весь хор

Наш привіт, наш привіт тобі,
Посол небес!

Л о е н г р і н

Мій лебедю, тепер прощай!
Знов по мирах спіши в цей час —
Туди назад ти одпливай...
В день радості вертайсь до нас.
Слова додержать — пам'ятай.
Прощай! Пливи! Мій лебедю!

Ніщо нас розлучить не зможе,
В однім мені ти клятву дай.
Ти сумніви лишавш,
Ти й разу не спитаєш:
Тут звідки взявся я
Й яке мов ім'я!

Ельза

Так, лицарю, мій світлий раю!

Лоенгрін

Ельзо! Ось те, чого бажаю.
Ти сумніви лишаєш,
Ти й разу не спитаєш:
З'явився звідки я
Й яке мов ім'я!

Ельза

Мій щит! Мій ангел! Визволитель!
В невинність віриш ти мою.
Як же це я, щоб за довір'я
Та враз вагання затаю?
Поміг мені ти в страшний час,
Знай, завжди здійсни твій наказ.

Лоенгрін

Ельзо! Люблю тебе!

Жінки

Це чудо неба!
Сам ангел це злетів до нас!
Прекрасний сон, сон чудесний!
Прекрасний сон, сон чудесний!
Явився він в щасливий час.

Лоенгрін

Так-от: знайте ж усі, хто прав-неправ!
Ельза невинпа! Та й ні перед ким!
Ти що ж це, Фрідріх? Ложне ти сказав.
Це божий присуд доведе нам всім.

Хор

Не йди, не йди на бій!
Вір нам, не йди на бій!

Цього ти не роби,
Бо ще зазнаєш там ганьби.

Ф р і д р і х

Ні, краще смерть, ніж страх!
Не знаю, звідки ти узявсь,
Лицар!
Ти дуже загордів.
Чого ж це б я тебе боявсь?
Ні в чім я кривди не вчинив.
Іде на бій тут честь моя,
Жду слави слав — від неба я.

Л о е н г р і н

До бою
Знак ти дай, король!

К о р о л ь

Хай від сторін
По троє сюди вийдуть!
Вони одмірять там, де буде бій!

О п о в і с н и к

Оповіджаю вам усім:
На бій терпіння припасім!
Ніхто в цей круг не смій вступать!
Хто ж проти нас — не здобовать.
Як вольний — пріч тому рука,
А як слуга — то пріч голова!

Х о р

Як вольний — пріч тому рука,
А як слуга — то пріч голова!

О п о в і с н и к

Ви ж наперед, бійці, ідіть,
Мечем ви правду доведіть!
Геть зло і чари у боях!
Єсть же над нами неба страх.
Бог має вас судить тут сам,
Сила бійців в його руках!

Л о е н г р і н і Ф р і д р і х
(Разом)

Боже, суди мене ти сам!
Сила моя в твоїх руках!

К о р о л ь

Господь! Ти силу дай!
Нас в боротьбі охороняй!
Мечем ти зволь цей суд кінчать!
Меч правду скріпить, мов печать.
Хто вірним був — ти силу дай,
Неправих строго покарай!
До тебе тут звертаюсь я:
Надія ж ти моя, моя!
Ти ж бо надія вся моя!

Е л ь з а

Оповістив ти правий суд —
І правду скоро визнає люд.
Оповістив... ти правий суд,
І правду збагне весь тут люд,
Збагне увесь люд.
О боже мій!
Оповістив ти правий суд,
І правду тут хай збагне весь люд.
Всю правду хай збагне весь люд.
О боже мій!
Хай визнає правду, правду він!

О р т р у д а

Хто ж перемогу з двох звершить?
Могутній він — то й завершить.
Могутній він — то й завершить.
Хто перемогу тут звершить?
Могутній він — то й перемогу завершить.
Могутній він! Він завершить!
Хто перемогу з двох звершить?..
Я вірю, що він завершить!
Хто перемогу з двох звершить?
Могутній він — то й завершить!
Хто перемогу з двох звершить?
Так, тільки сила все звершить!

Л о е н г р і н

Оповістив ти правий суд,
І правду всю збагне тут люд.
Оповістив... ти правий суд
І правду визнає люд,
Правду збагне люд!

Оповістив ти правий суд,
О боже мій!
І правду визнає люд,
Збагне весь люд!
Всю правду тут збагне весь люд,
Всю правду тут збагне весь люд!
Всю правду тож збагне весь люд.
О боже мій!
Нехай визнає правду, правду він!

Ф р і д р і х

В десницю вірю я твою!
Господь, господь, борони
ти честь мою!
Підтримуй честь мою,
Підтримуй честь мою!
В десницю вірю я твою!
Господь! Ти честь охороняй!
Господь, господь! Охороняй,
Ти честь охороняй!
Господь, ти честь охороняй!
В десницю вірю я твою!
Господь, борони честь мою!
Охороняй ти честь мою!
Мою ти честь, господь, охороняй!

К о р о л ь

О мій господь! Будь з нами ти!
Будь з нами... ти!
Ти зверши свій правий суд!
О мій господь, молюсь, молюсь тобі:
Будь з нами в боротьбі!
Мечем ти зволь цей суд кінчать,
Меч правду скріпить, мов печать.
Ти сам зверши свій правий суд,
боже мій!
Ти сам зверши свій правий суд!
О мій господь, зверши свій суд!
Мою честь охорони!

Х о р і о п о в і с н и к

Хто вірним був, ти силу дай,
Неправих строго покарай!

Ж і н к и

О боже мій!

Х о р і о п о в і с н и к

До тебе тут звертаюсь я:
Надія ж ти нам святая!

Ж і н к и

Поможи!

Х о р

Ти сам зверши свій правий суд.
Хай правду тут збагне весь люд.

Ж і н к и

Поможи!
Боже мій!

Х о р

О мій господь!
Зверши свій суд!

Ж і н к и

Боже мій!
Ти зглянься, поможи!

Л о е н г р і н

О боже мій! Поміг ти в боротьбі!

(Одводячи свій меч.)

Молись йому; даю життя тобі!

Х о р

Слава! Слава! Слава!
Честь! Честь! Тобі!

К о р о л ь

Слава! Честь!

Е л ь з а

О!.. де знайду той спів,
Тебе щоб оспівать?
Нехай звуки слави
По всій землі летять!

Весь час погляд твій милий,
Весь час в серці сія...
Ось вже й прийшло блаженство:
Тепер я — вся тепер твоя!
Тепер я... тепер я... вся твоя!

К о р о л ь

Співайте! Співайте!
Змовкла зброя.
Прославте честь героя!
Ти в цій добі
Йшов, мов по сонцю!
Щастя ж тобі,
Мій охоронцю!
Хай в цій добі
Щастя тобі,
Мій охоронцю!
Йшов по сонцю!
Хай в цій добі
Щастя тобі!

Х о р

Співаймо, змовкла зброя!
Прославмо дужого героя!
Ти в цій добі
Йшов, мов по сонцю!
Щастя ж тобі,
Наш охоронцю!
Хай в цій добі
Щастя тобі!
Мій охоронцю!
Йшов по сонцю!
Хай в цій добі
Все щастя тобі!

О р т р у д а

Хто ж він такий, цей лицар?

К о р о л ь

Хай в цій добі...

О р т р у д а

Я тут безсила з ним.

К о р о л ь

...Щастя тобі!

Л о е н г р і н

Так знай, в чім перемога:
Твоя ж це чистота!
За твої всі страждання
Ще скажуть: ти свята!

Х о р

Так, лиш на честь твою
Складать пісні ми будем,
Подвиг відважний твій ніколи
не забудем!
Ти йшов в житті, немов по сонцю,
Наш охоронцю!

Е л ь з а

О, де знайду той спів,
Тебе щоб оспівать?
Нехай співи слави
Летять по всій землі!
До мене прийшло блаженство,
Тепер я вся твоя!
Весь час мені твій погляд,
Не гаснучи, сія!
І знов прийшло блаженство,
Я вся,
Тепер я вся,
Тепер я вся...
Я вся твоя!
Я вся тепер твоя!
Вся твоя! Вся твоя!
Вся — вся — вся —
Твоя!

О р т р у д а

Хто ж цей, хто цей лицар?
Я тут безсила з ним.
Чи то мені смиритись?
Чи в мене сил нема?
Чи в мене сил нема?
Хто він?
Хто переможець?

Я тут безсила з ним!
Хто він? Я тут безсила з ним!
Чи то мені смиритись?
Чи в мене — сил нема?
Чи то мені... мені смиритись?
Чи то вже покорятись?
Чи в мене сил нема?
Чи в мене —
сил нема?
Бачу, що сил нема.
В мене вже... сил нема...
Нема...

Л о е н г р і п

Й тобі за всі страждання
Ще скажуть: ти свята!
За всі страждання, ах, ще скажуть:
ти — свята!

Так знай, в чім перемога:
Твоя ж це чистота!
Й тобі за всі страждання
Ще
Скажуть: ти свята!
Й тобі... за всі страждання
Ще скажуть: ти свята!
Й тобі за всі страждання,
За всі страждання,
За всі страждання
Доля тебе віта!
Доля!
Доля тебе
віта!

Ф р і д р і х

Горем мене убито!
Тепер, тепер повержен я!
Тепер... тепер по-
вержен я!
Покритий я ганьбою!
Де ділась честь моя!
Навік я вже з ганьбою!
Померкла честь моя!
Померкла честь!
Померкла честь моя!

Померкла честь моя!
Горем мене убито!
Тепер повержен я!
Навік я вже з ганьбою!
По-
меркла честь... честь моя!
Померк... ла честь,
Честь моя!

К о р о л ь

Слався, слава, ясний герою,
Щастя з тобою!
Привіт тобі, привіт!
Слався, герою, много літ!
Співайте, змовкла зброя!
Прославте зично честь героя!
Щастя тобі
В нашій добі!
Щастя тобі
В нашій добі!
Славу приймай! Вік...
Щасним будь і дужим!
Славу приймай, світлий герою!
Герою, слався ти в віках!
Слава тобі, наш пречудесний!
Щастя тобі, наш — світлий і чесний!
Хай вся земля
Славить!.. Славить!..
Приймай! Приймай! Славу приймай!

ДІЯ ДРУГА

Я В А І

Ф р і д р і х

Вставай скоріш! З'їда мене ганьба...
Вже залишатись нам не можна тут.

О р т р у д а

Не можу я, щоб звідси враз тікати.
Із торжества ворожого й потіхи
Здобуду я... смертельний яд страшний,
Щоб ворогам вже й не прийшлося
сміятись.

Ф р і д р і х

О ти, жоно лиха!
Я все іще в твоїх тенетах?
Чого... я не лишив тебе?
Чого не втік... аж ген... я сам...
Туди, де спокій для душі б знайшов?
Це ти всьому виною.
Лиш ганьба та печаль.
Де честь моя і слава?
Все, все пропало вмиць!
Вигнанцем став тепер я,
Стидом покривсь мій герб,
В уламках ось і меч мій,
Народ прокляв мене.
Куди ж тепер подамся?
Чи добрі є серця?
Послідній, бідний старець —
І той одвернеться!
Мене... мене... ти ж завела це.
Лиш ганьба та печаль.
Де моя честь і слава?
Все, все пропало вмиць!
Вигнанцем став тепер я.
Стидом покривсь мій герб,

В уламках ось і меч мій,
Народ мене прокляв.
О, хай би смерть явилась,
Ніж ця лиха жона!
Нема, нема в житті надії,—
Надія — смерть одна.
Лиш смерть... лиш смерть... одна.

О р т р у д а

Та що, скажи, тебе так мучить і чого?

Ф р і д р і х

Мучить... Меча б мені сюди... тебе тепер
убить!

О р т р у д а

Друже ти мій, граф Тельрамунд!
Мені не віриш ти?

Ф р і д р і х

Тобі? Адже твій голос
Клявся хибно та й научав
Невинність опорочить.
Це ти ще в лісі, ген аж там,
Свідчила ти, що в день злочинства
зрадного

Все бачила із замку там сама,
Що на очах... твоїх рукою Ельзи
Був втоплений Готфрід!
І гордий дух мій спокусила,
Коли сказала ти,
Що розцвіте Радбода рід ізнов
І править буде Брабантом, як колись.
Тоді я Ельзи руку не прийняв...
Почувши... ці слова... з дочкою ж я Радбода
Все життя зв'язав своє.

О р т р у д а

Ха! Смертельно ти вжалів!
Про все це... бач... відкрила я тобі.

Ф р і д р і х

І я тепер — прославлений герой —
Життя кого зразком було усім,
Олжі твоєї підлий співучасник.

О р т р у д а

Хто лгав?

Ф р і д р і х

Ти! І на суді мене бог
покарав по правді.

О р т р у д а

Бог?!

Ф р і д р і х

Замовкни!

О р т р у д а

Ну й грізний ти! Перед жоною ж, бач...
Нікчемний!

Ех, якби так люто гримнув ти
На того, хто нам зло вчинив,
Ти б перемогу нам ізпов вернув.
Хто знає, як боротись з ним,
З тим, хто слабіший за дитя.

Ф р і д р і х

Чим він слабіш, тим був придатніш
Грізний божий меч!

О р т р у д а

Божий меч? Ха-ха! Сил мені дай —
І ти побачиш сам, який безсилий бог
Його трима.

Ф р і д р і х

Чаклунка лютая!
Оплутать хочеш розум мій
Ізнов таємничим чаром?

О р т р у д а

Гульвіси сплять іще — ненáвисні.
Ось пересядь я сюди. Ти хочеш знать?
Тож таємницю тут відкрию всю.
Хто він, хто цей герой?
Скажи, чи знаєш ти його, чи ні?

Ф р і д р і х

Ні!

О р т р у д а

Так слухай цю ось таємницю.
Коли... його тут хто примусить
Одверто нам себе назвати —
Сила його розвіється,
Яка трималась чарами.

Ф р і д р і х

Ха! А як звать, про те й мовчав.

О р т р у д а

Ну от!
Хто ж може це зробити,
Щоб таємницю в нього вирвать?
Лиш та б могла ім'я узнать,
Кому заборонив питать...

Ф р і д р і х

Тож треба... Ельзі... розказати,
Щоб в нього випитала все.

О р т р у д а

Ха! Догадався лиш тепер.

Ф р і д р і х

А... як це влаштувати?

О р т р у д а

Як? Насамперед... Тікати не треба нам...
Нам треба тут хитрити.
Щоб заронити в неї сумнів,
При всіх... став ти в вину йому,
Що чарами він суд обвів.

Ф р і д р і х

Ха! Тільки ж чарами!

О р т р у д а

А то... Хай допоможе і твій меч.

Ф р і д р і х

Мій меч?

О р т р у д а

Недурно я всі таємниці
У житті збагнула.
Мені ти вір — і все узнаєш...
Той, хто могутній чарами,
Хай лиш із рани краплю
Крові втратить він,
Як враз тут сам безсилим стане,
Як... і був...

Ф р і д р і х

Якби ж то так!

О р т р у д а

Так,
Ось якби хоч палець ти від-
сік йому...
Хоча б півпальця в час двобою,—
Навік загинув би герой.

Ф р і д р і х

Чудово! Ах, коли б же цьому правда!
Не бог поверг мене в бою?
Знать, то не божий —
був то суд облудний.
І в чарах їх... померхла честь моя.
Та я ганьбу одмить чи зможу?
І правду довести ізнов?
Невже ж тут викрити лож удасться?
І честь повернеться й любов?
До щастя ти веди мене, веди!
До щастя ти веди мене!
Коли ж обманеш ти,
То смерті жди!

О р т р у д а

Ха! Ну й розгнівавсь! Більше дум веселих!
Вип'єм ще ми відрадний помсти келих!

О р т р у д а, Ф р і д р і х

(Разом)

В огні душа, і помсти жало
Все точить серце молоде.

Вам в сні блаженнім сонце сяло,
Та тут з бідкою ніч іде.

Я в а н

Е л ь з а

Ой вітре, сльози ллються,
Та легше вже стає.
Тепер почувуй про щастя
Безмірнее мос.

О р т р у д а

Вона тут!

Ф р і д р і х

Ельзо!

Е л ь з а

Його я наречена —
Ось він сюди й приплив.
Ревіли хвилі в морі,
А ти їх зупинив.

О р т р у д а

Вона тут все згада,
Хай на мене гляне —
Все згада!

Е л ь з а

Не раз вночі шептав ти:
Не плач: біда мине...
Повій же, вітре любий,
Вітай теплом мене!

О р т р у д а

Не стій, іди поки що звідси геть!

Ф р і д р і х

Чого?

О р т р у д а

Вона — моя... А ти за ним простеж.

Е л ь з а

Повій же, вітре любий,
Вітай... теплом мене!
Мій милий!

О р т р у д а

Ельзо!

Е л ь з а

Хто тут?
Як жалібно і страшно
Мене хтось кличе в тьмі нічній!

О р т р у д а

Ельзо!
Голос тобі мій як чужий?
Чи відрікаєшся від мене, яку тепер
На муки шлеш?

Е л ь з а

Ти це!.. Ортрудо? Чого ти тут?
Так жаль тебе!

О р т р у д а

«Так жаль тебе». Правда твоя,
Я ж бо нещасна! Як
...я жила одна у лісі,
Тоді й не бачила ж тебе,—
То що ж могла зробити тобі?
Весь час... оплакувала гірко
Недолю роду могого,
То що ж могла зробити тобі?

Е л ь з а

Про що... про що це кажеш ти?
Чи винна ж я в твоїй біді?

О р т р у д а

Невже тобі і досі задро,
Що взяв мене жоною той,
Кого зреклася ти сама?

Е л ь з а

О боже мій! Звичайно, ні.

О р т р у д а

А з ним незрозуміле сталося:
Тебе він звинуватив раз...
Тепер його страждання мучать
І вічне, вічне каяття.

Е л ь з а

Ой, світе мій!

О р т р у д а

О, ти щаслива!
Минули всі твої страждання,
Тепер лише пісням звучать.
З тобою мусим розлучитись,—
Ти можеш мені смерть послать,
Щоб тоскний гіркий мій одчай
Твій не порушив світлий рай.

Е л ь з а

Невже забуду милость божу?
Я знала і блаженні дні.
Чи відштовхнути зможу горе,
Що тут призналося мені?
Ніколи!
Слухай! Все к добру:
Тебе до себе заберу.

О р т р у д а

Валгали боги!
Поміч ви подайте!
Щоб знять ганьбу...
Карайте злих рабів!
Всіх, хто від вас одступив, зламайте,
Мені дайте знищити ворогів!
Вотан! Твій гнів їх не мине!
Фрейя! Почуй, почуй мене!
Хитрість пошліть, благаю вас,
Хай гряне грізний помсти час!

Е л ь з а

Де ти? Ортрудо!

О р т р у д а

Тут... твоя рабиня.

Е л ь з а

Чекай! Як! Ти в ногах у мене?
Та ну ж бо встань, не безумій!
Мені журба стискає серце,
Прийнятий цей вигляд твій.
Ах, встань! Минуле ми забудьмо.
Все зло тобі... простила я.
І ти мені прости, благаю!
Ти пам'ятай: я вся твоя!
Ти пам'ятай... я вся твоя!

О р т р у д а

Я дякую тобі сердечно!

Е л ь з а

Я хочу, щоб твій сум пройшов.
Лицарю своєму скажу я —
І милість Фрідріх визнає знов.

О р т р у д а

Мене ти до життя вертаєш!

Е л ь з а

А вранці я убрання дам.
У пишній підеш ти одежі
Зі мною разом в божий храм.
Там лицар мій назве: «Ти моя!»
Його жоною стану я,
Жоною стану, стану я.
Стану я!

О р т р у д а

А чим же я тобі віддячу?
Одна тепер мені біда:
Я маю дружній тут притулок,
А все ж зазнаю я стида.
Одна мені лишилась сила.
Зможу тоді я все зробити,
Твоє життя нам врятувати —
А може... вдасться зло розбити.

Е л ь з а

Про що ти?

О р т р у д а

Я попереджаю:
Збігає щастя, мов вода...
Щось я боюсь за тебе дуже,—
Впаде на тебе ще біда.

Е л ь з а

На мене?

О р т р у д а

Ох, якби ти знала,
Хто твій герой і звідки він.
Тебе цей лицар візьме й кине,—
Й це буде скорбний твій загин.

Е л ь з а

Сердешна ти моя голубко,
Кохання — це ж бо щастя моє.
Ти не кохала, як же можеш
Ти знати: що воно дає!
Прошу тебе!

Ти заспокойся:

Як так кохати — вічно жить!
Я розіб'ю твою невіру:
Як так кохать, як так кохать —
То ж вічно жить!

О р т р у д а

О гордий дух! Все ж я зумію!
І в це кохання яду дам.
Все ж я зумію!
В його тепер пуцу я стріли,—
До неї ж сумнів прийде сам.
До неї сумнів прийде сам.
І в гордий дух пошлю ж я стріли,
До неї сумнів прийде сам.
До неї сумнів прийде сам.

Е л ь з а

О заспокойся!
Як так кохати — вічно жити!
Я розіб'ю цю твою невіру:
Як так кохати, як так кохать...

То ж вічно жить, як так кохать —
То ж вічно жить!

Ф р і д р і х

Так входить лихо в дім оцей.
А ти, жоно... замисел свій докінчуй!
Тепер тебе не буду я спинять.
Вони хай згинуть, як раніш я гинув.
Час мій настав... щоб ворогів кінчать.
Я ворогу одну лиш честь даю,
Хай найде мій суперник...
Смерть свою!

я в а ш

І х о р

Чуть світ лунає сурми клич.
Чого... чого...
Чого так рано всіх скликать?
Чого?
Наш гість — прославлений герой.
Що скаже він? Чого чекать?
Чого так рано всіх скликать?
Наш славний, любий гість,
Що скаже він? Чого чекать?
Чого так рано всіх скликать?
Чого чекать? Чого чекать?
Чого чекать?
Що скаже славний наш герой?
Що скаже він? Чого чекать?
Що скаже він нам усім?
Чого ще нам чекать?
Чуть світ лунає сурми клич.
Чого...
Чого... рано, так рано всіх скликать?
Чого... Чого...

О п о в і с н и к

Веління короля... Слухайте всі!
Всім наказав король оголосить!
Вигнанцем став в нас Фрідріх Тельрамунд,
Це бог нам всім сказав його судить.
Хто зна його й другом зове своїм,
Ті підуть на вигнання всі... із ним.

Х о р

Ми шлем... шлемо йому прокльони.
Його сам бог скарав,
Сам бог його скарав.
Геть, геть тікай від чесних.
Геть, геть тікай від чесних,
Тікай від чесних.
Кінець тобі настав.
Ми шлем... Ми шлем... Шлемо...
йому прокльони.

О п о в і с н и к

А ще король зволяє вам сказати:
В краю настали... мир і благодать.
В руді героя Ельзіна рука,
Брабант його ж своїм вже наріка.
Не хоче він сан герцога прийняти,—
Тож ви повинні «стражем краю» звать.

Х о р I

Нам він од бога дан.
Живи
Для нас, для нас ти зван.
Хай стражем краю
Весь пишається Брабант.

Х о р II

Живи... ти... наш. **Живи,**
Живи, захиснику, ти завжди,
Любий, зван.
Хай стражем краю весь пишається
Брабант.
Нам він од бога дан.
Ти нами завжди, любий, зван.
Хай стражем краю гордо
Весь пишається Брабант.

О п о в і с н и к

Герой сьогодні шлюбний пир дає:
Вам шле усім запрошення своє:
Та завтра знов Брабантська вся земля
Іде в похід за військом короля.

Герой прощатись буде теж з жоною
І поведе дружини та й до бою.

Х о р

Ти лави разом строй.
Ти лави струнко строй.
Веде нас сам герой.
Хто піде з ним на бій —
Безсмертним буде той.
Гей, лави струнко строй,
Веде нас сам герой.
Він од бога дан,
Щоб славним став Брабант.
Самим богом він дан,
Щоб славним, щоб славним став Брабант.
Хто піде з ним на бій,
Безсмертним буде той.
Гей, та не відставай —
Всі за ним,
Од бога нам він дан,
Щоб славним був Брабант.
Від бога нам він дан,
Щоб славним був Брабант.
Хто піде з ним на бій,
Безсмертним буде той,
Безсмертним той...
Хто піде з ним на бій —
В віках безсмертен той.
У всіх віках безсмертен той.

Д в о р я н и : т р е т і й

Так що ж... за ним із краю
Ми тікаєм?

Д р у г и й

На ворогів далеких нас веде.

Ч е т в е р т и й

Занадто сміло
Щось ми тут ризикуєм.

П е р ш и й

Він хоче так.
Хто ж проти нього йде?

Фрідріх

Я.

Чотири дворянина
(Голосно разом)

Ха! Та хто ти? Та хто ти?
Фрідріх!

Г о л о с и
(Окремо)

- Та це ж він.
- Тебе уб'ють.
- Тебе уб'ють. Чи йдеш ти на загин?
- Чи йдеш ти на загин?
- Тебе тут уб'ють.

Фрідріх

Зніму скоро із себе цю неславу,—
І зрозуміють всі ясніше справу.
Того, хто кличе вас, щоб з ним ішли,
Викрию ж я в непра-а-вді, вчинках злих.

Дворяни: перший, другий, третій

Що чую. Часу не гай. Тікай.
Дізнаються. Тут і життю вже край.
Тут і життю вже край.

Четвертий

Що це ти! Часу не гай.
Як визнають — тут тобі край.

П а ж і

Іде, іде! Он Ельза, он князі!
В храм божий, глянь, пройде ось!

я в а і в

Х о р І

Ти лагідно й покійно
Страждала все життя.
Бог дав тобі блаженство
Сердечності чуття.

Горить... твій погляд ясний,
Твій вид — як повноцвіт.
Ельзо,
Ми шлем тобі привіт.

О р т р у д а

Назад, Ельзо! Ні, більше я не можу
Терпіть, немов рабиня я твоя.
Знижайся, ти схились передо мною.
З нас двох тут перша буду тільки я.

Е л ь з а

О жах!

В і с і м п а ж і в

Що треба їй?

Е л ь з а

Що бачу я!

Х о р

Що треба їй? Що треба їй?
Що треба їй? Назад!

Е л ь з а

Де ж дружба наша і любов твоя?

О р т р у д а

О, так!
Твердою, як раніш, я стану.
Знай же тч... Не хочу я твоїх порад.
О, помсти, помсти. Мстить не перестану.
Те, що мов... я все верну назад.

Е л ь з а

Ах! Хитрістю мене ти обманула.
Тебе до себе я взяла добром.
Як же тепер... мене ти зневажавш,
Ти... чий покараний був муж судом.

О р т р у д а

Невірний суд — він учинив жорстоко.
Скрізь по світах мій Фрідріх вже гримів.

Про нього йшла по всій країні слава,—
Тож він... і вам своїм мечем страшив.
А твій цей... здатний лише...

для забави?
Без честі, без пуття він і без слави!

Чоловіки

Та що це. Це ж... відома лож.

Жінки

Жахливо.

Чоловіки

Сказано на зло.

Ортруда

Як звать героя? Можеш нам сказати?
Хто його предки й сам він чий же син?
Та й звідки хвилі нам його пригнали?
Чи скоро знов тебе покине він?
Ну от!
Бач, ти не знаєш, що й почать.
Бо твій герой сказав тобі... мовчать.

Хор

Яка ганьба. Вигадка ложна.

Ельза

Жорстока ти. Мов та змія.
Ось... що сказати тут мушу я.
Він чистий, ясний... славний лицар.
Геройством він увесь горить.
Нещастя той хай жде і горя,
Сумнів в собі хто замутиць.

Чоловіки

Герой! Герой!

Ельза

Бог став герою помагати —
І твій цей муж упав в цей час.
Тож ви тепер самі вирішайте:
Кого ж сам бог послав до нас?

Х о р

Послав.
До нас.
Послав до нас.

О р т р у д а

Ха! Де ж, пак, славний... чистий лицар.
На нього вже чигає тьма;
Хай тільки лицар нам відкриє,
Як він страхом тут нас трима?
Ти ж бо й спитать його боїшся,
Але вже люд шумить... пита:
Чи ти й сама в думках непевна,
Що чистота його не та?

Ж і н к и

Хай замовкне ненавидна.

Ч о л о в і к и

Король. Король іде. І лицар.

я в а в

Б р а б а н т ц і

Славсь! Славсь, король наш!
Слава!
Ти визволив Брабант!

К о р о л ь

Що тут за крик?

Е л ь з а

Мій щит! О, мій всевладний!

Л о е н г р і н

Це що?

К о р о л ь

Це хто похід в собор
Дерзнув спиняти?

П о ч е т к о р о л я

Та про що... це тут змагання?

Л о е н г р і н

Що бачу?
Знов цей демон тут... чого?

Е л ь з а

Мій славний! Ах, рятуй, рятуй мене!
Каюсь: що я вчинила — розповім.
В сльозах вона вночі прийшла до мене.
І я притулок в себе їй дала.
І ось вона тепер мене все лає...
За те, що... в тебе свято вірю я.

Л о е н г р і н

О ти, страшна жоно, облиш її!
Тут не поживишся.

(До Ельзи.)

Ельзо, скажи:
Вона влила тобі отруту в серце?
Хай... слізьми радощів
Там розважиш серце.

Ф р і д р і х

О Генріх! Ви, князі, посліпли!
Прошу вас!

К о р о л ь

Як він сміє?

Х о р

Як він посмів! Як він посмів!
Проклятий!

Ф р і д р і х

Дайте сказати!

К о р о л ь

Назад! Геть в цю ж хвилину!

Х о р

Забирайся!
Тікай, тікай, тікай назад!
Тікай! Бо смерть ти знайдеш тут!

Ф р і д р і х

Мене... судив
Неправедний ваш суд!

К о р о л ь

Іди!

Х о р

Тікай! Забирайся!

Ф р і д р і х

Той божий суд... усіх увів... в оману.
Лукавство чарувань вас настрахало!

Х о р

Взять святотатця!

К о р о л ь

Взять святотатця!

Весь хор

Суд... він ганить наш!

Ф р і д р і х

Хто вас привабив блиском слави,
Той вам дає лиш яд один.
Мов прах, господь кругом розвіє
Все те, що взяв в неправду він.
Чи добре ж суд оберігали?
Тож суд безчесний і тяжкий.
А ви спитать його боялись,
Як він зо мною став на бій.
Тепер мене ви не спиняйте;
Його тут я питаю сам:
Ім'я він... стан... і почесь...
Наш гість хай ясно скаже нам!
Так! Хто він? Чаклуна це думка —
На лебеді спішно припливать.
В страшних йому потреба в звірах.
Тож як такого нам назвать?
Хай відповість нам все отут!
Як скаже... то мене скарать.
А ні... то ясно стане вам,
Що суд неправий... не сховать!

К о р о л ь

Важке питання!

Х о р

Важке питання!

Ах, що відповідь він?

Д а м и і п а ж і

Що відповідь тепер він?

Важке питання!

Л о е н г р і н

Хіба запитувать той може,

Хто людям зло і лож несе?

На злѳбу чим же відповім я? —

Одним презирством... Це й усе!

Ф р і д р і х

Мене вважає він нікчемним,

Отже, король, — тобі питать.

Як короля ж він не шанує, —

Почне про себе знов мовчать.

Л о е н г р і н

Хай сам король — не відповім я,

Хоч би і як мене просив.

Вірте і знайте, що вчинив я:

Я справу божу вам явив.

Лиш є одна —

Я... жду — вона що скаже.

Ельзо!.. Ельзо!

О р т р у д а

Вона у роздумах тяжких, болючих.

Відкрила серце навісним думкам.

Відкрила серце всім навісним думкам.

Вона у роздумах тяжких, нестямних.

Він похитнувся. Він похитнувся...

Ворог, що в край сюди приплив,

Вже похитнувся, похитнувся, —

Хай відповідь тут нам!

Вже похитнувся, —

Хай відповідь тут нам...

Вже похитнувся, —

Хай відповідь тут нам.
Хай відповідь тут нам.

Ф р і д р і х

Вона у роздумах тяжких, болючих.
Відкрила серце навісним думкам.
Відкрила серце
Всім навісним думкам.
Вона у роздумах тяжких, нестямних.
Він похитнувся... Так!.. Загине
Він тепер...
Так. Ворог, що в цей час до нас
Приплив, він
Уже ось похитнувся. Тож зараз
Хай же ясно скаже,
Всім тут скаже нам.
Вже похитнувся, — хай відповідь
Усім тут нам.
Хай зна герой: повинен
Дати відповідь.
Повинен дати відповідь.
Хай відповідь, нехай він ясно
Скаже нам.

Л о е н г р і н

Вона тремтить в тривозі.
Вона у роздумах тяжких, болючих,
Мовби смутним довірилась думкам.
Вона у роздумах тяжких, нестямних.
О небо! Дай їй поміч свою!
Дай поміч свою
Їй в час цей тяжкий!
Хай сонце сяє знов.
Хай на неї промінь гляне сам!
Хай вірить нам, ясним небесам.
О небо! Їй подай... поміч і захист.
Хай вірить нам, всесильним небесам!
О небо!
Дай поміч їй!.. Дай поміч їй!

К о р о л ь

Він таємницю від усіх ховає.
Так, він ховає... Знає він сам.
Він вірний небесам, —

Так, він вірний небесам,—
Волі усіх небесних сил.
Ми захистим... героя... в час недобрий.
Свою він честь і доблесть нам явив.
Так, і честь, і доблесть
Показав він нам.
Ми тут усі поможем герою.
Ми всі йому тут поможем.
Він честь свою і доблесть нам явив.
Він доблесть нам явив.
Так, він явив.

Е л ь з а

Що він таїть? Хай змовкну, необачна!
Почує весь світ — тож біда моя.
Мій визволитель! Вся йому я вдячна.
Перед людьми... його не видам я.
Що він таїть? Що він таїть,
Я зберігала б вічно. Чого душа...
Чого душа... чого душа смутна?
Що він таїть?
Що він таїть?.. Що він таїть?

К о р о л ь

Герою, не вважай на хитрі вісті.
Прямо ти йдеш. Ти вище всіх...
Ти чистий.
Ти прямо йдеш... ти прямо йдеш,
Ти вище всіх... ти чистий.

Л о е н г р і н

Герої, покладіться ви на мене...
Хоч не назву я вам ім'я своє...
Не сумнівайтесь, разом станьмо...
Хоч не назву я вам ім'я своє.

Ф р і д р і х

Довірсь мені!
Вірний я засіб знаю,—
І стане ясно все:
Йому, по-перше, пальця відсікаю
Або ж півпальця. І клянусь тобі,

Що він одразу нам відкриє все.
А вірність хай тобі весь час несе.

Ельза

Облиш мене!
Ні... Лиш посмій!

Фрідріх

Засяду в спальні я.
Дай знак — і слава стане лиш твоя!

Лоенгрін

Ельзо! Із ким розмова там!

(До Фр[ідріха] й Ортр[уди].)

Назад ідть... прокляті!
Жахайтеся, якщо
Побачу знов тут вас!
Ельзо! Благаю — встань!
В руці твоїй...
Весь цвіт надій...
Щасливий твій і мій...
Моє таємне хочеш знать?
Та ж ти клялася не питать!

Ельза

О лицар!
Визволителю!
Була і буду вірна знов!
Глянь — тут щаслива я стою:
В щасті ж твоя любов!

Лоенгрін

Ельзо! Ангел!
Нас тут сам бог знайшов!

Саксонські дворяни

Будь другом нам! Для тебе й ми як друзі.
Тебе геросм ладні ми признать.
Дай руку нам! В ім'я твоє ми вірим,
Хоча себе не можеш ти назвать.
В ім'я твоє ми вірим,
Хоча себе не можеш ти назвать.
Дай руку нам! Дай руку нам!

Д а м и і п а ж і

Слава!

Слава славі!

Ельзо, ангел чистий,

У всіх віках прославсь! Ангел!

О б и д в а х о р и

Ельзо, вітання шлем тобі! Слава!

Ч о л о в і к и

Ангел Ельзо!

Ми славимо тебе всі, Ельзо, ангел

...чистий, слався, славсь! О...

І далі всі хори разом.

ДІЯ ТРЕТЯ

Я В А І

Х о р

Чесний союз,
Світлий, святий.
Гей, зустрічайте своїх молодят.
Он молода,
Он молодий, —
Скільки блаженства в очах голуб'ят.
Лицарю чесний,
Хто ж тебе жде?
Друг твій чудесний
Ось вже іде!
Шлюбного свята
Пісню співали.
Ніч гуляли.
На свята ніч гуляли.
Йдїть, молодята,
Постіль послали...
Хміль вже просох,
Кінчилися танкі.
Ось ви удвох,
Як ті голубки...
Чесний союз,
Світлий, святий.
Гей, зустрічайте своїх молодят.
Союз ваш вінчав сам бог,
І ми вінчаєм вас.
Нехай щастить в житті вам,
Нехай... щастить весь час!

Усі чоловіки й жінки

Чесний союз,
Світлий, святий.
Гей, зустрічайте своїх молодят.

Л о е н г р і н

Замовкли вже й пісні. Це ж так удвох
 Уперше ми самі...
 Любощів час.
 Нас занесе кохання в світлий край...
 Ніхто тепер тут не почує нас...
 Ельзо моя! Чудесний ангел мій!
 Щаслива ти? — Ось тут мені відкрий.

Е л ь з а

Щастя моє — велике і безкрає:
 З тобою нас блаженство неба жде.
 Серце так ніжно б'ється і палає,
 Нас в край щасливий це сам бог веде.
 Серце вогнем палає так ніжно,
 Нас в край щасливий це сам бог веде.

Л о е н г р і н

Моя кохана! Щастя наближає...
 Чути я радий слово це твоє.
 Серце так ніжно б'ється і палає,
 Нас в край щасливий це ж сам бог веде.
 Серце пала —

Е л ь з а

Серце пала й ніжно б'ється.

Л о е н г р і н

Серце пала й ніжно б'ється —

Е л ь з а

Палає так ніжно.

Е л ь з а, Л о е н г р і н

Нас в край щасливий це ж сам бог веде,
 Це ж сам бог веде.

Л о е н г р і н

До тебе я душею завжди линув.
 В коханні ми... передчуттями йшли.
 Тебе щоб врятувати, я все кинув:
 Одним шляхом кохання ми прийшли.

Я бачив, що ні в чім не винна ти.
Щасливий я... що зміг тебе знайти.

Е л ь з а

Я мріяла... тобою в сні жила я.
Раз в дивнім сні мою ти руку взяв...
Для мене ж ти тепер — мрія живая.
У житті сам бог тебе мені послав.
Хотіла б я струмочком тихим стати.
Побіля ніг твоїх тут протікати.
Або ж, як квітка, личко нахилити
В час, як до мене будеш промовлять.
Я вся щаслива! Все ж не розумію:
А як те щастя, як його назвать?
Хто ти? О горе! Я спитать не смію:
Твоє ім'я мені не вільно знать.

Л о е н г р і н

Ельзо!

Е л ь з а

Твої ласкавії мені признання...
Та мушу я у відповідь мовчать.
Нас обгорнула тиха піч кохання,
Тож хоч тепер тебе дозволь назвать.

Л о е н г р і н

Люблю тебе!

Е л ь з а

Ми тут... одні, самі...
Тихо шепни. Знатимем тільки ми...

Л о е н г р і н

Ніч мені шепче ніжче, таємниче.
Я тьмі довірять розум не боюсь.
Вона мене принаджує і кличе,
Мовчки тим чарам дивним віддаюсь.
Чари обох з тобою нас зв'язали,
Ми ще й не стрічались — я твоїм вже був.
Ми одне одного питать не стали:
Глянув я раз — і всю тебе збагнув.
Мов запашних квіток чудесна сила,

Що все п'янить вночі чи в день ясний,—
Так чистота твоя мене збудила.
І не злякав твій ворог нависний.

Ельза

Так... я до тебе серцем лину.
І всю себе я мушу віддавать:
Щоб стать тобі та за дружину,—
Хочу за тебе я страждать.
Ти став за мене в злу хвилину,
Коли ж біди зазнаєш ти,—
Я сміло бідування стріну,
Тільки б тобі допомогти.
Ах, що в душі твоїй — не знати,
Чи ти щось хочеш приховать?
Невже... ти щось тоді б утратив,
Лиш таємницю будуть знать?
Ой скажи! Ну я благаю!
Пройдем з тобою все життя:
Таємне в серці я сховаю,—
На смерть піду за тебе я!

Лоєнгрін

Кохана.

Ельза

Дай же мені ти дружню руку.
І сліз моїх не відкидай.
Так, я готова хоч на муку,—
Хто ти? Скажи. Відповідай.

Лоєнгрін

Отямся, Ельзо.

Ельза

Не годиться
Ховать від мене таїну.
Ти звідки сам? В чім таємниця?
Не зневажай свою жону.

Лоєнгрін

Горда ти будь: тобі довір'я неба.
Дала ти клятву, я повірив їй.
І заповіт цей зберегти ж бо треба.

Будеш лише одна... в душі моїй.
До мене, друже, пригорнися,
Горіння вічне цих хвилин.
Ти глянь на мене, подивися:
Якщо це сон,— хай сниться він.
О дай мені удвох з тобою
Повітрям дихати одним.
Дай же упитися красою,
Щоб ми жили життям ясним.
В коханні можна все віддати,
Що мав я в іншому світі — там.
Ну що ж тобі тепер сказати? —
Із світу мрій явивсь я вам.
Честь я люблю, добро і згоду.
Нащо корона золота?
Велику маю нагороду,
Велику маю нагороду —
Це ж ти — і чиста, і свята.
Сумніви кинь і всі вагання,
В тобі мого життя сон-цвіт.
Не з тих світів я, де страждання,
Послав мене блаженства світ.

Е л ь з а

Мене ти цим не втішив:
Чи все ж бо ти сказав?
Ти словом загадковим
Жалю мені завдав.
Твій світ такий чудовий,—
Та ти до нас прийшов.
Туди ж — думками линеш,
Щоб там пожити знов.
О, що ж я маю думать?
Нема життя, нема!
Мене лишиш ти бідну,
Зостанусь я сама,
Зостанусь я сама.

Л о е н г р і н

Чого ж себе ти мучиш?

Е л ь з а

Ой, щось сумне тяжить!..
Бо чи прийдеться довго

З тобою разом жити?
В журбі, в поневірянні
Спливе краса моя.
Зостанусь я без тебе,
Одна загину я.

Л о е н г р і н

Ні ж бо, краса не в'яне,
Якщо ти сам не згас.

Е л ь з а

Ти щось мені не віриш,
Тому й мовчиш весь час,
Ти весь мов таємничий.
Чудесна путь твоя.
Як же сама лишуся?
Ах, коли б знала я.
Там. Хтось іде! Чиїсь там чути кроки.

Л о е н г р і н

Ельзо!

Е л ь з а

Ой, ні! А там... дивись... іде!
Пливе на хвилях там твій лебідь білий.
Ти викликав... Він човен знов веде.

Л о е н г р і н

Ельзо! Мовчи. Послухай, заспокойсь.

Е л ь з а

Ах, жде мене безумство,
Розладдя всім думкам,
Хай... хай уже загину,
Та скажеш: хто ти сам?

Л о е н г р і н

Ельзо! А ти ж клялася!

Е л ь з а

Що ж клятва та дає?
Я хочу все узнати:
Скажи ім'я своє!

Л о е н г р і н
Мовчи!

Е л ь з а
Твоє ім'я...

Л о е н г р і н
Горе!

Е л ь з а
Зпять хочу я!

Л о е н г р і н
Горе! Що хочеш ти?

Е л ь з а
Рятуй себе! Ось меч, твій меч!

Л о е н г р і н
Щастя було в нас, тепер... нема!

Е л ь з а
О боже мій! Рятуй мене!

Л о е н г р і н
Труп однесіте — буде суд короля!
Дружину пишно приберіте,
На суд ведіть до короля.
Перед всіма їй відповім там,
Своє відкрию там ім'я.

Я В А Ш

Х о р
Славний наш Генріх,
Честь тобі й хвала.

К о р о л ь Г е н р і х
Всіх вас вітаю, друзі, я!
Радісна вся душа моя!
Хто б з нас боявсь ворожих зграй,
Бо вже збудився рідний край.
Хай ворог з військом йде сюди,

Відсіч дамо, щоб добре знав,
Як виступати проти нас,
Щоб він од нас чимдуж тікав.
За рідну землю й славний край
Кожен життя своє віддай!

Усі чоловіки

За рідну землю й славний край
Кожен життя своє віддай!

Король

Та де ж це вождь, що вами зван,—
Що з того краю, де Брабант?

Хор I

Що це за люд?

Хор II

Кого несуть?

Хор III

Вигнанця друзі це ідуть...

Король

Що бачу я? Страшить мене...
Подіялось тут щось страшне.

Чотири дворянина

Так нам Брабанта страж велить.
Хай скаже сам... хто тут лежить.

Хор I

Глянь... Ельза тут. Тривожна й біла...

Хор II

Уся тривожна, посмутніла...

Король

Чого сумна така, чого?
Жаль тобі лицаря свого?

Частина хору

Ось він... Ось він... Брабанта славний
страж!

Весь хор
Честь! Честь тобі, Брабанта страж! Честь!
Честь!

Король

Лицарю славний! Честь приймай!
Із військом в поле виїжджай!
Всі ждуть тебе: на бій вже час.
Дістанеш слави ти для нас!

Хор

Всі ждуть тебе: на бій вже час.
Дістань же слави ти для нас!

Лоенгрін

Королю славний! В бій построїв
Військо своє... бійців-героїв,
Вести ж не можу... Ні, ой ні.

Король

О жах! Не зрозуміть мені!

Лоенгрін

Соратником мене вважають не треба.
Від вас я... хочу правди, правди неба.
Спочатку... ви мене з ним розсудіте,—
І я скажу усім тут вам:
Мене убить хотів він нарочито,
Тільки ж його убив я сам.

Жінки

О жах!

Чоловіки

О жах! Не зрозуміти нам!

Хор

Кара на нього впала строга,—
Ця ж кара послана від бога.

Лоенгрін

Ви ще одну повинні скаргу знати,
Яку сьогодні я узнав:
Хотіла клятву тут свою зламати
Жона... що бог мені послав.

К о р о л ь

Ельзо! Що це з тобою сталося?

Х о р. Ч о л о в і к и

Ельзо!

Ж і н к и

Боже мій! Ельзо!

В е с ь х о р

Ти ж присягалася.

Нам розкажи: що сталося?

Л о е н г р і н

Вона клялася... тричі повторяла,

Що не питатиме мого ім'я.

Браз Ельза свою клятву цю зламала:

Їй нашептав злий ворог — бачу я!

Дружина про ім'я моє спитала.

Хай мою відповідь почує суд:

Не хочу й знати, що каже чорна сила,

Дружині ж я ім'я назву ось тут.

За правду я... люблю боротись, битись.

Король нехай почує й світ увесь:

В мені священна краю таємниця,

Так от при всіх я відповідь їй дам.

К о р о л ь

Щось мушу я дізнатись?

Ах, не можу я не хвилюватись.

Х о р

Про що він скаже? Мусимо дізнатись.

О! Незвичайне скаже,—

як не хвилюватись?

Л о е н г р і н

В однім краю... далекім і чудеснім

Замок стоїть, твердиня Монсальват.

Там сяє храм — весь у прикрасах дивних,

Що блиском наче сонце те блищать...

А в храмі тім та на престолі чаша

В блискучім тихім сяйві золотім.

Для чистих душ, для душ блаженних

Її приніс крилатий серафїм.
Із року в рік злітає з неба голуб,
Щоб дивну силу чапї оновить.
Й живить... той Граль... всіх лицарів
зміцняє,
Підносить віру їх у те, щоб жить.
Хто заслужив у Граля быть слугою,
Тому він силу неземну дає,
Щоб быть безстрашним в битвах
з ворогами,
Щоб стать за щастя любее своє.
Якщо ж бо лицар в край чужий прибуде,
За правду щоб сміливо в бій іти,
Він і там сили Граля не втрачає,
Тільки ім'я щоб зміг обергти.
Святеє джерело в нім благодаті,
Йому вірити мусим кожен час.
Якщо ж у вас... та сумніви з'явились,—
Небесний гість... ту ж мить залишить вас.
Так от... ви таїну хотіли знати.
Від Граля я прибув з країв чудес.
Мій батько Парсифаль, богом нам даний.
Я Лоенгрін... ясний посол... з небес.

К о р о л ь

Праведний чую голос одкровення,
На серці ясно від твого імення.

Ж і н к и

Праведний чую голос одкровення,
На серці ясно від твого імення.

Х о р

Праведний чую голос одкровення,
На серці ясно від твого імення.

Е л ь з а

Земля трясеться... Тьма в очах...
Мені душно. Умираю.

Л о е н г р і н

О Ельзо! Що ж це наробила ти?
Благословляю я той день святий:
Тебе я тепло-радісно зустрів.

В душі враз зазвучав кохання спів...
Могутній дар... одержав я з небес —
І силу знань, і діяння чудес.
Все це я присвятив тобі одній.
Ти ж, Ельзо, все питала про ім'я.
Тепер відходжу вже від тебе я.

Ельза

Дружино! Ні! Мене ти не покинеш!
Зостанься тут! Почуй гіркий мій плач!
Зостанься тут, почуй мій... плач гіркий!

Лоенгрін

Прощай, прощай, о друже мій!

Ельза

О!.. Плачу я: куди від мене линеш?

Король

О, ні!

Хор

О, ні!

Хор

Ах... ах... він мусить нас лишити!

Ельза

Сам, як спокуту, кару ти признач!
Признач ти кару лиш мені самій!

Лоенгрін

Прощай... прощай, о друже мій!

Хор.

(Чоловіки)

О!..

Ельза

О, ти душею добрий і живий,
Свою мені ти ласку появи.
Свій гріх стражданням вічним замолю,
Не відкидай мене, жону свою!
Почуй мене! Почуй мене!
Тяжкий гріх я вчинила. Зостанься! Зі мною
ти зостанься!

Прости мені, прости мені!
Ах, не відкидай мене в цей час!

Л о е н г р і н

Розгнівавсь Граль! Що тут і досі я!
Тобі... на жаль... тобі за гріх твій
Кара надійшла.
Ах, нам обом кара тяжка твоя!
Так, на жаль... кара тяжка твоя!
Тепер... обом нам різна путь лежить.
Ось... так прийдеться... нам...
Прийдеться жить!

К о р о л ь

Боже! Неба посланець розкрив
Нам світ своїм ім'ям.
Ах, тільки нас покинеш сам —
Звідки відряду ждати нам?
Ах, тільки нас покинеш сам —
Де ждати радість нам?
Останься!.. Як нам без
тебе жить?

Х о р и

Неба посланець розкрив нам світ
твоїм святим ім'ям.

Х о р

А де відряду ждати нам?

Х о р

Як нам без тебе жить?

К о р о л ь

О ні! О ні! Прости! Зостанься з нами,
З твоїми вірними військами!
Зостаньсь!
Ти зостанься з нами,
З твоїми вірними військами!

Х о р

О ні! О ні! Ти зостанься з нами!
З твоїми вірними військами!
З твоїми вірними військами!

Герою наш, зостанься з нами!
Зостанься! Ти з вірними військами!

Л о е н г р і н

Королю, знай: зостатись я не можу!
Таж лицар Граля... вам себе назвав.
Та якби взявся він вести дружини —
Ту ж мить на силах він би занепав!
Ти... славний Генріх...
Що скажу — послухай:
Серце у тебе чисте, золоте.
Ти добре ворогів своїх проучиш,
Твоя країна пишно розцвіте.

Х о р
(Чоловічий)

Поглянь! Ой жаль! Поглянь! Ой жаль!
Он лебідь знов пливе!

Ж і н о ч и й х о р

Поглянь! Поглянь! Він іде!
Човна веде!

Е л ь з а

Он лебідь! Він! Пливе!

Л о е н г р і н

Так, плисти час. За мною шле...
Вже Граль...
Мій лебедю!
Ти в гіркий час і тоскний час
Приплив сюди в останній раз.
Вже б через рік ти б вільним був,
Коли б служіння строк відбув.
Лебеда образ Граль би зняв —
Ти знов самим собою став.
О Ельзо! Якби рік була ти ждала —
Ах, твого щастя був би день новий!
Так, через рік під ясним сяйвом Граля
Твій брат вернувся б... він живий, живий!
Прийде твій брат, як відпливу, від'їду.
Сурму... і меч... і перстень дай Готфріду.
Сурма в час боротьби йому допоможе.
І славу меч йому подасть в бою.

А через перстень він згадати зможе
Того, хто честь урятував твою!
Перстень йому згадать мене допоможе —
Того, хто честь урятував твою!
Прощай! Прощай! Прощай, жоно моя!
Прощай! Вже кличе Граль —
від'їду я!

Прощай! Прощай!

К о р о л ь

О, горе! Скаржись тобі!
Жить нам без тебе — жить в журбі!

Х о р и
(Обидва разом)

Горе! О!.. Горе!
Скаржись тобі!
Жить нам без тебе —
жить в журбі!

О р т р у д а

Пливи! Тікай, страшний герою!
Ось я сміюся над тобою...
Хто цей, що впрягся при човні?
Так знайте: то не Лебідь, ні!
То Готфрід. Я його взяла
Й зачарувала,— так, від зла!

Х о р

Ах!

О р т р у д а

Сміло ж ти лицаря прогнала,—
Це ж бо й для мене на часі.
Герой... Він Готфріда вернув би,
Й мої відкрились чари всі.

Ж і н к и

О, скільки зла!

Ч о л о в і к и

О, скільки зла!
Дієш зухвало;
Ще тобі мало,
Відьмо зла?

О р т р у д а

Від ббгів вам це помста люта —
Бо шанувати треба їх.

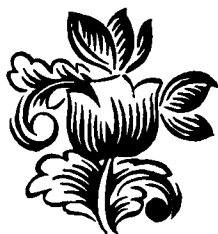
Л о е н г р і н

Готфрід з'явився вам в цей час:
Вождем хай буде він у вас!

Е л ь з а

Мій любий!
Коханий!

НЕЗАКІНЧЕНІ
ПЕРЕКЛАДИ,
УРИВКИ

Іван Вазов

ЄВРОПІ

О європейці, що вам? — усі ж ви
на свободі!
Не так, як ми, під ігом в проклятім
цім краю,
Де злочин та убивства вже стали
просто в моді,
А жертв у нас без ліку! —
в такім живем раю.

О європейці, що вам? — вас доля гріє й пестить,
Вас варвар не зачепить — в вас той не буде жить,
Хто всю родину вашу захоче — обезчестить,
Вас у сльозах утопить і кров'ю обагрить!

Але згадайте добре: і в вас була ж негода?
Й хіба ви за свободу не проливали кров?
Хіба ж ви часто зараз не кличете «Свобода!»
Чого ж до нас холодні й такі
бездушні знов?

БОЛГАРСЬКА МОВА

Священна мово всіх моїх дідів —
Ти мово болю, муки, що нас боре,
Ті є її мово, хто нас породив,
Та тільки не на радість, а на горе.

Прекрасна мово, хто тебе не кляв!
Чи захистив тебе хто від наруги?
Чи вслухався, яка краса твоя
В мелодії і радості, і туги?

Чи зрозумів хто: ти для нас свята.
Яка ж бо ти гнучка і звучна, мово?
Який розкішний тон твій — чистота,
Яка виразність там, де діє слово!

Наругу всю беру на себе сам —
Ти єсть бо джерело моему вмінню,
Й тебе я в світлих звуках передам
Майбутньому новому поколінню.

ЗАГИБЕЛЬ ВОЄВОДИ ВОЛОВА

(Уривок із елегії «Бунт»)

Бурхливо пливе Янтра, гойдає піну й носить,
То хвилі вниз то вгору — мов цим вона живе, —
Ворочає каміння, старі дуби односить,
Широка та сердита все піниться, реве.

— О друзі! — каже Волов. — Не будемо боятись,
Аж доля нам на поміч сама іде, сама:
Окрім цієї річки, де ж порятунку взятись?
У ній немає ж рабства, у ній ганьби нема.

І трое тут юнаків, братів по клятві й духу,
Так сумно приступили, де хвиля набіга.
І Янтра обняла їх, і знову кругом руху
І піниться, і плеще, близ берегів шуга...

Петко Славейков

* * *

Не співається. Та й настрій клятий.
Пісня непотрібна: все це всує.
Про минуле, може, заспівати? —
Всі ж послули,— хто мене почує?

Младен Ісавв

МУРАШКИ

Урожайне було літо —
Золоте вродило жито:
Вітер колоски гойдає,
Скрізь зернина достигає.

Раз мурашки мовчазливі,
Працьовиті та чутливі,
Всі зійшлись в ясну годину
І поставили хатину.

* * *

Шуміте ви, ліси-балкани,
Шуміте вольно на лани.
Ми йдем — бадьорі партизани —
Народу вірнії сини.

БОЛГАРСЬКА НАРОДНА ПІСНЯ

Як шли по діброві
Два смуглих вівчарі
Та у шапках чорних.
А на їх же шапках
Та павині пера.
Пера все тріпочуть
Й лісу вони мовлять:

«Діброво зелена,
Ти, водо студена,
Ми аж по сьогодні
Були двома вівчарями
Та у шапках чорних.
Завтра два вівчарі
Стануть гайдуками
З гострими шаблями».

Поль Верлен

* * *

Небо — тут — над дахом
таке синє ж та ясне.
Дерево — тут — над дахом
верхівлям не засне.

Дзвін там у небі птахом
стиха тріпоче.
Пісня на дереві з птахом —
чого вона хоче?

Мій боже, боже, життя ж там
просто, плинне.
Сей гамір, сумир'ям налятий,
з міста лине.

Що ти зробив, ти, сам, брате,
що сходиш сльозами?
Скажи, та що зробив ти, брате,
з своїми літами?

Христіан-Фрідріх Генріці

[ВСТУП З КАНТАТИ «ЗМАГАННЯ ФЕБА І ПАНА»]

Ставаймо в таночки,
вітри-вітерочки!
Та разом між гори летім
в одну мить!
Світ увесь хай чує, знає,
Як наш хор там, хор лунає,
Спів нехай наш загромить!

Райнер-Марія Рільке

ТИША

Чуєш, улюблена, я підіймаю руки.
Чуєш: шумить...
Які жести одинокого не показалися б
підслухані багатьма речами?
Чуєш, улюблена, я стуляю повіки,
і це теж є шум, аж до тебе.
Чуєш, улюблена,— я підіймаю їх знову...
Але чого тебе нема тут?

Одбиток мого найменшого руху
зостається в шовковій тиші;
Незнищимо одбивається найменше хвилювання
у напнутій завісі далини.
На моїх подихах підіймаються і опускаються
зорі.
До моїх губ приходять аромати на водопій.
І я впізнаю сугуби пальців
далеких анголів.
Тільки ж я думаю: тебе
я не бачу.

З ТУРЕЦЬКОЇ

Тевфік Фікрет

З ПТАХАМИ

Птиці полетять,
Я побіжу,
У них є крила,
У мене крила — руки...
Птахи своїми крилами розмахуватимуть —
Я буду руками...
Літайте, птахи, літайте, птахи!
Я буду навперегонки бігти...
Полетіли птахи.
Я — побіг.
Побіг до половини дороги.
Якраз передо мною провалля.
Отак зупинивсь я безсилий.
І я не можу бути переможеним.
Давайте знову!
Давайте зо мною,
Летіте, птахи!

Халід Фахрі

НІЧНИЙ СТОРОЖ

На його спині товста піддьовка.
Весь час ходить — нічний сторож.
Під час обходу по району
Згори йому місяць старий
Ночами посилає привіти —
Наскільки він його знає!
В нічній темноті
Наш небоязкий нічний сторож.
Під час обходу не будемо боятись,
Спокійно, спокійно будемо спати!

Рабіндранат Тагор

НА КОГО Б Я ХОТІВ ВИВЧИТИСЬ

Щодня, як до школи іду, поспішаю,
Завжди чую голос у нашім кварталі:
«Сюди завертайте! Погляньте,— прохаю:
Купуйте браслети, намисто й коралі!»

От якби й мені таку роботу!
Блиску милувався б золотому;
Так би й я вигукував достоту;
Пізно вже приходив би додому.

Закінчу я школу, вийду з хати,
Буду я браслети продавати.

Із школи вертаюсь о третій годині.
В саду по дорозі хвилину постою.
Дивлюсь: садівник на рясній деревині
Суше обрізає. Він гордий собою.

В. О. Крилов

СИН МАНДАРИНА

Комічна опера на одну дію

Музика Цезаря Кюї

[ДІЙОВІ ОСОБИ]

[Мандарин.]

[Корчмар.]

[Ієді, його дочка.]

[Мурі, його слуга.]

[Зай-Санг, другий його слуга.]

№ 1 [Дует]

[Ієді]

Ідїть, б'юся так я щодня,
Роботи багато й без вас.
Сьогодні така метушня,
Все мють і чистять у нас.

[Мурі]

Ах, Ієді, йду вам помагать,
Враз піде робота у нас.
Не треба мене проганяць,
Бо ж Мурі не піде од вас.

[Ієді]

Возьміте малюнки скоріш,
Прикрасьте стіни оці.

[Мурі]

Робити удвох веселіш,
Все якось виходить к строці.
Робити удвох веселіш, [} 2 р.] [Ще раз.]
Робити приємніше нам. [}

[Ієді]

Лиш треба узятись до праці,
Робіть охїтніш.

Робити удвох веселіш
І приємніше нам.
[Повторення останньої строфи.]

[І с д і]

Нам пора спочити!
Щоб так робить!
Ізранку гнеться спина.

[М у р і]

Ждете ви, певно, кого-небудь?

[І с д і]

Ждемо, ждемо ми мандарина.
Сьогодні буде він у нас.
Він рідного шука тут сина.
Ах, як я рада в перший раз
Побачить мандарина!

[М у р і]

Вона живе, співа пісень,
А я сумую, я страждаю.
І свята день, веселий день
Смутний, сумний я зустрічаю.
Ісді, ти повинна знать,
Що тебе люблю я,
І як святиню шанувать,
Шанувать тебе волю я.

[І с д і]

Буде славний мандарин
Тут сьогодні їсти й пити.

[М у р і]

Подаруй часок один...
Ти не хочеш говорити.

[І с д і]

Але що з ним, що, пробі,
Як він враз подався!

[М у р і]

Ах нащо я тут тобі
У коханні признався.

[І є д і]

Не сумуй, пробач мене,
Я все жартувала.
Друже мій, і я тебе
Вже давно, давно кохала.
О прийди, слівце промов —
Буду я твоя ізнов.
Ах, ідіть! Б'юся я так щодня,
Роботи багато й без вас,
Сьогодні така метушня,
Все ж праця удвох веселіш.

№ 2 [Речитатив і арія]

[З а й - С а н г]

Ну так і знав! Вони вже вмісті знову.
І ось... Мовчіть, ні слова!
Мене не підведеш,
На вус мотаю.
Мене не підведеш —
Зарані знаю,
Про що ти мову поведеш.

[І є д і]

Ми працювали тут,
Що ж з того?
Поганого в цім нічого тут нема.

[З а й - С а н г]

Ось, ось захисниця!
Чого цей хлопчисько з нами?
Чого ви вмісті? Геть його!
Ще одна хвилинка,
Й я розсерджусь знову.
Ваша поведінка —
Проти мене змова.
Тільки на хвилиночку мені

одвернуться —
А вони де-небудь вже шепчуться,
сміються.

Не на те її я няньчив,
Як був хлопцем,
Щоб вона зв'язалась
З таким остолопцем.

До цієї хитрушки чи ж я не
залицявся —
А тим часом з отаким носом
оставався.

Ох, не люблять, що й казать,
Мене не кохають.
Так дружить, то хоч не жить,—
Ножі серце крають.
Ах люб'язність тут твоя
Бліда та зелена.
Забуваєш, що вона
Моя наречена.
Кинь ти залицятись,
Високо літаєш.
Я можу помститись,
Ще мене узнаєш.

[Далі йде розмова дійових осіб прозою, без супроводу музичного.
Перекладу цієї сцени не знайдено.]

№ 3 [Квартет]

[З а й - С а н г]

Геть женить! Не пускати!
Бо я буду позивати!

[К о р ч м а р]

Іди звідси, Мурі, іди й не являйся!
Мені більш на очі не навертайся.

[М у р і]

Сюди появлюсь я — він мене уб'є.
А як же кохання, кохання моє?

[І в д і]

О за що так батько на нього кричить?
Без нього не можу, не можу я жить.

[М у р і]

Така моя служба... Коли б же я знав,
Що я через дружбу з донькою пропав.

[К о р ч м а р]

Із Сангом її заручили навек.
А ти будеш другий, чи що, чоловік?

[Ієді й Мурі]

Благаю, пожалуйте і віри не йміть.
Скажіть, щоб зостався, слугі ви скажіть.

[Ієді]

За віщо ж на мене нападє отака?
Без нього життя — тільки мука тяжка.

[Корчмар]

Лиш так зроблю, як я сказав,
Ти не повинен, Мурі, тут лишатись.
Візьми все, чим тебе я наділяв —
І зараз в путь ти мусиш виряджатись.
Ти, Ієді, на кухню варити їди,
Зай-Санг прибере всі покої —
А ти попрощайся й забудь, що був
ти у нас.

Бог з тобою!

[Ієді і Мурі]

Він виконав все, що сказав.
Навік пропала надія моя.

[Зай-Санг]

Ну що ж, хлопчисько, вийшло по мені?

[Пропускається неперекладена проза.]

№ 4 [Арія]

[Ієді]

Його мій батько проганяє,
І я сама тут застаюсь,
Душа сумує та страждає,
А з ним тікати я боюсь.
З ним бути вдвох завжди бажаю,
Не хочу я лишатись тут.
Без нього я нуджусь, страждаю,
Без нього я не можу жить.
Чого ж бо лякатись?
Ну швидше збиратись!
Ну швидше в дорогу за любим,
скоріше збиратись,
Скоріше із дому, так все понабридало,

Тікаю з тим, кого я навів покохала.
І хай женихів батько скликає,
Лиш тільки втечу я — ніхто не узнає.

№ 5 [Марш]

№ 6 [Дует]

[К о р ч м а р]

Вас запрохую сюди,
Присягаюся богами,
Не побачить між шинками,
Як оцей шинок — нігде.

[М а н д а р и н]

Байдуже, з мене доволі,
Мені не трудно вгодить.
Я душею, серцем хорий.
Як біль в серці задавить?

[К о р ч м а р]

Проженем усе смутнеє,
Прислужитись вам радий.

[М а н д а р и н]

Не допоможе.

[К о р ч м а р]

Накажіте...

[М а н д а р и н]

Не допоможе — я ж кажу.

[К о р ч м а р]

Та й чого ж, за мандарина
Нам хоч і на смерть іти.

[М а н д а р и н]

Рідного я хочу сина,
Хочу сина я знайти.

[К о р ч м а р]

Всіх на світі розпитаєм,—

[М а н д а р и н]

Я навіки тепер сам.

[Корчмар]

Не журіться, розшукаєм,
Синок буде в радість вам.

[Мандарин і корчмар]

Та й в одежі мандарина,
Як жебрак, страждає він
(страждаю я).

І без друзів і без сина
Проживе життя він сам
(Проживу життя я сам).

[Знову розмова дійових осіб прозою. Перекладу не знайдено.]

№ 7 [Арія]

[Мандарин]

Мій талан, талан жорстокий,
Сам повинен розуміть,
Сивий, хворий, самотній
Вік повинен я проскніть.
Сина дай мені скоріше,
Дай притиснути, обнять,
Стане легше, веселіше,
Буду вірити і ждять.
У ньому мої бажання,
Світла радість він моя.
Промайнуть мої страждання:
Знов веселий буду я.
Так біжи ж мерщій, бо треба
Бачить сина могого.
Він життя мого вірада,
Дай обнять його.

[Корчмар]

Пришлю його ту ж мить.

№ 8 [Дует і тріо]

[Мандарин]

Прийміть мою хвалу й подяку чулу,
Ви, боги добрії,
Що ви молитву нашу грішну вчули,
Молитву грішну, недостойну почули
І знову сина ви вернули.

А це там що таке?
Сюди, я бачу, хтось прямусь,
Чи не син мій повернувсь
До мене назавжди?
Запевне, бо моя, душа моя
щось чув.
Хто ти? Чого сюди прийшов?

[М у р і]

Прийшов сюди я попрощатись,
Побачити ту,
В якій зустрів любов, любов і щастя.

[М а н д а р и н]

Побачить? Нащо?

[М у р і]

Я тут не можу більш бувати,
Із дому вигнали мене.
І по чужих домах блукати
Проклята доля знов жене.
Я жить не можу без кохання,
Умерти я собі поклав...

[М а н д а р и н]

Ах, покладись на волю божу,
Чого смутний такий враз став?

[М у р і]

Ох, ви ніколи не кохали,
Як Ієді я це полюбив.

[М а н д а р и н]

Усі були ми юнаками...

[М у р і]

Його враз голос затремтів.
Хто знає ліки на кохання,
Коли кохати не дають?
Судилося мені страждання
І муки, муки серце рвуть.

[М а н д а р и н]

Ах, нащо себе так тривожить?
Ти серцем надто вже м'який.

Вір мені, минуть роки —
Доля поворожить —
І в серці зацвітуть квітки.
Ти хто? Чого і звідки?
Шинкар тебе, чи що, прислав?

[М у р і]

Та ні, вже б не здобрувати,
Коли б шинкар узнав,
Що я прийшов сюди прощатись.

[М а н д а р и н]

Але чому?

[М у р і]

У нього я служив,
І він прогнав мене.

[М а н д а р и н]

А за що ж?

[М у р і]

Закохався
У його я дочку,
Та так, що все забув!

[М а н д а р и н]

Ну що ж, хай бог допоможе!
Ти можеш шинкареві бути за
зятя.

Ти хто такий?

[М у р і]

Я бідна сирота,
Чим був мій батько — я не знаю,
А матір, то вже й зовсім не
в'являю.

Її уже нема,
Впокоїлась навік.

[Розмова прозою. Перекладу нема.]

[М а н д а р и н]

Забудь, забудь свою долю.
О боже, знов вернувся син!

Дай налюбуюся тобою,
Я батько твій і мандарин.

[М у р і]

Невже, о небо, ти почуло
Молитву грішную мою?
І мені батька знов вернуло?
(Вернуло батька знов, вернуло
знов мені небо в тяжкий день
батька, знов вернуло небо в
тяжкий день батька, знов вернуло.)
(Забудь, забудь свою недолю.
О боже, знов вернувся син!
Дай налюбуюся тобою,
Тобою дай налюбуюсь скоріш,
Тобою знов я.)

[І є д і]

Все вже готово.
Без Мурі я не можу жить —
Біжим!
Та що це? Тут він знову!

[М у р і]

Ах, Ієді, любая моя,
Тепер нам нічого боятись,
Він батько мій, тож можна нам
І назавжди тут зоставатись.

[І є д і]

Він ваш син?
Батько твій мандарин?
Хоч перед вами і дрібна я,
Все ж попрохать дозвольте вас,
Ви мандарин і вам все можна,
Поєднайте ж знову нас.

[М у р і]

О батьку, дай свою, свою ти згоду.
Без Ієді не можу жить.
Хочу з нею одружитись —
Лиш Зінзігу уговорить.

[М а н д а р и н]

Я так зрадів, що маю сина,
Я все зроблю, п'яний як од вина,
Хоча для сина мандарица
Найшлась би кращая жона.

[М у р і]

Та що! Та ні!
Вірте ви мені:
В цілім світі не зустрінете
ви таку жону.

[М а н д а р и н]

Побудеш раз в шинку другому
І підчепиш новую таку, що ну!

[М у р і]

Ти, Ієді, плачеш? Як не стидно?

[І є д і]

За що мене так зобижать?

[М а н д а р и н]

Іш яка ти! Так зараз їй обидно.

[І є д і і М у р і]

За що так зобижать?
Поєднайте нас,
Ми удвох
просить вас будем:
поєднайте!

[М а н д а р и н]

Як все на добре закінчилось,
Чого ж на долю нарікать?
Сюди я їздив не даремно,
Прийшлося сина тут обнять.

[М у р і]

Нам більш нема чого прохать.

[І є д і]

Нам більше нічого бажать.

[М у р і й І є д і]

Любити будем вірно, ревне,
Життя безжурне святкувать.

[Розмова прозою. Перекладу нема.]

№ 9 [Романс]

Скажи йому, що з матір'ю
 блукав ти,
Як був ще молодий,
Прийшов сюди і назажди
 зостався
В гостиниці моїй.
Скажи, що хочу я його побачить,
Зустрітись треба нам.
І розкажи про всі мої страждання,
Що вічно сам я, сам. [?!?]
(Скажи йому, як довго ти молився
Всім нашим божествам,
Щоб вік його подовше славно
 жився

На честь і славу нам.
Скажи йому, що бідні ці убрання,
Що ти працюєш сам.
І наслідок його обними ти,
Наслідок обними і батьком назови.)

[Останні 8 рядків в тексті перекладу, писаному рукою автора, — відсутні. Взято з підтекстовки клавiру.]

Після № 9 знову йде проза, лише частково перекладена.

[З а й - С а н г]. Я терпів, ой скільки я витерпів! Я молився всім душам предків, молився, щоб вони продовжили віку моему батькові, бо він славний мандарин. Гляньте, пане мандарин! Та це ж погана одежа, а погана тому, що я її мозолями справляв. *(Кидається на шию К[ау]-Ц[інгу].)* Батьку мій, батьку! *(Набік.)* Здається, все сказав.

К а у - Ц і н г. Так це тебе прислав Зінзігу? Так ти мій син! О! Який я щасливий! Дай обняти тебе! Тепер я не вмру бездітним.

З а й - С а н г *(обнімаючи його, набік.)* Повіри́в, далєбі повірив, голєвєшка!

К а у - Ц і н г. Як ти постарів! Зморшок скільки!

З а й - С а н г. Цє все — що витерпів багато.

К а у - Ц і н г. Бідний мій Мурі!

З а й - С а н г. Зай!.. Мурі! та Мурі!

К а у - Ц і н г. Чого ж Зай!

Зай-Санг. Це потім приточив я. Зай по-грецькому — терпеливець.

Кау-Цінг. Який ти освічений!

Зай-Санг (*набік*). І цьому повірив,— та він просто бовдур!

Кау-Цінг. О, який я щасливий, що ти зі мною знову! Тепер у мене є підпора, підпора в старості моїй. Вона мені тепер особливо потрібна, коли я в немилості.

Зай-Санг. Що-о?

Кау-Цінг. Так, друже, від тебе не буду критись. У мене відняли всі мої мастки і на мені лежить немилість.

Зай-Санг (*вражений*). Як?! Усі мастки?

Кау-Цінг. Еге, всі мастки, отже, я тепер гірше старця. Але ти будеш працювати, Мурі... працювати, щоб прогодувати батька.

Зай-Санг. Ні, пане мандарин!.. Старі жарти! Він в немилості, а я, бач, працєю, та ще й його годуй — жирно буде, пане мандарин.

Кау-Цінг. Так ти так оце з батьком?

Зай-Санг. Та хто ж вам сказав, що я ваш син? Я Зай-Санг... вільний служака. А вашого сина прогнали з цього дому, і він тепер або з каменюкою на шиї в річку кинувся, або повисився де-небудь на осипі.

Кау-Цінг. Так ти не мій син?

Зай-Санг. Авжеж ні!

Кау-Цінг (*грізно*). Як же ти посмів моїм назватись сином. Та знаєш ти, що по закону треба тебе бити ціпками по голові, аж поки з неї перепечка не вийде?

Зай-Санг. Небо, небо моє! Що ж я наробив? У мене голова така тверда, що її хоч цілий день товчи, то вона тобі як макуха — й не подається. Що ж мені робити? Я вмру від ціпків, а вона, проклята, й не подається.

Кау-Цінг. Катюзі по заслугі.

Зай-Санг (*в розпучі*). Та невже ж цьому правда? От проклятий Зінзігу, це ж він мені штуку підстроїв. (*Падає на коліна перед К[ау]-Ц[інгом]*.) Пожальйте, ваше осіяння!.. Покладіть на мене свою милість, це все проклятий трактирщик. Я зовсім дурний і без нього цього б не вигадав. Благаю вас...

Кау-Цінг. Добре, я покладу вже свою милість,— тільки з умовою, що ти одмовишся од Ієді.

Зай-Санг. Але ж як, коли ви сами...

Кау-Цінг (*перебиває*). Ну так я скажу зараз тебе ціпками одчухрать.

Зай-Санг. Та подождіть-бо, нащо ж так зразу. Оце тобі й десятилітня служба, оце тобі й контракт!

Кау-Цінг. Ну що ж? Все ще зважитись не можеш?

Зай-Санг. Як не зважитись?.. З-під палки й душу чорту продаси, не те що наречену!..

Кау-Цінг. Давно б так сказав.

№ 10 [Квінтет]

[Мандарин]

Сюди мерщій! Скликай!

[Зай-Санг]

Ах, Мурі, от шахрай!

[Мандарин]

Ось він тут, син мандарина,

І я тепер тебе прошу,

Дочко Зінзігу,

Жоною сина

Тебе я хочу мати.

[Корчмар]

Та я раніш пообіцявся

З Зай-Сангом дочку одружить.

[Мандарин]

Зай-Санг одмовився од неї,

Прошу ще раз це підтвердить.

Зай-Санг. Еге... я одмовився... Це все ти мене підкрутив, проклятий господарю!.. Натє вам мій контракт, рвіть його, рвіть мене на шматки... О небо! Де ж твоя справедливість?!

[Корчмар]

Ну що ж, погодитись я мушу.

За Мурі Ієді видаю.

Женись, як хочеш ти жениться,

Візьми собі дочку мою.

[Ієді]

Все так сталося, як бажала,

Буду я твоя!

Щастя жде мене вкуці в Мурі,

щастя моє!

[М а н д а р и н]

Тепер з сім'єю буду знову,
Тепер спокійно я умру.
Вернули мені сина,
Мойого сина.

[І є д і]

Все життя тепер буде ясне,
щасливе!

[М у р і]

Все життя тепер буде, буде ясне, ясне
і щасливе.
Весело, безжурно я буду жить
тепер.

(У Ієді)

Весело, безжурно я буду, буду,
буду тепер жить.

Т р а к т и р щ и к

Любіться, діти, вічно, вічно,
Як мирно будете жить,
То й я ладен од всього серця
Всю вашу радість поділить.

М а н д а р и н

Тепер з сім'єю буду знову,
Тепер спокійно я умру.
Вернули мені мого сина,
Як я радію, веселюсь.

З а й - С а н г. Яким же я йолопом десять літ служив,
служив, а для чого?

М а н д а р и н

Не плач, Зай-Санг, усе ж нівроку,
Забудь, забудь нудьгу свою.
Тобі я в нагороду щороку
Мішок із золотом даю.

З а й - С а н г. А коли так, то нехай живе мандарин!
З грошима я сам собі найду дівчину... ще кращу за Ієді.

Тепер і я розвеселився,
Коли узнав, що гроші є.

Хоч я із Ієді не женився,
Але ж до мене прийде ще моє.

(Мурі і Ієді

Все так сталось, як бажав я
(бажала).

Буду твій
(буду я твоя).

Вкупі з Ієді щастя жде мене
(Щастя жде мене вкупі з Мурі).

Жде назавжди
(Жде щастя моє).

М а н д а р и н

Тепер з сім'єю буду
знову...)

З а й - С а н г

Я женюсь, я ще женюся,
Буду мати жіночку молоду.
Я ще женюсь і т. д.

[ВСТУП З ЛІБРЕТТО ОРАТОРІЇ Й. ГАЙДНА
«ПОРИ РОКУ»]

№ 1

Зима сувора утекла,
І сніг і холод понесла.
Одкликала вона
Шалене військо лютих бур,
Метелиці й мороз.
З високих скель біжать сніги,
Мутні потоки гомонять!
А з теплих тих країн прийшов
І ліг в поля туман.
Весна всіх кличе нас!

Хор № 2

Встань, весно, встань,
Зелено-золота.
Минувся мертвий сон,
Прокинулась земля.

А вже весна, а вже красна.
Прекрасна, мила, запашна.
Дзвенить ріка, співає гай.
Дзвенить ріка, дзвенить ріка: весна!

весна!

Прекрасна, мила, запашна.
Зарано стали ми радіть,
Повіяв вітер крижаний ізнов,
Вернулася зима,
Метелиця гуде,
Вернулася ізнов зима.

Встань, весно, встань,
Зелено-золота!
Тепло й життя неси в поля!
Встань, весно, встань,
Прийди і радість дай серцям.
Прийди, встань, встань.

[№ 3. Речитатив]

На землю сонце пле
Своє проміння і тепло.
Розвіявся туман
І теплий пар укрит поля.
Земля нагрілась, гай ожив.
Повітря прозоре і ясне.

[№ 4. Арія]

Уже плугатар в поле йде,
Веселий і ясний.
Він довгу борозну веде
На ниві, на своїй.
Він іде, пісень співа, пісень співа.

І під спокійний, вірний крок
Він зерна розсіва,
Врожай дає земля.
Плоди дає земля жива.
Земля дає врожай.

№ 5. [Речитатив]

Плугатар довершив свій труд.
З того він гордий, що зробив,
Він з рук природи собі нагороду жде.
За тяжкий труд
Віддяку він,
Віддяку він
Собі він жде.

[№ 6. Терцет і хор]

В серці радість, в серці щастя,
Жде воно, жде воно.
Настане день нам
Нагороди за весь труд.

Прийми, о земле, росу й воду.
Нехай дощі із хмар поллються.
Вітри хай вщухнуть і мовчать,
І хай засяє сонце нам.

Тут все кругом цвіте,
Довільний урожай іде.

[АРІЯ КАВАРАДОССІ
З ОПЕРИ Д. ПУЧЧІНІ «ТОСКА»]

Наближає година,
мушу я життя покидати.
Зустріну смерть спокійно.
Одна мене думка все мучить,
Що в цім огиднім Римі
ти залишилась.

Згадаймо той день,
Коли ми зустрілись.
Твій любий голос
В моїй душі
будив зорю надії.

Мов дивний сон
проминуло щастя.
Настав час смерті,
надії всі розбиті,
Безвинним умираю,
безвинним умираю.

Я прагну життя,
Ще ж я хочу жити,
я хочу жити.

ПРИМІТКИ

До шостого тому Зібрання творів П. Г. Тичини у дванадцяти томах увійшли переклади з світової літератури та переклади оперних лібретто.

Обсяг перекладацького доробку П. Тичини із зарубіжних літератур досить значний. Він перекладав із багатьох європейських та деяких літератур Азії, звертаючись, як правило, до явищ визначних, помітних у літературному процесі.

Особливу увагу П. Тичини привертала слов'янські літератури і зокрема болгарська, переклади з якої як за обсягом, так і за змістом займають особливе місце у творчій діяльності українського поета. Йому належать переклади численних творів найвизначніших представників болгарської класики (Х. Ботева, І. Вазова, Х. Смирненського, Л. Стоянова). Багато перекладав і письменників пізнішого покоління, і тих, що ввійшли у літературу в повоєнні роки.

Інші слов'янські літератури займають у доробку Тичини-перекладача менш помітне місце. З польської він переклав тільки дві ранні поезії А. Міцкевича, з чеської — окремі твори В. Незвала, Ф. Бравіслава, Я. Сейферта. Разом з тим його серйозно захоплює робота над перекладами з усної творчості цих народів. Чеські, моравські та словацькі народні пісні у перекладі П. Тичини вийшли окремим виданням у 1950 р.

Неслов'янські європейські літератури у спадщині П. Тичини представлені поодинокими іменами — Г. Гейне, Р. Вагнер (німецька), П. Беранже, А. Ле Браз, П. Верлен (французька), О. Лассо (нідерландська школа), М. Бануш (румунська).

Постійну увагу поета привертала турецька література. Ще в 20-ті роки він здійснив переклади ряду творів відомого турецького поета Мехмеда Еміна, працював над перекладами поезії інших авторів; уже тоді у нього з'являється інтерес до творчості видатного письменника-комуніста Назима Хікмета, хоч переклади кількох його віршів Тичина зробив уже в повоєнні роки.

Активно працював П. Тичина і над перекладами з китайської літератури. На початку 50-х років він підготував добірку перекладів поетичних творів відомого китайського письменника Го Можо. На цей же період припадає і робота над перекладами корейських народних казок.

До перекладацької діяльності П. Тичина звертався на протязі майже усього свого творчого життя. Перші його переклади відносяться до початку творчої діяльності, останні — до середини 60-х років.

Далеко не все з перекладів поет встиг викінчити й опублікувати. В його архіві зберігається чимало незавершених, у вигляді

первісних начерків перекладів із різних літератур світу — німецької, австрійської, французької, турецької, бенгалі тощо.

Свої переклади П. Тичина спочатку здебільшого публікував у різних періодичних виданнях, пізніше друкував у збірках творів зарубіжних письменників, що видавались українською мовою, вміщував у виданнях власних творів, нерідко вносячи в них значні зміни.

Переклади Тичини відзначаються високою поетичною культурою, вмінням зберегти і передати найскладніші ритміко-мелодійні особливості оригіналу. Разом з тим у них відчувається і власне тичининський голос, з притаманним йому потягом до свіжого, не стандартного слова, із сворідною побудовою рядка, особливою тональністю.

У нашому виданні вміщуються всі викінчені переклади із зарубіжних літератур (поетичні, прозові, драматичні), як надруковані за життя поета, так і ті, що залишились неопублікованими. Друкуються також окремі з незакінчених перекладів, що збереглися у чорнових записах, зокрема ті, які можна повністю розшифрувати і подати як ціле, та переклади уривків більших за обсягом творів, що мають більш-менш викінчений вигляд.

В основу композиції тому покладено принцип, застосований самим автором у четвертому томі Зібрання творів у шести томах. Твори групуються за літературами, а в їх межах — за письменниками, із збереженням авторського розміщення.

В окремі рубрики виділені оперні лібретто та незакінчені переклади й уривки.

Усі вміщені в томі переклади подаються за останніми життєвими публікаціями, які виражають авторську волю, а не друковані за життя — за автографами або, за незначними винятками, авторизованими копіями.

ІЗ СВІТОВОЇ ЛІТЕРАТУРИ

З БОЛГАРСЬКОЇ

Христо Ботев

(1849—1876)

Літературна творчість Христо Ботева, видатного болгарського поета-революціонера, припадає на період найвищого піднесення національно-визвольного руху в Болгарії (кінець 60-х — перша половина 70-х років) і тісно з ним пов'язана, являючи собою пристрасний заклик до боротьби за соціальне і національне визволення батьківщини. Через усю творчість Х. Ботева проходить яскравий образ народного месника, борця за свободу рідної країни.

П. Тичина переклав українською мовою все основне з художньої спадщини болгарського письменника. До творчості Х. Ботева він звернувся в 1945 р., здійснивши переклад його поезії «Хаджі Димитрій», який був надрукований у журналі «Україна» (№ 9). У зв'язку із 70-річчям з дня смерті Х. Ботева у «Літературній газеті» (від 25 квітня 1946 р.) було вміщено цілу добірку поезій великого сина Болгарії у перекладі П. Тичини і з його ж передмовою. У 1948 р. широко відзначалось 100-річчя з дня народжен-

ня Х. Ботева. До цієї дати П. Тичина переклав ще ряд його творів (десять поезій та одне оповідання), які були надруковані у «Літературній газеті» (від 8 липня) з невеликою передмовою перекладача.

Пізніше (у 1949 і 1954 рр.) вийшли окремі видання творів Х. Ботева у перекладі П. Тичини: *Ботев Христо. Поезії*. З болгарської переклав Павло Тичина. К., Держлітвидав України, 1949; *Ботев Христо. Вибране*. Переклад з болгарської Павла Тичини. К., Держлітвидав України, 1954. До останнього видання, крім поетичних, увійшли також переклади прозових творів Х. Ботева.

Окремі переклади передруковувались у різних періодичних виданнях, збірниках. До «Вибраних творів» П. Тичини в трьох томах (1947) повністю ввійшла добірка перекладів з Ботева, вперше надрукована в «Літературній газеті». Всі двадцять поезій болгарського поета, перекладені П. Тичиною, були вміщені у шеститомному зібранні його творів (т. 4, 1962).

У нашому виданні друкуються всі здійснені П. Тичиною переклади поетичних та прозових творів Х. Ботева. Порядок їх розміщення зберігається авторський (за четвертим томом).

ПОЕЗІЇ

НА ПРОЩАННЯ

Вперше надруковано у «Літературній газеті», 1946, 25 квітня.

Збереглися автографи — чорновий, густо покреслений (Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва УРСР¹, ф. 464, № 2350), та чистовий (№ 2351).

У першодруку окремі рядки відмінні від автографа. В автографі було: «Мою молодецьку пісню» (79-й рядок); «О, тоді, мати юнацька» (104-й рядок); «Візьміть квіту із саду» (106-й рядок).

За текстом першодруку твір увійшов до вид.: *Тичина Павло*. Вибрані твори в трьох томах. К., Держлітвидав України, 1947, т. 3, с. 170—174.

У вид.: *Ботев Христо. Поезії*, 1949, с. 33—37, твір вміщено з деякими змінами порівняно з першодруком: «Ах, завтра ж, як кинуся плисти» замість «Мо й завтра, як кинуся плисти» (14-й рядок); «Мене ти на світ породила» — «Мене ти на світ народила» (17-й рядок); «Ой матінко, ненько юнаків» — «Ой матінко, ненько юнацька» (30-й рядок); «Братам тим моїм малолітнім» — «Братам моїм малолітнім» (53-й рядок); «Якщо ж, моя мати, не зможеш» — «Якщо ж ти, мати, не можеш» (71-й рядок); «Ії і твоє, моя ненько» — «Ії і твого, моя ненько» (89-й рядок); «На груди старі та юні» — «На груди старі і на юні» (91-й рядок); «Підійди ти, нене, до мене» — «Ти, нене, прийди до мене» (111-й рядок); «І промов заповітні два слова: // Свобода чи смерть геройська» — «Що на нім заповітні два слова: // Свобода і смерть геройська» (114—115-й рядки); «Але... вже й те буде добре» — «Але... і того мені досить» (127-й рядок).

¹ Далі при посиланні на Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва УРСР буде вказуватись тільки фонд і номер одиниці збереження.

З цими змінами передруковано у вид.: *Тичина Павло*. Слава Батьківщини. Вибрані твори для дітей. К., «Молодь», 1951, с. 281—285; *Ботев Христо*. Вибране, 1954, с. 9—12; *Тичина Павло*. Твори в шести томах. К., Держлітвидав України, 1962, т. 4, с. 345—349. Але тут 111-й рядок подано за першодруком — «Ти, нене, прийди до мене».

Датуються за першодруком.

Подається за виданням 1962 р.

Г а й д у к — тут: повстанець, народний месник.

Ю н а к — герой.

...братам моїм тим малолітнім...— Христо Ботев мав трьох молодших братів: Стефана, Кирила і Бояна. Двоє перших також брали участь у визвольній боротьбі.

З тим золотим левом на шапках...— Лев — національний герб Болгарії.

ДО МОЄЇ ПЕРШОЇ КОХАНОЇ

Вперше надруковано у «Літературній газеті», 1948, 8 липня. Збереглися автографи — чорновий, густо покреслений, під назвою «До своєї першої коханої» (ф. 464, № 2334), та чистовий, під назвою «До моєї першої коханої» (№ 2335). У чистовому автографі зроблено кілька виправлень, які ввійшли до першодруку. Четвертий рядок третьої строфи записаний у кількох редакціях («Отам, де все холодів» — «Ніщо вже на мене не діє» — «Отам, де рано холодів» — «Отам, де лиш сум холодів»), остання відбилась у першодруку. Поправлено і п'ятий рядок восьмої строфи («І там смерть — як усмішка мила» — «А смерть там — як усмішка мила»).

У вид.: *Ботев Христо*. Поезії, 1949, с. 38—40, твір порівняно з першодруком має деякі відміни: «Отам бути б серцю з любов'ю» замість «Оттам бути б, серце, з любов'ю» (IV строфа, 5-й рядок); «Відчуй ти природу буйну» — «Відчуй природу буйну» (V строфа, 3-й рядок); «Страшна там безодня зіхає» — «Страшна там безодня зіпає» (VIII строфа, 3-й рядок).

З цими поправками твір передруковано у вид.: *Ботев Христо*. Вибране, 1954, с. 13—14 (але тут 3-й рядок VIII строфи виглядає так: «Страшна там безодня зітхає»); *Тичина Павло*. Твори в шести томах, т. 4, 1962, с. 349—351.

Датуються за першодруком.

Подається за виданням 1962 р.

ДІЛІБЛА

Вперше надруковано у «Літературній газеті», 1946, 25 квітня. Зберігся чистовий автограф (ф. 464, № 2332).

Передруковано без змін у вид.: *Тичина Павло*. Вибрані твори в трьох томах, т. 3, 1947, с. 163—164; *Ботев Христо*. Поезії, 1949, с. 41—42; *Ботев Христо*. Вибране, 1954, с. 15; *Тичина Павло*. Твори в шести томах, т. 4, 1962, с. 351—352.

Датуються за першодруком.

Подається за виданням 1962 р.

Вперше надруковано у «Літературній газеті», 1948, 8 липня. Збереглися автографи — чорновий, без перших двох строф, густо покреслений, з дописками й виправленнями; останній рядок має іншу редакцію, ніж у чистовому автографі — «Й од них ми ждемо, виглядаєм свободу» (ф. 464, № 2344), та чистовий (2345). У чистовому автографі зроблено кілька виправлень. Третій рядок третьої та кінцевої рядок останньої строфи спочатку мали таку редакцію: «Не чути, не чути того слова «свобода»; «Вони бо дадуть нам і щастя й свободу».

У вид.: *Ботев Христо. Поезії*, 1949, с. 44, останній рядок твору поданий у редакції, відмінній від першодруку («Яка ніби й щастя нам дасть і свободу» замість «Вона ж бо і щастя нам дасть і свободу»).

З цією поправкою передруковано у вид.: *Ботев Христо. Вибране*, 1954, с. 16—17; *Тичина Павло. Твори в шести томах*, т. 4, 1962, с. 352—353. У шеститомному виданні другий рядок четвертої строфи надрукований без двох останніх слів («Кривавий піт йому лється» замість «Кривавий піт йому лється, все лється»).

Датується за першодруком.

Подається за виданням 1962 р.

«Терпи, бо спасеться-бо тільки терплячий» — натяк на реакційну політику партії так званих «старих», які намагалися утримати народні маси Болгарії від боротьби за своє визволення.

Ліола Ігнатій (1491—1556) — монах, засновник ордену єзуїтів, воєвничої організації католицької церкви, створеної з метою боротьби проти Реформації та для зміцнення папської влади. Для досягнення своєї мети єзуїти вважали допустимими всі методи, зокрема підступність, лицемірство.

ДО СВОЄІ МАТЕРІ

Вперше надруковано у вид.: *Тичина Павло. Вибрані твори в трьох томах*, т. 3, 1947, с. 157—158.

Збереглися автографи — чорновий, з численними правками (ф. 464, № 2341), та чистовий (№ 2342).

Передруковано у «Літературній газеті», 1948, 8 липня, та вид.: *Ботев Христо. Поезії*, 1949, с. 47—48; *Ботев Христо. Вибране*, 1954, с. 18; *Тичина Павло. Твори в шести томах*, т. 4, 1962, с. 353—354.

У виданні 1954 р. окремі рядки мають редакцію, відмінну від першодруку та інших видань: «Чи ти це три роки в душі жалкувала» замість «Чи ти це три роки мене проклинала» (I строфа, 2-й рядок); «Що юні літа мої й ніжні, зелені» замість «Що юні літа мої — ніжні, зелені» (II строфа, 3-й рядок).

Датується за першодруком.

Подається за виданням 1962 р. з виправленням опечатки у першому рядку п'ятої строфи («нічого» на «нікого») відповідно до автографа та всіх попередніх видань.

Чи ти це три роки мене проклинала... — Йдеться про перебування молодого Ботева в Росії у 1863—1866 рр., де він спочатку навчався в Одеському реальному училищі, а потім учительував у бессарабському селі Задунаївці.

Вперше надруковано в «Літературній газеті», 1946, 25 квітня. Збереглися автографи — чорновий, з правками (ф. 464, № 2338), та чистовий (№ 2339).

Передруковано у вид.: *Тичина Павло*. Вибрані твори в трьох томах, т. 3, 1947, с. 158—159; *Богев Христо*. Поезії, 1949, с. 47—48; *Богев Христо*. Вибране, 1954, с. 20; *Тичина Павло*. Твори в шести томах, т. 4, 1962, с. 355.

У виданні 1947 р. останній рядок третьої строфи поданий у редакції, відмінній від першодруку і наступних видань («Та й на серце, що страждає»).

Датується за першодруком.

Подається за виданням 1962 р.

У КОРЧМІ

Вперше надруковано у «Літературній газеті», 1948, 8 липня. Збереглися автографи — чорновий, густо покреслений (ф. 464, № 2367), та чистовий (№ 2368). У чистовому автографі окремі рядки поправлені: «Що ж, грабуйте, всім вам стане! // Хто не тямить користь вашу?» на «Що ж, по горло всім вам стане! // Хто ж не бачить користь вашу?» (V строфа, 1—2-й рядки); «Ану гайда до Балкану!» на «Кричимо: «Гей, до Балкану!» (VI строфа, 4-й рядок); «На зло ворогам уп'юся» на «Ворогам на зло уп'юся» (X строфа, 1-й рядок).

У першодруку перший рядок п'ятої строфи зберігає первісну (до виправлення) редакцію чистового автографа: «Що ж, грабуйте, всім вам стане!»

У наступному виданні (*Богев Христо*. Поезії, 1949, с. 49—50) перший і третій рядки п'ятої строфи відмінні від першодруку: «Що ж, всім вам по горло стане! // Ще народ, мовляв, не встане» замість «Що ж, грабуйте, всім вам стане! // Ще народ не скоро встане».

З цими поправками передруковано у вид.: *Богев Христо*. Вибране, 1954, с. 21—22; *Тичина Павло*. Твори в шести томах, т. 4, 1962, с. 356—357.

Датується за першодруком.

Подається за виданням 1962 р.

Чорбаджі (чорбаджії) — болгарські багачі, підтримували турецьких загарбників, були гнобителями трудового народу.

ХАДЖІ ДИМИТРІЙ

Вперше надруковано у журн. «Україна», 1945, № 9, с. 14.

Зберігся чистовий автограф (ф. 464, № 2370). В автографі зроблені окремі правки, які ввійшли до першодруку: «ледве чуно» на «нечутно» (VIII строфа, 3-й рядок); «плещуть» на «плескають» (XI строфа, 1-й рядок).

Передруковано у «Літературній газеті», 1946, 25 квітня, та вид.: *Тичина Павло*. Вибрані твори в трьох томах, т. 3, 1947, с. 180—182; *Богев Христо*. Поезії, 1949, с. 51—53; *Богев Христо*. Вибране, 1954, с. 23—24; *Тичина Павло*. Твори в шести томах, т. 4, 1962, с. 357—359.

У виданні 1954 р. п'ята строфа має редакцію, відмінну від першодруку та інших видань:

Бо той не вмирає, хто з криком «свобода»
У битві поляже: за ним ридає
Земля і небо, і звір, і природа,
Співець у пісні його оспіває.

Датується за першодруком.

Подається за виданням 1962 р.

Ч о т а — загін (від болгарського «чета»).

МОЯ МОЛИТВА

Вперше надруковано у «Літературній газеті», 1945, 25 квітня. Збереглися автографи — чорновий, без перших чотирьох строф, покреслений (ф. 464, № 2347), та чистовий, без епіграфа (№ 2348).

Передруковано без змін у вид.: *Тичина Павло*. Вибрані твори в трьох томах, т. 3, 1947, с. 179—180; «Вітчизна», 1949, № 1, с. 94; *Богев Христо*. Поезії, 1949, с. 54—55; *Богев Христо*. Вибране, 1954, с. 25—26; *Тичина Павло*. Твори в шести томах, т. 4, 1962, с. 359—361.

Датується за першодруком.

Подається за виданням 1962 р.

ХМАРА

Вперше надруковано у вид.: *Тичина Павло*. Вибрані твори в трьох томах, т. 3, 1947, с. 176—178, під заголовком «Налягав хмара».

Зберігся автограф з багатьма правками, під заголовком «Налягав хмара» (ф. 464, № 2354). Окремі рядки в автографі спочатку мали іншу редакцію: «Над своєю борозною — Смерть до діток йде з косяю» (III строфа, 2 і 4-й рядки); «Що, хіба не пам'ятавш?» (IV строфа, 2-й рядок); «Круг тебе все парубоцтво, // Ти ж, як бачиш, з бородою» (V строфа, 3—4-й рядки); «Це ж ось плачеш. Ну й чого? — Чи серця у нас старечі?» (VI строфа, 2 і 4-й рядки); «Посварились два зағони» («Два зағони січу збили» — ще одна редакція рядка) (IX строфа, 4-й рядок); «Мої хлопці завелися» («Завелись мої два сини» — ще одна редакція рядка) (X строфа, 2-й рядок); «Доц крацавав, хмари мрячать, // Аж летять, гогочуть гуси» (XIV строфа, 1—2-й рядки); «Стій, ти краще дай померти» (XV строфа, 4-й рядок).

Передруковано у «Літературній газеті», 1948, 8 липня, та вид.: *Богев Христо*. Поезії, 1949, с. 56—58; *Богев Христо*. Вибране, 1954, с. 27—28.

Під заголовком «Хмара», але без будь-яких текстуальних змін надруковано у вид.: *Тичина Павло*. Твори в шести томах, т. 4, 1962, с. 361—363.

Датується за першодруком.

Подається за виданням 1962 р.

ПОДОРОЖНІЙ

Вперше надруковано у «Літературній газеті», 1948, 8 липня. Збереглися автографи — чорповий, неповний, з багатьма правками (ф. 464, № 2361), та чистовий (№ 2362).

У першодруку перший рядок одинадцятої строфи відрізняється від автографа («Візьмеш ти, гей, білолицю» замість «Візьмеш собі білолицю»).

Передруковано без змін у вид.: *Богев Христо*. Поезії, 1949, с. 59—61; *Богев Христо*. Вибране, 1954, с. 29—30.

У вид.: *Тичина Павло*. Твори в шести томах, т. 4, 1962, с. 363—365, другий рядок восьмої строфи змінений порівняно з першодруком та іншими попередніми виданнями («Сам ти батьком мусиш бути» замість «Сам ти батьком мусиш стати»).

Датується за першодруком.

Подається за виданням 1962 р.

ДІВЧИНА ДО ПОВСТАНЦІВ ПРИЛУЧИЛАСЬ

Вперше надруковано у «Літературній газеті», 1946, 25 квітня. Збереглися автографи — чорновий, без початку, з численними правками (ф. 464, № 2329), та чистовий (№ 2330).

У першодруку перший рядок тринадцятої строфи відрізняється від автографа («Цей гайдук,— тебе він хоче?» замість «Цей гайдук — тебе хоче»).

Передруковано без змін у вид.: *Тичина Павло*. Вибрані твори в трьох томах, т. 3, 1947, с. 161—163; «Вітчизна», 1949, № 1, с. 92—93; *Богев Христо*. Поезії, 1949, с. 62—65; *Богев Христо*. Вибране, 1954, с. 31—33.

У вид.: *Тичина Павло*. Твори в шести томах, т. 4, 1962, с. 365—368, окремі рядки мають редакцію, відмінну від першодруку та інших попередніх видань: «Ей, діброво, мати мила!» замість «Ой горо, ти мати мила» (XVII строфа, 1-й рядок); «Скрий, діброво, і ці діти!» замість «Бережи ж, горо, ці діти» (XVIII строфа, 1-й рядок).

Датується за першодруком.

Подається за виданням 1962 р. з виправленням у четвертому рядку другої строфи «вирвалась» на «вибралась» відповідно до автографа та попередніх видань.

Прапор бачачи кривавий.— Повстанські гайдуцькі загони у Болгарії мали червоний прапор.

БОРОТЬБА

Вперше надруковано у «Літературній газеті», 1948, 8 липня. Збереглися автографи—чорновий, густо покреслений (ф. 464, № 2323), та чистовий (№ 2324). У чистовому автографі зроблено кілька невеликих правок—«важко» на «гірко» (2-й рядок), «дивно» на «трудно» (36-й рядок).

Передруковано без змін у вид.: *Богев Христо*. Поезії, 1949, с. 66—68; *Богев Христо*. Вибране, 1954, с. 34—35; *Тичина Павло*. Твори в шести томах, т. 4, 1962, с. 368—370.

Датується за першодруком.

Подається за виданням 1962 р.

Соломон (бл. 976—935 до н. е.) — цар Ізраїльсько-Іудейської держави. За традицією, Соломону приписують ряд творів, що входять до Біблії: «Книга притч», «Книга премудрості», цикл любовно-весільних пісень («Піснь пісень»). У переносному значенні ім'я Соломона — синонім премудрості.

ЮР'В ДЕНЬ

Вперше надруковано у «Літературній газеті», 1948, 8 липня. Збереглися автографи — чорновий, густо покреслений; перші 15 рядків мають ще один варіант (ф. 464, № 2374), та чистовий (№ 2375).

Передруковано без змін у вид.: *Богев Христо. Поезії*, 1949, с. 68—70; *Богев Христо. Вибране*, 1954, с. 36—37; *Тичина Павло. Твори в шести томах*, т. 4, 1962, с. 370—371.

Датується за першодруком.

Подається за виданням 1962 р.

Ю р'ів день — церковне свято в честь св. Георгія, яке відзначається 23 квітня за ст. ст.: цього дня вперше в році різали ягнят.

П а с и т е с ь, м и р н и е н а р о д и !.. — Епіграф взято з вірша О. С. Пушкіна «Свободы сеятель пустынный» (1823).

ПАТРИОТ

Вперше надруковано у «Літературній газеті», 1946, 25 квітня. Збереглися автографи — чорновий, густо покреслений (ф. 464, № 2358), та чистовий (№ 2359).

Передруковано без змін у вид.: *Тичина Павло. Вибрані твори в трьох томах*, т. 3, 1947, с. 174—175; *Богев Христо. Поезії*, 1949, с. 71—72; *Богев Христо. Вибране*, 1954, с. 38; *Тичина Павло. Твори в шести томах*, т. 4, 1962, с. 371—372.

Датується за першодруком.

Подається за виданням 1962 р.

ДО НЕЇ

Вперше надруковано у «Літературній газеті», 1946, 25 квітня.

Зберігся чистовий автограф (ф. 464, № 2336).

Передруковано без змін у вид.: *Тичина Павло. Вибрані твори в трьох томах*, т. 3, 1947, с. 175—176; *Богев Христо. Поезії*, 1949, с. 73—74; *Богев Христо. Вибране*, 1954, с. 39—40; *Тичина Павло. Твори в шести томах*, т. 4, 1962, с. 372—374.

Датується за першодруком.

Подається за виданням 1962 р.

ГАЙДУКИ

(Батько й син)

Вперше надруковано у «Літературній газеті», 1946, 25 квітня.

Збереглися автографи — чорновий, без початку, з багатьма правками (ф. 464, № 2326), та чистовий (№ 2327).

У першодруку окремі рядки відрізняються від автографа: «Хіба, що глитай, його дядько» замість «От і все, що глитай, його дядько» (73-й рядок), «Твій батько всть воввода» — «Та батько ж

у тебе не хто — вовода» (90-й рядок), «Мене ремества хай навчач» — «Мене ремества хай він навчить» (111-й рядок).

З деякими змінами порівняно з першодруком твір увійшов до «Вибраних творів» П. Тичини у трьох томах (т. 3, 1947, с. 164—170): «Хіба, що глитай, його дядько» поправлено на «От і все, що глитай, його дядько» (73-й рядок); «Твій батько єсть вовода» на «Та батько ж у тебе не хто — вовода» (90-й рядок) — в обох випадках відновлено текст автографа.

У наступному виданні (*Богтев Христо. Поезії, 1949, с. 75—81*) зроблено ще ряд виправлень: «Та батько ж у тебе не хто — вовода» на «Твій батько ж не хто — вовода» (90-й рядок); «Мене ремества хай навчач» на «Мене ремества хай він навчить» (111-й рядок); «Невже ж бо татка схопили? // Схопили, а може, й убили» на «Чи, може, татка схопили? // Схопили та ще й убили» (123—124-й рядки); «Про тебе плачу, Чавдаре, // Про тебе, люба дитино» на «По тобі плачу, Чавдаре, // По тобі, люба дитино» (130—131-й рядки).

За цим текстом передруковано у вид.: *Богтев Христо. Вибране, 1954, с. 41—45; Тичина Павло. Твори в шести томах, т. 4, 1962, с. 374—379.*

Датується за першодруком.

Подається за виданням 1962 р.

Ч а в д а р — один з найпопулярніших героїв болгарського народного епосу.

Т у р е ц ь к і і с а р д а р и — тобто генерали.

С т р а н д ж а - б а і р — гірський масив на Балканському півострові, частково захоплює й Болгарію.

І р и н - П и р и н — гора у південній частині Болгарії, поблизу кордону.

Ц а р г р а д — давньоруська назва Константинополя, столиці Візантії (тепер — Стамбул).

Р у м е л і я — південна частина Болгарії.

С т а р а П л а н и н а — гірське пасмо, що перетинає Болгарію із заходу на схід і становить природний бар'єр між Північною і Середньою Болгарією.

К а р а - б а і р (тур.) — Чорна гора.

СМЕРТНА КАРА ВАСИЛЯ ЛЕВСЬКОГО

Вперше надруковано у вид.: *Богтев Христо. Поезії, 1949, с. 85—86, під назвою «На смерть Василя Левського».*

Збереглися автографи — чорновий, густо покреслений (ф. 464, № 2355), та чистовий, під назвою «На смерть Василя Левського» (№ 2356).

Передруковано у вид.: *Богтев Христо. Вибране, 1954, с. 49.*

Під назвою «Смертна кара Василя Левського» надруковано у вид.: *Тичина Павло. Твори в шести томах, т. 4, 1962, с. 379—380.*

Датується за першодруком.

Подається за виданням 1962 р.

Л е в с ь к и й В а с и л (справжнє прізвище — Іванов; 1837—1873) — видатний болгарський революційний діяч, борець за визволення Болгарії від турецького іга. У 1873 р. страчений турками. В Софії йому поставлено пам'ятник.

Вперше надруковано у «Літературній газеті», 1948, 8 липня. Збереглися автографи — чорновий, з численними правками (ф. 464, № 2372), та чистовий (№ 2372). У чистовому автографі виправлено: «Ех і вчистив би я оду» на «Ех, і вшкварив би я оду» (I строфа, 3-й рядок); «Від сьогодні ж буду мекать» на «Як овечка буду мекать» (VI строфа, 3-й рядок).

Передруковано без змін у вид.: *Тичина Павло*. Вибрані твори в трьох томах, т. 3, 1947, с. 159—160; *Ботев Христо*. Поезії, 1949, с. 82—83; *Ботев Христо*. Вибране, 1954, с. 46—47; *Тичина Павло*. Твори в шести томах, т. 4, 1962, с. 380—382.

Датується за першодруком.

Подається за виданням 1962 р.

Пишурка Крисьто Стоянов (1823—1875) — болгарський культурно-освітній діяч і письменник, один з перших болгарських театральних режисерів та акторів. За організацію вистави патріотичного змісту в 1856 р. був арештований і три місяці просидів у в'язниці. Літературна діяльність Пишурки не була в основі своїй оригінальною. Він здебільшого перекладав драматичні твори з інших літератур, пристосовуючи їх до болгарської дійсності. Його поетичні твори, різноманітні за тематикою і пройняті щирістю почуттів, не відзначались високою майстерністю, на що вказував Х. Ботев.

Сапунов Петер Костадинов (бл. 1800 — бл. 1872) — болгарський культурно-освітній діяч і перекладач. У його літературним доробку найпомітнішим є переклад на болгарську мову «Нового завіту».

Владикін Іван (перша половина XIX ст. — р. см. невід.) — болгарський письменник і перекладач. У 1870 р. видав у своєму перекладі з сербської дві історичні драми («Владислав, крал български», «Велики княз Борис»), які були негативно оцінені прогресивною критикою, зокрема Х. Ботевим.

Войников Добри Попов (1833—1878) — болгарський письменник, громадсько-культурний діяч, автор багатьох підручників з мови і літератури. Один з перших організаторів болгарського театру, обстоював необхідність створення національного репертуару. В політиці стояв на консервативних позиціях. Як письменник виступав у галузі драматургії, поезії, літературної критики. Його п'єси не відзначалися високою майстерністю, хоч і були пройняті національно-патріотичним пафосом.

Славейков Петко Рачев (1827—1895) — болгарський поет, публіцист і громадський діяч. Його твори пройняті ідеєю національного визволення.

ПОСЛАНІЄ ДО ТИРНОВСЬКОГО ЄПИСКОПА

Вперше надруковано у «Літературній газеті», 1948, 8 липня.

Збереглися автографи — чорновий, густо покреслений (ф. 464, № 2364), та чистовий (№ 2365). У першодруку у третьому рядку другої строфи поправлено: «попа на попи постригли» на «попа на попа постригли».

Передруковано без змін у вид.: *Ботев Христо*. Поезії, 1949,

с. 84; *Богев Христо*. Вибране, 1954, с. 48; *Тичина Павло*. Твори в шести томах, т. 4, 1962, с. 382.

Датується за першодруком.

Подається за виданням 1962 р.

ОПОВІДАННЯ

ОСЬ ЩО НА ВАС ЧЕКАЄ

Вперше надруковано у «Літературній газеті», 1948, 8 липня. Збереглися автограф початку оповідання під назвою «Отакє на вас чекає» (ф. 464, № 2752) та авторизований машинопис з окремими поправками, що ввійшли до опублікованого тексту (№ 2753).

Передруковано без змін у вид.: *Богев Христо*. Вибране, 1954, с. 53—58.

Датується за першодруком.

Подається за виданням 1954 р.

Кир Михалака — пан Михалака. Прототипом образу кира Михалаки був пловдивський багач Михалака Гюмюш-Гердан. Будучи власником суконної фабрики, він запроваджував фабричне виробництво на кріпосній основі. Під час Кримської війни 1853—1856 рр. нажив великі багатства на поставці турецькій армії сукна, виробленого із скупленої за безцінь у селян вовни, а також худоби, зерна, масла, по-шахрайському відібраних у тих же селян.

За гроші Генович став шпигом, Найденов — льокаєм, а Михайловський — падлюкою. — Йдеться про редакторів реакційних болгарських газет, що видавались у 60-ті роки в Стамбулі. Генович Никола (Н. Г. Николов; 1835—1912) — громадський діяч і журналіст, турецький чиновник, цензор болгарських видань, видавець і редактор туркофільської газети «Туреччина» (1864—1873). Михайловський Никола Стоянов (1818—1892) — учитель, громадський діяч і видавець, консерватор і туркофіл за своїми переконаннями, 1863 р. заснував у Стамбулі газету реакційного спрямування «Съветник».

...нашого «доктора»... — Мається на увазі Георгій Атанасович (1821—1892), лікар, громадський діяч, соратник керівника партії «старих» Христо Георгієва. Розвивав активну громадську діяльність серед болгарської колонії (емігрантів) у Бухаресті. Після звільнення Болгарії — міністр освіти у першому болгарському уряді (1879).

...послали молитися богу на Св. Єлену. — Друге правління Наполеона I у Франції після повернення із заслання на о. Ельбу (20.III — 22.VI 1815), так звані «сто днів», завершилось битвою під Ватерлоо, в якій його армія зазнала поразки. Після цього Наполеон I вдруге зрікся престолу і був засланий на острів Св. Єлени у південній частині Атлантичного океану, де й помер.

Райя — тут: товариство.

Вперше надруковано у вид.: *Ботев Христо*. Вибране, 1954, с. 58—68.

Зберігся авторизований машинопис з правками рукою П. Г. Тичини, його ж рукою зроблено пояснення окремих слів (ф. 464, № 2755). Між авторизованим машинописом і першодруком різниця незначительна.

Датується й подається за першодруком.

Калофер — місто у Болгарії, батьківщина Х. Ботева.

Загін Лефтера — повстанський загін, що діяв у Малій Азії; в одній із сутичок з турками у 1868 р. керівник загону Лефтер був убитий.

«Алтин-Калофер» (*тур.*) — Золотий Калофер.

Каймакам (*тур.*) — повітовий начальник.

Паша (*тур.*) — титул військових і цивільних урядовців в Османській імперії.

Мюдюр (*тур.*) — директор, завідуючий.

Ага (*тур.*) — пан, тут — сільський багатій.

Добри-Д. Богданов Добрев, Добри Новака (1825—1870), гайдук, прапорносець у загоні Лефтера, після 1868 р. командир самостійного загону повстанців.

Кирсердар (*тур.*) — начальник охорони.

Таблу — гра в триктрак.

Заптії (*тур.*) — жандарм.

Фірман (*тур.*) — султанський указ.

...чорбаджій із Казанлика — Груйоглу... — один із найбільших багатіїв у Південній Болгарії у другій половині XIX ст., фактичний господар усього Казанликського округу.

Гюмюш-Гердан — багатій із Пловдива, прототип образу кира Михалаки в оповіданні Х. Ботева «Ось що на вас чекає».

Орман туджарлари (*тур.*) — розбійники.

Ілям (*тур.*) — судові рішення.

Конак (*тур.*) — захисток, схованка, притулок.

Ятак (*тур.*) — співучасник, переховувач.

Гяурдир (*тур.*) — гяур, невірний.

Чауш (*тур.*) — сержант.

Мезліч (*тур.*) — окружна рада.

Фактор — тут: посередник.

Милязим (*тур.*) — унтер-офіцер.

Іван Вазов

(1850—1921)

Видатний болгарський письменник, діяч культури, активний учасник революційного руху.

Літературна діяльність Івана Вазова розпочалася в останній чверті XIX ст., коли в болгарській літературі активно виступала плеяда талановитих письменників, борців за свободу болгарського народу — Петко Славейков, Любен Каравелов, Христо Ботев, і була перейнята ідеями визвольної боротьби.

Перша збірка поезій Вазова «Прапор і гусла» (1876) пронизана ненавистю до ворогів болгарського народу і закликком до боротьби з ними. Його вірш «Бій починається» під час револю-

ційного руху в Болгарії 1874—1876 рр. став бойовою піснею повстанців. Широкої популярності набула збірка віршів Вазова «Горе Болгарії», видана 1877 р. в еміграції. Боротьбі болгарського народу за своє визволення і зокрема повстанню 1876 р. присвячені кращі твори письменника — цикл поем «Епопея забутих» (1881—1884) та роман «Під ігом» (1889—1890). Особливо яскраво виявився талант Вазова в жанрі оповідання. Важливе значення мають збірки його реалістичних оповідань «Бачене й чуते» (1901) та «Строкатий світ» (1903), в яких порушуються гострі соціальні проблеми.

П. Тичина переклав ряд його кращих поезій та кілька оповідань. Більшість із них була опублікована у 1950 р. до сторіччя з дня народження письменника (вірші — у журн. «Вітчизна», № 9; оповідання — у кн.: *Вазов Іван*. Оповідання. К., Держлітвидав України, 1950).

ПОЕЗІЯ

РОСІЯ

Вперше надруковано у журн. «Вітчизна», 1950, № 9, с. 73—74. Зберігся автограф — чорновий, писаний олівцем, із значними правками; він становить собою первісний варіант тексту, який значно відрізняється від остаточного (ф. 464, № 2391). Інший автограф, що зберігається під тим же номером, писаний чорнилом, з правками — окремі рядки в ньому спочатку мали таку ж редакцію, як і в чорновому: «Надія, щастя золоте» (I строфа, 4-й рядок); «Любов безсмертну, негасну // Ми стріли в ній: вона в щит» (II строфа, 3—4-й рядки); «Усі хвилюються за нас» (IV строфа, 4-й рядок). Четвертий рядок третьої і третій четвертої строфи спочатку починалися відповідно словами «Сама ж» і «там». Остаточний текст автографа збігається з першодруком.

Передруковано із деякими змінами у вид.: *Тичина Павло*. Твори в шести томах, т. 4, 1962, с. 383. Тут третя строфа подана в новій редакції. В першодруку було:

Росії велич і простори
Народ братерський прикраша!
Неначе ясне небо й гори —
Сама ж російська душа!

Датується за першодруком.
Подається за виданням 1962 р.

СУСАННА

Вперше надруковано у вид.: *Тичина Павло*. Твори в шести томах, т. 4, 1962, с. 383 — 384.

Зберігся автограф — чорновий, писаний олівцем, із значними правками (ф. 464, № 2397). Твір покладено на музику Ф. Наденком (нотний автограф зберігається під № 2399).

Датується й подається за першодруком.

СЛОВ'ЯНСЬКИЙ ЗВУК

Вперше надруковано у журн. «Вітчизна», 1950, № 9, с. 74, із підзаголовком «Росіянци, що їхала на пароплаві разом з автором цих віршів».

Збереглися автографи — чорновий, покреслений (ф. 464, № 2393), та чистовий, з окремими правками, має підзаголовок — «Росіянци, що їхала цим же пароплавом» (№ 2394). У чистовому автографі у другому рядку останньої строфи виправлено «Вже душа...» на «А душа ж...».

Твір покладено на музику П. Козицьким (нотний автограф зберігається під № 2396).

Передруковано із деякими змінами у вид.: *Тичина Павло*. Твори в шести томах, т. 4, 1962, с. 384—385. Перший рядок третьої строфи тут має нову редакцію. В першодруку було: «Ген там іще видно священну Елладу».

Датується за першодруком.

Подається за виданням 1962 р.

Е л л а д а — назва Греції.

КАПУАНСЬКА ДОЛИНА

Вперше надруковано у журн. «Вітчизна», 1950, № 9, с. 74.

Збереглися автографи — чорновий, з правками (ф. 464, № 2381), та чистовий (№ 2382).

Твір покладено на музику І. Вериківським (нотний автограф зберігається під № 2384).

Передруковано із деякими змінами у вид.: *Тичина Павло*. Твори в шести томах, т. 4, 1962, с. 385. Останній рядок тут має іншу редакцію. В першодруку було: «Розову долину».

Датується за першодруком.

Подається за виданням 1962 р.

«РАДЕЦЬКИЙ»

(Уривок)

Вперше надруковано у вид.: *Тичина Павло*. Твори в шести томах, т. 4, 1962, с. 386.

Зберігся автограф (ф. 464, № 2389). Текст записано олівцем, є ряд правок. Первісна редакція окремих рядків була такою:

Тихий Дунай котить хвилі (I строфа, 1-й рядок).

Весело шу... (I строфа, 2-й рядок).

І «Радецький» плавно плине (I строфа, 3-й рядок).

Прапор розвивай (II строфа, 4-й рядок).

Юні болгарські герої (III строфа, 1-й рядок).

Враз на палубі усі (III строфа, 2-й рядок).

У кінці автографа помітка — «І далі ще». Зберігся також машинопис з приміткою рукою Тичини про пароплав «Радецький» (№ 2390).

Датується й подається за першодруком.

Вперше надруковано у журн. «Вітчизна», 1950, № 9, с. 73.

Збереглися автографи — чорновий, неповний, без двох останніх строф, з багатьма правками (ф. 464, № 2386), та чистовий, з однією правкою — у першому рядку четвертої строфи «мов» виправлено на «це» (№ 2387). У чорновому автографі третя строфа спочатку мала таку редакцію:

Звук їх віднині буде печальним,
Так як печальний відгук діброви,—
Так як плач Янтри — як тоскний і жалібний
Брязкіт кайданів.

Передруковано із змінами у вид.: *Тичина Павло*. Твори в шести томах, т. 4, 1962, с. 386—387. Окремі рядки подані тут у новій редакції. В першодруку було:

Бідний, що стогне, його зрозуміє,
Бідний, що плаче, його ж і полюбить (IV строфа,
3—4-й рядки).

Сонця яскравого чисте сіяння —
Виблісне раптом страшний і чудесний! (V строфа,
3—4-й рядки).

Волі гнобителів нищу, бичую! (VI строфа, 1-й рядок).

Датуються за першодруком.

Подається за виданням 1962 р.

Я н т р а — річка у Болгарії, права притока Дунаю.

ОПОВІДАННЯ

ЗУСТРІЧ У ГОРАХ

(*Спогади*)

Вперше надруковано у вид.: *Вазов Іван*. Оповідання, 1950, с. 3—9.

Зберігся чистовий автограф перекладу вірша, вміщеного в оповіданні (ф. 464, № 2385), під текстом примітка П. Г. Тичини: «Із оповідання Ів. Вазова «На повороті». 16.VII—50», а також повний машинопис перекладу оповідання, в якому перша сторінка має два примірники: на одному рукою автора зроблено правки у тексті вірша (весь вірш заново записаний чорнилом поряд), другий становить собою чистовий передрук всієї сторінки з урахуванням виправлень (ф. 464, № 2761). Правки, внесені автором у поетичний текст уже в машинописі, вийшли до першодруку.

Передруковано без змін у вид.: *Вазов Іван*. Оповідання. К., 1954, с. 5—11.

Датуються 1950 р. на підставі авторської примітки під текстом автографа перекладу вірша, вміщеного в оповіданні.

Подається за виданням 1954 р.

К о л х і д а — давньогрецька назва Південно-Східного і Східного Причорномор'я, де в VI ст. до н. е. виникли грецькі колонії. З Колхідою пов'язаний давньогрецький міф про аргонавтів, які на кораблі «Арго» прибули туди у пошуках золотого руна. В оповіданні І. Вазова назва «Колхіда» вжита в переносному значенні.

Мінци — тут: монети (від німецького «Münze» — стара австрійська монета, здебільшого золота).

Петрівка — літня пора перед початком жнив. Назва походить від так званого Петрового посту, який за православним церковним календарем припадає на цей час.

Сетре — піджак.

Болгарські поршні — легке взуття на зразок постолів, зроблене з одного чи кількох шматків шкіри, стягнутих навколо ступні шнурком.

Данте Аліг'єрі (1265—1321) — великий італійський поет-гуманіст, автор всесвітньовідомої поеми «Божественна комедія».

Петрарка Франческо (1304—1374) — великий італійський поет, один з найвидатніших представників гуманізму епохи Відродження.

Фра-Дияволо (справжнє прізвище — Михаїл Пецца; 1760—1806) — знаменитий італійський розбійник, брав участь у боротьбі із наполеонівськими військами. У 1806 р. був схоплений і страчений. Життя і пригоди Фра-Дияволо лягли в основу однойменної комічної опери французького композитора Д. Обера (лібретто Е. Скріба).

Арнаутська рушниця — албанська рушниця. Арнаути — турецька назва албанців.

Крез — останній цар Лідії (бл. 560—546 до н. е.), ранньоробовласницької держави у західній частині Малої Азії. Згідно з переказами, Крез вважався найбагатшою людиною свого часу. Його ім'я стало синонімом багача.

Ротшільд — маєтєся на увазі династія фінансових магнатів Ротшільдів, власників незлічених капіталів.

ДІД ЙОЦО ДИВИТЬСЯ

Вперше надруковано у вид.: *Вазов Іван*. Оповідання, 1950, с. 31—41.

Зберігся машинопис перекладу оповідання (ф. 464, № 2760) із правками рукою П. Г. Тичини. В кінці тексту зазначено: «Переклав П. Тичина».

Між текстом авторизованого машинопису і першодруком є окремі різничитання («дідусь» — «дід», «якогось» — «чогось», «привітливо» — «привітно», «думаю» — «думкам», «ще» — «нарешті», «чула» — «зачувала»), у двох випадках зазнали скорочень цілі фрази («баоти, розлючені обличчя розлючених турків» — «баоти розлучених турків», «А в, діду: і військо своє й капітани, ба навіть і князь є свій» — «А в, діду: і військо своє й капітани»).

Передруковано без змін у вид.: *Вазов Іван*. Болгарка. Оповідання, 1952, с. 5—14; *Вазов Іван*. Оповідання, 1954, с. 33—43.

Датується за першодруком.

Подається за виданням 1954 р.

Якраз на початку російсько-турецької визвольної війни... — Маєтєся на увазі російсько-турецька війна 1877—1878 рр., яка була викликана піднесенням національно-визвольного руху болгарського народу. Перемога російської армії у цій війні забезпечила звільнення болгарського народу від турецького іга і створення фактично самостійної Болгарської держави (автономного князівства з правом обрапня князя).

І скор (Іскір) — річка в Болгарії, права притока Дунаю, початок бере у горах Вітоші.

...сербську війну... — Йдеться про сербсько-болгарську війну 1885 р., розв'язану Сербією. Війна закінчилась перемогою Болгарії, її наслідком було закріплення кордонів воз'єднаної Болгарії.

НЕГОСТИННЕ СЕЛЮ

Вперше надруковано у вид.: *Вазов Іван*. Оповідання, 1950, с. 67—72.

Передруковано без змін у вид.: *Вазов Іван*. Болгарка. Оповідання, 1952, с. 37—44; *Вазов Іван*. Оповідання, 1954, с. 69—74.

Датується за першодруком.

Подається за виданням 1954 р.

Шоп — прозвище болгар, що населяють західну частину країни, переважно — околиць Софії.

Франц-Йосиф I (1830—1916) — австрійський імператор (1848—1916), а з часу утворення Австро-Угорської імперії (1867) також угорський король. Уряд Франца-Йосифа жорстоко розправлявся з революційним рухом, гнобив слов'янські народи, проводив загарбницьку політику щодо слов'янських земель.

...Стамбулов, тоді ще всемогутній володар Болгарії!... — Мається на увазі Стамбулов Стефан (1854—1895), болгарський політичний і державний діяч. Після зречення у 1886 р. князя Александра — фактичний диктатор країни, створив у ній деспотичний режим. Проводив політику, спрямовану на розрив дружніх стосунків з Росією.

ПАВЛО ФЕРТІГ

Вперше надруковано у вид.: *Вазов Іван*. Оповідання, 1950, с. 127—132.

Зберігся автограф — чистовий, з окремими правками (ф. 464, № 2763).

Між текстом автографа і першодруком в окремі різночитання (заміна слів, вилучення або внесення нових), кілька речень подані в іншій редакції: «шуткуванням» — «жартуванням», «після того» — «потім», «незлюбний, навіжений» — «незлюбний», «недивлячись» — «незважаючи», «без причини веселий» — «завжди веселий», «завжди готовий» — «готовий», «його хлопчача балаканина» — «його звичка хлопчачого розбалакування», «розвагою» — «прикладом», «носив їм білизну» — «а він носив їм білизну», «ходив колесом» — «ходив колесом на руках», «залишками» — «неодідками», «в загородці, змайстрованій із кілля» — «в загородці — із кілля», «Із нього часто підсміювались» — «І от люди, підсміючись із нього», «Там, господеві червінці, господеві посилаю» — «А ген там, туди ж он я господеві червінці, господеві посилаю», «як тільки шапка його промине було повз мене» — «як тільки шапка його опинялась перед моїми очима», «почуття смутку» — «почуття роздуму й суму», «духовно обижений» — «духовно скривджений». «готелю» — «гостиниці», «гарно» — «добре».

Передруковано без змін у вид.: *Вазов Іван*. Оповідання, 1954, с. 129—134.

Датується за першодруком.

Подається за виданням 1954 р.

Христо Смирненський

(1898—1923)

Христо Смирненський (справжнє прізвище — Христо Дмитров Ізмирлієв) — видатний революційний поет, один із зачинателів соціалістичного реалізму у болгарській літературі. Член Болгарської комуністичної партії (з 1921 р.). Друкуватись почав у 1915 р., але повністю його талант розкрився після Великої Жовтневої соціалістичної революції. Він вперше у болгарській літературі створив образи пролетарів-революціонерів, оспівував грядущу світову революцію, Радянську Росію. Найкращим здобутком Х. Смирненського є збірка революційної лірики «Хай буде день!» (1922), «Зимові вечори» (1923).

П. Тичина переклав дванадцять поезій Х. Смирненського. Вперше до творчості болгарського поета він звернувся у 1954 р., переклавши його вірш «Вуглекоп», який був опублікований у збірці болгарської поезії «Світло над Болгарією». Інші переклади відносяться до 1963 р. Більшість із них вперше була надрукована у «Літературній Україні», а потім увійшла до «Вибраних творів» Х. Смирненського, виданих того ж року.

ВУГЛЕКОП

Вперше надруковано у вид.: Світло над Болгарією. Вірші болгарських поетів. К., «Молодь», 1954, с. 9—10.

Зберігся автограф — чистовий, внизу зазначено: «З болгарської переклав П. Тичина» (ф. 464, № 2436).

Передруковано у вид.: Тичина Павло. Твори в шести томах, т. 4, 1962, с. 388—389; Смирненський Христо. Вибрані твори. К., «Дніпро», 1963, с. 184—185. В останньому виданні двадцять шостий рядок змінений: «над поверхом поверх над нами» замість «над поверхом поверх під нами», як було у попередніх виданнях.

Датується за першодруком.

Подасться за виданням 1963 р.

ІЗ ЦИКЛУ «ВЕЧОРИ»

Після бою.— Над морем

Вперше надруковано у «Літературній Україні», 1963, 15 листопада.

Збереглися автографи — чорновий, густо правлений (ф. 464, № 2446), та чистовий (№ 2447).

Передруковано у вид.: Смирненський Христо. Вибрані твори, 1963, с. 52—53; Тичина Павло. Срібної ночі. К., «Дніпро», 1964, с. 54—55.

Датується за першодруком.

Подасться за виданням 1964 р.

Феб — у давньогрецькій і давньоримській міфологіях одне з імен Аполлона — бога сонця і світла.

ЧЕРЕШЕНЬКА

Вперше надруковано у «Літературній Україні», 1963, 15 листопада.

Зберігся автограф — чорновий, покреслений, без заголовка (ф. 464, № 2455).

Передруковано у вид.: *Смирненський Христо*. Вибрані твори, 1963, с. 72.

Датується за першодруком.

Подається за виданням 1963 р.

КОВАЛЬ

Вперше надруковано у вид.: *Смирненський Христо*. Вибрані твори, 1963, с. 150—151.

Зберігся чистовий автограф (ф. 464, № 2441).

Датується й подається за першодруком.

ЮРІВ ДЕНЬ

Вперше надруковано у «Літературній Україні», 1963, 15 листопада, з підзаголовком «Вольний переклад».

Збереглися автографи — чорновий, покреслений (ф. 464, № 2457), та чистовий (№ 2458).

Передруковано без підзаголовка у вид.: *Смирненський Христо*. Вибрані твори, 1963, с. 160.

Датується за першодруком.

Подається за виданням 1963 р.

КАРЛ ЛІБКНЕХТ

Вперше надруковано у «Літературній Україні», 1963, 15 листопада.

Збереглися автографи — чорновий (ф. 464, № 2438) та чистовий, поправлений; другий рядок восьмої строфи спочатку виглядав так: «В серцях пролетарів вони ж бо запалили...» (№ 2439).

Передруковано без змін у вид.: *Смирненський Христо*. Вибрані твори, 1963, с. 173—176.

Датується за першодруком.

Подається за виданням 1963 р.

Л і б к н е х т Карл (1871—1919) — діяч німецького і міжнародного робітничого революційного руху. Керував грудящими масами під час Листопадової революції 1918 р. у Німеччині, а також збройним повстанням робітників Берліна проти контрреволюції у січні 1919 р. Був керівником «Спартак союз», загальнонімецька конференція якого (спільно з радикалами) проголосила у кінці 1918 р. створення Компартії Німеччини. У 1919 р. загинув від рук контрреволюціонерів.

С п а р т а к і в ц і — «Спартак союз», революційна організація лівих соціал-демократів Німеччини. Утворилась в 1918 р. Членом її ЦК був Карл Лібкнехт. Під час Листопадової революції 1918 р. спартаківці вели послідовну боротьбу за її розвиток і поглиблення, висунули лозунг «Вся влада Радам!», вимагали озброєння робітників.

РОБІТНИК

Вперше надруковано у вид.: *Смирненський Христо*. Вибрані твори, 1963, с. 197—198.

Збереглися автограф — чистовий, у кінці зазначено: «З болгарської переклав Павло Тичина» (ф. 464, № 2453).

Датується і подається за першодруком.

МОЛОДИЙ КАМЕНЯР

Вперше надруковано у «Літературній Україні», 1963, 15 листопада, під заголовком «Маленький каменяр».

Збереглися автографи — чорновий, густо покреслений (ф. 464, № 2443), та чистовий (№ 2444).

Під назвою «Молодий каменяр» передруковано у вид.: *Смирненський Христо*. Вибрані твори, 1963, с. 241—242.

Датується за першодруком.

Подається за виданням 1963 р.

РАДЯНСЬКА РОСІЯ

Вперше надруковано у вид.: *Смирненський Христо*. Вибрані твори, 1963, с. 264—265.

Збереглися автограф — чистовий, у двох примірниках (ф. 464, № 2452).

Датується і подається за першодруком.

ІЗ НЕВІДОМИХ ПОЕЗІЙ

1. Обабіч стежок квіти.— 2. Розцвівся мак

Вперше надруковано у «Літературній Україні», 1963, 15 листопада.

Збереглися автографи — чорновий, густо покреслений; автограф поезії «Розцвівся мак» — у двох примірниках (ф. 464, № 2449), та чистовий; автограф поезії «Обабіч стежок квіти» неповний, тільки остання строфа (№ 2450). В чистовому автографі поезії «Розцвівся мак» зроблено одне виправлення: тринадцятий рядок спочатку виглядав так — «Й тихенький жаль на злості полудневі».

Передруковано без змін у вид.: *Смирненський Христо*. Вибрані твори, 1963, с. 283—285. Поезія «Розцвівся мак» входила також до збірки П. Г. Тичини «Срібної ночі» (1964, с. 52—53).

Датується за першодруком.

Подається за виданням 1963 р.

Вітрець-зефір — тут: легкий, приємний вітрець. У грецькій міфології Зефір — бог західного вітру. Греки називали зефіром сильний, буряний вітер, а римляни — легкий, приємний.

Єлин-Пелин

(1878—1949)

У творчості Єлина-Пелина (літературний псевдонім Димитра Іванова) знайшли розвиток кращі реалістичні традиції болгарської літератури. Глибокий знавець життя і побуту селянства,

він реалістично відтворив гірку долю трудящих в умовах капіталістичної дійсності, викривав соціальну несправедливість. З великою любов'ю змальовані у його творах образи представників трудового народу, розкривається їх благородство, високі моральні якості. Важливе місце в літературному доробку письменника займають збірки оповідань 1904 і 1912 рр. Літературна діяльність Єлина-Пелина тісно пов'язана з російською літературою.

П. Тичина звернувся до творчості болгарського письменника-реаліста на початку 50-х років. Він переклав його оповідання «Андрешко» для збірки творів Єлина-Пелина, яка вийшла 1953 р. у перекладах українських письменників.

АНДРЕШКО

Вперше надруковано у вид.: *Єлин-Пелин*. Оповідання. К., Держлітвидав України, 1953, с. 3—5.

Збереглися чистовий, правлений автограф (ф. 464, № 2767) та машинопис з правками П. Г. Тичини (№ 2768).

У першодруку порівняно з автографом є окремі зміни: «дебелого дощовика» — «задубілого дощовика», «крякнула» — «каркнула», «невеличка тарадайка» — «візок», «одкрив» — «розкрив», «Дощка моєї тарадайки стукотить...» — «Та це у возі дошка стукотить...», «навроді» — «ніби», «купців» — «крамарів», «громадян» — «городян», «підкопасте» — «завалите», «А ще краще узивай їх...» — «Може, ще краще, як узиватимеш їх...», «по пригорку» — «по пагорку», «Віз, потонувши у воду, став...» — «Віз, що затонув у воду по самі маточини, став...», «у безпросвітнім, пустоширокім просторі» — «у безпросвітнім просторі», «інакше ж» — «щось воно», «не візьму плати» — «не візьму жодної плати».

Датуються і подаються за першодруком.

Секвестр — тимчасова заборона або обмеження, що накладається органами державної влади на розпорядження певним майном.

Гео Милев

(1895—1925)

Відомий болгарський революційний поет. Під впливом Великої Жовтневої соціалістичної революції перейшов від символізму до революційного мистецтва. З 1924 р. видавав революційний антифашистський журнал «Полум'я», де був опублікований найвизначніший твір поета — поема «Вересень», присвячена Вересневою повстанню 1923 р. у Болгарії.

П. Тичина переклав кілька розділів із поеми Г. Милева «Вересень».

ВЕРЕСЕНЬ

(Уривок з поеми)

Вперше надруковано у вид.: *Світло над Болгарією*. Вірші болгарських поетів, 1954, с. 16—28.

Зберігся автограф — правлений, писаний олівцем (ф. 464, № 2431). В автографі зроблено ряд виправлень: «і двори неохай-

ні» на «передмістя», «греблі й огradi» — «розмите ручаями коріння», «огороди» — «ниви», «кошари» — «вівчарні», «вівчарні» — «глоди», «болота» — «чагарники», «кошару-вівчарню» — «обгорілу стерню», «затурканий» — «принижений», «свобідний» — «вже вільний» (вступ); «тисячі чорних рук» — «тисячі рук присяглись», «що підняли свій хребет» — «врізались хребтом своїм», «від пагорка до пагорка» — «від пагорків, від горбів», «у кам'яних печерах» — «у кам'яних отворах», «і міста останнього» — «аж до найдалшого міста», «закривавлені трупи» — «трупи криваві», «не витримали навіть найсміліші» — «навіть найсміліші завагались», «різок» — «галузок», «вистрілює» — «стріляє», «виступив на синій землі» — «на спині землі проступив», «кожну хвилину, кожну мить» — «зойкає й вискотить», «тюрми переповнені людом у знемозі» — «тюрми переповнені людом», «замкнено двері» — «двері замкнено в хаті», «стукають зовні темні гості» — «з вулиці темні гості зчинили стук», «збезчещено сестру» — «безчестя заподіяно сестрі молодій», «непотрібна» — «недоречна», «валються голови червоні» — «голови червоні розкотились», «далечінь освітлюють кругом» — «далечінь освітлюють мов на зорі», «стоси дров загорілись під хрестом» — «стоси дров, що горять під хрестом», «Крізь дим пожеж // тебе оглушає // крик замордованих // мучеників без числа» — «Крізь дим пожеж // крик тебе оглушає роздертий, // крик надміру, // крик передсмертний, // рев і протести страшні // мучеників без ліку, що горять на вогні», «без бога, без владики» — «без бога, без рабської кривавиці», «буде безперервно розвиватись, іти» — «підніметься у височінь неозору» (розділ I).

Першодрук не охоплює всього тексту автографа. У ньому відсутні I і II та кінець VII підрозділів «Розділу першого» (у першодруку він починається з III підрозділу). Наводимо цей текст:

I

Глас народу —
глас божий!

О боже!
Підкріпи священне діло
грубих чорних рук,
щоб ми діяли сміло,
щоб не боялись ні смерті, ні мук!
Не хочеш, щоб раб вічно гнув спину?
Так от — клянёмось своїм громом —
ми воскресимо людину
і її вільною зробим.
Хай перед нами смерть, —
нехай!
Але ж по той бік інший край:
там цвіте Ханаан,
що нам обідняий, ясний.
Мов квітка вічної весни,
він правдою нам дан...

II

Вересень! Вересень!
О, місяцю крові! Ти нам дав
піднесення строге,

розгром старого.
Мигліж першим повстав.
За ним Стара
І Нова Загара,
Чирпан,
Лом,
Фердінанд,
Берковиця,
Сарамбей,
Медковець
(з попом Андрієм) —
Міста і села.

Кінець VII розд.

Там,
де гамір кругом страхітливий,
сам,
як безумний,
епічно сміливий
під Андрій
із легендарної гармати
стріляє,
снаряд за снарядом посилав.
В останні хвилини страшні:
«Смерть сатані!» —
обурений крикнув,
свідомий великої дії,
і повернув назад
свою гармату:
останню гранату,
гранату
послав так,
щоб упала вона,
де божий храм,
в якому він правив літургії,
і — здався.
«Повісити червоного попа!
Без могили йому і хреста!»
Коло стовпа телеграфного поставили його.
Коло нього кат.
Капітан.
Вірówka
готова.
Здалеку похмурий
погляд Балкан.
Неба колір
суворий.
Під стояв величезний,
як і гори,—
на весь свій зріст.
Кремезний.
Спокійний як граніт —
ні поглядів, ні жалю —
хрест на грудях хитавсь...

Але піп у Балкани вдивлявся,
непокірні в борні,
немов у майбутнє...
— Боїтесь у вічі глянути мені?
Тільки й умієте, що людину підтягти —
ех ви, кати!
Що значить смерть,
якщо я не один?
Амінь! —
Харкнув
і плюнув.
Швидко сам
у зашморг свою голову всунув,
і,
прокляття пославши небесам,
повиснув:
язик поміж зубами стиснув —
в своїй смерті вічний,
незбагнений,
величний.

Передруковано у вид.: *Тичина Павло*. Твори в шести томах,
т. 4, 1962, с. 390—403.

Датуються за першодруком.

Подається за виданням 1962 р.

Людмила Стоянов

(1888—1973)

Відомий болгарський поет, прозаїк і громадський діяч. Член Болгарської комуністичної партії (з 1944 р.). Пройшов складний шлях ідейно-творчого розвитку. На початку свого творчого шляху виступав як символіст, але після Вересневого повстання 1923 р. став на шлях реалізму. В повістях і поетичних творах 20-х років засуджував буржуазну вояччину і милітаризм. Риси реалізму виразно проявляються в повістях 30-х років та у циклі віршів «Земне життя». Після звільнення Болгарії від фашизму письменник видав ряд високохудожніх творів — роман «Світанок» (1945), збірка поезій «За залізною завісою» (1953). Л. Стоянов багато зробив для зміцнення дружби між Болгарією і Радянським Союзом.

П. Тичина в перші пововні роки переклав поезію Л. Стоянова «Батьківщина» та кілька оповідань («Хатідже», «Звіриний тапець», «Важкі пологи»).

ПОЕЗІЇ

БАТЬКІВЩИНА

Вперше надруковано у «Літературній газеті», 1947, 31 липня. Збереглися автографи — чорновий, густо покреслений (ф. 464, № 2461), та чистовий, з окремими правками (№ 2462). У чистовому автографі деякі рядки мали таку первісну редакцію:

До тебе ще прийду я — після бою,—
Ти жди, багато ж є у мене справ (II строфа, 1—2-й рядки).
Хай знатиму, що й досі є той край (III строфа, 2-й рядок).
А в хатах там тепер життя живе,
Дівчата на току в червоних хустках (IV строфа, 2—3-й рядки).
Передруковано без змін у вид.: *Тичина Павло*. Вибрані твори
в трьох томах, т. 3, 1947, с. 183—184; *Тичина Павло*. Слава Бать-
ківщини. Вибрані твори для дітей, 1951, с. 279—280; *Стоянов Люд-
мил*. Вибрані твори. К., Держлітвидав України, 1952, с. 5; Світло
над Болгарією. Вірші болгарських поетів, 1954, с. 57—58; *Тичина
Павло*. Твори в шести томах, т. 4, 1962, с. 404—405.

Датуються за першодруком.

Подається за виданням 1962 р.

ОПОВІДАННЯ

ХАТІДЖЕ

Вперше надруковано у вид.: *Стоянов Людмил*. Вибрані твори,
1952, с. 71—85.

Зберігся машинопис перекладу оповідання з правками авто-
ра (ф. 464, № 2775).

Датуються і подається за першодруком.

Гурії — за уявленнями мусульман, надзвичайно вродливі,
вічно юні дівчата, які давали насолоду праведникам у раю.

Ефенді — форма звертання до іншої особи у турецькій мо-
ві, відповідає українському «пан».

ЗВІРИНИЙ ТАНЕЦЬ

Вперше надруковано у вид.: *Стоянов Людмил*. Вибрані твори,
1952, с. 99—106.

Зберігся машинопис перекладу оповідання з правками авто-
ра (ф. 464, № 2774).

Датуються і подається за першодруком.

ВАЖКІ ПОЛОГИ

Вперше надруковано у вид.: *Стоянов Людмил*. Вибрані тво-
ри, 1952, с. 119—130.

Зберігся машинопис перекладу оповідання з правками автора
(ф. 464, № 2772).

Датуються і подається за першодруком.

Гром ада — тут: будинок сільської управи.

Крум Кюляков

(1893—1955)

Видатний болгарський письменник, поет, прозаїк, драматург,
член Болгарської комуністичної партії (з 1918 р.), активний учас-
ник антифашистського руху (співробітник нелегальної газети,
органу БКП «Работническо дело», редактор нелегальної газети
«Патріот»).

Провідними у його творчості були теми героїки Вересневого повстання 1923 р., визвольної боротьби проти фашизму та життя в умовах соціалістичної дійсності. Його творам властива яскрава публіцистичність у поєднанні з героїко-оптимістичною піднесеністю.

До творчості К. Кюлявкова П. Тичина як перекладач звернувся в перші повонні роки. У 1946 р. окремим виданням вийшов переклад п'єси К. Кюлявкова «Боротьба продовжується», який є одним з перших перекладів П. Тичини з болгарської літератури. На початку 50-х років поет здійснив переклад балади Кюлявкова «Никодим», присвяченої героям Вересневого повстання 1923 р.

НИКОДИМ
(Післявереснева балада)

Вперше надруковано у зб.: Світло над Болгарією. Вірші болгарських поетів, 1954, с. 29—31.

Зберігся чистовий автограф (ф. 464, № 2429).

У першодруку є одна відмінність від автографа. Третій рядок дев'ятої строфи в автографі виглядав так: «Коні враз прокопотіли».

Передруковано без змін у вид.: *Тичина Павло*. Твори в шести томах, т. 4, 1962, с. 406—408.

Датуються за першодруком.

Подається за виданням 1962 р.

БОРОТЬБА ПРОДОВЖУЄТЬСЯ
Драма на 4 дії

Вперше надруковано окремим виданням: *Кюлявков Крум*. Боротьба продовжується. Драма на чотири дії. Переклав з болгарської Павло Тичина. К., «Мистецтво», 1946.

Зберігся чорновий автограф (ф. 464, № 2770). Рукою П. Тичини писані тільки перші три і початок четвертої сторінок, а також текст «Прощального листа» на с. 41—44 рукопису; весь інший текст перекладу виконаний іншим почерком, на ньому тільки подекуди правки П. Тичини, здебільшого на рівні окремого слова; кінець третьої і вся четверта дія відсутні.

Уривок з п'єси («Прощальний лист») вміщувався у вид.: *Тичина Павло*. Вибрані твори в трьох томах, т. 3, 1947, с. 185—187; *Тичина Павло*. Твори в шести томах, т. 4, 1962, с. 409—411.

Датуються 1946 р. на підставі угоди П. Г. Тичини з видавництвом «Мистецтво» від 16 січня 1946 р. на переклад п'єси «Боротьба продовжується» (ф. 464, № 9688) та листа видавництва від 13 квітня 1946 р., який містить прохання до автора подати переклад найближчим часом (ф. 464, № 9724).

Подається за першодруком.

Гітлер дав нам всю Македонію, Добруджу і Фракію...— На початку другої світової війни монархо-фашистські правлячі кола Болгарії втягнули країну в союз з гітлерівською Німеччиною. В цей період Болгарії, згідно з болгаро-румунським договором 1940 р., було повернуто Південну Добруджу, частину історичної області між нижньою течією Дунаю і Чорним

морем, яка з 1913 р. входила до складу Румунії. А пізніше, в 1941 р., після окупації Греції та Югославії фашистською Німеччиною, у Східній Сербії, частині Македонії і на узбережжі Егейського моря була введена болгарська адміністрація, яка існувала до 1944 р.

Охрид — місто в Югославії, в Соціалістичній Республіці Македонії, на березі Охридського озера, відоме християнськими монастирями.

...сорок років він нас за ніс водив по пустелі... хоч манну з неба відпускав безплатно.— У цій репліці Леона міститься своєрідна інтерпретація біблійної легенди про вихід стародавніх євреїв з так званого єгипетського полону, про їх сорокарічне блукання в пустелі на шляху до «обітваної землі» та про те, як бог врятував їх від голоду, пославши «манну небесну» — лишайники, поширені у степах та напівпустелях, що мають вигляд білих грудочок, легко переносяться вітром; іноді вживаються в їжу.

У Польщі нас з хлібом-сіллю ждуть.— Іронічний натяк на табори смерті в Польщі, куди під тиском фашистської верхівки Німеччини відправляли єврейське населення в роки другої світової війни також уряди країн-сателітів (Болгарії, Угорщини).

Кажуть, що Муссоліні подав до відставки.— Йдеться про державний переворот в Італії 25 липня 1943 р., який привів до падіння фашистської диктатури Муссоліні.

Бадольо П'єтро (1871—1956) — італійський військовий і державний діяч, маршал. Після перших поразок Італії на італо-грецькому фронті під час другої світової війни вийшов у відставку з поста начальника Генштабу. Брав участь у державному перевороті 25 липня 1943 р., після чого був призначений прем'єр-міністром. Уряд Бадольо 3 вересня 1943 р. підписав договір про військове перемир'я з антигітлерівською коаліцією і 13 жовтня 1943 р. оголосив війну фашистській Німеччині.

...в Дантевськ'ім пеклі.— Маються на увазі картини пекла, змальовані у поемі Данте «Божественна комедія».

Цар Борис — Борис III (1894—1943), болгарський цар (1918—1943), запровадив відверту монархічну диктатуру. Проводячи пронімецьку зовнішню політику, в 1941 р. приєднав Болгарію до Берлінського агресивного пакту, внаслідок чого вона була фактично втягнена в другу світову війну на боці фашистської Німеччини, а на її територію були введені гітлерівські війська.

Вітчизняний фронт — 1942 р. у Болгарії, яка була втягнута монархо-фашистськими правлячими колами в союз з гітлерівською Німеччиною, було створено під керівництвом Комуністичної партії Вітчизняний фронт, що об'єднував усі антифашистські сили. У 1943 р. Вітчизняним фронтом було організовано народно-визвольну повстанську армію.

Никола Фурнаджієв

(1903—1968)

Відомий болгарський поет. Формувався як поет під впливом Вересневого повстання 1923 р. Член Болгарської комуністичної партії (з 1944 р.). Після звільнення Болгарії від фашизму Фур-

наджієв— активний громадський і культурний діяч, член редколегії газети «Літературен фронт». Поет був у Радянському Союзі, відвідав Україну і присвятив цій події ряд творів.

П. Тичина переклав кілька кращих творів поета — «Навесні», «Привіт з України», «Перед Леніним».

НАВЕСНІ

Вперше надруковано у «Літературній газеті», 1950, 9 березня. Зберігся чистовий автограф (ф. 464, № 2467).

Передруковано без змін у вид.: *Тичина Павло*. Слава Батьківщини. Вибрані твори для дітей, 1951, с. 276; *Світло над Болгарією*. Вірші болгарських поетів, 1954, с. 55; *Тичина Павло*. Твори в шести томах, т. 4, 1962, с. 412.

Датується за першодруком.

Подається за виданням 1962 р.

ПРИВІТ З УКРАЇНИ

Вперше надруковано у вид.: *Світло над Болгарією*. Вірші болгарських поетів, 1954, с. 99—100.

Зберігся автограф — чорновий, з правками (ф. 464, № 2472).

Передруковано без змін у журн. «Вітчизна», 1955, № 1, с. 83; у вид.: *Тичина Павло*. Твори в шести томах, т. 4, 1962, с. 412—413.

Датується за першодруком.

Подається за виданням 1962 р.

Де м и д і в — село Київської області (тепер Вишгородського району).

П р и о р к а — околиця Києва з боку Пущі-Водиці.

ПЕРЕД ЛЕНІНИМ

Вперше надруковано у «Літературній Україні», 1966, 22 листопада.

Збереглися автографи — чорновий, покреслений (ф. 464, № 2469), та чистовий (№ 2470).

У першодруку твір поданий без третьої строфи. Перший рядок четвертої строфи тут має іншу, ніж в автографі, редакцію: «Перед вождем — у тиші, що лунає» замість «А перед ним — у тиші, що лунає». Другий рядок шостої строфи також змінений: «А ген прозора у блакиті путь» замість «А ген, — прозора де в блакиті путь».

До видання «Світ славить Ілліча. Письменники Радянського Союзу та зарубіжних країн про В. І. Леніна» (К., «Дніпро», 1967, с. 476—477) твір увійшов з іншою редакцією другої строфи. В автографі було:

Одбоку прапори. В вінку розквітла
червона цвіт — уславлення язик.
І от вже залило нас море світла,
яке весь світ осяяло навик.

Датується за першодруком.

Подається за виданням 1967 р.

Єлисавета Багряна

(нар. 1893)

Відома болгарська поетеса, почала друкуватись після першої світової війни. Протягом 20—30-х років вийшло три збірки її поезій — «Вічна і свята» (1927), «Зірка моряка» (1932), «Серце людське» (1936), пройняті протестом проти буржуазного суспільства.

У роки другої світової війни поетеса писала злободенні антифашистські вірші. Після визволення Є. Багряна активно включається у громадське і культурне життя країни, створює вірші про будівництво нового життя, боротьбу за мир, болгаро-радянську дружбу (зб. «П'ять зірок», 1953).

П. Тичина звернувся до творчості болгарської поетеси на початку 50-х років, переклавши один з кращих ранніх її віршів «Пісня». Переклади ще двох творів Є. Багряної вже повоєнного періоду відносяться до 60-х років.

ПІСНЯ

Вперше надруковано у «Літературній газеті», 1950, 9 березня. Зберігся чистовий автограф (ф. 464, № 2400). В ньому виправлено назву (спочатку було «Пісня матері»), у передостанньому рядку дописано олівцем початкові слова — «без коханої». Під цим же номером зберігається ще один автограф олівцем, з рядом виправлень, який становить іншу, очевидно первісну, редакцію перекладу. Наводимо остаточний текст цієї редакції:

Пісня матері

Пастушком якби мені бути,
пастушком у Пирині-планині!
Водити увечері отару
через пиринські верхів'я,
на свою сопілку узорну
грати і прислухатись,
як солодко приспіває отара
своїми мідяними дзвіночками,
а внизу Гласна підтягує
у триста голосів різних...
Гукнути з Оленячої верхів'ї,
гукнути, щоб мені полегшало:
— Слухайте ви, піхти віковії,
слухайте ви, білі камені,
слухай ти, Пирин-планино!
Де то ти багато чувала,
а ще більше мовчала...
В цьому світі нікого не маю! —
Ти батьку, Пирин, ти мати,
ти сестро, Пирин, ти братику,
ти — перше кохання сумнее,
бо ти мене саму залишила
скитатись, зозулею кувати,

щоб я й місця не знаходила,
де б свою голову схилити,
велике своє виплакати горе...

За текстом першодруку твір увійшов до вид.: *Тичина Павло*.
Твори в шести томах, т. 4, 1962, с. 414.

Датується за першодруком.

Подається за виданням 1962 р.

ПРАВНУЧКА

Вперше надруковано у вид.: *Тичина Павло*. Твори в шести
томах, т. 4, 1962, с. 415.

Зберігся чистовий автограф (ф. 464, № 2402).

Датується і подається за першодруком.

СВІТЛА РІЧНИЦЯ

Вперше надруковано у «Літературній Україні», 1966, 4 ли-
стопада.

Збереглися автографи — чорновий, густо покреслений (ф. 464,
№ 2404), та чистовий (№ 2405).

Передруковано без змін у вид.: *Світ славить Ілліча*. Письмен-
ники Радянського Союзу та зарубіжних країн про В. І. Леніна,
1967, с. 321—322.

Датується за першодруком.

Подається за виданням 1967 р.

Никола Вапцаров

(1909—1942)

Видатний болгарський революційний поет, активний учасник
антифашистського руху, член Болгарської комуністичної партії
(з 1934 р.). Збірка його творів «Пісні мотора» вийшла у 1940 р.
Твори Вапцарова присвячені революційній боротьбі болгарського
народу, Радянському Союзу, республіканській Іспанії. Страче-
ний фашистами у 1942 р.

П. Тичина на початку 50-х років переклав три поезії Н. Вап-
царова і зокрема його останній вірш, написаний перед розстрі-
лом. Усі вони ввійшли до збірки творів болгарських поетів «Світ-
ло над Болгарією».

«НЕМИЛОСЕРДНА БОРОТЬБА, ЖОРСТОКА...»

Вперше надруковано у зб.: *Світло над Болгарією*. Вірші бол-
гарських поетів, 1954, с. 46.

Зберігся автограф — чорновий, правлений, під пазвою «Пе-
редсмертне» (ф. 464, № 2416).

За текстом першодруку твір увійшов до вид.: *Тичина Павло*.
Твори в шести томах, т. 4, 1962, с. 416.

Датується за першодруком.

Подається за виданням 1962 р.

Вперше надруковано у зб.: Світло над Болгарією. Вірші болгарських поетів, 1954, с. 45.

Збереглися автографи — чорновий, покреслений, неповний (ф. 464, № 2413), та чистовий (№ 2414). У чистовому автографі більшість рядків має іншу редакцію порівняно з першодруком:

І сонце — там, де горизонт сідає,
так, наше сонце спалахне над тьмою.
І нехай, немов метелику, те сонце
мені опалить крила, всі до краю,
не прокляну його — живий огонь цей,
бо добре знаю я, що все вмирає.
Та смерть тоді, коли льоди скресають... (3—9-й рядки).
Мов тая пісня, так, то пісня люду! (12-й рядок).

Зберігся також авторизований машинопис (№ 2415). Зроблені рукою автора правки відбилися у першодруку.

За текстом першодруку твір увійшов до вид.: *Тичина Павло*. Твори в шести томах, т. 4, 1962, с. 416—417.

Датується за першодруком.

Подається за виданням 1962 р.

ВІРА

Вперше надруковано у газ. «Молодь України», 1953, 5 вересня.

Збереглися автографи — чорновий, густо покреслений (ф. 464, № 2410), та чистовий (№ 2411). У чистовому автографі виправлені окремі слова: «все ж» на «так» (20-й рядок), «та» на «бо» (40 і 45-й рядки), «я стану» — «тоді стану» (64-й рядок), «на неї» — «проти неї» (83-й рядок). Зберігся також машинопис, що повторює текст чистового автографа (№ 2412). У ньому рукою автора зроблено ряд виправлень, які ввійшли до першодруку: «В рядках поетичних // (вони ж мов колосся) // увесь розкриваюся, // як вірші пишу я» (4—7-й рядки) замість «В рядках, мов колосся, // як вірші пишу я»; «Скажімо, ось зараз // мене // повісити мають» (21—23-й рядки) — «Припустім, мене оце зараз // повісити мають»; «а цим же й сильна моя віра» (52-й рядок) — «чим є сильна моя віра»; «в майбутні ті дні // у щасливі?» (67—68-й рядки) — «у дні ті щасливі»; «люди // й саме життя любомудре?» (74—75-й рядки) — «життя і люди, // життя любомудре?», «І бронебійних патронів» (82-й рядок) — «І бронебійні патрони».

За текстом першодруку твір увійшов до вид.: Світло над Болгарією. Вірші болгарських поетів, 1954, с. 34—36; *Тичина Павло*. Твори в шести томах, т. 4, 1962, с. 417—420.

Датується за першодруком.

Подається за виданням 1962 р.

Крум Велков

(1902—1960)

Болгарський письменник — романіст і поет, член Болгарської комуністичної партії (з 1922 р.), за участь у революційному русі зазнавав переслідувань. Автор романів про Вересневе повстання

1923 р. («Село Борове», 1932), участь болгарської інтелігенції у революційній боротьбі після першої світової війни («Життя Петра Дашева», 1946). Поетичні твори Велкова словнені вірою у світле майбутнє болгарського народу.

П. Тичина переклав вірш К. Велкова «Ми переможемо».

МИ ПЕРЕМОЖЕМО

Вперше надруковано у «Літературній газеті», 1950, 9 березня. Зберігся чистовий автограф (ф. 464, № 2418).

Передруковано без змін у вид.: *Тичина Павло*. Слава Батьківщини. Вибрані твори для дітей, 1951, с. 277—278; *Світло над Болгарією*. Вірші болгарських поетів, 1954, с. 126—127; *Тичина Павло*. Твори в шести томах, т. 4, 1962, с. 424.

Датується за першодруком.

Подається за виданням 1962 р.

Орлин Василев

(1904—1977)

Болгарський письменник, член Болгарської комуністичної партії (з 1924 р.), активний учасник революційного руху й антифашистської боротьби. Автор романів і повістей, у яких відображені події Вересневого повстання 1923 р., розкриваються моральні й соціальні проблеми національно-визвольної боротьби болгарського народу. В повеснні роки активно виступав як драматург. Широку популярність здобули його соціально-психологічні драми («Тривога», 1948; «Любов», 1952; «Щастя», 1954), в яких письменник звертається до проблем моралі, обов'язку особи перед суспільством, створює яскраві образи борців проти фашизму. П'єси О. Василева перекладалися російською та українською мовами, йшли на сцені радянських театрів.

П. Тичина переклав одну з кращиз п'єс О. Василева «Тривога». У 1953 р. п'єса «Тривога» у перекладі П. Тичини йшла на сцені Київського українського драматичного театру імені І. Франка (під назвою «Земний рай»). Головну роль у ній виконувала народна артистка СРСР Н. Ужвій.

ТРИВОГА

Драма на 3 дії

Друкується вперше за авторизованим машинописним примірником перекладу (ф. 464, № 2765).

В архіві письменника збереглися чотири машинописні примірники тексту перекладу п'єси, які відбивають різні етапи роботи над ним (ф. 464, № 2765).

Перший із них являє собою чорновий варіант перекладу. Перші півтори сторінки в ньому — автограф, а далі машинопис, на якому подекуди зустрічаються правки рукою П. Тичини. Окремі розділи (дія перша) збереглися у двох примірниках. Є правки й іншою рукою.

Наступним по черговості треба вважати примірник, в якому деякі місця викреслені, а подекуди вписано від руки окремі слова і вирази. Він засвідчує авторську роботу над текстом після одержання внутрішньої рецензії. У ній (ф. 464, № 14938) поряд з позитивною оцінкою перекладу висловлювалось побажання про вилучення окремих місць, зокрема тих, які не ввійшли і до російського перекладу. Це побажання рецензента було враховано: у машинописному примірнику перекладу, в тексті якого зроблено викреслення, вилучено саме ті місця, які називались у рецензії.

Примірник із позначкою на титульній сторінці «Екземпляр видавництва», датою (Київ — 1949) і підписом П. Тичини є точним передруком попереднього тексту із врахуванням зроблених у ньому викреслень. Він становить собою остаточний, доопрацьований авторський текст перекладу. Помітки і правки олівцем на ньому не належать автору і не можуть враховуватись при друкуванні твору.

Ще один машинописний текст перекладу виник як результат його доопрацювання на основі правок, внесених невідомою рукою у видавничий примірник. Але він значно коротший від попереднього і разом з тим дальший від оригіналу. Нема ніяких підстав вважати цей текст результатом авторської роботи.

Датуються 1949 р. на підставі листування П. Г. Тичини з видавництвом «Мистецтво» та дати на видавничому примірнику машинопису перекладу. Робота над перекладом була завершена не пізніше середини листопада 1949 р., і тоді ж рукопис передано до видавництва. На листі видавництва «Мистецтво» від 18 листопада 1949 р. з проханням прискорити подачу рукопису (ф. 464, № 9724) рукою П. Тичини зроблена помітка: «Подано».

Пастер Луї (1822—1895) — видатний французький біолог і хімік. Довів неможливість довільного самозародження організмів, що мало велике значення для розвитку антисептики і створення різних методів стерилізації. Йому належить розробка методів запобіжних щеплень проти ряду інфекційних хвороб.

Бомарше П'єр-Огюст (1732—1799) — видатний французький просвітник — драматург і публіцист. Найвизначніші його твори (комедії «Севільський цирюльник» і «Весілля Фігаро») сповнені соціального змісту.

Едем — за біблійною легендою, земний рай, місцеперебування людини до гріхопадіння. У переносному значенні — благодатний куточок землі.

Печі Освенціма і Майданека — концентраційні табори смерті, створені гітлерівськими загарбниками на території Польщі в роки другої світової війни. В них було знищено близько шести мільйонів чоловік різних національностей.

Скрябін Олександр Миколайович (1872—1915) — російський композитор і піаніст.

Младен Ісасв

(нар. 1907)

Відомий болгарський поет, учасник революційного руху. В довоєнний час видав ряд збірок революційної лірики. Твори останнього періоду присвячені соціалістичному будівництву у Болгарії, радянсько-болгарській дружбі.

На початку 50-х років П. Тичина переклав вірш М. Ісасва «Привіт», присвячений визвольній місії Радянської Армії. В архіві поета (ф. 464, № 2425, 2426) збереглися первісні, незавершені начерки перекладів ще двох творів Ісасва.

ПРИВІТ

Вперше надруковано у «Літературній газеті», 1950, 9 березня. Зберігся чистовий автограф (ф. 464, № 2428).

Передруковано із незначними змінами у вид.: *Тичина Павло*. Слава Батьківщини. Вибрані вірші для дітей, 1951, с. 275; *Світло над Болгарією*. Вірші болгарських поетів, 1954, с. 96.

Датується за першодруком.

Подається за виданням 1954 р.

Толбухін Федір Іванович (1894—1949) — радянський військовий діяч, Маршал Радянського Союзу. Війська 4-го Українського фронту під командуванням Толбухіна звільняли у 1944 р. Болгарію.

Ангел Тодоров

(нар. 1906)

Відомий болгарський поет і критик, член Болгарської комуністичної партії (з 1923 р.), учасник боротьби проти фашизму. У збірці поезій «Поема без брехні» (1936) пристрасно викривається фашизм. Твори, написані після звільнення Болгарії від фашизму, відображають нову соціалістичну дійсність, пройняті глибоким оптимізмом.

1966 р. у «Літературній Україні» (22 листопада) П. Тичина опублікував у своєму перекладі добірку творів болгарських поетів, присвячених В. І. Леніну. Серед них — переклад поезії А. Тодорова «Картини з життя Леніна. У поїзді».

КАРТИНИ З ЖИТТЯ ЛЕНІНА

У ПОЇЗДІ

(Квітень 1917)

Вперше надруковано у «Літературній Україні», 1966, 22 листопада.

Збереглися автографи — чорновий, з правками (ф. 464, № 2464), та чистовий, у трьох примірниках (№ 2465). У двох з них слово «гасничка» виправлено на «а свічка», потім відновлено «гасничка»; один примірник без правок.

Передруковано без змін у вид.: *Світ славить Ілліча*. Письменники Радянського Союзу та зарубіжних країн про В. І. Леніна, 1967, с. 459.

Датується за першодруком.

Подається за виданням 1967 р.

Веселин Андреев

(нар. 1918)

Веселин Андреев (справжнє прізвище — Георгій Георгієв Андреев) — відомий болгарський поет, активний учасник боротьби проти фашизму, комісар першої Софійської партизанської бригади. У збірці «Партизанські пісні» (1947), яка була етапною у творчості В. Андреева, оспівується героїзм народу-борця, розкривається гуманістичний пафос його боротьби, виразно звучить тема любові до Радянського Союзу.

Із цієї збірки П. Тичина у 1947 р. переклав вірш «Росія».

РОСІЯ

Вперше надруковано у «Літературній газеті», 1947, 1 травня, прізвище автора — Веселин Георгієв.

Зберігся правлений автограф (ф. 464, № 2420). У ньому окремі рядки мали таку початкову редакцію:

Земля без краю. Зросла у бурі.
Народ, що сміливо й просто йшов.
Країна, де відважний Рюрік (I строфа, 1—3-й рядки).
Там був тевтонам смертний скоп (III строфа, 2-й рядок).
Там добре взнав Наполеон (III строфа, 4-й рядок).
Знанням боїв, умінням гордим (VI строфа, 1-й рядок).

Перед текстом зазначено прізвище автора — «Веселин Георгієв (народ. 1918)».

Першодрук має деякі відміни порівняно з автографом: «Народ, що твердо й просто йшов» змінено на «Народ, що твердо й прямо йшов» (I строфа, 2-й рядок); «Як напали вороги» — «Як утікали вороги» (II строфа, 2-й рядок).

За текстом першодруку твір увійшов до вид.: *Тичина Павло. Вибрані твори в трьох томах, т. 3, 1947, с. 188—189.*

З деякими змінами надруковано у журн. «Дніпро», 1954, № 12, с. 66. Зокрема перша строфа у першодруку мала таку редакцію:

Земля без краю. Виріс в бурі
Народ, що твердо й прямо йшов.
Країна, де прославивсь Рюрік,
Де діяв Стенька й Пугачов.

У виданні «Світло над Болгарією. Вірші болгарських поетів» (1954, с. 61) твір подається за текстом журналу «Дніпро», але з правкою четвертого рядка другої строфи: «посікла шведів до ноги» замість «посік тих шведів до поги». Крім того, тут вказано інше прізвище автора — «Веселин Андреев».

За цим текстом передруковано у вид.: *Тичина Павло. Твори в шести томах, т. 4, 1962, с. 421—422.*

Датується за першодруком.

Подається за виданням 1962 р.

Леда Милева

(нар. 1920)

Відома болгарська поетеса, особливо активно працює у галузі дитячої літератури. Провідною в її творчості є тема миру й дружби між народами.

П. Тичина переклав один із кращих дитячих віршів поетеси «Місяць Вересень».

МІСЯЦЬ ВЕРЕСЕНЬ

Вперше надруковано у журн. «Барвінок», 1949, № 9, с. 9.

Зберігся автограф — чорновий, неповний — тільки три останні строфи; внизу зазначено: «З болгарської переклад Павла Тичини — 27.VII — 49» (ф. 464, № 2433).

Передруковано без змін у вид.: *Тичина Павло*. Слава Батьківщини. Вибрані вірші для дітей, 1951, с. 273—274; Світло над Болгарією. Вірші болгарських поетів, 1954, с. 188—189; *Тичина Павло*. Твори в шести томах, т. 4, 1962, с. 425—426.

Датується 1949 р. на підставі помітки в автографі.

Подається за видавням 1962 р.

Вересневе повстання 1944 р. — всенародне збройне повстання 9 вересня 1944 р., здійснене під керівництвом Болгарської комуністичної партії з вирішальною допомогою Радянської Армії, яке призвело до повалення фашистського режиму і перемоги соціалістичної революції в Болгарії.

Николай Зідаров

(нар. 1921)

Болгарський поет, увійшов у літературу після визволення Болгарії від фашизму. Для його поетичних творів характерний громадянський пафос, оптимізм, життєлюбство. Важливе місце у його творчості займає тема дружби радянського і болгарського народів.

П. Тичина переклав вірш Н. Зідарова «Ленінові».

ЛЕНІНОВІ

Вперше надруковано у «Літературній Україні», 1966, 22 листопада.

Збереглися автографи — чорновий, покреслений (ф. 464, № 2422), та чистовий, у двох примірниках, один — олівцем, внизу зазначено: «З болгарської переклав П. Тичина» (№ 2423).

Передруковано без змін у вид.: Світ славить Ілліча. Письменики Радянського Союзу та зарубіжних країн про В. І. Леніна, 1967, с. 404.

Датується за першодруком.

Подається за виданням 1967 р.

Божидар Божилов

(нар. 1923)

Болгарський поет, увійшов у літературу після звільнення Болгарії від фашизму. Його творам властива тематична багатогранність, ліризм, виразне емоційне забарвлення. Провідною у його творчості є тема соціалістичного будівництва, дружби народів.

П. Тичина переклав вірш Б. Божилова «Пісня про дату народження».

ПІСНЯ ПРО ДАТУ НАРОДЖЕННЯ

Вперше надруковано у «Літературній Україні», 1966, 22 листопада.

Збереглися автографи — чорновий, густо покреслений (ф. 464, № 2407), та чистовий (№ 2408). Тут же ще один автограф з окремими правками — «уперед» на «вперед», «у всі віки» на «в наступній віки», які ввійшли до першодруку.

У першодруку другий рядок четвертої строфи відмінний від автографа — «Аж ген і палац Зимовий у млі».

За текстом автографа твір увійшов до вид.: Світ славить Ілліча. Письменники Радянського Союзу та зарубіжних країн про В. І. Леніна, 1967, с. 342—343.

Датуються за першодруком.

Подається за виданням 1967 р.

Климент Цачев

(нар. 1925)

Болгарський письменник — поет, прозаїк, драматург. Розробляє переважно морально-етичну проблематику. В поетичних творах часто звертається до теми соціалістичного будівництва, нового ставлення до праці в умовах соціалістичного суспільства.

П. Тичина переклав один з краших віршів К. Цачева «Весна».

ВЕСНА

Вперше надруковано у вид.: Світло над Болгарією. Вірші болгарських поетів, 1954, с. 205—206.

Зберігся авторизований машинопис, під текстом рукою П. Тичини — «Переклав з болгарської Павло Тичина» (ф. 464, № 2474).

Передруковано без змін у журн. «Дніпро», 1954, № 12, с. 69; «Україна», 1955, № 11, с. 29, та у вид.: Тичина Павло. Твори в шести томах, т. 4, 1962, с. 423.

Датуються за першодруком.

Подається за виданням 1962 р.

ЕПІЧНІ ДУМИ ТА ПІСНІ

КОСОВЕ ПОЛЕ

Вперше надруковано у вид.: Тичина Павло. Вибрані твори в трьох томах, т. 3, 1947, с. 143.

Збереглися автографи — чорновий (ф. 464, № 2477) та чистовий (№ 2478).

Передруковано без змін у вид.: *Тичина Павло*. Твори в шести томах, т. 4, 1962, с. 427.

Датується за першодруком.

Подається за виданням 1962 р.

Косове поле — місцевість у Югославії, де 15 червня 1389 р. відбулася битва між об'єднаними силами сербів і босняків та турецькою армією. Битва на Косовому полі, в якій серби і босняки зазнали поразки, поклала початок більш ніж 400-річному гнобленню турками балканських слов'ян.

ПІСНЯ ПРО ПАНЧО-ОГЛУ

Вперше надруковано у вид.: *Тичина Павло*. Вибрані твори в трьох томах, т. 3, 1947, с. 144—145.

Збереглися автографи — правленийі (ф. 464, № 2480) та чистовий російською мовою (№ 2481). У правленому автографі окремі рядки мали таку первісну редакцію: «І ступай у город той у Ловче» (7-й рядок), «Щоб мене зв'язати, мов зв'язати» (13-й рядок), «І на поміч поспішив він брату» (21-й рядок), «А кормила кукурузним хлібом» (37-й рядок). Іншою спочатку була і назва — «Помак Панчу-оглу та Нано-воввода».

Передруковано без змін у вид.: *Тичина Павло*. Твори в шести томах, т. 4, 1962, с. 427—429.

Датується за першодруком.

Подається за виданням 1962 р.

ПІСНІ ПРО МАРКА КОРОЛЕВИЧА

Вперше надруковано у вид.: *Тичина Павло*. Вибрані твори в трьох томах, т. 3, 1947, с. 145—156.

Зберігся чистовий автограф (ф. 464, № 2483). Тут же чорновий автограф першого та частини другого розділу з численними правками.

Передруковано без змін у вид.: *Тичина Павло*. Твори в шести томах, т. 4, 1962, с. 429—440.

Датується за першодруком.

Подається за виданням 1962 р.

Марко Королевич — герой народного епосу.

З Ч Е С Ь К О У

Вітезлав Незвал

(1900—1958)

Чеський поет, член Комуністичної партії Чехословаччини (з 1924 р.). У ранній творчості зазнав впливу сюрреалізму. Твори 30-х років проникнуті протестом проти буржуазного ладу, фашистської небезпеки, надією на революцію. У період фашистської окупації опублікував збірку патріотичної лірики «У п'яти хвиликах від міста» (1939), створив сатиричну поему «Шваби» (вид. 1945). Після перемоги народно-демократичного ладу В. Незвал — видатний представник соціалістичного реалізму у Чехословаччині (зб. «Великі куранти», 1949; «Крила», 1952; «Волошки і міста», 1955; поеми «Пісня миру», 1950; «Про рідний край», 1951).

У творах цього періоду розкривається духовне багатство сучасної людини, драматизм боротьби за мир і соціалізм.

П. Тичина переклав вірш Незвала «Про короля Ячменичка», який входив до збірки «Волошки і міста».

ПРО КОРОЛЯ ЯЧМЕНИЧКА

Вперше надруковано у журн. «Вітчизна», 1956, № 5, с. 100—101.

Збереглися автографи — чорновий, густо покреслений (ф. 464, № 2498), та чистовий; під текстом зазначено: «З чеської переклав Павло Тичина» (№ 2499).

Передруковано без змін у вид.: *Тичина Павло*. Твори в шести томах, т. 4, 1962, с. 441—443; Чеська поезія. Антологія. К., Держлітвидав України, 1964, с. 345—347.

Датується за першодруком.

Подається за виданням 1964 р.

Франтішек Браніслав

(нар. 1900)

Чеський поет. Для його поезії характерне поетичне бачення природи, ліризм, світлі, оптимістичні тони. Змістовною є його інтимна лірика, дитяча поезія. Основні збірки його творів — «Біле коло» (1924), «На роздоріжжі» (1927), «На струнах весни, осені» (1933), «Мелодія кохання» (1951), «Прекрасне кохання» (1952).

П. Тичина здійснив переклад однієї з кращих поезій Ф. Браніслава «Пісня про матір».

ПІСНЯ ПРО МАТІР

Вперше надруковано у журн. «Вітчизна», 1956, № 5, с. 101—102.

Збереглися автографи — чорновий, неповний, з багатьма виправленнями (ф. 464, № 2493), та чистовий; під текстом зазначено: «З чеської переклав Павло Тичина» (№ 2494).

Передруковано без змін у вид.: *Тичина Павло*. Твори в шести томах, т. 4, 1962, с. 444—445; Чеська поезія. Антологія, 1964, с. 369—370.

Датується за першодруком.

Подається за виданням 1964 р.

Ярослав Сейферт

(нар. 1901)

Чеський поет, один з основоположників пролетарської поезії у чеській літературі. У збірці «Місто в сльозах» (1921) відбилися революційні настрої. У творах 20-х років оспівує романтику кохання, екзотику подорожей. Творчість 30-х років розвивається в плані традицій чеської реалістичної лірики. В роки гітлерівської окупації у поезії Сейферта на повну силу починає звучати тема любові до батьківщини (зб. «Згасни, світло», 1939; «Прибрана світлом», 1940). У повоєнні роки поет виступив із збірками «Череп'яна каска» (1945), «Рука і полум'я» (1948), «Ішов художник

бідний по світу» (1949), присвяченими батьківщині, Празькому повстанню 1945 р., звільненню Чехословаччини від фашизму. Радість визволеного народу звучить у збірці «Хлопець і зірки» (1956).

Перекладений П. Тичиною вірш Я. Сейфєрта «Гора Ржип» входив до збірки «Ішов художник бідний по світу».

ГОРА РЖИП

Вперше надруковано у журн. «Вітчизна», 1956, № 5, с. 102—103.

Зберігся автограф — чорновий, густо покреслений, без останніх рядків (ф. 464, № 2496).

Передруковано без змін у вид.: *Тичина Павло*. Твори в шести томах, т. 4, 1962, с. 446—447; *Чеська поезія*. Антологія, 1964, с. 362—363.

Датується за першодруком.

Подається за виданням 1964 р.

НАРОДНІ ПІСНІ

ГОДОЧОК ДИТЯТИ

Вперше надруковано у зб.: *Чеські, моравські та словацькі народні пісні*. К., «Мистецтво», 1950, с. 13—16.

Збереглися автографи — чорновий, з багатьма виправленнями (ф. 464, № 2506), та чистовий (№ 2507).

Передруковано у вид.: *Тичина Павло*. Твори в шести томах, т. 4, 1962, с. 448—451. Тридцять дев'ятий рядок відмінний від першодруку. Там було: «А ви ж, моя нене...»

Датується за першодруком.

Подається за виданням 1962 р.

ЯКБИ МОЯ МИЛА

Вперше надруковано у зб.: *Чеські, моравські та словацькі народні пісні*, 1950, с. 63—64.

Збереглися автографи — чорновий, з правками (ф. 464, № 2546), та чистовий, без заголовка (№ 2547).

Передруковано без змін у вид.: *Тичина Павло*. Твори в шести томах, т. 4, 1962, с. 451.

Датується за першодруком.

Подається за виданням 1962 р.

ЯК ПОЛОЛА ЛЬОН

Вперше надруковано у зб.: *Чеські, моравські та словацькі народні пісні*, 1950, с. 60.

Збереглися автографи — чорновий, правлений (ф. 464, № 2549), та чистовий, без заголовка (№ 2550).

Передруковано без змін у вид.: *Тичина Павло*. Твори в шести томах, т. 4, 1962, с. 452.

Датується за першодруком.

Подається за виданням 1962 р.

ТОЖ КОЛО ЛІВЦЕ Є ТРИ ДЖЕРЕЛА

Вперше надруковано у зб.: Чеські, моравські та словацькі народні пісні, 1950, с. 47—48.

Збереглися автографи — чорновий, правлений (ф. 464, № 2534), та чистовий, без заголовка (№ 2535).

Передруковано без змін у вид.: *Тичина Павло*. Твори в шести томах, т. 4, 1962, с. 452—453.

Датується за першодруком.

Подається за виданням 1962 р.

ОЙ ГОРО ТИ ВИСОЧЕНЬКА

Вперше надруковано у зб.: Чеські, моравські та словацькі народні пісні, 1950, с. 39—40.

Збереглися автографи — чорновий, правлений (ф. 464, № 2423), та чистовий, без заголовка (№ 2424).

Передруковано без змін у вид.: *Тичина Павло*. Твори в шести томах, т. 4, 1962, с. 453.

Датується за першодруком.

Подається за виданням 1962 р.

ЛЮБА, СИНЬООКА

Вперше надруковано у зб.: Чеські, моравські та словацькі народні пісні, 1950, с. 28—29.

Збереглися автографи — чорновий, правлений (ф. 464, № 2520), та чистовий, без заголовка (№ 2521).

Передруковано без змін у вид.: *Тичина Павло*. Твори в шести томах, т. 4, 1962, с. 453—454.

Датується за першодруком.

Подається за виданням 1962 р.

А Я САМ, ЗАВЖДИ САМ

Вперше надруковано у зб.: Чеські, моравські та словацькі народні пісні, 1950, с. 5—6.

Збереглися автографи — чорновий, правлений (ф. 464, № 2556), та чистовий, без заголовка (№ 2557).

Датується і подається за першодруком.

БРАТТЯ, БРАТТЯ, БУДЕМ СПІВАТИ МИ!

Вперше надруковано у зб.: Чеські, моравські та словацькі народні пісні, 1950, с. 7.

Зберігся чистовий автограф без назви (ф. 464, № 2501). На звороті автографа варіант перекладу ще однієї строфи:

Сестри, сестри, будемо співати ми,
Сестри, сестри, радісно нам!
Горя немає в нас,
Біда втекла від нас.
Сестри, сестри, радісно нам!

Датується і подається за першодруком.

ГНІВАЙСЬ ЧИ НЕ ГНІВАЙСЬ

Вперше надруковано у зб.: Чеські, моравські та словацькі народні пісні, 1950, с. 11—12.

Збереглися автографи — чорновий, правлений (ф. 464, № 2503), та чистовий (№ 2504).

Датується і подається за першодруком.

ДУМАВ Я, ДУМАВ

Вперше надруковано у зб.: Чеські, моравські та словацькі народні пісні, 1950, с. 18.

Збереглися автографи — чорновий, правлений (ф. 464, № 2509), та чистовий (2510).

Датується і подається за першодруком.

ІДЕМ, ІДЕМ, ДО ВАС ІДЕМ

Вперше надруковано у зб.: Чеські, моравські та словацькі народні пісні, 1950, с. 21—22.

Збереглися автографи — чорновий, правлений (ф. 464, № 2511), та чистовий (№ 2512).

Датується і подається за першодруком.

КУДИ, КУДИ, КУДИ СТЕЖЕЧКА

Вперше надруковано у зб.: Чеські, моравські та словацькі народні пісні, 1950, с. 24—25.

Збереглися автографи — чорновий, правлений (ф. 464, № 2516), чистовий (№ 2517) та нотний автограф пісні іншою рукою, на якому зазначено: «Переклад П. Тичини. О. Соловйов» (№ 2519).

Датується і подається за першодруком.

КУПЛЮ СОБІ Я КОНИКА

Вперше надруковано у зб.: Чеські, моравські та словацькі народні пісні, 1950, с. 26—27.

Збереглися автографи — чорновий, правлений (ф. 464, № 2559), та чистовий (№ 2560).

Датується і подається за першодруком.

ОЙ ДЕ Ж ВИ ДІЛИСЯ

Вперше надруковано у зб.: Чеські, моравські та словацькі народні пісні, 1950, с. 37—38.

Збереглися автографи — чорновий, з окремими правками; внизу запис: «Переклав 20.VIII — 49. У Кончі-Заспі» (ф. 464, № 2578), та чистовий; під текстом зазначено: «Переклав П. Тичина» (№ 2526).

Датується 1949 р. на підставі помітки у чорновому автографі. Подається за першодруком.

ТИ Ж, МОЯ ХУСТОЧКО

Вперше надруковано у зб.: Чеські, моравські та словацькі народні пісні, 1950, с. 45—46.

Збереглися автографи — чорновий (ф. 464, № 2530), чистовий, без заголовка (№ 2531), та нотний автограф пісні, музика О. Соловйова (№ 2532).

Датується і подається за першодруком.

ЧЕРВОНАЯ РОЖО

Вперше надруковано у зб.: Чеські, моравські та словацькі народні пісні, 1950, с. 49—50.

Збереглися автографи — чорновий, правлений (ф. 464, № 2537), та чистовий, без заголовка (№ 2538).

Датується і подається за першодруком.

ЩО Ж ТАМ ТАКЕ? СВЯТО ЯКЕ?

Вперше надруковано у зб.: Чеські, моравські та словацькі народні пісні, 1950, с. 51.

Збереглися автографи — чорновий, без кінця, правлений (ф. 464, № 2540), та чистовий, без заголовка (№ 2541).

Датується і подається за першодруком.

ЩОСЬ МЕНІ ТА ВСЕ ЗДАЄТЬСЯ

Вперше надруковано у зб.: Чеські, моравські та словацькі народні пісні, 1950, с. 52—54.

Збереглися автографи — чорновий, правлений (ф. 464, № 2543), та чистовий, без заголовка (№ 2544).

Датується і подається за першодруком.

Я МАЛА ГОЛУБКА

Вперше надруковано у зб.: Чеські, моравські та словацькі народні пісні, 1950, с. 55—56.

Збереглися автографи — чорновий, правлений (ф. 464, № 2552), та чистовий (№ 2553).

У першодруку є відміни порівняно з автографом: «загуркотів» замість «затуркотів» (I строфа, 4-й рядок), «гуркочи» замість «туркочи» (II строфа, 1-й рядок).

Датується і подається за першодруком.

СПИВИ ЛЮДУ ЧЕСЬКОГО

Хорова сюїта з народних пісень

Вперше надруковано у зб.: Пісні народів світу. К., «Мистецтво», 1964, с. 43—61; текст в нотах. Під заголовком зазначено: «Переклад з чеської Павла Тичини. Обробка Я. Малата».

Сюїта включає десять чеських народних пісень (або їх фрагментів) жартівливого змісту, об'єднаних спільним музичним задумом: «Що там таке? Свято яке?», «Музиканти, починайте!..», «В зеленім гаю, в зеленім гайочку...», «Я кохаю, славний Іванку

мій...», «Де ж ти, моя мила, так рано ходила...», «Край пасіки гуляла, там конюшину рвала...», «Пташки гуртуються...», «Ой котилося яблуко...», «Добре все ішлося...», «Браття, браття, будем співати ми!...».

Чотири з них (1, 2, 6 і 10) друкувалися у 1950 р. як окремі твори у збірці «Чеські, моравські та словацькі народні пісні». Тексти їх тут подекуди відмінні від першодруку.

Збереглися чорнові, невикінчені автографи окремих пісень, що склали сюїту (ф. 464, № 2528, 2529).

Датуються кінцем 40-х років за аналогією до пісень, що вперше були надруковані у збірці «Чеські, моравські та словацькі народні пісні».

Подається за першодруком. Тексти пісень 1, 2, 6 та 10 не знімаються, оскільки мають відмінності від першодруку.

М а л а т Ян (1843—1915) — чеський музикальний педагог і композитор, обробляв народні пісні.

І З С Л О В А Ц Ь К О У

НАРОДНІ ПІСНІ

Я К П А С Я Н К О Т Р И В О Л И

Вперше надруковано у зб.: Чеські, моравські та словацькі народні пісні, 1950, с. 57—59.

Збереглися автографи — чорновий, правлений (ф. 464, № 2578), та чистовий (№ 2579).

Передруковано без змін у вид.: Пісні країн народної демократії. К., «Мистецтво», 1955, с. 70—75 (текст тільки з нотами, музична обробка П. Козицького); «Всесвіт», 1962, № 2, с. 22; *Тичина Павло*. Твори в шести томах, т. 4, 1962, с. 455—456.

Датуються за першодруком.

Подається за виданням 1962 р.

М И Л А, Т О Б І Н А Д О Б Р А Н І Ч Ш Л Ю

Вперше надруковано у зб.: Чеські, моравські та словацькі народні пісні, 1950, с. 32.

Збереглися автографи — чорновий, правлений (ф. 464, № 2568), та чистовий, без заголовка (№ 2569).

Передруковано без змін у вид.: *Тичина Павло*. Твори в шести томах, т. 4, 1962, с. 456.

Датуються за першодруком.

Подається за виданням 1962 р.

Д О Л И Н А, Д О Л И Н А

Вперше надруковано у зб.: Чеські, моравські та словацькі народні пісні, 1950, с. 17.

Збереглися автографи — чорновий, правлений (ф. 464, № 2562), та чистовий, без заголовка (№ 2563).

Датуються і подається за першодруком.

ЛЮБАЯ, МИЛАЯ

Вперше надруковано у зб.: Чеські, моравські та словацькі народні пісні, 1950, с. 30—31.

Збереглися автографи — чорновий, густо покреслений (ф. 464, № 2565), та чистовий, без заголовка (№ 2566).

Датуються і подаються за першодруком.

НЕ ТИСНИ ТИ МЕНІ РУЧКУ

Вперше надруковано у зб.: Чеські, моравські та словацькі народні пісні, 1950, с. 35—36.

Збереглися автографи — чорновий, правлений (ф. 464, № 2572), чистовий (№ 2573) та нотний автограф пісні, на якому зазначено: «Музична обробка П. Козицького. Київ, 1952» (№ 2571).

Датуються і подаються за першодруком.

ТЕЧЕ РІЧКА У ГАЙОК

Вперше надруковано у зб.: Чеські, моравські та словацькі народні пісні, 1950, с. 44.

Збереглися автографи — чорновий, правлений (ф. 464, № 2575), та чистовий, без заголовка (№ 2576).

Датуються і подаються за першодруком.

ІЗ МОРАВСЬКОЇ

НАРОДНІ ПІСНІ

ОЙ ТИ, КОХАННЯ

Вперше надруковано у зб.: Чеські, моравські та словацькі народні пісні, 1950, с. 41.

Збереглися автографи — чорновий, правлений (ф. 464, № 2595), чистовий, без заголовка (№ 2596), та нотний автограф пісні, чия музика — не вказано (№ 2598).

Передруковано без змін у вид.: Пісні країн народної демократії, 1955, с. 63—64; Три народні пісні. Обробив для мішаного хору без супроводу Г. Верьовка. К., «Мистецтво», 1963, с. 4; *Тичина Павло*. Твори в шести томах, т. 4, 1962, с. 457.

Датуються за першодруком.

Подається за виданням 1962 р.

ЗАШУМІЛИ ГОРИ

Вперше надруковано у зб.: Чеські, моравські та словацькі народні пісні, 1950, с. 19—20.

Збереглися автографи — чорновий, правлений (ф. 464, № 2586), та чистовий, без заголовка (№ 2587).

Передруковано без змін у вид.: *Тичина Павло*. Твори в шести томах, т. 4, 1962, с. 457—458.

Датуються за першодруком.

Подається за виданням 1962 р.

ГЕЙ, ГОРИ, ГОРИ

Вперше надруковано у зб.: Чеські, моравські та словацькі народні пісні, 1950, с. 10.

Збереглися автографи — чорновий, з правками; тут же на окремому аркуші чистовий, без заголовка (ф. 464, № 2584).

Передруковано без змін у вид.: *Тичина Павло*. Твори в шести томах, т. 4, 1962, с. 458.

Датується за першодруком.

Подається за виданням 1962 р.

ГАЛОЧКО, СТИЙ, СЕРЦЕ, НЕ БІЖИ!

Вперше надруковано у зб.: Чеські, моравські та словацькі народні пісні, 1950, с. 8—9.

Збереглися автографи — чорновий, правлений (ф. 464, № 2581), та чистовий, без заголовка (№ 2582).

Датується і подається за першодруком.

КРАЙ ПАСІКИ ГУЛЯЛА

Вперше надруковано у зб.: Чеські, моравські та словацькі народні пісні, 1950, с. 23.

Збереглися автографи — чорновий, правлений (ф. 464, № 2589), та чистовий, без заголовка (№ 2590).

Датується і подається за першодруком.

МУЗИКАНТИ, ПОЧИНАЙТЕ

Вперше надруковано у зб.: Чеські, моравські та словацькі народні пісні, 1950, с. 33—34.

Збереглися автографи — чорновий, правлений (ф. 464, № 2592), та чистовий, без заголовка (№ 2593).

Датується і подається за першодруком.

ОЙ ЧОГО ЦЯ ПТАШКА

Вперше надруковано у зб.: Чеські, моравські та словацькі народні пісні, 1950, с. 42—43.

Збереглися автографи — чорновий, правлений (ф. 464, № 2601), та чистовий, без заголовка (№ 2602).

Датується і подається за першодруком.

ЯК ТІЛЬКИ ЗГАДАЮ

Вперше надруковано у зб.: Чеські, моравські та словацькі народні пісні, 1950, с. 61—62.

Збереглися автографи — чорновий, покреслений (ф. 464, № 2604), та чистовий, без заголовка (№ 2605).

Датується і подається за першодруком.

ЯКБИ Ж ТО Я ЗНАЛА

Вперше надруковано у зб.: Пісні країн народної демократії, 1955, с. 65—66 (текст тільки з нотами).

Збереглися автографи — чорновий (ф. 464, № 2599) та, під цим же номером, чистовий, що має окремі виправлення — у дру-

гому і третьому рядках останньої строфи спочатку було: «То любчик приїхав, // Заплела б я коникам»; первісна назва в автографі — «Ой коли б я знала», під заголовком напис — «Моравська». Зберігся також нотний автограф пісні у музичній обробці Г. Верьовки (№ 2600).

Передруковано без змін у зб.: Три народні пісні. Обробив для мішаного хору без супроводу Г. Верьовка, 1963, с. 5.

Датуються за першодруком.

Подається за виданням 1963 р.

ІЗ ПОЛЬСЬКОЇ

Адам Міцкевич

(1798—1855)

У багатогранній творчій діяльності А. Міцкевича, великого польського поета і мислителя, особливе місце належить поезії. Ранні його твори («Ода до молодості», 1820; «Пісня філаретів», 1820, та ін.) написані в дусі революційного романтизму. В книзі «Балади і романси» (1822), поемах «Гражина» (1823), «Дзяди» (друга частина), «Конрад Валленрод» (1827) поет виступає як новатор, підносить ідею національно-визвольної боротьби. Твори 30-х років (третья частина поеми «Дзяди», поема «Пан Тадеуш», 1834) знаменують собою перехід від романтизму до реалізму.

П. Тичина переклав два ранніх твори великого поета — «Оду до молодості» та «До М...». Перший — до 150-річчя з дня народження А. Міцкевича (1948), другий — до 100-річчя з дня смерті (1955).

ОДА ДО МОЛОДОСТІ

Вперше надруковано у журн. «Вітчизна», 1948, № 12, с. 84—85.

Збереглися чистовий автограф (ф. 464, № 2609) та машинопис з правками рукою П. Тичини (№ 2610). У машинописі десятий рядок восьмої строфи поправлено: «Ми опережем землю ланцюгами» на «Обнімем землю нашими рядами».

Передруковано у вид.: *Міцкевич Адам. Вибрані поезії*. К., «Радянський письменник», 1948, с. 120—122; *Міцкевич Адам. Вибрані твори в двох томах*. К., Держлітвидав України, т. 1, 1955, с. 50—52; *Міцкевич Адам. Вибране*. К., «Молодь», 1955, с. 44—46; журн. «Дніпро», 1955, № 11, с. 53—54. У цих виданнях дев'ятий і десятий рядки восьмої строфи подані у редакції, відмінній від першодруку. Замість

Гей, разом рука в руку! Все ми знаєм,
Ми опережем землю ланцюгами

надруковано:

Гей, до плеча плече! З'єднаєм
Ми землю однастайними рядами.

В останньому прижиттєвому виданні (*Тичина Павло. Твори в шести томах*, т. 4, 1962, с. 459—461) твір надруковано з урахуванням правки у десятому рядку восьмої строфи, зробленої в авторизованому машинописі («Обнімем землю нашими рядами» за-

мість «Ми опережем землю ланцюгами»). Редакція цього рядка, прийнята у виданнях 1955 р., виявилась проміжною.

Датується за першодруком.

Подається за виданням 1962 р.

Хто гідрі голову зірвав іще в дитинстві...— У давньогрецькій міфології гідра — багатоголова потвора з тілом змії, яку умертвив Геракл (другий його подвиг). Тут мова йде не про цей подвиг Геракла, а про випадок, який мав місце ще в його ранньому дитинстві, коли він задушив дві змії, що їх наслала на нього богиня Гера.

Центавр (кентавр) — у давньогрецькій міфології фантастична істота, гірський і лісний дух, напівлюдина-напівкінь.

ДО М ***

Вперше надруковано у вид.: *Мицкевич Адам*. Вибрані твори в двох томах, т. 1, 1955, с. 70—71.

Зберігся чистовий автограф (ф. 464, № 2607). У четвертому рядку восьмої строфи «та й» виправлено на «все ж».

Першодрук порівняно з автографом має окремі відміни. Перший рядок шостої строфи в автографі виглядав так: «Чи під час бенкету сядеш ти спочити».

За текстом автографа надруковано у журн. «Вітчизна», 1956, № 1, с. 111—112.

Датується і подається за першодруком.

НАРОДНІ ПІСНІ

БУДЬ ЗДОРОВА...

Вперше надруковано разом з нотами у зб.: Народні пісні. Чеські, моравські, словацькі, польські. Обробив для хору без супроводу П. Козицький. Українські тексти П. Тичини. К., Музфонд СРСР, 1952, с. 33—36.

Збереглися автографи — чорновий, з правками (ф. 464, № 2612), та чистовий, без заголовка (№ 2613).

За текстом автографа надруковано у вид.: Пісні країн народної демократії, 1955, с. 36—39; *Тичина Павло*. Твори в шести томах, т. 4, 1962, с. 462.

Датується за першодруком.

Подається за виданням 1962 р.

ГЕЙ, ТАМ У ТАТРАХ

Вперше надруковано разом з нотами у зб.: Народні пісні. Чеські, моравські, словацькі, польські, 1952, с. 37—38.

Зберігся автограф — чорновий, правлений, без заголовка (ф. 464, № 2615). Першодрук має окремі відміни порівняно з автографом: «шерстяна чуня» замість «шерстяна гуня» (III строфа, 3-й рядок).

З деякими відмінами порівняно з автографом надруковано у вид.: *Тичина Павло*. Твори в шести томах, т. 4, 1962, с. 462—463. В автографі у третьому і четвертому рядках третьої строфи було: «шерстяна гуня», «сріблом битий».

Датується за першодруком.

Подається за виданням 1962 р.

Вперше надруковано у зб.: Пісні країн народної демократії, 1955, с. 35.

Зберігся автограф — чистовий, без заголовка (ф. 464, № 2617).

Передруковано без змін у вид.: Три народні пісні. Обробив для мішаного хору без супроводу Г. Верьовка, 1963, с. 4.

Датуються за першодруком.

Податься за виданням 1963 р.

А ВЖЕ ПОЛЕ ЧИСТЕ СОНЦЕ ЗОЛОТИТЬ

(Польська народна пісня)

Вперше надруковано у вид.: *Верьовка Г.* Народні та революційні пісні в обробці для хору. К., «Музична Україна», 1973, с. 88—93 (текст з нотами), дата — 1938.

Зберігся машинопис перекладу пісні, на якому зазначено: «Переклад з польської П. Тичини» (ф. 464, № 2611). Внизу під текстом приписка, очевидно, рукою Л. П. Тичини, дружини поета: «Друкується зараз у 5 випуску творів Г. Верьовки».

В особистому архіві Г. Верьовки зберігається нотний автограф пісні разом із словами, де вказано, що український переклад пісні належить П. Тичині, і проставлено дату — 1938 р.

Податься за машинописом.

ІЗ СЕРБЬСЬКОЇ

Радован Зогович

(нар. 1907)

Чорногорський поет. У 30-ті роки брав участь у боротьбі проти монархо-фашистського режиму в Югославії, був редактором і співробітником прогресивних літературних журналів. Перші збірки — «Кулак» (1936), «Огністі голуби» (1937) — були заборонені. Активний учасник народно-визвольної боротьби проти фашизму в 1941—1945 рр. і повоєнного соціалістичного будівництва. Поезія Зоговича насичена громадянським пафосом, протестом проти несправедливого суспільного ладу. З кінця 30-х років вона звернена до революційних змін у світі. Лейтмотив поезії Зоговича повоєнного періоду — пошуки й утвердження нових етичних цінностей людини-борця. Основні збірки його творів цього періоду такі: «Незламні строфи» (1947), «Артикульоване слово» (1965), «Корінням за камінь» (1969).

Зогович був у складі делегації югославських письменників, яка на початку березня 1947 р. відвідала Київ. На зустрічі з югославськими письменниками 6 березня 1947 р. П. Г. Тичина виступив із читанням свого перекладу уривку з твору Зоговича «Пісня про життя товариша Тіто», здійсненого спеціально до цієї події.

ПІСНЯ ПРО БІОГРАФІЮ ДРУГА ТІТО

(Уривок)

Вперше надруковано у «Літературній газеті», 1947, 5 березня, під заголовком «Пісня про життя товариша Тіто».

Зберігся машинопис з припискою П. Г. Тичини на окремому аркуші: «Перекладено з Зоговича» (ф. 464, № 2699).

Передруковано під заголовком «Пісня про біографію друга Тіто» у вид.: *Тичина Павло*. Вибрані твори в трьох томах, т. 3, 1947, с. 141—142.

Датується за першодруком.

Подається за виданням 1947 р.

Тіто Йосиф Броз (1892—1980) — політичний і державний діяч Югославії. З 1940 р. — генеральний секретар ЦК Комуністичної партії Югославії. У 1941—1945 рр. — верховний головнокомандуючий Народно-визвольною армією Югославії. Після звільнення країни від німецько-фашистських загарбників — незмінний керівник Комуністичної партії Югославії (з 1952 р. — Союзу комуністів Югославії) та держави (з 1953 р. — президент СФРЮ).

З РУМУНСЬКОЇ

Марія Бануш

(нар. 1914)

Румунська поетеса. У літературу ввійшла напередодні другої світової війни. Перші твори були далекі від життя. Нові теми з'явилися у ліриці М. Бануш у роки війни («Пісня під танками»). Після звільнення Румунії від фашизму поетеса змальовує у своїх творах почуття жінки, яка прилучилася до свідомого громадського життя (цикли «Березневий вітер», «Радість»). Теми соціалістичного будівництва, миру і братства між народами, які стають провідними у творчості М. Бануш, знаходять своє вираження то в інтимно-ліричних ритмах, близьких до пісенних мелодій («Нові вірші»), то в публіцистичних (поєми «Про землю», «До тебе звертаюсь, Америко»).

П. Тичина переклав один з найбільш пісенних творів М. Бануш «Моя земля» із збірки «Вибрані поезії» (1953). Цей твір покладений на музику румунським композитором А. Джиров'яну. За свідченням Е. П. Верьовки, дружини композитора, цей твір був перекладений П. Г. Тичиною 1956 р. спеціально для Державного українського народного хору, керованого Г. Г. Верьовкою, перед його поїздкою до Румунії.

МОЯ ЗЕМЛЯ

(Уривок)

Вперше надруковано у вид.: *Тичина Павло*. Твори в шести томах, т. 4, 1962, с. 464—465.

Збереглися автографи — чорновий, правлений (ф. 464, № 2619), та чистовий (№ 2620). У чистовому автографі останній рядок спочатку мав редакцію: «Все це серце звеселя».

Датується на підставі свідчення Е. П. Верьовки 1956 р.

Подається за першодруком.

З ІТАЛІЙСЬКОЇ

НАРОДНА ПІСНЯ

«ВОГА, ВОГА»

Вперше надруковано у вид.: *Тичина Павло*. Твори в шести томах, т. 4, 1962, с. 466—467.

Збереглися автографи — чорновий, правлений, писаний олівцем (ф. 464, № 2646), та писаний чорнилом з правками олівцем, які при друкуванні твору не були враховані; внизу зазначено: «Переклав і підтекстував під нотами П. Тичина»; зверху, під заголовком — «Обробка С. Таньєва».

Першодрук має окремі відмінності порівняно з автографом. В автографі було:

Любиш чи ні? Гаряча кров... (IV строфа, 1-й рядок).

Як стрінеться — то усміхнеться... (V строфа, 4-й рядок).

Радість моя, ой кохана (VI строфа, 1-й рядок).

Датуються і подається за першодруком.

Вога (*итал.*) — удар веслами.

З ФРАНЦУЗЬКОЇ

П'єр-Жан Беранже

(1780—1857)

Видатний французький поет-демократ. Його поетичний талант особливо виявився у жанрі пісні, якій він надав великої тематичної і жанрово-композиційної різноманітності. Пісні Беранже раннього періоду відзначаються здебільшого епікуреїзмом, добродушним гумором. У роки Реставрації його творчість набуває громадянського звучання, поет стає виразником народної ненависті до Бурбонів, дворянсько-католицької реакції, досягає розквіту його політична сатира.

Соціального змісту сповнені пісні Беранже 30—40-х років. У них він осудив буржуазне суспільство, виявив глибоке співчуття до гнобленого народу, оспівав революційний героїзм трудящих.

П. Тичина переклав спеціально для третього тому Зібрання творів відомого українського композитора В. С. Косенка, в якому він виступав літературним редактором, поезію Беранже «Смерть матері». У передмові «Від літературного редактора» поет писав з цього приводу: «Переклади текстів уважно перевірені відповідно до звучання їх у нотах. Деякі переклади (О. Байкаря і Г. Чубука) довелось, зважаючи на застарілі звороти мови та невірні наголоси, в багатьох місцях переробити, а два твори цих же авторів («Ніч і буря» та «Смерть матері») замінити новими перекладами». Том вийшов з друку у 1971 р., уже після смерті П. Тичини.

СМЕРТЬ МАТЕРІ

Вперше надруковано у вид.: *Косенко В.* Зібрання творів в десяти томах. К., «Музична Україна», 1971, т. 3. Романси і пісні, с. 46—48 (текст з нотами).

Датуються серединою 60-х років, за часом фактичної підготовки тому до друку.

Подається за першодруком.

Анатоль Ле Браз

(1859—1921)

Анатоль Ле Браз (справжнє ім'я та прізвище — Жан-Франсуа Лебра) — французький письменник (поет і романіст), фольклорист, історик літератури. Збірка його поезій під назвою «Пісні Бретані» вийшла у 1892 р.

П. Тичина переклав із цієї збірки вірш «Бретонська колискова».

КОЛИСКОВА

Вперше надруковано у зб.: *Тичина П. Сонячні кларнети. Поезії*. К., «Сяйво», 1918, с. 46—47, із підзаголовком — «З Леопольда Браз».

Неточність у написанні прізвища та імені автора твору сам П. Г. Тичина пояснював тим, що переклад здійснювався за текстом, переписаним письменником М. Вороним, де, очевидно, і було переплутано ім'я автора. У своїх замітках до книги «Як я писав» він зазначав: «Про переклад із О. Браз. А це ж не Браз, а Брізе. М. Вороний мені так дав: О. Браз» (*Тичина П. Із щоденникових записів*. К., 1981, с. 281).

Але в цьому поясненні ім'я автора також подається неточно. Як вказує письменник С. Тельнюк у примітках до цього запису (с. 425), називаючи автором перекладеного ним твору О. Брізе, П. Тичина пішов за книгою літературознавця С. Шаховського, в якій була допущена помилка. Автором «Коліскової» насправді був Анатоль Ле Браз.

Датуються і подається за першодруком.

З НІМЕЦЬКОЇ

Генріх Гейне

(1797—1856)

Великий німецький поет, революційний демократ. Видатним явищем німецького прогресивного романтизму є його збірка «Книга пісень» (1827), в якій зібрані ліричні твори 20-х років. Перехід до реалізму намічається в творах 30-х років. У 40-х роках Г. Гейне виступив як політичний поет Німеччини. Найкращі його твори — вірш «Сілезькі ткачі» та поема «Німеччина» — написані під впливом К. Маркса.

П. Тичина переклав кілька ліричних віршів Г. Гейне для збірки його поезій українською мовою, що вийшла 1955 р.

Сидячи під білим деревом

Вперше надруковано у вид.: *Гейне Генріх*. Вибрані поезії. К., Держлітвидав України, 1955, с. 135—136.

Зберігся чистовий автограф (ф. 464, № 2624). Внизу під текстом зазначено: «Переклав П. Тичина».

Передруковано без змін у вид.: *Гейне Генріх*. Вибрані твори в двох томах. К., Держлітвидав України, 1956, т. 1, с. 169—170; *Тичина Павло*. Твори в шести томах, т. 4, 1962, с. 468.

В останній прижиттєвій публікації четвертий рядок першої строфи надруковано з поправкою: «Мовчки хмара хмару криє» замість «Мовчки хмара хмару вкриє».

Датуються 1952 р. Роботу над перекладами творів Г. Гейне, що ввійшли до «Вибраних поезій» (1955), П. Тичина завершив не раніше середини 1952 р. Про це свідчить лист Держлітвидаву до поета від 30 червня 1952 р. (ф. 464, № 2632), в якому видавництво просить повідомити, коли він зможе надіслати свої переклади до «Вибраних творів» Гейне, бо книжка незабаром має здаватись до набору.

Подається за виданням 1962 р.

Спочатку соловей родився

Вперше надруковано у вид.: *Гейне Генріх*. Вибрані поезії, 1955, с. 138.

Зберігся чистовий автограф (ф. 464, № 2626).

Передруковано без змін у вид.: *Гейне Генріх*. Вибрані твори в двох томах, т. 1, 1956, с. 172—173; *Тичина Павло*. Твори в шести томах, т. 4, 1962, с. 469.

В останній прижиттєвій публікації другий рядок останньої строфи надруковано з поправкою: «Еж висиділа ж дитинча» замість «Еж висиділа дитинча».

Датуються 1952 р. на підставі листа видавництва від 30 червня 1952 р.

Подається за виданням 1962 р.

«Задзвеніли всі дерева...»

Вперше надруковано у вид.: *Гейне Генріх*. Вибрані поезії, 1955, с. 137—138.

Зберігся автограф — чистовий, без заголовка (ф. 464, № 2622).

Передруковано без змін у вид.: *Гейне Генріх*. Вибрані твори в двох томах, т. 1, 1956, с. 172; *Тичина Павло*. Твори в шести томах, т. 4, 1962, с. 469—470.

В останній прижиттєвій публікації останній рядок другої строфи надруковано з незначною поправкою: «Що завжди отак лунає» замість «Що завжди отам лунає».

Датуються 1952 р. на підставі листа видавництва від 30 червня 1952 р.

Подається за виданням 1962 р.

Гімн

Вперше надруковано у вид.: *Гейне Генріх*. Вибрані поезії, 1955, с. 183.

Зберігся чистовий автограф (ф. 464, № 2628).

У першодруку кінцівка передостаннього рядка зазнала змін: «провіщаючи нову боротьбу» замість «що нову боротьбу визначають».

Передруковано без змін у вид.: *Гейне Генріх*. Вибрані твори в двох томах, т. 1, 1956, с. 226; *Тичина Павло*. Твори в шести томах, т. 4, 1962, с. 470.

Датується 1952 р. на підставі листа видавництва від 30 червня 1952 р.

Подається за виданням 1962 р.

Х о р а л — тут: одна з форм релігійного співу.

РОЗМОВА В ПАДЕРБОРНЬСЬКОМУ ЛУЗИ

Вперше надруковано у «Літературній Україні», 1970, 13 січня (публікація С. Тельнюка).

Зберігся чистовий автограф (ф. 464, № 2630).

Датується 1952 р. на підставі листа видавництва від 30 червня 1952 р.

Подається за автографом.

НІДЕРЛАНДСЬКА ШКОЛА

Орlando Лассо

(бл. 1532—1594)

Франко-фламандський композитор, найпопулярніший представник нідерландської школи, майстер поліфонії. Як співак і капелмейстер виступав у багатьох країнах Європи. Лассо — автор понад 200 церковних та світських творів; мелодії багатьох його пісень ґрунтуються на народнопісенних інтонаціях. Творчість Лассо, типового представника гуманістичної культури, узагальнила особливості різних національних музикальних культур (нідерландської, італійської, французької, німецької), набула загальноєвропейського значення.

Важливе місце в його творчому доробку посідають світські пісні, дуже різноманітні за своїм характером, — італійські віланелли і мадригали, французькі шансон, німецькі багатоголосі пісні. Твори Лассо, зокрема його знаменита італійська пісня «Луна», відомі і в сучасному хоровому репертуарі. Лассо вважається також автором слів пісні.

П. Тичині належить український переклад всесвітньовідомого твору.

ЛУНА

Вперше надруковано у вид.: *Тичина Павло*. Твори в шести томах, т. 4, 1962, с. 487.

Зберігся автограф — чистовий, у двох примірниках, на другому примірнику інший заголовок — «Відгук» (ф. 464, № 2697).

Тут же знаходиться лист до П. Тичини російського літературознавця Л. Озерова, який містить виписки з різних джерел про твір Лассо, а також передається думка музикознавця Р. Грубера про те, що пісня була написана італійською мовою. Зверху на листі рукою П. Тичини зазначено: «Лист прийшов до мене в Київ 18.XII — 61 р.»

На підставі цієї помітки автограф датується 1961 р.

Проте сам переклад було здійснено значно раніше, про що маємо такі докази. В архіві поета (ф. 464, № 1536) збереглася рукописна копія перекладу (текст її повністю збігається з чистовим автографом) з правкою рукою П. Г. Тичини назви (червоним олівцем закреслено «Ехо» і написано «Луна»). Судячи з паперу та почерку переписувача, копія відноситься до середини 40-х років.

Крім того, плани роботи Державної заслуженої академічної капели Української РСР «Думка» за жовтень 1944 р. (ф. 615, оп. 1, № 44) свідчать, що цей твір входив до репертуару хору. Значиться цей твір і в програмах концертів капели. Так, у друкованій програмі «Перший відкритий концерт Державної заслуженої академічної капели УРСР «Думка». Неділя. 25 лютого 1945 року» (ф. 615, № 53) у I відділі під номером 6 стоїть: «Орlando Лассо. «Ехо», український переклад П. Тичини». Це дає підстави твердити, що «Луну» П. Тичина переклав у 1944 р. спеціально для капели «Думка», а в 1961 р. тільки підготував переклад для включення в зібрання своїх творів.

Подається за першодруком.

Із невідомого автора

ЛІТНІЙ ВЕЧІР

Друкується вперше за автографом (ф. 464, № 1705).

Автограф — чистовий, заголовок — «Літній вечір. Муз. В. Моцарта»; автор тексту не вказаний. Нижче під заголовком запис червоним олівцем: «Відступ розміру в тексті зроблено пристосовано до музики». Внизу під текстом перекладу рукою поета: «Переклав Павло Тичина».

Чорновий автограф (ф. 464, № 1704) має кілька правок, але текстуально збігається з чистовим.

Цікава історія створення цього перекладу. В архіві П. Г. Тичини разом із автографом зберігається лист до поета українського музикознавця й диригента Ю. Таранченка, який містить прохання перекласти текст до твору В. Моцарта: «Шановний Павло Григорович! Дуже просимо Вас перекласти текст до твору В. А. Моцарта «Летний вечер». Для перекладу посилаю російський текст. На жаль, німецького тексту немає. Автор російського перекладу теж невідомий.

Музика написана Моцартом в простій пісенній формі, має три куплети, для мішаного хору а capella.

Характер музики ліричний, темп *Andante*.

З глибокою пошаною і вдячністю Ю. Таранченко.

Київ. Вел. Житомирська, 30а, кв. 11. Таранченко Ю. Ф.

Київ. Хрещатик 24, Укр. радіо. Музична редакція.

Лист не має дати, але деякі його реалії свідчать про призначення перекладу та час його створення. Зокрема із зворотної адреси на листі можна зрозуміти, що переклад замовлявся для му-

зичної редакції Українського радіо. А це означає, що твір мав виконуватись по радіо, очевидно, до якоїсь дати, пов'язаної з Моцартом. Можливо, до 200-річчя з дня народження Моцарта — 1956 рік.

До цього ж висновку підводить і така деталь у листі — російський текст, доданий до листа. Цей текст переписаний рукою Ю. Таранченка з «Хрестоматии по хоровой литературе» (вып. V. Музгиз, 1956, с. 3), де автора перекладу справді не вказано. Те, що «Хрестоматия», з якої взято текст для перекладу, вийшла у 1956 р., свідчить, що й переклад Тичини було створено не раніше.

З ТУРЕЦЬКОЇ

Мехмед Емін

(1869—1944)

Турецький поет, один з ідеологів пантюркізму, пізніше приклав до руху Ататюрка. Вірші Еміна, зокрема раннього періоду, проникнуті любов'ю до трудового народу, в них викривається суспільний лад, що породжує бідність. Протест проти гніту й терору монархії переростає подекуди в заклики до революції (зб. «Турецький саз», 1914). Пізніше перейшов на реакційні позиції.

II. Тичина перекладав твори Еміна ще в 20-ті роки. Перший з трьох надрукованих перекладів відноситься до 1927 р., два інших — до 1930 р. Працював Тичина й над перекладами інших творів турецького поета — у його архіві (ф. 464, № 2655) зберігся чорновий, незакінчений автограф перекладу поезії «Боротьба за життя», а також чорновий автограф перекладу твору, що починається словами «Сніговою вузенькою стежечкою...» (№ 2657).

ДІВЧИНКА З СІРНИКАМИ

Вперше надруковано у «Бюлетені всеукраїнської наукової асоціації сходознавців», 1927, № 2-3, с. 36.

Зберігся автограф — чорновий, правлений, без заголовка (ф. 464, № 2648).

Передруковано з деякими змінами у вид.: *Тичина Павло*. Твори в шести томах, т. 4, 1962, с. 474—475. У першодруку початок десятого рядка виглядав так: «Що бажає мій князь?»

Датується за першодруком.

Подається за виданням 1962 р.

ЗАЛІЗО

Вперше надруковано у журн. «Червоний шлях», 1930, № 2, с. 5. Зберігся автографи — чорновий, густо покреслений, без заголовка (ф. 464, № 2650), та чистовий, із заголовком (№ 2651).

Передруковано без змін у вид.: *Тичина Павло*. Твори в шести томах, т. 4, 1962, с. 475.

Датується за першодруком.

Подається за виданням 1962 р.

«Червоний шлях» — український громадсько-політичний і літературно-мистецький журнал. Виходив щомісячно в Харкові в 1923—1936 рр. З серпня 1936 р. перейменовано на «Літературний журнал».

ІЗ ЦИКЛУ «АНАТОЛІЯ»

Вперше надруковано у журн. «Червоний шлях», 1930, № 2, с. 10, за підписом: «З турецької П. Т.».

Зберігся автограф — чорновий, правлений, без заголовка, текст збігається з надрукованим (ф. 464, № 2553).

Датується і подається за першодруком.

Назим Хікмет

(1902—1963)

Видатний турецький письменник і громадський діяч, член Компартії Туреччини (з 1924 р.); 1937 р. був засуджений на 28 років ув'язнення. У тюрмі створив поеми «Зоя» (1945), «Симфонія Москви» (вид. 1951), присвячені боротьбі радянського народу проти фашизму. Після звільнення з 1951 р. жив у Радянському Союзі. Цей період був найбільш плідним у творчості Н. Хікмета.

П. Тичина зацікавився творчістю Н. Хікмета ще в кінці 20-х років, очевидно, після поїздки у 1928 р. до Туреччини у складі делегації письменників Радянської України. В архіві поета збереглися чернеткові намітки до перекладу поезії Н. Хікмета «Схід і Захід» та російський підрядник ще одного твору (ф. 464, № 2677, 2678), які можуть дати уявлення про задуми Тичини в цьому плані.

На початку 50-х років П. Тичина переклав кілька творів Н. Хікмета, написаних під час ув'язнення («Полю Робсону», «Ти, брате мій, душе моя» та уривок з поеми «Зоя»). Ці переклади, очевидно, були здійснені спеціально для збірки поезій Н. Хікмета, яка вийшла у Києві 1951 р. з пагоди присудження йому Міжнародної премії Миру (1950).

ПОЛЮ РОБСОНУ

Вперше надруковано у вид.: *Хікмет Назим. Поезії*. К., Держлітвидав України, 1951, с. 118.

Збереглися автографи — чорновий, густо покреслений (ф. 464, № 2660), та чистовий (№ 2661).

Першодрук має окремі відміни порівняно з автографом. Другий і сімнадцятий рядки в автографі виглядали так: «Моя ти канарейко з крилами орла»; «Вони бояться, канарейко моя ти з крилами орла».

За текстом першодруку передруковано у вид.: *Хікмет Назим. Вибране*. К., Держлітвидав України, 1954, с. 130; *Тичина Павло*. Твори в шести томах, т. 4, 1962, с. 476.

Датується за першодруком.

Подається за виданням 1962 р.

Поль Робсон (1898—1976) — американський співак, драматичний актор, прогресивний громадський діяч. Народився в сім'ї негритянського священика. Поль Робсон був всесвітньовідо-

мим співаком, до його репертуару входили пісні різних народів, зокрема й українські. Поль Робсон був удостоєний Міжнародної премії Миру (1950) та Міжнародної Ленінської премії «За зміцнення миру між народами» (1952).

Фархад — герой поеми великого узбецького поета Навої (1441—1501) «Фархад і Ширін».

ТИ, БРАТЕ МІЙ, ДУШЕ МОЯ

Вперше надруковано у вид.: *Хікмет Назим*. Поезії, 1951, с. 119—120.

Збереглися автографі — чорновий, покреслений, без заголовка (ф. 464, № 2663), та чистовий, із заголовком (№ 2664).

Передруковано без змін у вид.: *Хікмет Назим*. Вибране, 1954, с. 120; *Тичина Павло*. Твори в шести томах, т. 4, 1962, с. 476—477.

Датується за першодруком.

Подається за виданням 1962 р.

ЗОЯ

(Уривок з поеми)

Вперше надруковано у журн. «Барвінок», 1951, № 1, с. 11.

Зберігся автограф — правлений, з викресленнями (ф. 464, № 2658). Текст автографа ширший від першодруку: після слів «передо мною ось твоя фотографія, Таню» йде рядок: «Ти ж, певно, й не знала, що на землі в тюрма Бурси, Таню»; після слів «Лежить ось передо мною твоя фотографія, Таню» йде такий текст:

Та сьогодні не сорок перший рік,
Сьогодні на землі рік сорок п'ятий.
Не перед ворітьми Москви —
Перед Бранденбурзькими ворітьми
б'ються твої,
б'ються мої,
б'ються чесні люди всього світу,
солдати нашої великої правди,
Таню!

Люблю батьківщину я свою так само, як ти.

За текстом першодруку передруковано у вид.: *Тичина Павло*. Твори в шести томах, т. 4, 1962, с. 477—478.

Датується за першодруком.

Подається за виданням 1962 р.

З КИТАЙСЬКОЇ

Го Можо

(1892—1978)

Китайський письменник і вчений, член КПК. Друкуватися почав з 1919 р. Для ранньої поезії характерні антифеодалські настрої, революційний романтизм (зб. «Богині», 1921; «Зоряний прострі», 1923). Вірші наступних років увійшли до збірок «Ваза»

(1927), «Повернення» (1928), «Голос війни» (1938), «Цикади» (1948). Після 1949 р. вийшли збірки «Гімн новому Китаю» (1953), «Хай розквітають усі квіти» (1958). У 1951 р. Го Можо удостоєний Міжнародної Ленінської премії «За зміцнення миру між народами». З 60-х років виступав з антирадянських позицій, у дусі великодержавної маоїстської пропаганди.

П. Тичина переклав шість поезій Го Можо різних періодів творчості для збірки його творів українською мовою, що вийшла у 1954 р.

СИГНАЛЮ, НА КРАЮ ЗЕМЛІ СТОЯЧИ

Вперше надруковано у вид.: *Го Можо. Вибране*. К., Держлітвидав України, 1954, с. 41.

Збереглися автографи — чорновий, правлений (ф. 464, № 2694), та чистовий (№ 2695).

Передруковано без змін у вид.: *Тичина Павло. Твори в шести томах*, т. 4, 1962, с. 479.

Датується за першодруком.

Подається за виданням 1962 р.

РОЗДУМ

Вперше надруковано у журн. «Вітчизна», 1954, № 2, с. 71—72. Збереглися автографи — чорновий, покреслений (ф. 464, № 2690), та чистовий (№ 2691).

Передруковано без змін у вид.: *Го Можо. Вибране*, 1954, с. 66—67; *Тичина Павло. Твори в шести томах*, т. 4, 1962, с. 479—481.

Датується за першодруком.

Подається за виданням 1962 р.

ВРАНІШНЯ РАДІСТЬ

Вперше надруковано у журн. «Вітчизна», 1954, № 2, с. 72. Збереглися автографи — чорновий, густо покреслений (ф. 464, № 2679), та чистовий (№ 2680).

Передруковано без змін у вид.: *Го Можо. Вибране*, 1954, с. 45; *Тичина Павло. Твори в шести томах*, т. 4, 1962, с. 481.

Датується за першодруком.

Подається за виданням 1962 р.

ПІСЛЯ ДОЩУ

Вперше надруковано у вид.: *Го Можо. Вибране*, 1954, с. 50. Збереглися автографи — чорновий, покреслений (ф. 464, № 2685), та чистовий (№ 2686).

Передруковано без змін у вид.: *Тичина Павло. Твори в шести томах*, т. 4, 1962, с. 482.

Датується за першодруком.

Подається за виданням 1962 р.

ПРОЩАЮСЬ З ЯПОНІЄЮ

Вперше надруковано у журн. «Вітчизна», 1954, № 2, с. 70—71.
Зберігся чистовий автограф (ф. 464, № 2688).

Передруковано без змін у вид.: *Го Можо*. Вибране, 1954, с. 54—55; *Тичина Павло*. Твори в шести томах, т. 4, 1962, с. 482—484.

Датується за першодруком.

Подається за виданням 1962 р.

ЖОВТНЕВІ ВРАЖЕННЯ

Вперше надруковано у журн. «Вітчизна», 1954, № 2, с. 70.

Збереглися автографи — чорновий, густо покреслений, неповний (ф. 464, № 2682), та чистовий (№ 2683).

Передруковано без змін у вид.: *Го Можо*. Вибране, 1954, с. 84—85; *Тичина Павло*. Твори в шести томах, т. 4, 1962, с. 484—486.

Датується за першодруком.

Подається за виданням 1962 р.

З КОРЕЙСЬКОЇ

НАРОДНІ КАЗКИ

У 1955 р. у видавництві «Молодь» вийшла збірка перекладів корейських народних казок. До неї ввійшло 39 творів, переклади яких на українську мову були здійснені відомими письменниками — П. Вороньком, О. Іваненко, В. Козаченком, О. Копиленком, М. Пригарою, М. Стельмахом, П. Усенком та ін.

Три казки до цієї збірки переклав П. Тичина («Лелека, черепаха та гадюка», «Мудрий секретар», «Про хороброго юнака Юн Гір Су та прекрасну дівчину Цен Сун Не»). Першою з них і відкривалась збірка.

ЛЕЛЕКА, ЧЕРЕПАХА ТА ГАДЮКА

Вперше надруковано у вид.: *Корейські народні казки*. К., «Молодь», 1955, с. 3—4.

Збереглися автографи — чистовий (ф. 464, № 2776) та чорновий, писаний рукою І. Г. Тичини, брата поета, перекладача з літератур народів СРСР та болгарської (№ 2777).

Датується і подається за першодруком.

МУДРИЙ СЕКРЕТАР

Вперше надруковано у вид.: *Корейські народні казки*, 1955, с. 97—99.

Зберігся автограф — чорновий, писаний рукою І. Г. Тичини, на ньому правки П. Г. Тичини (ф. 464, № 2778).

Датується і подається за першодруком.

ПРО ХОРОВОРОГО ЮНАКА ЮН ГІР СУ
ТА ПРЕКРАСНУ ДІВЧИНУ ЦЕН СУН НЕ

Вперше надруковано у вид.: Корейські народні казки, 1955, с. 163—167.

Зберігся автограф — чорновий, писаний рукою І. Г. Тичини, на ньому правки П. Г. Тичини (ф. 464, № 2779).

Датується і подається за першодруком.

ПЕРЕКЛАДИ ЛІБРЕТТО

О. П. Бородін

(1833—1887)

Музично-естетичні погляди видатного російського композитора О. П. Бородіна сформувалися під впливом гуртка «Могуча кучка». Змістом багатьох його творів є вітчизняний епос. Музична мова композитора органічно пов'язана з народною музикою. До світової класики належить опера Бородіна «Князь Ігор», написана на сюжет «Слова о полку Ігоревім» (розпочата 1869 р., закінчена після смерті композитора М. Римським-Корсаковим та О. Глазуновим). Лібретто опери створене самим композитором.

П. Тичина здійснив переклад лібретто опери «Князь Ігор» на початку 30-х років.

КНЯЗЬ ІГОР

Друкується вперше за авторизованим машинописом (ф. 464, № 1746).

Машинопис, що містить значну кількість виправлень і доповнень рукою Тичини, фіксує останній, заключний етап роботи над перекладом. Він являє собою остаточний текст перекладу лібретто, за яким опера «Князь Ігор» йшла у Харківському державному академічному театрі опери та балету у сезон 1938—39 рр.

Перші кроки до створення перекладу лібретто зроблені поетом на початку 20-х років. Протягом 1921—1923 рр., до переїзду в Харків, П. Г. Тичина керував капелою студії Леонтовича. Спеціально для неї він переклав «Хор полонянок» з опери «Князь Ігор». Про виконання хором Леонтовича цього твору у «майстерному перекладі на українську мову П. Г. Тичини» є згадка у записах А. К. Павлюка про діяльність капели (ф. 464, № 15152). Повністю лібретто опери «Князь Ігор» поет переклав для Харківського театру опери та балету у 1932 р. Але чи йшла вона у цьому перекладі на сцені театру, невідомо.

У 1938 р. на прохання театру П. Г. Тичина переглянув і доопрацював переклад, внісши в нього чимало поправок та доповнень.

Наявність двох етапів у роботі над перекладом підтверджується листом дирекції театру до письменника від 3 жовтня 1938 р. (ф. 464, № 1744): «Шановний Павло Григорович! Харківський державний академічний театр опери та балету готує нову постановку опери Бородіна «Князь Ігор». Переклад цієї опери був зроблений Вами для нашого театру в 1932 р. і в цьому само-

му перекладі має йти і в поточному сезоні. Надсилаючи Вам примірник тексту, переписаного з клавiру, просимо його переглянути і звернути увагу на зроблені помітки. Можливо, що Ви знайдете потрібним дещо виправити.

Просимо цей примірник з Вашими виправленнями якнайскоріше переслати нам, бо опера має йти на початку листопада місяця.

Директор Гольцман.

Про характер і напрям доопрацювання перекладу можна судити на основі двох заміток автора, які збереглися у його архіві (ф. 464, № 1744): «Взяти партитуру «Князя Ігоря» і ще раз вивірити окремі аркуші» (до речі, партитура опери, лейпцигське видання, з підтекстовкою П. Г. Тичини червоним олівцем зберігається у Київському літературно-меморіальному музеї-квартирі поета); «Взяти збірку «Лібретто опер» (рос. мовою). Вибрати окремі місця, щоб потім їх у своєму перекладі 1932 р. дати».

Наводимо зміни, внесені автором у машинописний примірник перекладу 1932 р.

Пролог

Репліка «Народ», після «Слава у нас на Русі» — новий рядок: «Слава великому князю трубчевському»; поправлено: «В краях незаних славу співають» на «В землях незаних славу співають» (13-й рядок); після «Слава, слава!» — новий рядок: «Славним дружинам їх»; поправлено: «Славу співають вам зірки-панянки» на «Славу співають вам зіроньки-дівоньки».

Репліка «Народ» (третя), після «Бий ворогів, як бив ти їх при Олгаві» — новий рядок: «Розбий їх так, як бив ти за Варлою!»

Репліка князя Ігоря (четверта) — поправлено: «Ах, спис там зламати б хотілось» на «Ах, спробувать списа б хотілось».

«Народ» (четверта репліка), після «Перемогу на ханів дасть» — новий рядок: «Перемогу дасть вам бог».

Репліка Володимира Галицького — поправлено: «Що за прикмети? Дивіться, сонце в тьму вступа» на «Що там на небі? Погляньте, сонце в тьму зайшло».

Репліка князя Ігоря (сьома) — поправлено: «Невже вернутись нам не воювавши І ворогів пустить?» на «Чи, може, нам вернутись без бою, Щоб ворог нас напав?»

«Бояри» — поправлено: «Князю, так, так» на «Що й казать, — так».

Репліка Скули — поправлено: «А ми останемось» на «А ми, брат, не дурні».

Репліка Скули (друга) — поправлено: «Ходім, деінде будемо служить» на «Тікай мерщій, бо тут ми пропадем».

Репліка Єрошки — поправлено: «До Галицького Володимира Ярославича» на «Д' Володимира Ярославича, князя Галицького».

Репліка Ярославни — поправлено: «Не час ще йти, повір мені, Благаю я тебе, вернись, Той божий знак нам горе провіщає. Горе, горе нам усім» на «Не йди, не йди, благаю я, Вернись додому, князю мій, На небі знак, недобрый знак Нам горе провіща».

Репліка князя Ігоря (десята) — поправлено: «О, ладо, годі, годі. плакать, Годі сльози лить даремно. Вже не можна нам вернутись» на «О, ладо, заспокойся, заспокойся, Не поможеш, не поможеш. Не вертатись нам вже».

Репліка князя Ігоря (одинадцята) — поправлено: «Це не вперше нам прощатись, Жах ніколи щось тоді тебе не брав. Ах, треба йти на бій, Іти, бо ворог йде на рідний край» на «Тож, бувало, ти прощалась Без печалю, без печалю, Без ридань. Нам слава бій, нам честь на бій, На ворогів з мечем на бій».

Репліка Ярославни (друга) — поправлено: «А що ж з серцем вдюю я з нещасним» на «Та серце віще вгамувать несила».

Репліка князя Ігоря (дванадцята) — поправлено: «Не можна не йти» на «Я мушу йти» (1-й рядок); «Повинен бути там» на «Я мушу бути там» (4-й рядок).

Репліка Володимира Галицького (друга) — поправлено: «Треба йти, так, вам треба бути там» на «Треба йти, так, вам слава бій, слава».

Репліка князя Ігоря (тринадцята) — поправлено: «Прощай, мій друг» на «Прощай, прощай, моя!»

Репліка князя Ігоря (чотирнадцята) — поправлено: «З печалі в сонячний розмай» на «Ласкавим словом як розмай» (7-й рядок).

Репліка Володимира Галицького (третья) — поправлено: «Гаразд,— я радий на відслугу. Тобі я дуже, дуже вдячний, Коли брати і рідний батько вигнали мене із хати, Зглянувся ти тоді на мене, Дав притулок мовби брату. Справу з батьком ти погодив, Батько все мені забув, І я додому знов вернувся, Тобі я дякую» на «Гаразд,— я радий прислужитись. Твою послугу пам'ятаю. Коли брати мене зреклись, Рідний батько вигнав з хати, Ти мене прийняв, порадив, Наче брата привітав, А з батьком справу полагодив, Батько мій мені простив. І я додому знов вернувся, Твоя це послуга».

Репліка князя Ігоря (п'ятнадцята) — поправлено: «Я радий, що тобі поміг» на «Я завжди радий допомогти».

Дія I

Репліка Єрошка і Скули — поправлено: «Ой, хочу до батенька, Хочу до матінки» на «Хочу ж я до батенька, Хочу ж я до матінки».

«Всі» (репліка третя) — поправлено: «Чи князь не веселився?» на «Чи добре князь гуляв?»

Репліка Володимира Галицького — поправлено: «А хто стрункаша, червоніша» на «А хто троянд всіх червоніша» (27-й рядок); «Якби ж те, що душа просить» на «Якби ж те, що серце просить» (32-й рядок); «Я б в князівстві всім лад завів, Я б ім скарбу й грошей зменшив» на «Я б князівством добре правив, Я б ім скарбу й грошей збавив» (36—37-й рядки).

Після репліки Володимира Галицького, що закінчується словами «Гей, гей, гей, гей, гуляй!» — нова репліка: «Всі» — «Князю Галицькому слава!»

Репліка Володимира Галицького (друга) — поправлено: «Плохута справжня» на «Смирениця».

Репліка Володимира Галицького (третья) — поправлено: «Ей, ви, жінки, Чого завили? Павна в князя» на «Ей, жінки, ви чого Завили? Дівчина в князя» (1—3-й рядки); «Нічого дуже за жінку тужить» на «Нічого дуже за нею тужить» (7-й рядок); «Я сам пани не віддам» — «Я дівчини не віддам» (15-й рядок).

Репліка дівчат — поправлено: «Не занастає її» на «Схотів звести її?» (3-й рядок).

Репліка Володимира Галицького (четверта) — поправлено: «Не видам панни» на «Не видам дівки» (2-й рядок); «Бо буде кепсько панні» на «Бо буде кепсько дівці» (6-й рядок).

«Всі» (репліка шоста) — перед «Що нам княгиня?» знято рядок: «Хіба нас мало?»

Репліка Скули — поправлено: «Корця вина, бач, жаль їй» на «Корця вина їй жалко».

«Всі» (репліка сьома) — після «Всі» — новий рядок: «Перепийці всі».

Репліка Єрошки — після «Рідний батьку паш» — новий рядок: «Рідний батьку ти наш»; поправлено: «Вис виютьми» на «Викоть гірко так» (9-й рядок).

«Всі» (репліка восьма), після «Рідний батьку наш» — новий рядок: «Не карай ти нас, батьку наш!»

Репліка Єрошки (дев'ята) — поправлено: «Тобі, батьку наш» на «Тобі, батьку рідний наш».

Репліка Єрошки (двадцята), після «Гей!» — нові рядки: «За мов здоров'я княже, гей, Пий, гуляй!»

«Група челяді» — поправлено: «От княжити кому було б в Путивлі» на «Так от кому та князювать в Путивлі!»

«Всі» (репліка тринадцята) — поправлено: «Княжі догоні там гуляли» на «Княжі хлопцї там гуляли» (9 і 20-й рядки).

Репліка дівчат (третя) — поправлено: «Ми до тебе, люба» на «Ми до тебе, рідна!» (2-й рядок); після «Захисти нас» — новий рядок: «Заступися!»; поправлено: «Його просили» на «Ми його просили» (16-й рядок); «Хай він видасть дівчину» на «Хай він віддасть дівчину» (33-й рядок).

Репліка Ярославни (четверта) — поправлено: «Скажіть же хто?» на «Ну хто?»

Репліка Володимира Галицького (шоста), після «Зі смердами очими підлотними» — новий рядок: «Княгині перешкодив?»

Репліка Володимира Галицького (сьома) — поправлено: «Я сам собі тут влада» на «Я сам собі державець» (6-й рядок); «Я сам собі в Путивлі-місті пан» на «Я сам собі у Путивлі володар» (7-й рядок).

Репліка Володимира Галицького (восьма) — поправлено: «Так кинулася кров тобі» на «Аж кинулася в лице тобі вся кров» (9-й рядок); «Юна, струнка!» на «Ще молода» (11-й рядок); «Не їму тому я віри» на «Ой, хто ж цьому повірить?» (21-й рядок).

Репліка Ярославни (дев'ята) — поправлено: «Під доглядом великим» на «Під доглядом суворим» (4-й рядок); «Щоб зараз дівчину мені звідав» на «Негаймо дівчину мені звільни!» (8-й рядок); «Геть звідсіля» на «Геть в цій хвилині!» (10-й рядок).

Репліка Володимира Галицького (дев'ята) — поправлено: «Дівчину тобі віддам» на «Дівчину тобі звільню».

Репліка Ярославни (десята) — поправлено: «Для мене несподійний» на «Нежданий-негаданий?» (17-й рядок); «Лихе в цім щось я чую» на «Лихе в ньому я чую» (19-й рядок).

Репліка бояр — поправлено: «Недобрії вісті тобі розкажуть» на «Щоб вісті недобрї тобі розкажуть».

Репліка Ярославни (п'ятнадцята) після «Не вірю, не вірю» — новий рядок: «Ні, ні!»; поправлено: «Що ранений князь, Що в полоні?» на «В полоні князь, Весь у ранах?» (7—8-й рядки).

Репліка Ярославни (сімнадцята), після «То ворог йде» — новий текст: «О боже! Хто з нами стане?»

О матінко святая, поможи!
То божа кара, божий гнів,
О господи! То божий гнів,
Божа кара, божий гнів
Карає нас!
Як бог покладе,
Те й буде нам усім.

Репліка бояр (восьма) — поправлено: «То божа кара, божий гнів» на «Грабують, палять все, погляньте!» (6-й рядок).

Дія II

Репліка Кончаківни (друга) — поправлено: «Я жду тебе, о мій мій» на «Я жду тебе, о сонце моє!» (2-й рядок); «Побачення час настав» на «Кохання час настав» (5-й рядок); «Скоро ніч, скоро ніч» на «Скоро ніч. Час настав» (11-й рядок).

Репліка вартових, після «Добраніч колисать» — новий рядок: «Нічка небо зорями квітчає»; після «небо стереже, місяць» — «всіх нас на землі Гріє у сріблі».

Репліка Володимира Ігоревича — поправлено: «Шепче ніч, кров хвилює, На побачення час іти, Дівча обняти. Чи ждеш мене, моя милая, Чи ждеш?» на «Шепотом трав, шумом дерев Вигликає в серці любов, Любов, кохання. Ждеш мене чи ні, моя милая? Люба».

Репліка Кончаківни (третя) — поправлено: «Це ти, коханий мій» на «Любий, коханий мій».

Репліка Кончаківни (четверта) — новий перший рядок: «Чи я люблю?»

Репліка Кончаківни (восьма), після «Світе ясний!» — новий рядок: «Щастя моє!»

Репліка князя Ігоря — поправлено: «Чорна ніч мовчазна, Безпорадна» на «Вже ніч, а я Забутися не можу» (3 і 4-й рядки); «Після ганьби звитяжним буду знов» на «Свою ганьбу я змію в боротьбі» (23-й рядок); «Тільки ти не шлеш докорів» на «Ти одна не шлеш докорів» (27-й рядок); «Після ганьби я змію в боротьбі» на «Свою ганьбу я змію в боротьбі» (41 рядок); «Чорніє ніч і умира надія» на «Вже ніч, а я тривожний, без надії» (45-й рядок).

Репліка князя Ігоря (друга) — поправлено: «Що таке?» на «Що тобі?»

Репліка Овлура (четверта) — поправлено: «Ти зваж все те, що я тобі сказав. Повинен ти, це ж для Русі, Тікать з полону» на «Подумай ти про те, що я сказав. Країна жде, країна жде, Тікать ти мусиш».

Репліка Кончака (друга) — після «Живуть де так? Правда?» новий рядок: «О, ні ж бо, ні! Мій князю, ти не бранець мій»; поправлено: «Смертельний жах Мій сіяв меч важкий» на «Меч важкий мій Сіяв смертний жах» (34—35-й рядки); «Тільки скажи — яку хоч із них вибирай» на «Тільки схочеш — найкращу собі вибирай» (58-й рядок).

Репліка князя Ігоря (дев'ята) — поправлено: «Ні, брехать мені не йде» на «Ні, неправди не скажу» (1-й рядок).

Репліка половців — поправлено: «Разом в пісні слави хану! Гей!» на «Нумо в пісні слави хану! Хан!»; після «Славен хан» нове — «Славец він!»

Репліка Кончака (п'ята) — поправлено: «З-над океану» на «З моря дальнього».

Дія III

Репліка Кончака (друга) — поправлено: «Шматують тіло їх» на «Над трупом їх кишать» (13-й рядок).

Репліка Кончаківни, після «Із батьком в рідну Русь» — новий рядок: «Скажи».

Репліка Кончаківни (друга) — поправлено: «Не покидай, не покидай мене» на «Не покидай мене ти» (1-й рядок); після «Тільки б жить з тобою» — новий рядок: «Жить повік!»

Репліка князя Ігоря — поправлено: «Сину, сину, вже час тікати!» на «Сину, чувш, вже час тікати!»

Дія IV

Репліка поселян, після — «Хан Гзак нас та й звоював» — новий рядок: «Та й звоював»; після «Хан Гзак на нас та й набігав» — новий рядок: «Набігав»; після «Як не сіроман там табун займав» — новий рядок: «Як не сіроманець там...»; після «Хан Гзак села та й сплюндрував» — новий рядок: «Сплюндрував».

Репліка князя Ігоря (четверта), після «Як я маю не співати?» — нові рядки: «Друже мій, дорогий! Світе! Лядо!»

Репліка князя Ігоря (сьома), після «На хана знов» — новий рядок: «І сам вдарю я!»

Репліка Ярославни (дев'ята), після «На хана вдар!» — новий рядок: «Згине хан!»

Репліка Брощки і Скули — поправлено: «У чужім краю Допива свою» на «Гей, із полону Рветься в долину» (7—8-й рядки); «Військо він водив» на «Він полки водив, У похід ходив» (14—15-й рядки).

Репліка Скули — поправлено: «То ж як, Ігор-князь? То ж як — сіверський? Поглянь, поглянь, дивись!» на «Що це, Ігор-князь? Що це — сіверський? Поглянь! Поглянь! Та глянь же!»

Репліка Скули (друга) — поправлено: «Подумаєш» на «Не віряться».

Репліка Брощки (друга), після «Пропали наші голівоньки» — новий рядок: «Скарають».

Репліка Брощки і Скули (третя) — перший рядок новий: «Стій! Стій!»

Репліка народу — поправлено: «Стрінем ми його чесно» на «Стрінем бучно» (7-й рядок); «Здрастуй, князь, батьку наш» на «Здрастуй, здрастуй, князю, рідний наш!» (13-й рядок). Після цього нові рядки: «Коханий наш! Живи, коханий наш!» (*Тенори.*) Здрастуй, князю, рідний князю! Батьку наш, коханий наш! Живи, коханий наш! (*Альт.*) Здрастуй, здрастуй, князю, Батьку наш! Коханий наш! Живи, живи, коханий наш! (*Сопрано.*) Здрастуй, князю, батьку наш! Живи, коханий наш!»

Текст перекладу подається за машинописом з урахуванням усіх авторських виправлень.

Князь Ігор. — В основу сюжету опери О. П. Бородіна «Князь Ігор» покладено славнозвісний пам'ятник давньоруської літератури «Слово о полку Ігоревім». Як і в «Слові», в опері дія розгортається навколо дійсної історичної події — невдалого походу проти половців, здійсненого у 1185 р. новгород-сіверським

князем Ігорем Святославичем (1151—1202). Історичними є й інші дійові особи опери, хоч і не всі вони згадуються у «Слові».

...князю трубчевському, буй-туру Всеволоду Святославовичу...— Всеволод Святославич — брат Ігоря, князь курський і трубчевський. Кілька разів ходив на половців. Під час походу 1185 р. потрапив у полон, але згодом вернувся на Русь і у 1191 р. знову бився з половцями.

В Путивлі княжичу князь-Володимир у...— Володимир Ігорович, син князя Ігоря, княжив у Путивлі. Разом з батьком поїхав у полон, одружився з донькою хана Копчака, з нею ж і повернувся у 1187 р. на Русь, де вона прийняла християнство.

...Святославу меншому, що в Рильську...— Святослав Ольгович, племінник Ігоря Святославича, княжив у Рильську.

Помор'я (Примор'я) — узбережжя Азовського і Чорного морів.

...степак половецьких...— Половці з'явилися на Русі у 1061 р.; у кінці XI—XII ст. вони займали всю південну частину теперішньої території України, Крим, басейн Дону, ведучи кочовий спосіб життя. Належали до племен тюркського походження.

...бив ти їх за Варлою.— Очевидно, йдеться про битву руських князів з половцями на р. Орелі (Углі) у 1170 р. (ліва притока Дніпра, протікає по Харківській та Дніпропетровській областях).

...бив їх при Олтаві.— У 1174 р. князь Ігор Святославич перемиг половців на р. Лтаві, правій притоці Ворскли (район сучасної Полтави).

...гнав колись за Мерлом.— Битва з половцями на р. Мерлі відбулася у 1183 р. Мерла — ліва притока Ворскли.

Володимир Галицький (1151 — бл. 1198) — у «Слові...» не згадується; за літописними даними — син галицького князя Ярослава Осмомисла від Ольги, дочки Юрія Долгорукого. В юнацькі роки відзначався розбещеністю і пияцтвом, неодноразово втікав з батьківського дому. 1183 р. Ярослав вигнав його з князівства і позбавив спадщини. Але у 1185 р. Ігор Святославич, одружений вдруге на доньці Ярослава Осмомисла Єфросинії (тут — Ярославна), примирив його з батьком, який незадовго до смерті віддав Володимирові Перемишль, взявши з нього клятву не вступати в усобиці з братом Олегом, що князував у Галичі. Проте Володимир вів довгу боротьбу за Галицьке князівство, яке вдруге посів у 1190 р. В опері «Князь Ігор» образ Володимира Галицького змальовується на основі літописних свідчень, хоч його перебування у Путивлі у час відсутності Ігоря Святославича не є історичним фактом.

...силу грізну // До нас на Путивль веде половецький хан Гзак.— Перемигши Ігоря, половецькі хани кинулись на Руську землю. Частина половців на чолі з ханом Гзакоточила Путивль, хоча взяти його не змогла, і сплюндрувала Посейм'я.

Овлур — половець, який утік на Русь разом з Ігорем. У літопису має ім'я Лавор.

Кончак — половецький хан, який у другій половині XII ст. об'єднав під своєю владою племена східних половців. Робив наскоки на Київську, Переяславську і Чернігівську землі. У 1184 р.

був розбитий руськими князями на р. Хоролі, а в 1185 р. завдав поразки повгород-сіверському князю Ігорю Святославичу й захопив його в полон.

Поранений ти при Каялі...— У битві біля річки Каяли у 1185 р. руські війська під проводом Ігоря Святославича зазнали поразки від половців. Існує кілька припущень щодо того, як тепер зветься ця річка. Одним з найпереконливіших є припущення, що Каяла (у перекладі— «кам'яниста») — це річка Кам'янка, яка впадає в Дінець за кілька кілометрів від Ізюмського кургану.

...місто Римів...— місто, що стояло, як вважають історики, на нижній течії Сули, там, де впадає в неї річка Буримка. Після перемоги над Ігорем Святославичем половецькі загони кинулись на руські землі. Кончак з частиною половців пішов на Переяслав, але зазнав там поразки. На зворотному шляху він захопив місто Римів.

Коб'як — половецький хан. У 1183 р. під час походу Святослава Всеволодовича проти половців був захоплений у полон разом з синами.

Акоп Паронян

(1843—1891)

Вірменський письменник-сатирик, публіцист і комедіограф. Друкуватися почав 1865 р. у Стамбулі, де жив з 1863 р. Широку популярність здобули його гостро соціальні комедії («Східний дантист», 1868; «Підлесник», 1872; «Дядечко Багдасар», 1886; «Придане», 1887), в яких висміюються пороки буржуазного суспільства, його мораль, а також збірка памфлетів «Національні стовпи», сатирична повість «Високошановані жебраки». Творчість А. Пароняна зіграла значну роль у розвитку критичного реалізму у вірменській літературі, у становленні жанру політичної сатири.

Твори А. Пароняна перекладалися різними мовами. П. Тичина переклав музичну комедію «Східний дантист».

СХІДНИЙ ДАНТИСТ

Музична комедія на три дії

Друкується вперше за авторизованим машинописом (ф. 464, № 1817).

Правлений рукою П. Тичини машинопис становить остаточний текст перекладу комедії «Східний дантист», за яким вона йшла на сцені Київського театру музичної комедії у 1955 р. під назвою «Карнавал у Стамбулі».

Збереглися два неповних автографи — чорновий, без третьої дії; з першої дії є тільки поетичний текст, густо покреслений, друга дія є повністю, але теж покреслена, драматична частина записана іншою рукою (ф. 464, № 1815), та правлений автограф першої і третьої дії; у першій дії записані від руки тільки поетичні тексти, все інше — машинопис з правками П. Тичини, окремі сторінки тут — іншою рукою; третя дія — повністю автограф, окремі сторінки драматургічного тексту записані іншою

рукою, але містять поправки П. Г. Тичини (№ 1816). Текст автографа відповідає машинопису до внесення в нього поправок.

Переклад датується 1955 р. на підставі двох листів дирекції Київського театру музкомедії до автора (ф. 464, № 1817). У першому листі від 6 травня 1955 р. повідомляється, що на адресу поета надіслано «для перекладу (і, якщо треба, обробки — на Ваш розсуд!) лібретто музичної комедії «Східний дантист». Другий лист (від 6 липня 1955 р.) містить прохання прискорити передачу перекладу театрові, бо затримується робота над постановкою. Під цим листом приписка П. Г. Тичини: «Усе вже перекладено. Передав їм 9/VII — 55 р.»

Уривок з перекладу комедії «Східний дантист» (пісня Елен і Леона з III акту) надруковано у вид.: *Тичина Павло*. Твори в шести томах, т. 4, 1962, с. 124.

Ріхард Вагнер

(1813—1883)

Великий німецький композитор, диригент, письменник, теоретик мистецтва. Вагнер виступив як реформатор оперного жанру, висунувши концепцію синтезу музики, слова, сценічної дії, підпорядкованих єдиному драматургічному задуму. Володіючи даром прозаїка і поета, він сам писав тексти своїх музичних драм. Ці тексти становлять самостійні літературні твори.

Р. Вагнер — автор 13 опер, більшість яких становлять собою яскраві зразки німецької романтичної драми. Прикметною їх рисою є складна філософсько-поетична проблематика, напружені ситуації і почуття.

У репертуар українських радянських театрів міцно ввійшли такі опери Вагнера, як «Летючий голландець», «Тангейзер», «Лоенгрін», «Валькірія», «Зігфрід».

П. Тичина переклав лібретто опери «Лоенгрін» у 1957 р.

ЛОЕНГРІН

Друкується вперше за авторизованим машинописом (ф. 464, № 2643), ява III першої дії, відсутня у машинописі, — за автографом (ф. 464, № 2644). Текст подається за основними партіями, звіреними з автографами.

Збереглися два автографи — правлений, ява II другої дії та ява III третьої дії не мають повного тексту (ф. 464, № 2644), та чистовий, неповний: з першої дії є тільки яви I та II, з другої — яви II та IV, з третьої — яви I та III; текст відповідає машинопису без правок (№ 2642).

Авторизований машинопис є найповнішим джерелом тексту (у ньому відсутня тільки ява III першої дії). Зроблені в ньому авторські правки відбивають останній етап роботи над перекладом. За цим текстом опера «Лоенгрін» йшла на сцені Київського державного академічного театру опери та балету ім. Т. Г. Шевченка у 1958 р.

Над перекладом «Лоенгріна» П. Г. Тичина працював протягом майже усього 1957 р. У кінці січня 1957 р. дирекція оперного театру повідомляла поета (лист від 22 січня), що йому для роботи над перекладом надіслано клавір опери «Лоенгрін» (ф. 464, № 10007). А 17 грудня «Літературна газета» надрукувала інтерв'ю

з письменником, в якому він повідомляв про завершення роботи над перекладом лібретто: «Працював над перекладом опери Р. Вагнера «Лоенгрін» (до відзначення 75-річчя від дня смерті композитора). Робота ця теж вже завершена».

Уривок із перекладу лібретто опери «Лоенгрін» (з яви II дії третьої) надруковано у вид.: *Тичина Павло*. Твори в шести томах, т. 4, 1962, с. 471—473.

В а л г а л а — у скандинавській міфології палац бога Одіна, своєрідний «рай» для душ загиблих воїнів.

НЕЗАКІНЧЕНІ ПЕРЕКЛАДИ, УРИВКИ

З БОЛГАРСЬКОЇ

Іван Вазов

ЄВРОПІ

Друкується вперше за автографом (ф. 464, № 2379).

Автограф із правками, окремі рядки мали таку первісну редакцію:

О європейці, що вам? — живе те ж на свободі! (1-й рядок).

А жертв у нас без ліку! — ну бо живем в раю (4-й рядок).

Який всю сім'ю вашу і виріже і знищить (7-й рядок).

Текст автографа становить собою переклад трьох строф (11, 12 і 14-ї) великого вірша (14 строф) І. Вазова «Към Европа», що входив до збірки «Горе Болгарії» (1877).

Датується початком 60-х років за аналогією до перекладів двох інших ранніх творів І. Вазова («Сусанна» та «Радецький»), що були вперше надруковані 1962 р.

БОЛГАРСЬКА МОВА

Друкується вперше за автографом (464, № 2778).

В автографі окремі рядки мають по кілька редакцій. Наводимо їх у часовій послідовності:

а) Священна мова всіх прадідів моїх;

б) Священна мова всіх батьків моїх (1-й рядок);

а) Чи вслухавсь хоч хто-небудь в твою,
Цю мовную мелодію солодку;

б) Чи вслухався хто-небудь.

Що мелодія твоя... (7—8-й рядки);

а) Які твої розкішні тон і чистота,

Яку виразність має наше слово (11—12-й рядки);

а) Ганьбу оцю беру на себе сам (13-й рядок);

а) Ти, мова, джерело мого вміну (14-й рядок).

Текст автографа становить собою переклад початкових чотирьох строф вірша «Българският език» (8 строф), що входив до збірки І. Вазова «Поля і гори» (1883).

Датується початком 60-х років за аналогією до перекладів двох інших ранніх творів І. Вазова («Сусанна» та «Радецький»), що були вперше надруковані 1962 р.

ЗАГИБЕЛЬ ВОБВОДИ ВОЛОВА
(Уривок із елегії «Бунт»)

Друкується вперше за автографом (ф. 464, № 2380).

В автографі окремі рядки мають по кілька редакцій. Наводимо їх у часовій послідовності:

- а) До нас на допомогу сама тут доля йде;
- б) Аж доля нам на поміч сама ось тут іде;
- в) Аж доля нам на поміч ось тут іде, сама (6-й рядок);
- а) І троє цих юнаків, братів по клятві й духу (9-й рядок);
- а) І Янтра обняла їх і рада своїй жатві (11-й рядок);
- а) Знов пиняться і плеще, на жертву знов чига (12-й рядок).

Текст автографа становить собою переклад трьох строф (I, V, VI) третього розділу елегії І. Вазова «Бунт».

Датується початком 60-х років за аналогією до перекладів двох інших ранніх творів І. Вазова («Сусанна» та «Радецький»), вперше надрукованих 1962 р.

Петко Славейков

(1827, за іншими даними — 1828—1895)

Творчість П. Славейкова (справжнє ім'я та прізвище — Петко Рачев Тодоров), видатного болгарського поета, публіциста і фольклориста, пройнята ідеями національного визволення, пов'язана з боротьбою проти соціального безправ'я та іноземного панування.

Петко Славейков зробив значний внесок у розвиток реалізму в болгарській літературі.

П. Г. Тичина цікавився творчістю болгарського поета. У його архіві зберігся уривок перекладу одного із творів П. Славейкова.

«НЕ СПІВАЄТЬСЯ. ТА Й НАСТРІЙ КЛЯТИЙ...»

Друкується вперше за автографом (ф. 464, № 2492). Автограф без назви і дати, влизу напис: «Петко Славейков».

Младен Ісаєв

МУРАШКИ

Друкується вперше за автографом (ф. 464, № 2425).

Автограф — чорновий, невикінчений, з багатьма правками. Друга строфа мала таку первісну редакцію:

Раз мурашки коло ниви,
Працьовиті та чутливі,
Всі зібрались в одну днину
(Ізійшлись для того вчинку)
Ставити собі хатину
(Щоб поставити хатину).

Датується орієнтовно початком 50-х років за аналогією до опублікованого перекладу твору М. Ісаєва «Привіт».

Друкується вперше за автографом (ф. 464, № 2426).

Автограф написаний олівцем, майже без правок. Судячи із змісту, це переклад не цілого твору, а тільки однієї, очевидно, першої строфи.

БОЛГАРСЬКА НАРОДНА ПІСНЯ

«ЯК ШЛИ ПО ДІБРОВІ...»

Друкується вперше за автографом (ф. 464, № 2490).

Автограф — чорновий, остаточно не викінчений, з рядом виправлень, без заголовка; текст прочитується повністю. Над текстом помітка — «Див. ж. «Болгария», 1960», яка вказує на джерело, за яким здійснювався переклад.

У журналі «Болгария» (1960, № 6, с. 25) надруковано мовою оригіналу і в перекладі на російську мову народну пісню «По лесу бродили». Публікація супроводжується такою приміткою: «Народную песню «По лесу бродили» помещаем по желанию наших читателей. Чтобы ознакомить их с некоторыми оригинальными приемами народного стиля, мы печатаем песню и на болгарском языке...»

П. Тичина переклав пісню саме за цим джерелом. Зіставлення автографа з друкованими текстами болгарською і російською мовами показує, що пісня перекладена повністю, хоч і в чорновому варіанті.

Датуються 1960 р. на підставі запису про джерело, за яким здійснювався переклад.

З ФРАНЦУЗЬКОЇ

Поль Верлен

(1844—1896)

Французький поет, один з основоположників символізму. У його творах тонкий ліризм пов'язаний з мотивами смутку, самотності і релігійної містики (зб. «Сатурнічні поезії», 1866; «Вишукані свята», 1869; «Добра пісня», 1870; «Романси без слів», 1874; «Мудрість», 1881). У збірці «Колишнє й недавнє» (1884) поет звертався до теми революції.

П. Тичина зацікавився творчістю П. Верлена ще в 20-ті роки, переклавши одну із кращих його ліричних поезій із збірки «Мудрість» — «Небо — тут — над дахом» (за першим рядком), яка неодноразово перекладалась російськими поетами. Відомий цей твір і в українських перекладах, здійснених М. Терещенком, М. Рильським та ін.

«НЕБО — ТУТ — НАД ДАХОМ...»

Вперше надруковано у «Літературній Україні», 1970, 13 січня. Збереглися два автографи. Перший (ф. 464, № 2703), написаний на окремому невеликому аркуші паперу, становить собою

первісний, чорновий начерк перекладу, який містить багато виправлень. Збоку на автографі напис — «У Алуці — 1925? чи 26?».

Первісний текст автографа виглядав так:

Небо, що в дах вросло,
Таке ясне, аж дзвонить.
Дерево, тут, над дахом
Верхівлям клонить.

Дзвін у небі, як птахом,
Дзвонно тріпоче.
Пісня на дереві з птахом —
Чого вона хоче?

Мій боже, мій боже, життя там
Просте, спокійне.
Сей гамір, сумір'ям налятий,
З міста лине.

Що ти зробив, ти, сам, брате,
Що сходиш сльозами.
Скажи, що зробив ти, сам, брате,
З своїми літами?

Правки зроблені в I і III строфах. Наводимо текст цих строф з урахуванням правок:

Небо, тут, над дахом
Таке блакитне, ясне.
Дерево, тут, над дахом
Верхівлям не засне.

Мій боже, боже, життя там
Просте, плинне.
Сей гамір, сумир'ям налятий,
З міста лине.

У папці з написом «Давні переклади Павла Тичини» (ф. 464, № 2710) міститься ще один автограф перекладу, більш завершений, ніж попередній. У ньому всього три виправлення, які можна розглядати як ймовірні варіанти. У другому рядку першої строфи («Таке синє та ясне») слово «таке» легенько перекреслене, а над ним так само ледве помітно надписано «що». У третьому рядку цієї ж строфи слово «тут» взято у дужки, а над ним написано інше — «дерево». Третю правку (у другому рядку другої строфи «стиха» було замінене на «плаче») відкинув сам автор: він відновив закреслене слово.

Як видно, зроблені в автографі правки не були остаточними. Подається за цим автографом без урахування правок.

Як один з варіантів, намічених у згаданих автографах, був опублікований С. Тельнюком у «Літературній Україні» (13 січня 1970 р.) такий текст:

Небо — мов тут, над дахом
таке, аж тонить.

Дерево — тут, над дахом
верхівля клонить.

Дзвін у небі, як птахом,
давонно кружляє.
Пісня на дереві з птахом
жаль викликає.

Мій боже, боже, життя там
просте, плинне.
Сей гамір, сумир'ям налятий,
з міста лине.

Що зробив ти, мій брате,
що сходиш сльозами?
Скажи, що зробив ти, мій брате,
з своїми літами?

З НІМЕЦЬКОЇ

Христіан-Фрідріх Генріці

(1700—1764)

Німецький поет, виступав під псевдонімом «Пікандер». Відомий як автор ряду поетичних творів, покладених на музику великим німецьким композитором Й.-С. Бахом.

П. Тичина переклав для Державної заслуженої академічної капели «Думка» вступ з кантати Баха «Змагання Феба і Пана» на слова Генріці.

[ВСТУП З КАНТАТИ «ЗМАГАННЯ ФЕБА І ПАНА»]

Друкується вперше за авторизованим списком (ф. 464, № 1650).

У списку, виконаному невідомою рукою, зроблено виправлення рукою П. Тичини: змінено порядок слів у четвертому рядку, збоку написано олівцем: «Зачекати».

В іншому списку (ф. 464, № 1688) заголовок «Російський текст С. Городецького» замінено на «За російським текстом С. Городецького»; викреслено «переклад П. Тичини».

У бібліотеці капели «Думка» зберігається автограф, записаний у хорівій партитурі видання: *Бах И.-С. Состязание Феба и Пана. Русский текст С. Городецкого. М., 1934.* Автограф написаний чорнилом, без дати.

Датуються орієнтовно 1944 р. на підставі «Планів роботи «Думки» з 17 по 21 жовтня 1944 р.», які включають репетиції «Феба і Пана» (ф. 615, оп. 1, № 44). Перше концертне виконання твору відбулося 25 лютого 1945 р. (ф. 615, оп. 1, № 53).

Текст подається за авторизованим списком, в якому зроблено виправлення рукою автора, — останнім за часом джерелом тексту. Назва — редакторська.

Райнер-Марія Рільке

(1875—1926)

Австрійський поет, один з найвидатніших ліриків ХХ ст. в європейських літературах. Перші збірки поезій (1894—1900) розвивають теми і мотиви, характерні для модерністських течій в літературі на рубежі століть, відзначаються музичністю, різноманітністю звукового оформлення. Пізніше його творчість набуває виразної гуманістичної спрямованості, в ній з'являються соціальні мотиви. Характерним для його поезії останнього періоду було стремління до філософського осмислення життя, заглиблення у внутрішній світ людини, що знайшло найповніше вираження у збірках «Дуїські елегії» (1923) та «Сонети до Орфея» (1923).

П. Тичина одним із перших на Україні почав перекладати вірші Рільке. В архіві поета зберігся автограф незавершеного перекладу поезії Рільке «Тиша» із збірки «Книга картин» (1902), який, судячи з фактури паперу та почерку, відноситься до 30-х років.

ТИША

Вперше надруковано у «Літературній Україні», 1970, 13 січня. Публікація здійснена С. Тельнюком за машинописною копією (ф. 464, № 2638).

Наводимо текст машинописної копії перекладу (у публікації «Літературної України» 6-й рядок не збігається з нею):

Т и ш а

Чувш, улюблена — руки здіймаю —
чувш: шумить...

Все, що навколо мене дослухав,
все дослухав, тале щомить.

Чувш, улюблена, очі стуляю —
рух цей — він серце твоє пройма?

Чувш, я знову повіки здіймаю.

Але чого тебе тут нема?

Навіть найменшого поруху тони —
видимі в тиші шовково-м'якій;

І на тонкій, на хвильній далини запрозорій

запоні

подум чи подув тут слід зафіксує свій.

Подихом зорі здіймаю й униз опускаю
у тишині.

На водопій аромати вустами скликаю,
дотики янголів я відчуваю —
з дальнього краю.

В тебе вдивляю в сні:

ти це? ні.

Зберігся автограф — майже без правок, але явно не викінчений (ф. 464, № 2637). Він відбиває початковий етап роботи над перекладом — назва німецькою мовою, збоку в кількох місцях

вказані варіанти до окремих слів («видимий» — 10-й рядок; «рук» — 16-й), передостанній рядок містить нерозбірливо написане слово.

Подається за автографом, початок передостаннього рядка прочитано як «Тільки ж я думаю...» у відповідності з німецьким оригіналом («Nur die ich denke»).

З ТУРЕЦЬКОЇ

Тевфік Фікрет

(1867—1915)

Турецький поет і журналіст, новатор, який збагатив турецьку поезію, перебудовуючи її традиційні форми, утверджуючи в ліриці громадянсько-суспільну тематику. Особливо високого громадянського звучання набуває поезія Т. Фікрета напередодні революції 1908 р. Твори цього періоду сповнені гірких роздумів про становище в країні, гнівної патетики, яка нерідко підписється до революційного протесту. Написані вони в експресивному стилі, зміст їх втілений у містку алегоричну форму.

Революційно-демократичного звучання поезія Фікрета досягає в роки після революції 1908 р., яка не виправдала сподівань народу. Поет виступає відвертим і послідовним викривачем антинародного режиму, що прийшов до влади внаслідок революції.

Спроба перекладу творів Т. Фікрета П. Тичиною відноситься, очевидно, до 1928 р., коли поет відвідав Туреччину у складі делегації письменників Радянської України. В його архіві серед значної кількості незавершених перекладів з турецьких поетів (М. Еміна, А. Хашіма, О. Сейфі, Н. Фазіла та ін.) зберігся й автограф перекладу поезії Т. Фікрета «З птахами».

З ПТАХАМИ

Друкується вперше за автографом (ф. 464, № 2674).

Автограф писаний олівцем, майже без правок, але явно не викінчений (недокінчене слово, наявність у тексті російських слів та варіантів до окремих місць, нерозбірливе написання деяких слів).

Тут же на окремому аркуші — список перекладу невідомою рукою.

Під № 2175 зберігається машинописна копія, в якій розкрито усі «темні» місця автографа.

У нашому виданні текст перекладу подається за автографом, але з уточненням місць, які не мали викінченого вигляду: недописане слово — «розмахуват» розкривається як «розмахуватимуть» (5-й рядок); російське «быть» подається в українському написанні — «буть» (14-й рядок); варіант до слова «знову» — «ще раз», поданий у дужках, знімається (15-й рядок); нерозбірливе слово на початку тринадцятого рядка прочитане як «отак», що не порушує ритмічного малюнка рядка.

Халід Фахрі

(1891—1971)

Турецький поет, його творчість мала демократичну спрямованість. Х. Фахрі багато зробив для вдосконалення складової системи віршування у турецькій поезії.

В архіві П. Тичини зберігся автограф перекладу поезії «Нічний сторож», який за аналогією до перекладів з інших турецьких поетів слід віднести до 1928 р.

НІЧНИЙ СТОРОЖ

Друкується вперше за автографом (ф. 464, № 2674).

Автограф писаний олівцем, остаточно не викінчений, містить окремі виправлення (у 1-му рядку поправлено «куртка» на «піддівка»).

Тут же на окремому аркуші — список перекладу невідомою рукою, авторська правка в ньому врахована.

Під № 2675 зберігається машинописна копія автографа, текст якої повністю збігається з рукописною.

З БЕНГАЛІ

Рабіндранат Тагор

(1861—1941)

Великий індійський письменник і громадський діяч. Писав мовою бенгалі. Творчість Р. Тагора пройнята ідеями гуманізму, для неї характерне прагнення філософськи осмислити народне життя, боротьба з релігійним фанатизмом. Автор багатьох збірок віршів, краці з яких відносяться до кінця XIX — початку XX ст. («Манопі», 1890; «Чятра», 1896; «Дарунки», 1901). В його високомистецьких, пройнятих тонким ліризмом поезіях філософські роздуми змінюються оспівуванням природи, інтимною лірикою, громадянськими мотивами.

В архіві П. Тичини зберігається автограф перекладу трьох перших строф однієї з поезій Р. Тагора, який має заголовок «На кого б я хотів вивчитись».

Створення цього перекладу орієнтовно можна віднести до початку 60-х років. У 1961 р. відзначалось 100-річчя з дня народження Р. Тагора. Можливо, П. Тичина і готував свій переклад до цієї дати.

НА КОГО Б Я ХОТІВ ВИВЧИТИСЬ

Друкується вперше за автографом (ф. 464, № 2701).

Автограф — чистовий, містить переклад перших чотирнадцяти рядків твору, обривається на словах «Він гордий собою».

Збереглися також чорновий автограф — густо покреслений, обривається на словах «Він гордий собою» (ф. 464, № 2700), та машинопис перекладу, значно повніший від автографа (№ 2702). У ньому, крім 14 рядків, які містить автограф, ще є 16 нових. Наводимо цей текст:

От якби й мені таку роботу,
Їв би я банани, пив з фонтану,
А в землі вже — тільки б мав охоту! —
Рився б цілий день безперестану.

Закінчу я школу, вийду з хати,
Буду я садівником завзятим.

Як вечір настане, у ліжечко ляжу...
Вже пташка пісні опівночі заводить.
І мама нам казку тихенько розкаже,
І сторож надворі все ходить і ходить.

От якби й мені таку роботу:
Щоб мені всі люди усміхались
За мною сміливість і турботу,
А усі розбійники — боялись!
Закінчу я школу, вийду з хати —
Буду рідне місто вартувати.

НЕЗАВЕРШЕНІ ПЕРЕКЛАДИ ЛІБРЕТТО

В. О. Крилов

(1838—1906)

Російський драматург, автор близько 125 драм і комедій. Крапці п'єси 70-х — початку 80-х років («Земцы», «Не ко двору») пройняті критикою буржуазно-дворянського і чиновницького суспільства, хоча у них виявились і реформістські, ліберально-буржуазні погляди автора. Широкою популярністю користувалась п'єса «Не ко двору», головну роль у якій з успіхом виконувала М. М. Ермолова.

З середини 80-х років творчість Крилова мала переважно консервативний характер. Численні його п'єси, серед яких переважали примітивні комедії-водевілі, нерідко запозичені із західноєвропейської міщанської драматургії, буквально заповнили репертуар театрів. На рубежі XIX—XX ст. слово «криловщина» стало синонімом репертуарної поверховості і чисто розважальної драматургії.

В. Крилов виступав і як автор оперних лібретто. Йому, зокрема, належить лібретто одноактної комічної опери без хорів і з ролями в прозі «Син мандарина» (1859). Музику до цієї опери створив відомий російський композитор Цезар Антонович Кюї (1835—1918).

П. Тичина переклав лібретто опери «Син мандарина» на початку 20-х років. Переклад не був надрукований. Відсутні відомості про його сценічне втілення. Нема ніяких згадок про твір і в самого автора. Все це говорить за те, що переклад залишився невикінченим.

Автограф перекладу невідомий. Його текст дійшов до нас у копії А. К. Павлюка, зробленій у 1941 р.

СИН МАНДАРИНА
Комічна опера на одну дію

Друкуються вперше за рукописною копією А. К. Павлюка, яка зберігається у Київському літературно-меморіальному музеї-квартирі П. Г. Тичини (окремий зошит із копіями творів поета).

Копія А. К. Павлюка містить ряд пояснень та доповнень переписувача, про які сказано у примітці, доданій у кінці: «1. Весь переклад віршованої частини лібретто разом з одним фрагментом прози розміщено автором на 20 невеликих сторінках-аркушиках (11×15—17 см), що мають нумерацію 1—5 та 1—16 — відсутня сторінка 12. 2. Переклад звирявся з підтекстовкою клавiру, яка зроблена не авторською рукою. Місця, списані з клавiру, взято в круглі () дужки. Текст у цих випадках не підкреслено. Авторські дужки з текстом у них — підкреслено. 3. Пояснення і додатки переписувача взято у прямокутні [] дужки. Переклад давній, але не датований. Поправок нема майже».

Текст перекладу лібретто «Син мандарина» подається у повній відповідності з копією А. К. Павлюка, зберігаючи пояснення і доповнення переписувача.

Датується початком 20-х років на підставі згадки П. Тичини про цей твір у записах до історії хору ім. Леонтовича (ф. 464, № 3953).

М а н д а р и н — європейська назва державних урядовців у феодалному Китаї.

[ВСТУП З ЛІБРЕТТО ОРАТОРІЇ Й. ГАЙДНА «ПОРИ РОКУ»]

Всесвітньовідомий вокально-симфонічний твір.— ораторія «Пори року» є одним з кращих творів великого австрійського композитора Франца-Йозефа Гайдна (1732—1809). Ораторія написана композитором в останні роки життя (1801), після повернення з Лондона, де він провів майже три роки, словнені високої творчої напруги. Цей твір носить на собі виразні ознаки нового стилю Гайдна, що утвердився в цей період. Текст лібретто ораторії «Пори року» взято з англійського джерела. Його основою стала однойменна поема англійського поета Джеймса Томсона (1700—1748), яка була одним із перших зразків сентименталізму і мала великий вплив на європейські літератури.

Ораторія Й. Гайдна дуже швидко набула широкої популярності в різних країнах. На Україні вона виконувалася в 1928 р., увійшовши в репертуар академічної капели «Думка». Автором перекладу лібретто українською мовою був М. Рильський.

В архіві П. Тичини (ф. 464, № 2640) зберігається чорновий, остаточно не викінчений переклад вступної частини лібретто ораторії.

Автограф не має заголовка, тільки на окремому аркуші написано: «Гайдн. Чотири доби року». В тексті зроблено ряд виправлень; з шести перекладених номерів вступу цифрові позначки мають тільки два. Переклад уривається на № 6, з № 7 і далі — російський текст.

Призначення перекладу невідоме. Датується орієнтовно серединою 40-х років на підставі згадки П. Тичини у записах до історії хору ім. Леонтовича. У запису під назвою «Мої переклади для «Думки» названо і прізвище Гайдна (№ 3953).

Подається за автографом з урахуванням виправлень. У квадратних дужках проставлені цифрові позначки та назви окремих номерів, пропущені в автографі.

[АРІЯ КАВАРАДОССІ З ОПЕРИ Д. ПУЧЧІНІ «ТОСКА»]

Лібретто опери видатного італійського композитора Джакомо Пуччіні (1858—1924) «Тоска» (1900) створили італійські драматурги Луїджі Ілліко (1857—1919) та Джузеппе Джакоза (1847—1906) за п'єсою французького драматурга В. Сарду «Флорія Тоска».

В архіві П. Г. Тичини (ф. 464, № 2706) зберігається запис тексту арії Каварадоссі з опери Д. Пуччіні «Тоска» у перекладі поета, здійснений українським актором С. О. Іващенкою зі слів виконавця — українського співака М. В. Микиші (1885—1971). Запис супроводжується таким поясненням П. Г. Тичини: «Це мені переписав (з диктування напам'ять артиста Микиші) Серг. Ал. Іващенко мій переклад із опери «Тоска». Співав у моєму перекладі в Харкові цю арію Микиша».

Датується орієнтовно початком 30-х років на тій підставі, що М. В. Микиша почав виступати у Харківському оперному театрі з 1929 р. і що в цей час П. Г. Тичина тісно співпрацював з цим театром. Відомостей про повний переклад лібретто опери «Тоска» немає ні в архіві поета, ні в матеріалах, пов'язаних з його творчістю. Очевидно, переклад арії було здійснено спеціально для концертної програми М. В. Микиші.

Друкується вперше за записом С. О. Іващенко.

СПИСОК ІЛЮСТРАЦІЙ

1. Павло Тичина. 1946. Фронтяспіс
2. Павло Тичина. 1941 192—193
3. О. Жаров, П. Тичина, М. Андерсен-Нексе, А. Софронов.
Початок 50-х років 192—193
4. Пабло Неруда і Павло Тичина у президії урочистих
зборів, присвячених 150-річчю з дня народження
О. С. Пушкіна. 1949 . 224—225
5. Титульна сторінка збірки поезій Христо Ботева у пе-
рекладах Павла Тичини . 224—225
6. Автограф перекладу вірша Герріха Гейне «Сидячи під
білим деревом» . . . 361
7. Автограф перекладу вірша Назима Хікмета «Полю
Робсону» 374

ЗМІСТ

ІЗ СВІТОВОЇ ЛІТЕРАТУРИ

З БОЛГАРСЬКОЇ

Христо Ботев

ПОЕЗИЇ

На прощання	7	617 ¹
До мові першої коханої	11	618
Дільба	13	618
Елегія	14	619
До своєї матері	15	619
До свого брата	17	620
У корчмі	18	620
Хаджі Димитрій	20	620
Моя молитва	22	621
Хмара	24	621
Подорожній	26	622
Дівчина до повстанців прилучилась	28	622
Боротьба	31	622
Юр'їв день	33	623
Патріот	34	623
До неї	35	623
Гайдуки. (Батько й син)	37	623
Смертна кара Василя Левського	42	624
Чом я не поет	43	625
Послання до тирновського єпископа	45	625

ОПОВІДАННЯ

Ось що на вас чекає	46	626
Приклади турецького правосуддя	51	627

Іван Вазов

ПОЕЗИЇ

Росія	61	628
Сусанна	62	628
Слов'янський звук	63	629
Капуанська долина	64	629
«Радецький». (<i>Уривок</i>)	65	629
По-новому настроєні гусли	66	630

ОПОВІДАННЯ

Зустріч у горах. (<i>Спогади</i>)	67	630
Дід Йоцо дивиться	73	631
Негостинне село	83	632
Павло Фертіг	89	632

¹ Перша цифра — сторінка тексту, друга — приміток.

Христо Смирненський

Вуглекоп	94	633
Із циклу «Вечори»		
Після бою	96	633
Над морем	97	633
Черешенька	98	634
Коваль	99	634
Юр'їв день	101	634
Карл Лібкнехт	102	634
Робітник	105	635
Молодий каменярь	106	635
Радянська Росія	107	635
Із невідомих поезій		
1. Обабіч стежок квіти	108	635
2. Розцвівся мак	109	635

Єлин-Пелин

Андрешко	110	636
--------------------	-----	-----

Гео Милев

Вересень. (Уривок з поеми)	117	636
--------------------------------------	-----	-----

Людмила Стоянов

ПОЕЗИЇ

Батьківщина	127	639
-----------------------	-----	-----

ОПОВІДАННЯ

Хатідже	128	640
Звіриний танець	142	640
Важкі пологи	150	640

Крум Кюляев

Никодим. (Післявереснева балада)	161	641
Боротьба продовжується. Драма на 4 дії	164	641

Никола Фурнаджієв

Навесні	219	643
Привіт з України	220	643
Перед Ленінім	221	643

Єлисавета Багряна

Пісня	222	644
Правнучка	223	645
Світла річниця	224	645

<i>Никола Вапцаров</i>	
«Немилосердна боротьба, жорстока...»	225 645
Із поеми «Ліст»	226 646
Віра	227 646

<i>Крум Велков</i>	
Ми переможемо .	230 647

<i>Орлин Василев</i>	
Тривога. Драма на 3 дії	231 647

<i>Младен Ісаєв</i>	
Привіт	281 649

<i>Ангел Тодоров</i>	
Картини з життя Леніна. У поїзді (Квітень 1917)	282 649

<i>Веселин Андрєєв</i>	
Росія	283 650

<i>Леда Милєва</i>	
Місяць Вересень	284 651

<i>Николай Зідаров</i>	
Ленінові	286 651

<i>Божидар Божилов</i>	
Пісня про дату народження	287 652

<i>Климент Цачєв</i>	
Весна .	288 652

ЕПІЧНІ ДУМИ ТА ПІСНІ

Косове поле	289 652
Пісня про Панчо-оглú	290 653
Пісня про Марка Королевича	292 653

З ЧЕСЬКОЇ

<i>Вітезслав Незвал</i>	
Про короля Ячменччка	301 654

<i>Франтішек Браніслав</i>	
Пісня про матір	303 654

Ярослав Сейферт

Гора Ржип 305 655

НАРОДНІ ПІСНІ

Годочок дитяті	306 655
Якби моя мила	309 655
Як полола льон	310 655
Тож коло Лібіце в три джерела	311 656
Ой горо ти височенька	312 656
Люба, синьоока	313 656
А я сам, завжди сам	314 656
Браття, браття, будем співати ми!	315 656
Гнівайсь чи не гнівайсь	316 657
Дунав я, дунав	317 657
Ідем, ідем, до вас ідем	318 657
Куди, куди, куди стежечка	319 657
Куплю собі я коника	320 657
Ой де ж ви ділися	321 657
Ти ж, моя хусточко	322 658
Червоная рожо	323 658
Що ж там таке? Свято яке?	324 658
Щось мені та все здається	325 658
Я мала голубка	326 658
Співи люду чеського. <i>Хорова сюїта з народних пісень</i>	327 658

ІЗ СЛОВАЦЬКОЇ

НАРОДНІ ПІСНІ

Як пас Янко три воли	330 659
Мила, тобі на добраніч шлю	331 659
Долина, долина	332 659
Любая, милая	333 660
Не тисни ти мені ручку	334 660
Тече річка у гайок	335 660

ІЗ МОРАВСЬКОЇ

НАРОДНІ ПІСНІ

Ой ти, кохання	336 660
Зашуміли гори	337 660
Гей, гори, гора	338 661
Галочко, стій, серце, не біжи!	339 661
Край пасіки гуляла	340 661
Музиканти, починайте	341 661
Ой чого ця пташка	342 661
Як тільки згадаю	343 661
Якби ж то я знала	344 661

ІЗ ПОЛЬСЬКОЇ

Адам Міцкевич

Ода до молодості	345 662
До М***	348 663

НАРОДНІ ПІСНІ

Будь здорова... .	350	663
Гей, там у Татрах .	351	663
Я посіяв в полі просо	352	664
А вже поле чисте сонце золотить. (<i>Польська народна пісня</i>)	353	664

ІЗ СЕРБСЬКОЇ

Радован Зоґович

Пісня про біографію друга Тіто. (<i>Уривок</i>)	354	665
---	-----	-----

З РУМУНСЬКОЇ

Марія Бануш

Моя земля. (<i>Уривок</i>)	356	665
------------------------------	-----	-----

З ІТАЛІЙСЬКОЇ

НАРОДНА ПІСНЯ

«Вога, вога»	357	666
--------------	-----	-----

З ФРАНЦУЗЬКОЇ

П'єр-Жан Беранже

Смерть матері	358	666
---------------	-----	-----

Анатоль Ле Браз

Колискова	359	667
-----------	-----	-----

З НІМЕЦЬКОЇ

Генріх Гейне

Із циклу «Нова весна»		
Сидячи під білим деревом .	362	668
Спочатку соловей родився	363	668
«Задзвеніли всі дерева...»	364	668
Гімн	365	669
Розмова в падерборнському лузі	366	669

НІДЕРЛАНДСЬКА ШКОЛА

Орландо Лассо (XVI вік)

Луна	368	669
------	-----	-----

Із невідомого автора

Літній вечір	369	670
--------------	-----	-----

З ТУРЕЦЬКОЇ

Мехмед Емін

Дівчинка з сірниками	370	671
Залізо	371	671
Із циклу «Анатолія»		
I. «Проходив я — в річках ридма ридало»	372	672
II. «— Що робиш, сестро?»	373	672

Назим Хікмет

Полю Робсону	375	672
Ти, брате мій, душе моя	376	673
Зоя. (<i>Уривок з поеми</i>)	377	673

З КИТАЙСЬКОЇ

Го Можо

Сигналю, на краю землі стоячи	378	674
Роздум	379	674
Вранішня радість	381	674
Після дощу	382	674
Прощаюсь з Японією	383	675
Жовтневі враження	385	675

З КОРЕЙСЬКОЇ

НАРОДНІ КАЗКИ

Лелека, черепаха та гадюка	387	675
Мудрий секретар	388	675
Про хороброго юнака Юн Гір Су та прекрасну дівчину		
Цен Сун Не	391	676

ПЕРЕКЛАДИ ЛІБРЕТТО

О. П. Бородін

Князь Ігор	397	676
------------	-----	-----

Акоп Паронян

Східний дантист. <i>Музична комедія на три дії</i>	466	683
--	-----	-----

Ріхард Вагнер

Лоенгрін	520	684
----------	-----	-----

НЕЗАКІНЧЕНІ ПЕРЕКЛАДИ, УРИВКИ

З БОЛГАРСЬКОЇ

Іван Вазов

Європі	581	685
Болгарська мова	582	685
Загибель воеводи Волова. (<i>Уривок із елегії «Бунт»</i>)	583	686

<i>Петко Славейков</i>	
«Не співається. Та й настрій клятий...»	584 686
<i>Младен Ісаєв</i>	
Мурашки	585 686
«Шуміте ви, ліси-балкани...»	586 687
БОЛГАРСЬКА НАРОДНА ПІСНЯ	
«Як шли по діброві...»	587 687
З ФРАЦУЗЬКОЇ	
<i>Поль Верлен</i>	
«Небо — тут — над дахом...»	588 687
З НІМЕЦЬКОЇ	
<i>Христіан-Фрідріх Генріці</i>	
[Вступ з кантати «Змагання Феба і Пана»]	589 689
З АВСТРІЙСЬКОЇ	
<i>Райнер-Марія Рільке</i>	
Тиша	590 690
З ТУРЕЦЬКОЇ	
<i>Тевфік Фікрет</i>	
З птахами	591 691
<i>Халід Фахрі</i>	
Нічний сторож	592 692
З БЕНГАЛІ	
<i>Рабіндранат Тагор</i>	
На кого б я хотів вивчитись	593 692
НЕЗАВЕРШЕНІ ПЕРЕКЛАДИ ЛІБРЕТТО	
<i>В. О. Крилов</i>	
Син мандарина. <i>Комічна опера на одну дію</i>	594 694
[Вступ з лібретто ораторії Й. Гайдна «Пори року»]	610 694
[Арія Каварадоссі з опери Д. Пуччіні «Тоска»]	612 695
Примітки	613
Список ілюстрацій .	696

Академия наук Украинской ССР
Институт литературы им. Т. Г. Шевченко

ПАВЛО ТЫЧИНА

СОБРАНИЕ СОЧИНЕНИЙ В ДВЕНАДЦАТИ ТОМАХ

Художественные произведения

Томы 1—7

Том шестой

Переводы

Составитель и автор примечаний
НИКОЛАЙ ЛАВРЕНТЬЕВИЧ ГОНЧАРУК

(На украинском языке)

Киев, Наукова думка, 1985

*Затверджено до друку вченою радою
Институту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР*

Редактор *В. А. Зіпа*
Художник *А. Ф. Пономаренко*
Художній редактор *Р. К. Пахолюк*
Технічні редактори *І. М. Лукашенко,*
Б. М. Кричевська
Коректори *І. В. Кривошеїна,*
Н. О. Луцька, З. П. Школьник

Информ. бланк № 6086

Здано до набору 19.01.85. Підп. до друку 15.07.85. Формат 84×108^{1/2}.
Папір друк. № 1. Звич. нова гарн. Вис. друк. Фіз.-друк. арк. 22,0+0,19 вкл.
Ум. друк. арк. 37,28. Ум. фарбо-відб. 37,28. Обл.-вид. арк. 33,42.
Тираж 15 400 пр. Зам. № 5—25. Ціна 3 крб. 70 к.

Видавництво «Наукова думка». 252601 Київ 4, вул. Репіна, 3.

Київська книжкова фабрика «Жовтень».
252053 Київ 53, вул. Артема, 25.

578731

«СВЕТЛОДА ДИМКА»